

UDK:387.297

Durdona ABDUALIYEVA,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi
E-mail: abdualiev@gmail.com

O‘zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d. Z.Sh.Djumabayeva taqrizi asosida

O‘ZBEKISTONDA RUS TILI CHET TILI O‘QITISH METODLARINI RIVOJLANISHDAGI ZAMONAVIY TENDENTLAR

Annotatsiya

Maqolada rus tilini boshlang‘ich bosqichda chet tili sifatida o‘rganish muammolari va ularni tezda hal qilishga yordam beradigan usullar ko‘rib chiqiladi. Ingliz tilini o‘qitishning eng so‘nggi usullari va tavsiflari talabalarga talablarni taqdim etish va ingliz tilida ko‘nikma va ko‘nikmalarni shakllantirish va tavsiflash usullari va shartlari haqida ingliz tilini o‘qitishning tadqiqot usullari, usullari va uslublari fanida va universitet fanida. Rus tili metodologiyasining predmeti ingliz tilini fikrlash va muloqot vositasi sifatida o‘qitish jarayonidir. Ta‘lim usullari o‘qituvchi va talabalarning berilgan topshiriq bo‘yicha murakkab o‘zaro ta‘sir tizimini o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: Boshqotirma yechish, topishmoq, o‘yinlar, sayohat darslari, seminar mashg‘ulotlari, kommunikativ kompetentsiya, ixtiyoriy fanlar, diskursiv, tashabbuskorlik vazifalari.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE METHODS OF TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE IN UZBEKISTAN

Annotation

The article deals with the problems of learning Russian as a foreign language at the initial stage and methods that help to quickly solve them. The latest methods of teaching English and descriptions are in the environment and the university a science of research, methods and techniques of teaching English about the methods and conditions for presenting requirements to students and the formation of skills and abilities in English and description. The subject of the methodology of the Russian language is the process of teaching English as a means of thinking and communication. Teaching methods include a system of complex interactions between teachers and students on a given task.

Key words: Solving puzzles, riddle, games, travel lessons, seminar lessons, communicative competence, electives, discursive, initiative tasks.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются методы и проблемы изучения русского языка как иностранного на начальном этапе и методы, помогающие быстро их решить. Новейшие методы обучения английскому языку и описания являются в среде и вузе наукой по исследованию, методам и приемам обучения английскому языку о способах и условиях предъявления требований к учащимся и формированию навыков и навыков по английскому языку и описанию. Предметом методики русского языка является процесс обучения английскому языку как средства мышления и общения. Методы обучения включают в себя систему сложных взаимодействий учителей и учащихся по поставленной задаче.

Ключевые слова: Разгадывание головоломок, загадка, игры, уроки-путешествия, уроки-семинары, коммуникативная компетенция, факультатив, дискурсивные, инициативные задания.

Введение. Методика обучения русскому языку как наука имеет чуть более ста пятидесяти лет своего существования, если принять за начало ее возникновения факт выхода в свет в 1844 г. работы Ф.И.Буслаева «Об обучении русскому языку», в которой впервые был обобщен предшествующий опыт преподавания русского языка, личный опыт выдающегося ученого-методиста, а также изложены идеи и принципы, на основе которых, по мнению Ф.И.Буслаева, строилось преподавание русского языка быть построенным. Ф.И. Буслаева состоит из двух частей: первая посвящена вопросам отечественной и зарубежной дидактики, вторая - теории и истории русского языка и стилистики [3]. Основными методами обучения языку ученый считал объяснительное чтение, обучение грамматике, письменные упражнения, развитие речи учащихся, осмысленное восприятие закономерностей развития русского языка.

Материалы и методы. Способствовать формированию умений: составлять планы уроков русского языка, исходя из темы, целей и задач, вида урока; анализировать свои и чужие уроки; выбрать лучшие средства обучения для решения поставленных задач; выявить индивидуальные особенности учащихся; контролировать деятельность учащихся; оценивать знания обучающихся в соответствии с действующими стандартами оценки знаний и умений; грамотно решать коммуникативные задачи педагогического общения на уроке; быстро воспринимать все новое, что становится актуальным в образовании [9]. Формы обучения русскому языку: уроки, факультативы, занятия, кружок, экскурсии, внеклассные занятия. Оптимальными и эффективными подходами, определяющими теоретико-методическую основу обучения языку и речи, являются системно-функциональный, коммуникативно-деятельностный и лингвокультурологический подходы. Системно-

функциональный подход предполагает усвоение системы русского языка, единиц разного уровня по смыслу, структуре и назначению в речи; отбор и организация языкового материала для создания различных видов речевой деятельности, формирования языковых и речевых компетенций учащихся. Коммуникативно-деятельностный подход определяет организацию и направленность занятий по русскому языку, при которых цель обучения связана с обеспечением максимального приближения учебного процесса к реальному процессу общения. Объектом обучения с позиций этого подхода является речевая деятельность во всех ее формах. Коммуникативно-деятельностный подход основывается не столько на реальности самих ситуаций, сколько на реальности деятельности учащихся в предлагаемых ситуациях, что способствует формированию коммуникативной компетенции.

Лингвокультурологический подход к обучению русскому языку позволяет ориентировать все уровни владения языком на формирование лингвокультурологической компетенции, воспитание речевой культуры учащихся на основе овладения языком как средством постижения русской национальной культуры.

При создании уроков по лингвострановедческому направлению все задания должны быть тщательно продуманы. Важно помнить, что строительным материалом для связных утверждений является слово. Поэтому необходимо знакомить учащихся со значениями слов и особенностями их употребления в том или ином языке с помощью словарей (толковых, фразеологических, этимологических, историко-этимологических, словарей символов и знаков). На уроке очень важна работа со словарем. Орфографические и пунктуационные задания, а также вопросы по морфологии и словообразованию позволяют повторить и закрепить изученное. Обсуждение текста помогает воссоздать языковую картину мира и образ человека в той или иной культуре, способствует отображению психологии и менталитета в данном языке, создает эмоциональный настрой, повышает интерес к предмету. Таким образом, лингвокультурологический подход направлен не только на то, чтобы учащиеся могли свободно говорить, грамотно писать, но и знакомиться с текстами - образцами русской художественной литературы, которые могут быть использованы для репрезентации национально-культурных особенностей носителя языка. изучаемый язык, а также формировать представления об образе жизни, быте, традициях, национальной психологии носителей языка [6].

При создании уроков по лингвострановедческому направлению все задания должны быть тщательно продуманы. Важно помнить, что строительным материалом для связных утверждений является слово. Поэтому необходимо знакомить учащихся со значениями слов и особенностями их употребления в том или ином языке с помощью словарей (толковых, фразеологических, этимологических, историко-этимологических, словарей символов и знаков). На уроке очень важна работа со словарем. Орфографические и пунктуационные задания, а также вопросы по морфологии и словообразованию позволяют повторить и закрепить изученное. Обсуждение текста помогает воссоздать языковую картину мира и образ человека в той или иной культуре, способствует отображению психологии и менталитета в данном языке, создает эмоциональный настрой, повышает интерес к предмету. Таким образом, лингвокультурологический подход направлен не только на то, чтобы учащиеся могли свободно говорить, грамотно писать, но и знакомиться с текстами - образцами русской художественной литературы, которые могут быть использованы для

репрезентации национально-культурных особенностей носителя языка. изучаемый язык, а также формировать представления об образе жизни, быте, традициях, национальной психологии носителей языка. Лингвокультурологический подход к обучению русскому языку также относится к активному типу. Его реализация предполагает не только приобщение к духовным ценностям, способами выражения которых являются язык, литература, искусство, история и другие, но и овладение навыками использования полученных знаний в процессе общения. Обучение русскому языку сегодня нельзя свести к обучению орфографии и пунктуации — теперь это понимают все.

Углубляется лингвистическая составляющая курса русского языка, развивается коммуникативный подход, идут поиски путей интеграции русского языка и литературы как учебных предметов, появляются дополнительные курсы по риторике, стилистике, культуре речи. Раньше, когда предметы «учились», результат достигался в большей степени рассказом учителя и последующим закреплением полученных знаний различными способами. Сегодня при колоссальном информационном давлении на ребенка известные приемы и методы изучения материала теряют свою эффективность. Проблема может быть решена только одним путем - путем вовлечения учащихся в самостоятельную учебно-познавательную деятельность, обеспечение в процессе обучения также саморазвития личности ребенка. В основе коммуникативно-деятельностного подхода к обучению лежат разнообразные приемы и методы, «включающие» школьников в совместную работу: решение задач и задач практического характера, разгадывание головоломок, загадок, игры, уроки-путешествия, уроки-семинары, дебаты и другие. Например: «Сегодня у нас не будет урока, у нас будет пресс-конференция на тему...» или «У нас урок в вопросах и ответах. Учимся задавать вопросы...

Научитесь подвергать сомнению любую высказанную идею. Ищем ошибки в сказанном... Мы разделяемся на критиков и изобретателей...". Мотивация к учебной деятельности - важный аспект. Вот несколько примеров заданий, повышающих мотивацию. Главная отличительная черта таких заданий является их связь с деятельностью, которая в психологии называется «продуктивной», творческой. Есть и другие признаки: самостоятельный поиск учащимися путей и вариантов решения поставленной учебной задачи (выбор одного из предложенных вариантов или нахождение собственного варианта и обоснование решения); необычные условия работы; активное воспроизведение ранее полученных знаний в незнакомых условиях. Эти задания могут быть представлены в виде проблемных ситуаций (трудных ситуаций, из которых необходимо найти выход, используя полученные знания), ролевые и деловые игры, конкурсы и состязания (по принципу «кто быстрее? Больше? Лучше?») и другие задания с элементами занимательности (бытовые и фантастические ситуации, инсценировки, языковые сказки, загадки, «расследования») [7].

Одной из форм деятельностного подхода является проектная деятельность студентов. Метод основан на развитии познавательных навыков учащихся, умении самостоятельно конструировать свои знания, ориентироваться в информационном пространстве, развивать творческое мышление, умение видеть и решать проблему, а также направлен на обучение детей элементарным приемам индивидуальной и совместной деятельности во время проектов. Проекты удобны еще и тем, что они очень разнообразны по форме, содержанию, характеру доминирующей деятельности, количеству

участников, продолжительности выполнения. Формы реализации проекта также различны: это может быть печатная работа, статья, доклад на конференции, стенгазета, альманах, мультимедийная презентация, творческий отчет. Использование инновационных технологий на уроках русского языка и литературы. «Единственный путь, ведущий к знанию, — это деятельность», — сказал Бернард Шоу. За последние два десятилетия в образовании многое изменилось. Я думаю, что сегодня нет учителя, который бы не задумывался над вопросами: «Как сделать урок интересным, живым и ярким? Как увлечь школьников и студентов своим предметом? Как создать ситуацию успеха для каждого ученика на уроке? Какой современный учитель не мечтает о том, чтобы школьники или студенты добровольно и творчески работали в его классе, выучили ли вы предмет на максимальном для каждого уровне успешности? И это не случайно. Новая организация общества, новое отношение к жизни, предъявляют новые требования к школе. Сегодня основной целью образования является не только накопление учащимся определенной суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка учащегося как самостоятельного субъекта учебной деятельности. Сердцевиной современного образования является деятельность как учителя, так и ученика, именно этой цели — воспитанию творческой, активной личности, умеющей учиться, совершенствоваться самостоятельно, и подчинены основные задачи современного образования.

Инновационный подход к обучению позволяет организовать учебный процесс таким образом, чтобы школьники и студенты получали пользу от урока и доставляли им радость, не превращаясь в просто развлечение или игру. И, может быть, именно на таком уроке, как сказал Цицерон, «загорятся глаза слушающего о глазах говорящего». Что такое «инновационное обучение» и в чем его особенности? Определение «инновации» как педагогического критерия встречается часто и сводится, как правило, к понятию «новаторство», «новизна». Между тем инновация, в точном переводе с латыни, означает не «новый», а «в новое». Рассмотрим аспекты инновационного обучения. Актуальность инновационного обучения заключается в следующем: - соответствие концепции гуманизации образования; - преодоление формализма, авторитарного стиля в системе обучения; - использование личностно-ориентированного обучения; - поиск условий для раскрытия творческого потенциала учащегося; - соответствие социокультурных потребностей современного общества самостоятельной творческой деятельности. Основными целями инновационного обучения являются: - развитие интеллектуальных, коммуникативных, языковых и творческих способностей учащихся; - формирование личностных качеств учащихся; - развитие умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества; - развитие различных типов мышления; - формирование качественных знаний, навыков и умений. Задачи инновационного обучения: - оптимизация учебного процесса; - создание атмосферы сотрудничества между студентом и преподавателем; сотрудничество студент-учитель; - развитие долговременной положительной мотивации к обучению; - включение учащихся в творческую деятельность; - тщательный отбор материала и способов его подачи. В основе инновационного обучения лежат следующие технологии: - развивающее обучение; - проблемное обучение; - развитие критического мышления; - Дифференцированный подход к обучению; - создание ситуации успеха на уроке. Основными принципами инновационного обучения

являются: - креативность (ориентация на творчество); - усвоение знаний в системе; - нетрадиционные формы занятий; - использование ясности.

Если перейти от общих методических принципов к инновационным методам обучения. При использовании инновационных технологий в обучении русскому языку и литературе успешно применяются следующие приемы: - основной конспект; - INSERT (интерактивная система записи для эффективного чтения и размышлений); - мозговой приступ; - групповая дискуссия; - кластеры; - синквейн; - ключевые термины; - перепутаны логические цепочки; - медиапроекторы; - дидактическая игра; - рассмотрение текста; - Работа с тестами; - нетрадиционные формы домашнего задания. Таким образом, состоянием и требованиями современной методики обучения любому предмету является поиск и апробация новых средств, форм, методов и технологий обучения.

Результаты и обсуждения. Многие исследователи говорили о роли русского языка как языка межнационального общения. Отмечается его значение и как языка прекрасного русского искусства и великой русской литературы. Поэтому сегодня наблюдается рост интереса к учебе (Максимова, Омельченко, Ноянзина). «Актуальность всех вопросов, связанных с культурой и методикой изучения русского языка в диалоге культур, приобрела в настоящее время небывалую остроту» (Муллагалиева, Мардиева, Галимьянова, с. 8). С самого начала изучения языка необходимо тщательно проработать фонетический аспект языка. Это обосновывается тем, что правильная методика обучения русскому языку как иностранному на начальном этапе позволяет сформировать у учащихся необходимые фонетические (слухово-произносительные) навыки, необходимые для дальнейшего овладения всеми видами языковой деятельности. Эффективность методики в современном мире определяется ее завершающим этапом, поэтому цель обучения русскому языку на начальном этапе состоит в том, чтобы помочь учащимся выработать понятную, правильную речь и обеспечить овладение навыком аудирования. Конечно, русский язык вызывает трудности у изучающих его иностранцев не только из-за богатого лексического состава и его многозначности, но и из-за артикуляционных аспектов, которые необходимо тщательно тренировать с самого первого урока.

Запоминание грамматического строя языка у учащихся в ряде случаев происходит интуитивно: они чувствуют особенности языка в процессе речи.

Наилучший способ повысить грамматическую компетентность таких учащихся - обеспечить им достаточное чтение текстов и уделить больше внимания порождению речи в процессе обучения. Однако большинству учащихся трудно научиться правильно использовать грамматические формы в речи. В таких случаях целесообразно выделять отдельные пласты уроков для изучения грамматики, что позволяет сначала освоить теоретический комплекс, а уж потом реализовывать его в жизни. На сегодняшний день метод смещения акцента с информационного обучения на методологическое обучение показал свою эффективность и перспективность дальнейших исследований [1]. Это позволяет учащимся в процессе получения новых знаний формировать четкую систему языка и способствует наиболее продуктивной коммуникативной деятельности. Выпускаются учебно-методические пособия, включающие несколько методов и подходов к обучению, что способствует эффективным методам и приемам формирования профессиональной речи.

Использование традиционных и инновационных практик позволяет преподавателям акцентировать внимание на следующих задачах иностранных студентов:

1. Речевая направленность. Например, читая и говоря в начале изучения иностранного языка, он сохраняет в памяти меньшее количество иностранных слов, чем слов родного языка, он медленнее осмысливает сообщение.

2. Сложность.

3. Разнообразие форм студенческой работы.

Особое внимание следует уделить активному и интерактивному обучению. Важно постоянно обеспечивать обратную связь между учителем и учащимися (объяснение, проверка выполненных упражнений и работа над ошибками). Это способствует взаимодействию сотрудничества учителя и аудитории. Интерактивный метод обучения позволяет обмениваться информацией между всеми участниками образовательного процесса (при работе студентов в парах).

Это улучшает формирование коммуникативной компетенции, предусматривает выполнение дискурсивных и инициативных заданий. При этом интерактивное обучение считается на сегодняшний день самым передовым, так как в равной степени вовлекает в образовательный процесс каждого ученика. Этим обусловлена необходимость поиска новых методов и приемов работы при изучении моделей русского речевого этикета в иностранной аудитории.

Вывод. Учебные ситуационные задачи, способствующие налаживанию межличностного общения, являются примерами речевого поведения. В то же время их решение невозможно при отсутствии принципа

лично-деятельностного подхода в обучении. Роль учителя в этих подходах заключается не только в постоянном контроле и исправлении речевых недостатков, но и в создании атмосферы, располагающей к общению учащихся, что способствовало бы занятости всех учащихся в обучении. Как мы уже говорили выше, коммуникативно-деятельностный подход направлен на решение коммуникативных задач и основан на изучении и повторении типовых речевых оборотов в различных ситуациях.

Кроме того, важно учитывать наличие в тексте лексических и лексико-грамматических моделей, изучаемых в настоящее время или уже пройденных.

Таким образом, мы выяснили, что изучение русского языка как иностранного составляет на начальном этапе едва ли не основную часть всего процесса обучения.

Знания, заложенные в этот период, являются фундаментальными и влияют на все стороны языка в дальнейшем. Формирование и усвоение прочного пласта знаний позволит учащемуся быстрее усваивать новую информацию, быстрее придти к самостоятельному изучению языка. Современные методики преподавания русского языка как иностранного, представленные в нашей работе, являются лишь поверхностным взглядом на проблему. Исследование не претендует на полный и всесторонний обзор всех существующих методов. Субъектами современного образования, в частности изучения русского языка как иностранного, являются личности, открытые к чужим культурам и способные к толерантному диалогу. Этого можно достичь методами изучения языка, описанными выше.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Мышление и речь // Избр. психол. исслед. М., 1956. 517 с.
2. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка / Львов М.Р. – М. : Академия, 1999.
3. Методика преподавания русского языка в школе : учебник для вузов / Баранов М.Т. [и др.] ; под ред. Баранова М.Т. – М. : Академия, 2000.
4. Митусова О.А. Лингвистический компонент модели современного специалиста // Строительство-2001: материалы Междунар. научно-практической конф. Ростов н/Д.: РГСУ, 2003. С. 114–118.
5. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе / Текучев А.В. – М.: Просвещение, 1980.
6. Хрестоматия по методике русского языка : русский язык как предмет преподавания : пособие для учителя / сост. Текучев А.В. – М. : Просвещение, 1988.
7. Щукин Н.А. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. М.: Икар, 2011. С. 154–157.
8. Qurbonova Gulnoza Abduholiqovna. (2021). Development of the concept “knowledge” in english. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 2(04), 91–94. Retrieved from <https://agir.academiascience.org/index.php/agir/article/view/59>
9. Qurbonova Gulnoza Abduholiqovna. (2021). Epistemological approaches and the psychology of knowledge. *Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL)*, 2(04), 50-53. Retrieved from <https://ejedl.academiascience.org/index.php/ejedl/article/view/23>.
10. Rustamovna A.D. (2021, May). Business speech as one of the sources of the formation of the russian literary language. In *Euro-Asia Conferences (Vol. 5, No. 1, pp. 140-144)*.

UDK: 323.1:328.128 (575.1)

Sanjarbek ABDURAXMANOV,
O‘zbekiston milliy universiteti tayanch doktranti
E-mail: sanjarbekabduraxmanov91@gmail.com

IIV Akademiyasi Tergov faoliyati kafedrasidotsenti, (PhD) S.A. Nurumbetova taqrizi asosida

ISSUES OF FORMING THE CORPS OF DEPUTIES PERMANENTLY OPERATING IN INCREASING THE EFFICIENCY OF LOCAL REPRESENTATIVE COUNCILS ACTIVITY

Annotatsiya

This article examines in detail the negative aspects of volunteer-deputy activities in the Republic of Uzbekistan, along with the proposal to form the corps of deputies operating on a permanent bases and the issues of improving the efficiency of local representatives, putting forward the justifications for this proposal were discussed.

Key words: volunteer-deputy, professional deputy, local representative councils, regional, city, district budgets, obligations, business activities, risk of corruption, conflict of interests, empty balances at the beginning of the financial year, funds for exceeding the income forecast, savings stagnant budget funds, immunity rights of deputies.

MAHALLIY KENGASHLAR FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA DOIMY ASOSDA FAOLIYAT YURITUVCHI DEPUTATLAR KORPUSINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida volontyor-deputatlik faoliyatining salbiy jihatlari to‘g‘risida atroflicha muhokama yuritilib, doimiy asosda faoliyat yurituvchi deputatlar korpusini shakllantirish taklifi hamda ushbu taklifga asoslantirishlarni ilgari surgan holda mahalliy kengashlar samaradorligini oshirish masalalari muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: volontyor-deputat, professional deputat, mahalliy kengashlar, viloyat, shahar, tuman budjetlari, majburiyatlar, tadbirkorlik faoliyati, korrupsiya xavfi, manfaatlar to‘qnashuvi, moliya yili boshidagi bo‘sh qoldiqlar, daromadlar prognozini oshirib bajarish mablag‘lari, tejash natijasida bo‘shab qolgan budjet mablag‘lari, deputatlar daxlsizligi.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОСТОЯННО ДЕЙСТВУЮЩЕГО КОРПУСА ДЕПУТАТОВ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ СОВЕТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются негативные стороны волонтерской депутатской деятельности в Республике Узбекистан, наряду с предложением о формировании депутатского корпуса, действующего на постоянной основе, и вопросы повышения эффективности работы местных представителей.

Ключевые слова: депутат-волонтер, профессиональный депутат, местные представительные советы, областной, городской, районный бюджеты, обязательства, хозяйственная деятельность, коррупционные риски, конфликт интересов, пустые остатки на начало отчетного года, средства на превышение прогноза доходов, стагнация сбережений бюджетные средства, неприкосновенность прав депутатов.

Kirish. Hozirgi kunda O‘zbekiston siyosiy hamda huquqiy tizimida qonun chiqaruvchi hokimiyat vakolatlarini amalga oshiradigan parlament – Oliy Majlisning quyi organlari hisoblanmish xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar kengashlari faoliyatining samaradorligini ta‘minlash hamda ularning o‘zlariga belgilab berilgan vakolatlar hamda vazifalarini to‘laqonli va sifatli bajarilishini ta‘minlash dolzarb masala hisoblanadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2018-yildagi Oliy Majlisga murojaatnomasida mahalliy kengashlar faoliyatiga quyidagicha haqli e‘tiroz bildirgan edilar: “Parlamentimiz sog‘liqni saqlash tizimi, jinoyatchilik va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish hamda mahalliy Kengashlarda ishchanlik, o‘z-o‘zini tanqid ruhini yaratishga bosh-qosh bo‘lishi zarurligi taklif qilingan edi. Biroq bu sohalarda parlament va deputatlarning o‘rni yetarlicha sezilmayapti... Hisobotlarga e‘tibor bersak, mahalliy Kengashlar faoliyatida go‘yoki ijobiy o‘zgarishlar yuz berayotgandek tuyuladi, lekin ular faqat raqamlarda aks etmoqda, xolos. Bizga raqamlar emas, aniq natija kerak... Qachonki, hududlardagi vaziyat ijobiy tomonga o‘zgarsa, byudjet ijrosi to‘liq ta‘minlansa, jinoyatchilik kamaysa, yangi ish o‘rinlari yaratilsa, eng muhimi, xalqimizning turmush darajasi yaxshilansa, mahalliy

Kengashlar faoliyatiga ijobiy baho bersa bo‘ladi” [1]. Bu esa o‘z-o‘zidan mahalliy kengashlar faoliyati samaradorligini ta‘minlashning naqadar muhim hamda dolzarb masala ekanligini ko‘rsatib beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

O‘zbekistonda mahalliy kengashlar faoliyati masalalari Z.Isroilova, S.Adilxodjayeva, Sh.Asadov, D.Bekchanov, A.Dadasheva, Sh.Jalilov, G.Ismailova, A.Yo‘ldoshev, G.Malikova, A.Mahmudov, S.Muratayev, X.Odilqoriyev, M.Radjabova, X.Ruzmetov, I.Sobirov, A.To‘laganov, I.Xamedov, O.Xusanov, A.Babadjanovlar tomonidan, MDH davlatlari miqyosida V.Avseenko, A.Akmalova, G.Atamanchuk, M.Baglay, V.Baranchikov, G.Barabashev, N.Bandar, V.Bocharov, T.Byalkina, O.Kishakovskaya, R.Muxayev, M.Yegorovalar tomonidan, xorijiy mamlakatlarda esa A.Gerbert, M.Jefferi, A.Tompson, U.Donald, V.Smitburg, Jesse Ribbot, Keys Miller Allin Lokner (AQSH), A.Chandler, J.Kingdom, Stiv Parkinson, Rod Latham, Rojer Kemp (Buyuk Britaniya), Karlos Silva Jan Buchek (Shveysariya), Maleka Banu, Siddik Kamal (Bangladesh), Orapin Sopchokchai (Tailand) tomonidan yetarlicha hamda atroflicha o‘rganilgan.

Muhokama va natijalar. Bizga ma'lumki, dunyo tajribasida hozirgi kunda deputatlar daromadining davlat byudjetiga bog'liqligiga asosan ikki xil turi mavjud: volontyor-deputat hamda professional deputat. Xususan, O'zbekiston Respublikasining "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi Qonunning 14-moddasida deputat o'z vakolatlarini ishlab chiqarish yoki xizmat vazifalaridan ajralmagan holda amalga oshirishi, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning rahbarlari deputatni u o'z deputatlik vazifalarini bajaradigan vaqtda, uning ish joyini (lavozimini) saqlagan holda, ishdan ozod qilishlari shartligi, deputatlik vazifalarini bajarayotgan vaqtda deputatning o'rtacha ish haqi saqlanib qolishi belgilab qo'yilgan [2]. Ushbu huquqiy normadan anglashiladiki, O'zbekiston Respublikasida deputatlik faoliyati volontyor-deputat sirasiga kiradi. Biroq, bizning fikrimizcha, O'zbekistonda volontyor-deputatlik faoliyatining quyidagi salbiy jihatlari mavjud:

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonunning 24-moddasida xalq deputatlari kengashlarining jami 23 ta vakolatlar, shu jumladan, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy budjetlarini, shuningdek tumanlar va shaharlar budjetlarini tegishincha viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga binoan ko'rib chiqish hamda qabul qilish hamda xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar Kengashlari jismoniy va yuridik shaxslarga tegishincha meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, doimiy egalik qilish, doimiy foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish yoki ijara huquqi asosida tegishli bo'lgan yer uchastkalarini kompensatsiya evaziga jamoat ehtiyojlari uchun olib qo'yish va olib qo'yilgan yer uchastkalarida joylashgan ko'chmas mulk obyektlarini buzib tashlash to'g'risida qarorlar qabul qilish kabi vakolatlar mavjudligi belgilab qo'yilgan [3]. Biroq, yuqoridagi aynan 2 ta vakolat mahalliy kengashlar deputatlarining professional-deputat hisoblanmaganligi sababli o'z vakolatini suiste'mol qilishga imkoniyat yaratishi hamda korrupsiya jinoyatlarini sodir etish ehtimolini oshirishi mumkin.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 2-dekabrda "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi 706-II-son Qonuni 6-moddasida deputat tegishli xalq deputatlari Kengashining majlislarida hamda mazkur Kengash tomonidan tuzilgan qaysi komissiya tarkibiga saylangan bo'lsa, shu komissiyaning majlislarida qatnashishi, ovoz berishda tegishli xalq deputatlari Kengashining Reglamentida belgilangan tartibda shaxsan ishtirok etishi shartligi belgilangan [2]. Ushbu huquqiy norma orqali qonun chiqaruvchi deputatga majburiyat yuklab qo'yilgan. Lekin, bizning fikrimizcha, professional-deputat bo'lmagan holda mahalliy kengashlar deputatlari o'zlarining zimmlariga yuklatilgan ushbu majburiyatlarni bajarishdan qochishi yoki to'liq bajarmaslik holatlari sodir bo'lishi mumkin. Shuningdek, ushbu majburiyatlarni bajarilishini nazorat qilish mexanizmi ham to'liq ishlab chiqilmagan.

Uchinchidan, deputatlik daxlsizligi belgilab qo'yilganligiga qaramasdan, raqobatbardosh yuqori ish haqining belgilanmaganligi O'zbekistonda mahalliy kengashlar deputatlariga saylanish faoliyatini rag'batlantirish emas, balki ushbu faoliyatdan salohiyatli kadrlarning qochishiga ham sabab bo'lishi mumkin.

To'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 6-martdagi "Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish taqiqlangan mansabdor shaxslarning ro'yxati to'g'risida"gi 103-son Qaroriga quyidagi mansabdor shaxslar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi taqiqlangan:

davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining, huquqni muhofaza qilish organlarining xodimlariga;

davlat banklari rahbarlari va ularning o'rinbosarlariga, xizmat yuzasidan pul belgilariga va pul (bank) hujjatlariga bevosita aloqasi bo'lgan mansabdor shaxslarga;

davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlari rahbarlariga va ularning bank hujjatlariga imzo qo'yish huquqiga ega bo'lgan o'rinbosarlariga;

davlat ta'minot va savdo-sotiq korxonalari va tashkilotlarining rahbar xodimlariga;

tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilish yoki bunday faoliyatni nazorat qilish vazifasiga kiruvchi davlat organlarining rahbar xodimlari va mutaxassislari [4].

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, milliy qonunchiligimizda mahalliy kengashlar deputatlariga tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega. Bu esa o'z-o'zidan mahalliy kengash deputati o'ziga berilgan vakolatlarini amalga oshirishda korrupsiya xavfi hamda manfaatlar to'qnashuvining sodir bo'lish ehtimolini oshiradi.

Beshinchidan, O'zbekiston Respublikasining 2004-yil 2-dekabrda "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi 706-II-son Qonuni 17-moddasida deputat tegishli viloyat, tuman, shahar hududida havo, temir yo'l, avtomobil yo'lovchilar transportida (taksi va shahar yo'lovchilar transporti bundan mustasno) tekin yurish, shuningdek, yo'l pattalarini navbatsiz sotib olish huquqidan foydalanishi [2], shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 2-aprelda 78-son qarori bilan tasdiqlangan "Xalq deputatlari viloyat va tuman Kengashi deputatining yo'lovchilar transportida bepul yurishi hamda transport tashkilotlari bilan shu bilan bog'liq hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi va shartlari to'g'risida"gi nizamning 5-bandida xalq deputatlari viloyat va tuman Kengashi deputatini transportda bepul olib yurish Qoraqalpog'iston Respublikasi budgetining va viloyatlar mahalliy budgetlarining qo'shimcha manbalari (moliya yili boshidagi bo'sh qoldiqlar, daromadlar prognozini oshirib bajarish mablag'lari, tejash natijasida bo'shab qolgan budget mablag'lari) hisobiga amalga oshirilishi belgilangan [5]. Lekin haqli savol tug'iladi: agar moliya yili boshidagi bo'sh qoldiqlar, daromadlar prognozini oshirib bajarish mablag'lari, tejash natijasida bo'shab qolgan budget mablag'lari mavjud bo'lmasa, mahalliy kengash deputati transportda tekin yurish huquqidan qanday tartibda foydalanadi? Oxir-oqibat, ushbu yuqoridagi tartibning belgilab qo'yilganligi mahalliy kengash deputati o'z vakolatlari va faoliyatini amalga oshirishda to'la iqtisodiy jihatdan mustaqil emasligini hamda o'z shaxsiy hisobidan xarajat qilish ehtimolligini oshiradi.

Yuqoridagi salbiy holatlarni bevosita oldini olish uchun mahalliy kengash deputatlarni to'g'ridan to'g'ri professional deputat maqomiga ko'tarish lozim. Ushbu taklifni biz quyidagilar bilan asoslaymiz:

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasining Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish bobida 2-maqсад sifatida xalq deputatlari Kengashlarini hududlarda mavjud muammolarni hal qilishdagi asosiy bo'g'inga aylantirish belgilangan. Ushbu maqsadni amalga oshirishda birinchi vazifa sifatida xalq deputatlari Kengashlarida doimiy asosda faoliyat yurituvchi deputatlar korpusini shakllantirish va ularning vakolatlarini kengaytirish orqali hududiy ijro organlari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish belgilangan [6].

Ikkinchidan, yuqorida biz keltirib o'tgan normativ-huquqiy hujjatlarda, ya'ni O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 2-sentabrdagi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonuni 24-moddasi, "Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risida"gi

Qonun 6, 14, 17-moddasi hamda Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 2-apreldagi 78-son qarori bilan tasdiqlangan "Xalq deputatlari viloyat va tuman Kengashi deputatining yo'lovchilar transportida bepul yurishi hamda transport tashkilotlari bilan shu bilan bog'liq hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi va shartlari to'g'risida"gi nizomning 5-bandida yaratib berilgan qonunchilikdagi bo'shliqlarning oldi olinishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, professional deputatlar korpusini joriy qilish boshqa davlatlar tajribasida ham ko'rish mumkin. Masalan, 2009-yilda Braziliyada o'tkazilgan tadqiqotlar ushbu taklifning amalda samarali ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, Braziliyada mahalliy kengashlar deputatlarga oylik maoshlar belgilanganligi hamda ularning oylik maoshlari oshirilgani ushbu kengash deputatligiga nomzod sifatida malakali mutaxassislarining qo'yilishiga hamda ularning saylanishiga xizmat qildi. Bunday deputatlar samarali qarorlar qabul qilish tashabbusi bilan chiqdilar va mahalliy infratuzilmani rivojlantirish darajasini oshirishga katta hissa qo'shdilar [7].

Xulosa va takliflar. O'zbekistonda xalq deputatlari Kengashlarida doimiy asosda faoliyat yurituvchi deputatlar

korpusini shakllantirish orqali o'z vakolatini suiste'mol qilishga imkoniyat hamda korrupsiya jinoyatlarini sodir etish ehtimolini pasaytirishga, zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarni bajarishdan qochishi yoki to'liq bajarmaslik holatlarini hamda o'z vakolatlarini amalga oshirishda manfaatlar to'qnashuvining oldini olishga, deputatlik maqomini raqobatbardosh lavozimga aylantirish orqali ushbu lavozimga salohiyatli kadrlar kelishini qo'llab-quvvatlanishiga, o'z vakolatlari va faoliyatini amalga oshirishda to'la iqtisodiy jihatdan mustaqilligini ta'minlashda hamda o'z shaxsiy hisobidan xarajat qilish ehtimolligini pasaytirishda, bir so'z bilan aytganda mahalliy kengashlar deputatlarining o'z faoliyatini samarali amalga oshirilishini ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Ya'ni, doimiy asosda xalq deputatlari Kengashlarida doimiy asosda faoliyat yurituvchi deputatlar korpusini shakllantirish mexanizmi sifatida deputatlarning sonini qisqartirish hamda ularni lavozimga saylanishida qattiqroq talablar qo'yish orqali amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 22-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi, <https://president.uz/oz/lists/view/1371>.
2. Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashi deputatining maqomi to'g'risidagi Qonun, lex.uz/docs/-436950.
3. Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonun, <https://lex.uz/ru/docs/-112170>.
4. Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 6-martdagi "Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish taqiqlangan mansabdor shaxslarning ro'yxati to'g'risida"gi 103-son Qarori, <https://lex.uz/docs/-398596>.
5. Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 2-apreldagi 78-son qarori bilan tasdiqlangan "Xalq deputatlari viloyat va tuman Kengashi deputatining yo'lovchilar transportida bepul yurishi hamda transport tashkilotlari bilan shu bilan bog'liq hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi va shartlari to'g'risida"gi nizom, <https://lex.uz/docs/-2365764>.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi 60-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi, <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.
7. "Головне – не переплатити. Європейські принципи оплати депутатської роботи" электрон адрес: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/11/1/7056729/>.
- 8.

UDK:1:008 (575.1).

Mansur ALIMOV,
SamDVMCHBU akademik litseyi o‘qituvchisi
SamDCHTI mustaqil tadqiqotchisi
E-mail:alimovmansur317@gmail.com

TDIU Samarqand filiali f.f.b.d (PhD) dotsenti L.N.Eshonqulov taqrizi asosida

MAVLONO MUHAMMAD QOZI ILMIY – MA’NAVIY MEROSI VA DUNYOQARASHINING ASOSIY TAMOIILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda vujudga kelgan naqshbandiya ta’limotining Xoja Abduxoliq G‘ijduvoni ishlab chiqqan va Xoja Bahouddin amaliyotiga tatbiq etgan asosiy tamoyillari keltirilgan. Maqolada shuningdek, naqshbandiya tariqotida Movlono Muhammad Qozi ma’naviy merosi va dunyoqarashining asosiy g‘oyalari keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Naqshbandiyada Hush-dar dam, davlatni boshqarish shartlari, “podshoh davlat va mamlakatga tahdid qiladigan xatardan g‘ofil qolmasligi kerak” Xo‘ja Ahror, “Temur tuzuklari”, “Himoyat tizimi”

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ НАУЧНОГО И ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ И МИРОВОЗЗРЕНИЯ МАУЛАНЫ МУХАММАДА КАЗИ

Аннотация

В данной статье представлены основные принципы учения Накшбандия, разработанные Ходжой Абдухаликом Гиждувани и воплощенные в жизнь Ходжой Бахауддином, а также основные идеи духовного наследия и мировоззрения Мовлоно Мухаммада Казии в ордене Накшбандия.

Ключевые слова: Плотина Хуш-дар в Накшбандии, условия государственного управления, «царь не должен быть в неведении об опасности, грозящей государству и стране» Ходжа Ахрор, «Правила Тимура», «Система защиты»

THE MAIN PRINCIPLES OF MAULANA MUHAMMAD KAZI'S SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE AND OUTLOOK

Annotation

This article presents the main principles of the Nakshbandiya doctrine, developed in Central Asia by Khoja Abdulkholik Gijduvani and put into practice by Khoja Bahauddin. The article also covers the main ideas of Movlono Muhammad Kazi's spiritual heritage and worldview in the Nakishbandiya order.

Key words: Hush-dar dam in Nakishbandiya, conditions of state management, "the king should not be unaware of the danger that threatens the state and the country" Khoja Ahror, "Timur's rules", "Protection system"

Kirish. O‘z davriga nisbatan ilg‘or oqim bo‘lgan naqshbandiya ta’limoti musulmon renessansining faol rivoji davrida Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan Bahouddin Naqshbandning piri, uni uvaysiylik yo‘li orqali tarbiyalagan Xoja Abdulkholiq G‘ijduvoni hisoblanadi. Abdulkholiq G‘ijduvoni piri murshidi Yusuf Hamadoni. Yusuf Hamadoni, Abdulkholiq G‘ijduvoni, Xoja Bahouddin Naqshbandiyalar davrida Xojagon naqshbandiya tariqati g‘oyalari Buxoro va uning atroflarida, Alouddin Attor va Muhammad Porsolar davridan boshlab Samarqand, Toshkent va Qashg‘argacha, Termizdan Balx, Hisor va Hirotgacha tarqalib bordi. Xojagon Naqshbandiya tariqoti keyinchalik ikkiga bo‘lindi; birinchi yo‘lanish Xo‘ja Alouddin Attor orqali Xoja Yaqub Charxiyga, undan Xoja Ubaydulloh Ahrori Valiyga borib taqalsa, ikkinchi yo‘nalish Xoja Muhammad Porso o‘g‘li Abu Nasr Porsoga undan Nizomiddin Xomushga, undan Shayx Sa‘diddin Qashg‘ariyga etib, keyingi davrlarida ahroriya, xilvatiya, mujaddidiya kabi bir qancha tarmoqlarga bo‘linib ketdi. Tariqotning Xoja Abdulkholiq G‘ijduvoni ishlab chiqqan va Xoja Bahouddin amaliyotiga tatbiq etgan asosiy tamoyillar quyidagilar:

Hush-dar dam, g‘aflatga tushmaslik, har lahza Allohni yodda tutish.

Nazar bar qadam – inson qalbi, nazari nopok narsalarni ko‘rmasligi.

Safar dar vatan – tariqot ahli yomon axloqdan yaxshi xulqqa vujudni tarbiyalash, yani bir piri komil ustoz topguniga qadar vatanidan sayohat qilish. Bu tamoyil irodani chiniqtiradi, komillik yo‘li darajalarini bosib o‘tishini bildiradi.

Xilvat dar anjuman – zohiran xalq bilan, botinan Haq bilan birga bo‘lish demakdir yani jamiyat hayotiga xalqqa aralashib, qalbing doimo Allohda bo‘lishidir. Naqshbandiyada bu zikrni bajarshning maxsus qoidalari bor:

Bozgasht: zikr qilib bo‘lgach, Allohim maqsadim sensan, talabim - istagim sening roziligingdir, degan ma‘noni qalbga naqsh etishdir.

Yoddosht: har lahza Haqdan xabardor bo‘lish demakdir.

Nigohdosht: qalbdagi fikr va xotiralar ma‘nosini o‘ylab, dunyo havasini kiritmaslik. Shu holatni saqlay olgan kishining qalbi tiniqlashib, ijobiy xislatlari shakillandi.

Vuqufi zamon: soliq har lahza o‘z holidan xabardor bo‘lishi, vaqtdan unumli foydalanishi, shukur, tavba etishi, shunga ko‘ra xatti harakat qilishi demakdir.

Vuqufi adadiy: zikrning sanog‘iga rioya qilmoq deganidir. Shaxs vaqt bilan ham nazorat qilmog‘i lozim. Bu uning hayot tartibi –intizomli bo‘lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Vuqufi qalbiy qalbning Ollodan xabardor bo‘lishidir. Bu darajada ko‘ngil Allohdan boshqa hech narsani

o'ylamaydi. Vuqufi adadiy ayni vaqtda zikrning eng yuqori pog'onasi demakdir [1].

Naqshbandiya ta'limoti Kubraviya va Yassaviyadan farqi Naqshbandiya asl mohiyatiga ko'ra, tasavvufidagi asketizm, ya'ni tarkidunyochilikdan voz kechib odamlarni mehnatga chorlagani bilan farq qiladi. Tariqatni mo'tadillashtirdi va ijtimoiylashtirdi. Ya'ni, bu tariqatning asosiy jihati dunyoviylikning ustunligidir. Chunki, tariqat tamoyiliga muvofiq musulmon faqat toat qilibgina emas balki, musulmon uchun foydasi tegadigan biror ish qilib ham Haqqa etishi mumkin. Ikkinchi Naqshband nomini olgan Xoja Ahrorning quyidagi so'zlaridan naqshbandiya tariqatining mohiyati ma'lum bo'ladi: "Agar biz shayxlikni bo'ynimizga olganimizda edi, unda bironta shayx murid topolmasdi ammo, bizga boshqa ma'suliyat, ya'ni musulmonlarni zolimlar zulmidan himoya qilish vazifasi yuklatilgan. Ana shuni amalga oshirish va musulmonlar manfaatini himoya qilish maqsadida podshohlar bilan muloqotda bo'lib turish, ularning ishonchini qozonish lozim... Agar mashoyixlar o'z vaqtlarini ayab, bu ishga e'tibor qilmagan bo'lsalar biz fuqaro uchun o'z vaqtimizni ayamaymiz". Yana shunday der edi: "Bu zamonada podshohlar huzuriga borib, mazlumlar va hojatmandlarning mushkulini oson qilishdan yaxshi xislat bo'lmas. Shunga erishmoq lozimki, bir mazlumning arzini sultonlarga yetkazib, unga madadkor bo'lish adolatsizlik hamda zulmni bartaraf qilish uchun barcha kuch va g'ayratni ayamaslik kerak"[2]. "Rashahot ayin ul-hayot" risolasida Xoja Ubaydulloh Ahrorning Abdulxoliq G'ijduvoniylardan aytilgan quyidagi so'zlari keltiriladi: "Hazrat Abdulxoliq G'ijduvoniylar buyurmishlarki, xalq gardanidan og'irlikni ko'tarish kerak, ammo bunga halol kasb bilangina erishiladi; "Qo'l ishi bilan, dil Yor (Alloh) bilan" shoiri Xojagon tariqotida muqarrardir"[3]. Ana shunday tariqotining tamoyillarni rivojlantirishga butun ongli hayotini bag'ishlagan Xoja Ahror(1404-1490)ning muridi va izdoshi, naqshbandiya tariqotining atqoli shayxlaridan biri bo'lgan Mavlono Muhammad Qozi XV asr oxiri va XVI asr boshlarida yashab o'tgan. Mavlono Muhammad Qozi bo'lib, ul zotning asl ismi Muhammad ibn Burhoniddini Miskini Samarqandiy nomi bilan atalgan. Mavlono Muhammad Qozi Imoduddinning yaqinlaridan (yani, shariatpanohlaridan) bo'lganligi uchun ham o'g'li Mavlono Muhammadga "Qozi" nisbatini bergan.[4] Mavlono Muhammad Qozi piri Xoja Ahror to'g'risida yozilgan yirik maqomat kitobi sohibi ham bo'lib, kitob Naqshbandiya tariqoti to'g'risidagi asosiy manbalardan biri bo'lib xizmat qilgan.[5] Shu jihatdan olganda ham, Mavlono Hazrat Xojaning shariat va tariqot borasidagi eng bilimli shogirdi ekanligi bilinib turibdi. Muhammad Qozining bosh g'oyasi Movarounnahrda tinchlikni saqlash bo'lgan. Parchalangan temuriylar saltanati o'rnida yangi markazlashgan davlatni qayta tiklashga, ilm - ma'rifatini qat'iy islomiy talablarga bo'ysingan holda rivojlantirishga intilgan shayboniylarini qo'llab-quvvatladi. Muhammad Qozi mamlakatda siyosiy guruhlar o'rtasidagi nizolarni bartaraf etish uchun muloqotlar olib bordi. Ularga bir Vatanning farzandlari, bir dinga e'tiqod qilishlari haqidagi g'oyalarni singdirdi. Buning amaliy jihatini Mavlono Muhammad Qozining shogirdi Mahadum A'zam tomonidan yozilgan "Risolai tanbiyatus - salotin" asrida Buxoro xoni shayboniy Mahmud sulton va Muhammad Qozi bilan munosabatlarni shunday izohlaydi. ...Ulug' xon Shosh (Toshkent)ni ishg'ol qilgandan so'ng ushbu Hazrati saltanat shior, mag'firat etilgan sultonning maxdumimiz (Mavlono Muhammad Qozi)ga hamda Xojagon tariqoti pirlariga e'tiqodi benihoyaligidan Hazrati Maxdumimizni xondan so'rab, o'zlari bilan birga Buxoroga olib keldilar. Shundan so'ng, Hazrati sulton Maxdumimizdan tariqot qoidalarni o'rganganlar. Bu vaqtda men ham ular bilan birga bo'lib, ularning mulozamatlarida bo'ldim. Hazrati Maxdumimiz nisbati

sharifni sultonga talqin qila borishlari natijasida, oz fursat ichida sultondan g'aroyib voqeotlar zohir bo'la boshladikim, bu hol boshqalarga namoyon bo'lmas edi. Shunda, Hazrati Maxdumimiz o'z yoronlari bilan qo'yib aytar edilarki, - "ko'rdingizmi, podshohlikning ma'suliyati ko'pligiga qaramay, oz fursat ichida sultondan bu nav' g'aroyibotlar zohir bo'ldi". Podshohning tariqatidagi nisbati sharifi rivojiga sabab shul ediki, aksariyat vaqtlarda zamon olimlari va bu toifa mardumlari bilan suhbat qurub, nisbati sharif tahqiqi bilan mashg'ul bo'lar edi. Vaqti kelib mag'firat etilgan Hazrati sulton Qunduz mavzesi sari yo'l tutdilar va manzilga qo'ngach, o'z boshlaridan o'tgan voqealarni Hazrati Maxdumimizga yozib yuborar edilar. Ustozimiz ul sultonning tarifini ko'p aytar edilar. Shu voqeadan so'ng, ulug' xonning mulozamatlarida yurgan ba'zi munkirlar ul Hazratning bu toifa kishilari suhbatlariga munosabatlari yo'qligidan gap tarqatib, bu haqida so'zlashish va musobaqa qilishni boshqalarga man qilgan edilar. G'oliban, ul kishiga (Hazrati Maxdumimizga): "Siz bu kishilarning so'zlaridan musohaba qilar ekansiz; Va aytar ekansizki, Hazrati xon bunday so'zlarni aytishni man qilib. O'zlariga qiyos qilurlar".

Kori pokonro qiyos az xud magir,
Garchi monad dar navishtan sher shir

Mazmuni:

Pok kishilar ishini o'z ishinig bilan qiyos qilma,

"Sher" shir"so'zlari bir xil yozilsa-da, ma'nosi o'zga.

Chunonkim, Hazrati xon o'zining kamoli ixlos va e'tiqodini Hazrati Maxdumimizga (Mavlono Muhammad Qoziga) qo'yib, ul zotga aytur edilar: "Men bu tariqatning, hamda piringiz Hazrati Ubaydulloning (ya'ni, Xoja Ahrori Valiynig) e'tiqodmandiman. Har safar hayotimda biror mushkullik yo tashvish voqe bo'lsa, Hazrati Xoja Ahrorning ruhoniylariga yuz tutaman va natijasida mening hamma mushkulotlarim o'z kushoyishini topgaylar".[6] Mavlono Muhammad Qozining aytishicha, mazkur yuqoridagi g'oyalarni davom ettirib, uni amalda qo'llamoq uchun Xoja Ubaydulloh Ahror: "Musulmonlar boshidan jabr - zulmni daf etmoq uchun din va shariatini dastur qilgan holda sultonlarga murojaat qilmoq lozimligini" naqshbandiya tariqoti ahlining vazifalaridan, deb uqtiradi.[6] Naqshbandiya tariqotining yirik piri murshidi Mavlono Muhammad Qozi Xoja Ahror Valiy g'oyalarni davom ettirib hukumdorlarga quyidagi o'gitlarni beradi:

1. Hukm chiqarishda o'zini fuqarolardan biri deb hisoblab boshqani o'ziga hokim deb bilish, o'ziga ravo ko'rmaganni o'zgaga ravo ko'rmaslik.

Demak, mutasavvif fikricha, podshoh va hokimlar davlat boshqaruvida fuqarolarni teng ko'rishi, o'zi yoqtirmagan narsalarni o'zgaga ham ravo ko'rmaslik kerak.

2. Musulmonlarning hojatini chiqarish ibodatlarining afzalidir.

Musulmonlar hojatini chiqarishga doimo hozir bo'lib yuradigan podshohgina musulmonlar podshohidir". Agar u bironta musulmonning o'z eshigining oldida muhtoj va muntazir bo'lib turganini bilsa- deydi olim, tokim uning hojatini ado qilmaguncha hech qanday ibodatga mashg'ul bo'lmasligi kerak". Shuningdek, podshoh o'zining rohatini o'ylab, musulmonlarning hojatlarni chiqarishni kechiktirmaslik lozim. Maxdumi A'zam aytadiki, qachonkim Haq subhona va ta'ola ularning (podshohlarning) 1 soatlik adolatli ishlariga 60 yillik ibodat sabobini musharraf qilgan ekan, bu ulug' ne'matning shukronasiga zamon podshohlari hamisha adolat va mas'uliyatli bo'lishini har ishda qo'llashlari lozimdir deydi.

3. Uluq- ichmoq va kiyinmoqda xulafoi roshidin odatlariga amal qilish.

Xulafoyi roshidin - "Tog'ri yo'ldan borgan halifalar", yani Muhammad payg'ambar vafotidan keyin ketma-ket xalifalik qilgan uning to'rtta izdoshi - Abubakir, Umar,

Usmon va Alining davlat boshqaruvidagi adolat tamoyillari haqida gap ketmoqda.

4. Suhbat asnosida muloyim so'zlab, asossiz ravishda ko'pollik qilmaslik.

Bu haqida "Temur tuzuk" larida shunday deydi - "azmu jazm bilan ish tutdim. Biror ishni bajarishni o'ylasam, butun zehnim, vujudim bilan berildim, bitirmaguncha undan qo'limni tortmadim. Odam Atodan boshlab to Xotamgacha va undan to hozirgi damgacha o'tgan sultonlarning qonunlarni va turush -turmushlarni donolardan so'rab-surush-tirdim. Har qaysilarining yo'l-yo'riqlarni, turish-turmushlari, qilsh-qilmishlari, aytgan gaplarni xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma'qul sifatlaridan o'rnak olib, ularga amal qildim"[10] deyiladi.

5. Xalqning roziligini o'ylab hukm chiqarishda sustkashlik ko'rsatmaslik va ikkiyuzlamachilik qilmaslik lozim. Hozirgi kunda davlatimiz rahbari tashabbusi bilan xalq bilan bevosita muloqot qilish, uning dardi tashvishlari, muammolarni ijobiy hal etish bo'yicha mutloqo yangi tizim - O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq qabulxonalari va Virtual qabulxonasi faoliyati yo'lga qo'yildi. Shuning asosida "Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilish kerak" degan prinsip barcha bo'g'indagi rahbarlar faoliyatida asosiy qoidaga aylanishi kerak deydi, Shavkat Mirziyoyev.

6. Podshoh davlat va mamlakatga tahdid etadigan xabardan g'ofil qolmasligi kerak. Mavlono Muhammad Qozi fikrcha, podshoh davlatni xatarda qoldirib, g'aflatda bo'lmasligi kerak. U shuni bilsinki, amirlik mansabi va hukmat bir vosita orqali abadiy saodat va ezgu nom qo'lga kiritiladi. Bunda hukmdor adolat yo'lini tutub, savob topishni o'ziga g'animat bilsinlar. Mutasavvuf ta'limotida ba'zi podshohlar va amaldorlar o'z nafsini quli bo'lib iymonini buzmoqdalar. Qonun va adolat ustuvorligini ta'minlash Yangi O'zbekistonda barpo etishning eng muhim shartidir. Xalqimizning bu borada taraqqiyot strategiyasi nafaqat ichki va tashqi siyosatdagi islohatlar sari tashlangan qadamda, balki, eng avvalo, davlatning insonga, xalqqa, xalqning davlatga bo'lgan munosobati o'zgarayonganligida ham namoyon bo'lmoqda.

7. Podshoh olim-u fuzololarni ziyorat etishi va ular bilan suhbatlashishi uchun o'zida ehtiyoj sezishi kerak. Bunday fikrlar "Temur tuzuklari" da ham keltirilgan: "sayyidlar, ulamo, mashoyix, oqulu donolar, muhaddislar, tarixchilarni sara, e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarni o'rniga qo'ydim. Shijoatli kishilarni do'st tutardim, chunki Tangri taolo jasur kishilarni ardoqlaydi. Ulamo bilan suhbatda bo'ldim va pok niyatli, toza qalbli kishilarga talpindim. Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning "Yana bir bor takidlayman: men Yangi O'zbekistonda - obod va farovon, demokratik mamlakatni, Uchinchi Renesansni barpo etishda pedagoglar, professor- o'qituvchilar, ijodkor

ziyolilarni eng katta kuch, tayanch va suyanch, deb bilaman. Ularning hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ular uchun munosib mehnat va turmush sharoiti yaratib berishni o'z burchim, deb hisoblayman." degan fikrlari ham yuqoridagi shartga hamohangdir.

Mutasavvuf podshohlarga nasihat qilar ekan, davlat va jamiyat hayoti barqarorligini taminlaydigan omillardan biri sifatida qo'l ostidagi amaldorlarning raiyatga zulmiga beparvo bo'lmasligi lozim. "Temur tuzuklari" da aytilganidek: "rayiyat ahvolidan ogoh bo'ldim, ulug'larni og'a qatorida, kichiklarni farzand o'rnida ko'rdim. Har yening tabiyati, har el va shaharning rasmu odatlari, mizojidan voqif bo'lib turdim. Har bir o'lka va shahar ahlining ashrof-ulug'lari bilan do'st tutindim. Mizojlariga, tabiyatiga to'g'ri kelgan, o'zlari tilagan odamlarni ularga hokim qilib tayinladim. Hokimlari siphidan qay birining xalqqa jabir-zulm etkazganini eshitsam, ularga nisbatan darhol adolatu insof yuzasidan chora ko'rdim"[10]. Zeroki asosiy qonunimizning 2-moddasida "Davlat xalq irodasi ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas'uldirlar" deb yozilgan.

Xulosa. "Bugungi kunda dunyoning ayrim mintaqalarida tobora keskinlashib borayotgan qonli mojaro va ziddiyatlar, terrorizm va ekstrizm xavfi bizdan doimiy ogoh va hushyor bo'lishni talab etmoqda. Shu borada O'zbekiston chegaralarining xavfsizligi va daxlsizligini ta'minlash, mamlakatimiz mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, yurtimiz ostonasiga hech qanday balo-qazoni yaqin keltirmaslik kabi hal qiluvchi vazifalar hamisha diqqatimiz markazida bo'ladi" deydi Shavkat Mirziyoyev.

Mavlono Muhammad Qozining yuqoridagi g'oyalari, shubhasiz, o'rta asrlardagi mutafakkir kishilarning davlatchilik, siyosat, podshoh va fuqoro munosabatlari masalalariga doir qarashlari va adolatli hukmdor haqidagi tasavvurlarni o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Muhammad Qozining "podshoh davlat va mamlakatga tahdid qiladigan xatardan g'ofil qolmasligi kerak" degan boshqa ba'zi o'g'itlari bugungi kunda ham ahamiyatni yo'qotgan emas. Zeroki, "Xojagon tariqati darvishlarining udumi shundan iboratki, ular o'zlarining barcha himmatlarni hamisha biror bir ish bilan mashg'ul bo'lishga sarflaydilar...Aytibdurlarki, xaloyiqning Haq subhonahuga erishish vositasi uni eslash darajasiga bog'liq bo'lsada, ammo uning eng yaxshi yo'li bir musulmon ko'nglini xursand qilmoqdan iboratdir."

Umuman olganda, chet el tadqiqotchilar e'tibor qaratgan "Himoyat tizimi" Xo'ja Ahrori Valiy, va Mavlono Muhammad Qozi ijtimoiy-siyosiy qarashlarining o'ziga xos jihati bo'lib, naqshbandiya tariqati siyosiy faollashuvining asosiy maqsadi va siyosiy nufuzining kuchayishida muhim omil bo'lgan.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. T.: O'zbekiston, 2021. - B. 236.
2. Рахимов К. Хожакон Нақшбандия тариқати ва етти пир. - Тошкент.: Ўзбекистон, 2020. - Б. 43- 46.
3. Валихўжаев Б. Хожа Ахрори Вали. Самарқанд. Зарафшон. 1993. Б-106.
4. Фахриддин Али Сафий. Рашахату айнил-хаёт // Тарж. Ҳасаний М. Умрзоқов. Б. -Т.: Абу Али Ибн Сино. 2004. - Б. 35 - 47.
5. Mirzo Muhammad Haydar. Tarixi Rashidiy. Toshkent .2011-y.308-bet.
6. Валихўжаев Б. Хожа Ахрори Вали. Самарқанд, Зарафшон. 1993. 106- б.
7. Kattaev K. Gulnoza Kattaeva "Qadimgi kitoblar". Toshkent. 2020. 417-b.
8. Temur tuzuklari. T. O'zbekiston. 2018. B. 75-76-77.
9. Eshonqulov L.N. The Essence Of The Category Of Comedy In The Development Of Aesthetic Thinking (historical-philosophical analysis) - Volume4, Issue-Индонезия, 2021 -P. 2. 278-284 <http://cajipc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/208/187>.

УДК:37.022:808.1(100)

Наргиза АЛИМОВА,
Доцент кафедры русского литературоведения НУУз
E-mail:nargiz_alimova2023@bk.ru

Рецензент: Ю.У. Матенова к.ф.н, доцент ТГПУ им. Низами

CREDIT-MODULE SYSTEM OF MODERN EDUCATIONAL PROCESS

Annotation

This article discusses credit-module system of teaching in higher education of Uzbekistan. The definitions of the concept “module”, the ratio of the module system and traditional principle of educational process on the example of the discipline history of world literature are given. The main meme of this system is the launch of a large-scale process of improving educational programs and achieving mutual intelligibility of learning systems. The main focus is on competencies–credits–modules as a single principle of educational reform, which involves the revision and improvement of the content guidelines and formal principles of training specialists with higher education, as well as a significant change in approaches to the formation of regulatory documents in the field of education as part of the transition to the Bologna system.

Key words: Module, module system of teaching, competence, credit, types of modules, module structure, critical thinking, concept, communicative activity.

ZAMONAVIY O‘QUV JARAYONINING KREDIT-MODULLI TIZIMI

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimida kredit-modul ta‘limiga doir masalalar ko‘rib chiqiladi. "Modul" tushunchasi, Jahon adabiyoti tarixi fani misolida o‘quv jarayonini tashkil qilish printsiplarining modulli va an’anaviy shakllarining o‘zaro bog‘liqligi berilgan. Ushbu tizimning asosiy maqsadi ta‘lim dasturlarini takomillashtirish va o‘quv tizimlarining o‘zaro shaffoqligiga erishishning keng ko‘lamli jarayonini boshlashdir. Asosiy e’tibor ta‘lim islohotining yagona printsipli sifatida kompetentsiya – kreditlar – modullarga qaratiladi, bu oliy ma‘lumotli mutaxassislarni tayyorlashning mazmunli munosabatlari va rasmiy tamoyillarini qayta ishlash va takomillashtirishni, shuningdek, Boloniya tizimiga o‘tish doirasida ta‘lim sohasidagi me‘yoriy hujjatlarni shakllantirishga sezilarli darajada o‘zgartirishni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: Modul, modulli o‘qitish, kompetentsiya, kredit, modul turlari, modul tuzilishi, tanqidiy fikrlash, kontseptsiya, kommunikativ faoliyat.

КРЕДИТНО-МОДУЛЬНАЯ СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В данной статье рассматривается кредитно-модульное обучение в системе высшего образования Узбекистана. Даны определения понятия «модуль», соотношение модульного и традиционного принципа построения учебного процесса на примере дисциплины история мировой литературы. Основным мемом данной системы является запуск широкомасштабного процесса совершенствования образовательных программ и достижения взаимной понятности (прозрачности) систем обучения. Основной акцент делается на компетенции–кредиты–модули как единый принцип образовательной реформы, которая предполагает переработку и совершенствование содержательных установок и формальных принципов подготовки специалистов с высшим образованием, а также существенное изменение подходов к формированию нормативных документов в области образования в рамках перехода к болонской системе.

Ключевые слова: Модуль, модульное обучение, компетенция, кредит, типы модулей, структура модуля, критическое мышление, концепция, коммуникативная деятельность.

Введение. Современная система образования в Узбекистане проходит этап перехода на кредитно-модульную модель. В Указе Президента Республики Узбекистан «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан на период до 2030 года» от 8 октября 2019 года № УП-5847 предусмотрен поэтапный переход к внедрению передовых стандартов высшего образования. Перед высшими образовательными учреждениями поставлена задача постепенного перевода учебного процесса на кредитно-модульную систему. Кредитно-модульная система должна быть внедрена в 16% высших образовательных учреждений в 2023 году, в 57% – в 2025 году и 85 % – в 2030 году.

Целями введения кредитно-модульной системы являются расширение доступа к высшему образованию, увеличение мобильности студентов и преподавателей и

ориентация учебных планов и программ к получению квалификаций, востребованных на рынке труда. Эта система привлекательна тем, что обеспечивает сопоставимость учебных программ различных вузов и способствует гармонизации систем образования с европейскими странами. Кредитно-модульная система содействует мобильности студентов и преподавателей и упрощению перехода из одного вуза в другой, определяя объем результатов проведенной работы по всей учебной нагрузке.

В нашей стране на протяжении последних лет образовательная система поэтапно переходит на кредитно-модульную систему обучения и уже имеются положительные результаты. В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан № УП-5349 от 19.02.2018 г. «О мерах по дальнейшему совершенствованию сферы информационных технологий

и коммуникаций» Национальный университет им. Мирзо Улугбека осуществляет работу в этом направлении с 2018-2019 учебного года. Одним из преимуществ внедрения кредитной системы образования в нашем вузе является то, что она дополняет и поддерживает национальные стандарты квалификаций.

Система современного образования ставит во главу угла личность обучающегося, его коммуникативную и учебную деятельность, затрагивающую интересы, потребности и способности студента. Современный студент – это симбиоз креативных и рефлексивных способностей, что определяет особые требования к образовательному процессу, направленного на реализацию личностного когнитивного и творческого потенциала студента. В данном контексте обращение к новым технологическим решениям в сфере образования, к числу которых относится обучение на основе компьютерных технологий или модульное обучение.

В последнее время контент «модуль» активно исследуется в аспекте рассмотрения и разработки содержания понятия, его структурной организации и характеристик. Следует отметить, что в настоящее время не существует единого понимания того, что такое образовательный модуль, однако, специалисты сходятся на том, что в понятие модуля в качестве необходимых компонентов значения входят законченность, самостоятельность и комплексность.

Обзор литературы по теме. Определению понятия «модуль» специальных исследований недостаточно. В отечественных публикациях по проблемам высшей школы в связи с переходом к Болонской системе главное место уделено общим вопросам структуры образования, целям и задачам новых образовательных программ, формированию и формулированию различных типов компетенций. На этом фоне модулям и модульному подходу уделяется мало внимания. Очень часто, когда говорят о нововведениях в отечественной высшей школе, продолжают употреблять термин «учебно-методический комплекс» (УМК), имея в виду по существу модуль. Подробно остановимся на значении понятия «модуль», начав со словарных определений.

«Модуль (от латинского *modulus* – мера) – ... 5) Отделяемая, относительно самостоятельная часть какой-либо системы, организации, устройства (например, модуль космического корабля)» [5].

«Модуль – Часть прибора или конструкция, собранная из типовых деталей и имеющая многоцелевое применение» [4].

«Модуль – перен. Вообще отделяемая, относительно самостоятельная часть какой-нибудь системы, организации» [3]. Таким образом, под модулем устойчиво понимается относительно самостоятельная часть какой-либо системы, единство взаимозаменяемых частей чего-либо.

«Модульное обучение – организация образовательного процесса, при котором учебная информация разделяется на модули (относительно законченные и самостоятельные единицы, части информации). Совокупность нескольких модулей позволяет раскрыть содержание определенной учебной темы или даже всей учебной дисциплины. Модульное обучение способствует активизации самостоятельной учебной и практической деятельности учащихся» [1].

Один из основателей модульного обучения Дж. Рассел, определял модуль как учебный пакет, охватывающий концептуальную единицу учебного материала и предписанных учащимся действий. По мнению В.С. Сенашенко: модуль – это завершённый

фрагмент учебного плана, включающий блок информации, программу действий, методическое руководство и обеспечивающий достижение поставленных целей как студентами, так и преподавателями. Можно заключить, что под «модулем» в системе образования понимается самостоятельная учебная единица знаний, объединённых определённой целью, методическим руководством освоения этого модуля и контролем за его освоением.

Методология исследования. На сегодняшний день модульное обучение в высшей школе рассматривается как одно из главных условий успешного применения активных форм обучения, усиленно развивающихся в последние годы. Сущность модульного обучения состоит в том, что содержание обучения структурируется в автономные организационно-методические блоки – модули, содержание и объём которых могут варьировать в зависимости от дидактических целей, профильной и уровневой дифференциации обучающихся, желаний обучающихся по выбору индивидуальной траектории движения по учебному курсу. При изучении студентами модулей за каждый из них должно начисляться определённое количество кредитов (зачётных единиц), выступающих в качестве меры трудоёмкости учебной работы и выражающей совокупность всех составляющих учебного процесса. Обязательной составляющей учебного модуля является оценивание уровня его освоения обучающимися, что даёт возможность рассредоточить в течение семестра контрольные мероприятия, стимулируя студентов к регулярной работе на протяжении всего периода обучения.

Одна из главных задач модульного обучения в высшей школе – обеспечить многоаспектность подачи учебного и научного материала и повысить академическую мобильность и компетентность каждого студента на основе индивидуальной учебной программы и индивидуального темпа ее освоения. Использование модульной системы планирования и организации учебного процесса способствует развитию навыков творческой и аналитической работы студентов, умения самостоятельно искать и организовывать информацию с целью конструирования новых знаний.

В последние десятилетия понятие «модуль» достаточно интенсивно исследуется в плане рассмотрения и разработки содержания самого понятия, его структурной организации, характеристик. В настоящее время ни в европейской, ни в американской, ни в российской системах образования не существует единого понимания того, что такое образовательный модуль. Специалисты сходятся на том, что в понятие модуля в качестве необходимых компонентов значения входят законченность, самостоятельность и комплексность.

В дидактике существуют следующие определения модуля. Модуль – это автономная организационно-методическая структура, которая включает в себя дидактические цели, логически завершённую учебную информацию, методическое руководство и систему контроля. Модуль выступает средством, с помощью которого осуществляется модульное обучение.

В сжатом виде структура модуля может быть представлена следующими блоками:

I. Теоретический блок – лекция, на которой обучающиеся знакомятся с целью и планом всего учебного блока дисциплины.

II. Практический блок – самостоятельная работа над учебным материалом, ответы на вопросы.

III. Методический блок – использование изученного материала в учебной и внеучебной работе.

IV. **Контрольный блок** – этап проверки, контроля освоенных студентом знаний, умений, навыков.

Анализ и результаты. Эффективно использование технологии блочно-модульного обучения при изучении дисциплины «Истории мировой литературы» в рамках обучения по направлению бакалавриата «Филология и обучение языкам», представленная в 4 семестрах (2, 3, 4 и 5) с общим количеством аудиторных часов – 214, из них 106 часов лекций, практических занятий – 108 часов. Курс включает материал по истории мировой литературы Античности, Средних веков, Возрождения, 17-18 века, XIX-XX века. И курса «Жахон адабиёт тарихи» по направлению образования бакалавриата «Русский язык в иноязычных группах» который также изучается в 4 семестрах (2, 3, 4 и 5), но относительно к направлению Филология и обучение языкам, с большим количеством аудиторных часов – 244, из них 120 часов лекций, практических занятий – 124 часа. Данный курс включает изучение основных тенденций развития Античной литературы, литературы Средних веков и Возрождения, XVII-XX веков.

Модуль – это целевой функциональный узел, в котором объединены учебное содержание, и технология овладения им. Содержание обучения представляется в законченных самостоятельных комплексах (информационных блоках), усвоение которых осуществляется в соответствии с целью. Дидактическая цель формулируется для обучаемого и содержит в себе не только указание на объем знания, но и на уровень его усвоения. Модули позволяют перевести обучение на субъект-субъективную основу, индивидуализировать работу с отдельными студентами, дозировать индивидуальную помощь, изменить форму общения студентов и преподавателя. Основными компонентами кредитов модуля «История мировой литературы» являются:

- точно сформулированная учебная цель (программа);
- банк информации;
- методического руководство по достижению целей;
- практические занятия по формированию необходимых умений;
- контрольная работа, строго соответствующая целям, поставленным в данном модуле.

При изучении данной дисциплины эффективно применение инновационных технологий:

- обучения в сотрудничестве
- урок-практикум – продуманная модель деятельного личностно-ориентированного изучения литературного процесса;

- метод моделирования;
- ролевые занятия: «диалог, драматизация, репродукция, импровизации и риторическое представление студента в роли; метод допускает деление изучаемого материала на части (роли), их исполнение студентами по цепочке и подведение всех умений и навыков к общему результату» [2]

- при изучении творческого метода писателей используются новые формы: урок эссе, литературный портрет писателя, краткая характеристика писателя как личности, фрагментарное изучение жизни и творчества писателя.

Заключение. Стремительные изменения в современном обществе требуют новых продуктивных подходов в подготовке квалифицированных работников. Развитие экономики создало такую ситуацию, когда получить образование на всю жизнь становится нереальным, поэтому педагоги всего мира испытывают особую потребность в надёжных педагогических технологиях, способных сделать образование гибким, комбинированным, проблемным, направленным на активизацию и повышение качества обучения.

Система высшего образования призвана помочь студенту в профессиональном и личностном самоопределении, которое предлагает выстраивание собственного мира ценностей, овладение творческими способами решения научных и жизненных проблем, открытие рефлексивного мира собственного «Я». В инновационной модели образования внимание акцентируется на становлении личностно-смысловой сферы студентов, характерным признаком которой является их отношение к постигаемой действительности, осознание ее ценности, поиск причин и смысла происходящего вокруг, таким образом, речь идет об умении критически мыслить. Критическим мышлением можно назвать мышление, выполняющее особую работу по своеобразной «проверке на прочность» уже имеющихся продуктов мышления, процедур и наконец мыслительной деятельности в целом. Критическое мышление используется в ситуации: принятие решения; выбора, формулирование и оценивание альтернатив, прогнозов; интерпретации и оценки мнений и точек зрения; введение переговоров и разрешение конфликтов.

Узбекистаном осуществляются важные шаги по внедрению международного опыта в реформировании образовательного процесса, повышению его качества, поэтапной интеграции в международное образовательное сообщество.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Современный словарь методических терминов и понятий. Теория и практика обучение языкам. – М.: Русский язык, 2018.
2. Безруков А.Н. История зарубежной литературы. Учебное пособие. – Бирск: БФ БашГУ, 2017.
3. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999.
4. Словарь русского языка в 4-х томах. – Т.2. – М., 1982.
5. Современный словарь иностранных слов. – М., 1993.

UDK:323.1(575.1)

Mirkomil ATAVULLAYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti o‘qituvchisi, PhD
Nodira KARIMBERDIYEVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti
Nilufar MAVLOHOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

Dotsent D.Bozorov taqrizi asosida

THE STRUGGLE, CONCEPT, CONTENT AND ESSENCE OF CONSTRUCTIVE AND DESTRUCTIVE IDEAS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation

This article reveals the concept of globalization, constructive and destructive idea, the essence, the connection of the results of globalization with constructive and destructive ideas, its manifestations, variety, as well as various effects on progress, consequences, the contradiction of constructive and destructive ideas, the reasons and, as a result, a number of effective considerations.

Key words: Globalization, constructive, destructive, terrorism, democracy, fanaticism.

БОРЬБА КОНСТРУКТИВНЫХ И ДЕСТРУКТИВНЫХ ИДЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ, ПОНЯТИЕ, СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация

В данной статье раскрывается понятие глобализации, конструктивная и деструктивная идея, содержание, связь результатов глобализации с конструктивными и деструктивными идеями, ее проявления, многообразие и различное влияние на прогресс, последствия, противопоставление конструктивных и деструктивных идей, причины и, как следствие, целый ряд эффективных рассуждений.

Ключевые слова: Глобализация, конструктивизм, деструктивность, терроризм, демократия, фанатизм.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA KONSTRUKTIV VA DESTRUKTIV G‘OYALAR KURASHI, TUSHUNCHASI, MAZMUN-MOHİYATI

Annatsiya

Ushbu maqolada globallashuv, konstruktiv va destruktiv g‘oya tushunchasi, mazmun-mohiyati, globallashuv natijalarining konstruktiv va destruktiv g‘oyalar bilan bog‘liqligi, uning ko‘rinishlari, xilma-xilligi hamda taraqqiyotga turli xil ta‘siri, oqibatlarini, konstruktiv va destruktiv g‘oyalarning bir-biriga zidligi, sabablari ochib berilgan va natijada bir qator samarali mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Globallashuv, konstruktiv, destruktiv, terrorizm, demokratiya, aqidaparastlik.

Kirish. XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida dunyo mamlakatlari bo‘ylab globallashuv jarayoni yuz berdi. Ayni shu jarayon barcha sohalarida o‘z aksini topmoqda. Ayniqsa, globallashuv jarayoni axborot oqimini kuchayishiga, turli fikr va ma‘lumotlarning tez orada dunyo mamlakatlari bo‘ylab tarqab ketishiga sabab bo‘lmoqda. Ma‘lumki, axborot oqimining zudlik bilan dunyoning istalgan burchagiga yetib borishi ma‘lumot qabul qilgan shaxsning turmush tarziga, uning hayotiga o‘ziga xos ma‘noda ta‘sir etmoqda. Axborotni tahlil etish, talqin qilish muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan omillar hisoblanadi. Kishi ongi shakllangan, muayyan fikr va tafakkurga ega bo‘lgan shaxs uni tahlil etadi va ma‘lum ma‘noda xulosa chiqaradi. Yosh, ongi hali uncha shakllanmagan yoshlar esa uni to‘g‘ridan – to‘g‘ri qabul qilishi va uning orqasidan ergashishi ham mumkin. Hatto, bunday yoshlar ushbu fikr, g‘oya yoki mafkuraning faol targ‘ibotchisiga ham aylanishi mumkin. “Mafkuraviy poligonlar – yadro poligonlaridan ham kuchliroqdir”, degan iborasi, aynan mafkuraviy jarayonlarning globallashuvi, ularning ta‘siri, uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida aytilgan, desak yanglishmagan bo‘lamiz. Bugungi kunda davlatlar o‘rtasidagi kurash yangicha usul - g‘oyaviy kurash ko‘rinishida namoyon bo‘la boshladi. Dunyoda turli mohiyatga ega bo‘lgan g‘oyalar va mafkuralar bor ekan uni

ikki asosiy guruhga ajratish mumkin. Bu avvalo o‘zining mohiyati bilan inson va uning manfaatlariga xizmat qiladigan, umum insoniy qadriyatlar va tamoyillarga tayangan mafkuralar bo‘lsa, ikkinchi tomondan, muayyan tor doiralarda manfaatiga xizmat qiladigan, mohiyatan umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillarga zid bo‘lgan mafkuralardan iborat. XX asr oxirlariga kelib turli-tuman ijtimoiy sabab-oqibatlar va bahonayu-nayranglar asosida u xalqaro hodisaga jarayonga aylandi.

Terrorizm bugun oshkora ravishda siyosiy tus olgan. Xalqaro jarayon sifatida insoniyatning tinchligiga katta xavf tug‘dirmoqda. «Terrorizmning hozirgi bosqichi avvalgilaridan ancha farq qiladi. Bu farqlar terroristik harakatlarni sodir etish taktikasi va ularni amalga oshirish vositalari, jinoyatchilikning boshqa turlari bilan uyg‘unlashib ketishda uning faqat siyosiy emas, balki ijtimoiy yo‘naltirilganligida ham yaqqol ko‘rinadi. Bugungi kunda terrorizmning rivojlanishiga fan-texnika yutuqlari qo‘l kelmoqda. Terroristlar zahar, xanjar, revolver, yasama bombalardan qurol va portlovchi moddalarning yangi turlariga o‘tishmoqda. Terrorizm muhim obyektlarni nishonga olib turibdi. Bu ro‘yxatga yadroviy obyektlar, elektron stansiyalar, suv omborlari, to‘g‘onlari, aeroportlar, harbiy obyektlar va turar joy binolari, ishlab chiqarish vositasi, inshootlari kiritilgan»[1].

Jamiyat hayoti va rivojlanishi turli-xil g'oyalari bilan uzviy bog'liq. G'oyalar – jamiyat hayotiga, insonlar orzu-umidlari, maqsad va manfaatlariga dahldor bo'lgan fikrlar, qarashlarning ijtimoiylashganlik holatidir. Shu jihatdan g'oya fikrdan farq qiladi. G'oyalar jamiyat hayotiga ta'siri darajasi, natijasi va oqibatlari bilan fikrdan farq qiladi. Uning jamiyat taraqqiyoti, insonlar hayotiga, ijtimoiy-siyosiy hayot va munosabatlarga ta'sir ko'rsatishi, g'oyaning maqsadiga, turli xil manfaatlarini ifoda etish darajasiga, mezonlari, prinsiplariga bog'liq bo'ladi. Shular orqali fikrlar fikrdan, g'oyalar g'oyadan farq qiladi. Umuman olganda g'oyalar konstruktiv va destruktiv g'oyalarga bo'linadi.

Konstruktiv (lot. constructo – tuzish, qurish, yasash) g'oyalarni bunyodkorlik g'oyalari, deb ham atash mumkin. Konstruktiv g'oyalar jamiyatda odamlarni, turli guruh va qatlamlar, millat va davlatlarni taraqqiyot sari etaklovchi, xalqni ezgu maqsad yo'lida birgalikda harakat qilishga undovchi, uyushtiruvchi, safarbar etuvchi g'oyalardir.

Konstruktiv g'oya ta'sirida insonlar ezgulikka etish, millatlar va davlatlar esa ozodlik va mustaqillikka intiladi, adolat va haqiqat tantanasi yo'lida kurashadi, buyuk tarixiy g'alabalarni qo'lga kiritadi. Bir so'z bilan aytganda, o'zida gumanizm talablarini aks ettiradigan, inson kamolotiga, jamiyat rivojiga, millat taraqqiyotiga, xalqning iroda va intilishlariga xizmat qiladigan, uni jipslashtirib, oliy maqsadlarga safarbar etadigan g'oyalar konstruktiv g'oyalardir.

Jamiyat hayotida konstruktiv fikr, konstruktiv g'oya va mafkuralar, konstruktiv muloqot, konstruktiv qaror va islohotlar va hokozolar ishlatiladi. Bu belgilangan va qabul qilingan qarorlarning amaliy tuzilishga ega ekanligini ko'rsatadi.

Konstruktiv g'oyalar yurtni obod, xalq hayotini farovon qilishdek oliyanob maqsadlari bilan ajralib turadi. Avestoda "Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amal" qo'llash ham konstruktivlik kasb etadi. Chuqur tarixiy negizi esa "O'zimni ezgu fikrga, ezgu so'zlarga, ezgu ishlar amaliga baxshida qilaman, barcha yomon fikrlardan, yomon so'zu ishlardan yuz o'giraman", degan g'oyalardan iborat. Faylasuf Suqrot adolatga xilof bo'lgan davlat boshqaruvining barcha shakllarini tanqid qiladi, adolatli, demokratik davlat boshqaruvni yoqlab chiqadi. Xitoy mutafakkiri Konfutsiyning fanlar ijtimoiy kelib chiqishi yoki jamiyatdagi mavqei orqali emas, balki odamiylik, adolatparvarlik, haqgo'ylik kabi fazilatlariga erishishi tufayli kamolotga erishadi, degan g'oyalari, shuningdek Abu Nasr Farobiy, Alisher Navoiyning insonparvarlik g'oyalari konstruktiv g'oyalarga misol bo'ladi. Hind xalqining buyuk farzandi Maxatma Gandi konstruktiv g'oyalari bilan hindlar bilan musulmonlarni, din bilan siyosatni birlashtirishga harakat qilgan.

Konstruktiv g'oyalar insonni ulug'laydigan, uning kuch g'ayrati va salohiyatini oshirib xalqi, Vatani, butun insoniyat uchun foydali ishlar qilishga safarbar etadigan, o'zida taraqqiyot, ma'rifat, do'stlik, tinchlik, adolat, halollik, poklik kabi ezgu xis tuyg'ularning urug'ini mujassam etadigan g'oyalardir.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov mafkuraga shunday ta'rif bergan: «Odamlarning ming yillar davomida shakllangan dunyoqarash va mintalitetiga asoslangan, ayni vaqtda shu xalq, shu millatning kelajagini ko'zlagan va uning dunyodagi o'rnini aniq-ravshan belgilab berishga xizmat qiladigan, kechagi va ertangi kuni o'rtasida o'ziga xos ko'priq bo'lishga qodir g'oyani men jamiyat mafkurasi, deb bilaman»[2].

Fanda yaxshi, bunyodkorlik g'oyalar qatorida unga qarshi bo'lgan buzg'unchi – destruktiv g'oyalar ham ajratiladi. Destruktiv g'oyalar inson va jamiyatni tubanlikka boshlaydigan, odamlarni g'arazli niyat va qabihlikka undaydigan, davlat va jamiyatni parokandalik va halokatga

etaklaydigan g'oyalardir. Insoniyatga tahdid solib kelgan destruktiv g'oyalar Vatansizlik g'oyasi, kosmopolitizm, hech qanday qonun qoidalarni tan olmay, barcha narsani inkor etishga da'vat etuvchi nigilizm, biror shaxs yoki millatni boshqalardan ustun qo'yadigan shovinizm, zo'raonlik vasvasasiga berilib, o'z ehtiyojlarini boshqa xalqlar hisobiga qondirishni maqsad qilib qo'ygan buyuk davlatchilik, tajovuzkorlik, neofashizm g'oyalari shular jumlasiga kiradi.

Aqidaparastlik, ekstremizm, xalqaro terrorizm g'oyasi, ma'naviy tahdid, axborot urushlari, ommaviy madaniyat ko'rinishlari. Odam savdosi bilan birga agressiv millatchilik, seperatizm g'oyalari ham mohiyati bilan destruktiv g'oyalardir. Ular ezgu maqsadlarni ko'zlamaydi. Bundan tashqari loqaydlik, befarqlik, egoizm, sotqinlik kabi salbiy holatlar ham insoniyat taraqqiyotiga, Vatan ravnaqiga xizmat qilmaydi.

Xullas, vayronkor, yot g'oyalar ko'rinishlari bo'lgan kommunizm g'oyasi, kosmopolitizm g'oyasi, buyuk davlatchilik g'oyasi, irqchilik g'oyasi, agressiv millatchilik va milliy ayirmachilik g'oyalari destruktiv xarakterga ega.

Ular quyidagi xususiyatlarda namoyon bo'ladi.

G'oyaviy yakka hokimlikka intilish;

Demokratik qadriyatlarini tan olmaslik;

Fikrlar plyuralizmini rad etish;

Jamiyatda ijtimoiy-siyosiy beqarorlikka moyillik;

Mutlaq haqiqatga da'vo qilish;

Yagona, hukmron mafkuraga urinish;

Ijtimoiy ixtiloflarni qo'llash;

Aqidaparastlik va siyosiy ekstremizm va x.

Ekstremizm, jangarilikni targ'ib etish, soxta diniy aqidalar, aqidaparastlik, xalqaro terrorizm, narkobiznes, noqonuniy qurol savdosi esa g'ayriinsoniy, yot g'oyalarning tashkiliy asoslari hisoblanadi. SHular orqali ular o'z yovuz niyatlarini amalga oshiradilar. G'oyaviy ta'sir shakllari uch xil bo'lib, ular individual, jamoaviy, ommaviy ta'sir shakllaridir. Tushuntirish, ishonitirish kabi g'oyaviy ta'sir uslublaridan foydalaniladi.

Destruktiv, g'ayriinsoniy, yot g'oyalarning zararli oqibatlari hammasidan ham daxshatliroqdir. Bu g'oyalar inson qalbiga zid va uni salbiy tarafga o'zgartiradi, nosog'lom turmush tarzini shakllantiradi, fikrlar xilma-xilligini cheklaydi, qaramlik, tobelik, mutelik muhitini yaratadi, tafakkur tarzini o'z negizlaridan begonalashtiradi, zararli urf-odat, an'analarni targ'ib qiladi, ularning kirib kelishiga muhit yaratadi. Mamlakatni, xalqni o'z milliy qadriyatlaridan, oxir-oqibat mustaqil taraqqiyot yo'liga rahna soladi, jamiyatda xalqlar va millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglikka rahna solib, ixtiloflar, parokandalikka olib keladi. XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida dunyo mamlakatlari bo'ylab globallashuv jarayoni yuz berdi. Ayni shu jarayon barcha sohalarda o'z aksini topmoqda. Ayniqsa, globallashuv jarayoni axborot oqimini kuchayishiga, turli fikr va ma'lumotlarning tez orada dunyo mamlakatlari bo'ylab tarqab ketishiga sabab bo'lmoqda. Ma'lumki, axborot oqimining zudlik bilan dunyoning istalgan burchagiga yetib borishi ma'lumot qabul qilgan shaxsning turmush tarziga, uning hayotiga o'ziga xos ma'noda ta'sir etmoqda. Axborotni tahlil etish, talqin qilish muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan omillar hisoblanadi. Kishi ongi shakllangan, muayyan fikr va tafakkurga ega bo'lgan shaxs uni tahlil etadi va ma'lum ma'noda xulosa chiqaradi. Yosh, ongi hali uncha shakllanmagan yoshlar esa uni to'g'ridan – to'g'ri qabul qilishi va uning orqasidan ergashishi ham mumkin. Hatto, bunday yoshlar ushbu fikr, g'oya yoki mafkuraning faol targ'ibotchisiga ham aylanishi mumkin. "Mafkuraviy poligonlar – yadro poligonlaridan ham kuchliroqdir", degan iborasi, aynan mafkuraviy jarayonlarning globallashuvi, ularning ta'siri, uning o'ziga xos xususiyatlari haqida aytilgan, desak yanglishmagan bo'lamiz. Bugungi kunda davlatlar

o'rtasidagi kurash yangicha usul - g'oyaviy kurash ko'rinishida namoyon bo'la boshladi. Dunyoda turli mohiyatga ega bo'lgan g'oyalar va mafkuralar bor ekan uni ikki asosiy guruhga ajratish mumkin. Bu avvalo o'zining mohiyati bilan inson va uning manfaatlariga xizmat qiladigan, umum insoniy qadriyatlar va tamoyillarga tayangan mafkuralar bo'lsa, ikkinchi tomondan, muayyan tor doiralar manfaatiga xizmat qiladigan, mohiyatan umuminsoniy qadriyatlar va tamoyillarga zid bo'lgan mafkuralardan iborat.

Destruktiv g'oyalarning ta'sirini oldini olish omillari xilma-xil. Bu avvalo, inson omili orqali amalga oshadi. Insonning ma'naviy dunyosi boy bo'lishi, ularni g'oya bilan g'oyaning farqiga borishiga imkoniyat yaratadi. Mafkuraviy immunitetini mustahkamlaydi.

Milliy g'oya targ'iboti texnologiyalarida zararli g'oyalarning oldini olish yo'llari quyidagilar qilib belgilangan:

Oilada yoshlarga sog'lom tarbiya berish;

Fuqarolarning milliy g'oya negizlariga iymone'tiqodini mustahkamlash;

Milliy g'urur va iftixor bilan yashashga urinish;

Har tomonlama barkamol avlod qilib tarbiyalash;

Mafkuraviy immunitetni oshirish;

Fuqarolar ongida milliy g'oya ishonchini shakllantirish.

Bularga erishish uchun esa, milliy g'oya targ'ibotiga zid, salbiy holatlar bo'lgan befarqlik va loqaydlik, maqtanchoqlik, xushomadgo'ylik, hasadgo'ylik, manmanlik,

haqiqatni mensimaslik, tanish-bilishlik, mahalliychilik, mansabparastlik va manfaatpaarastlik kabi salbiy illatlarni har birimiz o'zimizdan soqit qilishimiz zarur. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev "Menga haqiqiy Vatanparvarlar kerak"[1], deb uqtiradi.

Demokratik jamiyatda erkin fikr va fikrlar, g'oyalar xilma-xilligi, tanqid, o'zini-o'zi tanqid qilish muhitini yaratish, demokratiya va oshkoralik muhitini yaratish sog'lom va erkin raqobat muhitini yaratish jamiyatda ilm-ma'rifatning mavqeini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu konstruktiv g'oyalarning rivojiga amaliy, innovatsion g'oyalar, ilg'or texnologiyalarni qo'llab quvvatlashga, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Konstruktiv va destruktiv g'oyalar bir-biriga zid g'oyalardir. Chunki ular turli xil ijtimoiy guruhlarining o'zida ifoda etadi. Konstruktiv sog'lom kuchlar manfaatini ko'zlasa, destruktiv g'oyalar esa nosog'lom kuchlarning manfaatini, qarashlarini aks ettiradi. Bugungi global dunyoda bunday kuchlar o'rtasida o'zaro nizo va ixtiloflar saqlanib turibdi. Buni hisobga olish kerak.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar konstruktiv xarakterga ega. Ezgu maqsadlarni ko'zlaydi. Belgilangan harakatlar dasturi taraqqiyot strategiyasini amalga oshirishga xizmat qiladi. Istiqbolda fuqarolar uchun erkin va farovon hayot, ozod va obod Vatanda yashash imkoniyatlarini yaratadi va mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ubaydullayev U. «Xalqaro terrorizm tarixi va zamonaviy muammolari». T. «Universitet» 2002-yil 137-bet.
2. Karimov I. Jamiyat mafkurasini xalqni xalq, millatni millat qilishga xizmat qilsin. – 8-jild. Toshkent, 2002-y.
3. Mirziyoyev Sh. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga murojaatnomasi. Toshkent, 2017-y.

UDK: 372.862

Raya AUYEZOVA,
Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
E-mail: raya84@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent U.M.Mirsanov tahriri ostida

BO'LAJAK MATEMATIKA VA INFORMATIKA FANI O'QITUVCHILARINING MUSTAQIL TA'LIMNI WEB-KVEST TA'LIM TEXNOLOGIYASI YORDAMIDA TASHKIL ETISH USULI

Аннотация

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning mustaqil ta'limini va mustaqil ishini tashkil etish muammolari va yechimlariga oid olimlarning ishlarini tahlili keltirilgan hamda bo'lajak o'qituvchilarning mustaqil ta'limni tashkil etishda web-kvest ta'lim texnologiyasini imkoniyatlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Mustaqil ta'lim, kredit-modul, raqamli texnologiya, global tarmoq, web-kvest, algoritim, Student-Fisher.

МЕТОД ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ И ИНФОРМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ WEB-KVEST

Аннотация

В данной статье представлен анализ работ ученых по проблемам и решениям организации самостоятельного обучения и самостоятельной работы студентов в высших учебных заведениях, а также описаны возможности образовательной технологии веб-квест в организации самостоятельного обучения будущих учителей.

Ключевые слова: Самостоятельное обучение, кредитный модуль, цифровые технологии, глобальная сеть, веб-квест, алгоритм, Студент-Фишер.

METHOD OF ORGANIZING INDEPENDENT LEARNING FOR FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS AND COMPUTER SCIENCE USING THE EDUCATIONAL TECHNOLOGY WEB-QUEST

Annotation

This article presents an analysis of the work of scientists on the problems and solutions of organizing self-study and independent work of students in higher educational institutions, and also describes the possibilities of the educational technology web quest in organizing self-study of future teachers.

Key words: Self-study, credit module, digital technologies, global network, web-quest, algorithm, Student-Fischer.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimiga o'tkazilganligi tufayli bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda kasbiy fanlarni auditoriya soatining 50 foizi mustaqil ta'limga ajratilgan [1]. Shuning uchun bo'lajak o'qituvchilarning, jumladan bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarning kasbiy fanlardan mustaqil ta'limni tashkil etish tizimini qayta ko'rib chiqib, uni takomillashtirish lozim [2].

Ilgari surilayotgan tadqiqot ham ushbu masalalarga qaratilgan bo'lib, ya'ni bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitiladigan kasbiy fanlaridan biri hisoblangan, ya'ni "Informatika va raqamli texnologiyalari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etishga qaratilgan.

"Informatika va raqamli texnologiyalari" fanidan mustaqil ta'lim mavzular mazmuniga informatika va raqamli texnologiyalar fanining asosiy rivojlanish yo'nalishlari, axborot, uning turlari, xususiyatlari va o'lchov birliklari, axborotlashgan jamiyat, axborot madaniyati, jamiyat va ta'limning axborotlashtirish, kompyuterlarning axborotli-mantiqiy va arifmetik asoslari, elektron hukumat, elektron raqamli imzo, elektron tijorat va raqamli texnologiyalar, virtual borliq, bulutli texnologiyalar, blockchain va raqamli media marketingdan foydalanishga oid mavzular kiritilgan.

Ushbu mavzularni bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarining mutaxassislikka kirish, axborot texnologiyalari vositalri bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lish hamda raqamli texnologiyalariga oid kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan. Bularni auditoriya mashg'ulotlarida to'raligicha amalga oshirib bo'lmaydi. Ya'ni

o'quv maqsadlariga erishish uchun vaqtning yetishmasligi, ko'p vaqt va turli izlanishlarni talab etadi. Shu bois "Informatika va raqamli texnologiyalari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etishni shakl, usul va vositalarini takomillashtirish lozim.

Adabiyotlar tahlili. Fanlarni o'qitishda Kvest" va "Web-kvest" texnologiyalaridan foydalanish muammolariga oid tadqiqotlar T.Kaivola, T.Salomaki, J.Taina, I.M.Sokol, A.O.Chudakova, J.A.Farreny, Y.S.Bixovskiy, M.V.Andreeva kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Talabalarda mustaqillik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirish, mustaqil ish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarni fanga oid kompetentligini rivojlantirishga bo'yicha O.A.Qo'ysinov, O'.N.Sultanova, Sh.S.Shodmonova, O.B.Berdiyeva, A.A.Gareyev, G.N.Dinits, Y.A.Yevseyeva kabi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil o'quv faoliyatida kompyuter texnologiyalaridan, axborot-ta'lim muhitlaridan foydalanishga oid U.B.Baxodirova, L.M.Qaraxonova, M.N.Ibodova, H.B.Nikadambayeva, X.Y.Najmiddinova, A.A.Drobishevskiy, S.I.Qulmamatov, N.V.Shestakova, A.A.Drobishevskiy, YE.V.Boikov kabi tadqiqotchilar tomonidan izlanishlar olib borilgan.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning ilmiy asarlarini tahlillariga ko'ra, bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarini tayyorlashda, kasbiy fanlardan mustaqil ta'limni tashkil etishga oid izlanishlar olib borilmagan.

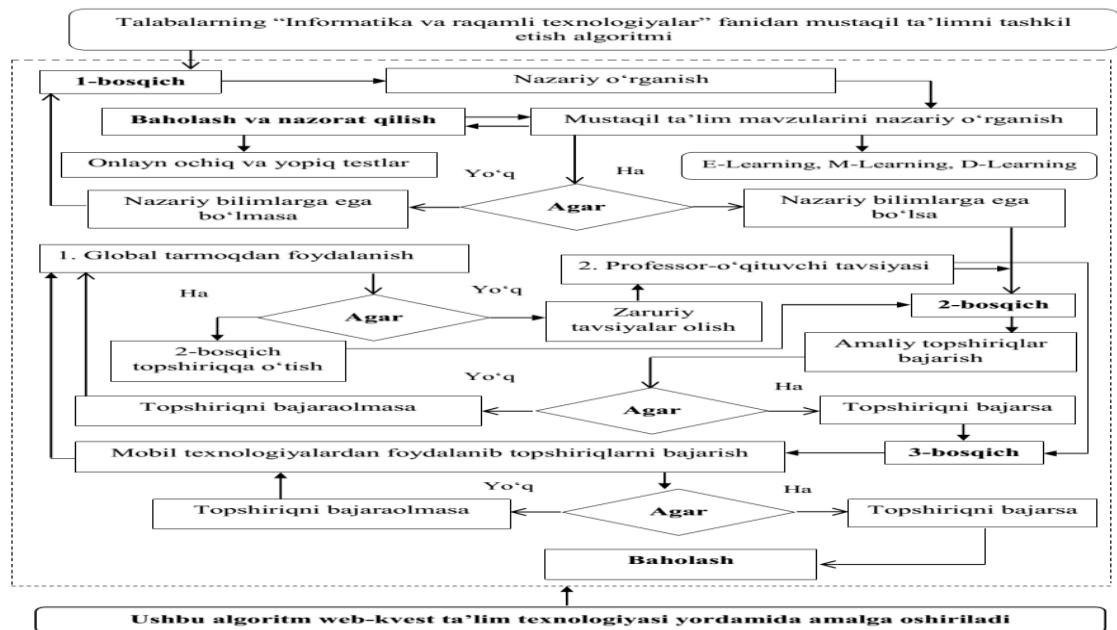
Shu bilan birga A.O.Norbekov, I.A.Eshmatov, N.S.Xaytullayeva, A.G'.Eminov, D.V.Luchaninov, L.M.Ivkina, M.M.Abdurazakovlarning tadqiqotlarida bo'lajak informatika fani o'qituvchilarining kasbiy fanlardan mustaqil ta'limni tashkil etishga doir ba'zi bir yondashuvlar ilgari surilgan bo'lsa-da, ammo ularning tadqiqotlarida bo'lajak matematika va informatika fani o'qituvchilarining "Informatika va raqamli texnologiyalar" fanidan mustaqil ta'limni va mustaqil ishni tashkil etishda web-kevt ta'lim texnologiyasidan foydalanish metodikasi to'lig'icha ilmiy asoslanmagan. Shuning uchun ilgari surilayotgan tadqiqot dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning takomillashuv tufayli bo'lajak matematika va informatika fani o'qituvchilarining kasbiy faoliyatga tayyorlashni, xususan mustaqil ta'limni va mustaqil ishni tashkil etish tizimini takomillashtirish zarurati paydo bo'lmoqda. Bo'lajak matematika va informatika fani o'qituvchilarining kasbiy fanlardan mustaqil ta'limni va mustaqil ishni tashkil etish tizimini takomillashtirish yo'llaridan biri, bu web-kevt ta'lim texnologiyasidan foydalanishni joriy etish lozim. Web-kevt ta'lim texnologiyasidan bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarining turli xil axborot vositalarida joylashgan ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantiradi, o'z faoliyatini rejalashtirish va fanlararo kurslarni o'rganishga qiziqishini oshiradi. Bu muammoli ta'lim, loyiha usuli, o'yinlar elementlarini birlashtirgan va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanishni takomillashtiradi.

Bu borada G. A.Vorobyov [5], YE.A.Igumnova, I.V.Radetskaya [6], M.V.Andreyeva [7], O.V.Volkova [8]larning fikricha, o'quv web-kevt – bu o'quvchilar ma'lum bir o'quv topshirig'ini bajarishda Internetdagi saytlaridan foydalanishdir. M.V.Andreyeva [9]ning fikriga ko'ra, web-kevt – bu roli o'yin elementlari bo'lgan muammoli vazifa bo'lib, ular uchun Internetning axborot resurslaridan foydalaniladi [9].

Y.Y.S.Bixovskiy web-kevt ni ham usul, ham shakl sifatida ko'rib chiqadi. Usul sifatida web-kevt – bu o'qituvchi va talabalarining ta'lim muammolarini, o'quvchilarning o'quv va kognitiv faoliyatini tashkil etish usullarini hal qilishga qaratilgan o'zaro bog'liqlik faoliyati usulidir. Web-kevt shakl sifatida - ma'lum bir tarkib ustida ishlashda professor-o'qituvchi va talabalarining o'zaro ta'sirini tartibga solish, o'rnatish, tizimga kiritish [10].

Keltirilgan tahlili ma'lumotlar asoida aytish mumkiniki web-kevt ta'lim texnologiyasi global tormoqdan foydalanib ta'limiy muammolarni yechishda iborat. Shuning uchun bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarining tayyorlashda o'qitilib kelinayotgan "Informatika va raqamli texnologiyalari" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etishda web-kevt ta'lim texnologiyalaridan foydalanish shakl, usul va vositalarini, shu jumladan foydalanish algoritmini takomillashtirish lozim. Shu maqsadda tadqiqot doirasida bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilarining mustaqil ta'limni tashkil etish algoritmi ishlab chiqildi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Talabalarining "Informatika va raqamli texnologiyalar" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish algoritmi.

Tavsiya etilayotgan algoritmda talabalarining "Informatika va raqamli texnologiyalar" fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish uch bosqichda amalga oshirish nazarda tutilgan. Birinchi bosqichda bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilari mustaqil ta'lim mavzularni nazariy o'rganadi. Mustaqil ta'lim mavzularni nazariy o'rganishda E-Learning, M-Learning, D-Learninglardan foydalaniladi [11]. Bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilari nazariy ma'lumotlarni o'rgangandan so'ng, ularning mavzularni o'zlashtirganlik darajalari HEMIS, MOODLE tizmlari orqali onlayn ochiq va yopiq testlardan foydalaniladi.

Bo'lajak matematika va informatika fani o'qituvchilari birinchi bosqichdan muvaffaqiyatli o'tsa, ikkinchi bosqichli

topshiriqlar beriladi. Bundan so'ng, ya'ni ikkinchi bosqichli amaliy topshiriqlarni bajargandan so'ng, uchinchi bosqichli topshiriqlar beriladi. Agar bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilari ikkinchi topshiriqlarni bajara olmasa yoki ba'zi bir qiyinchiliklarga duch kelsa global tarmoqdan foydalanib bajaradi. Global tarmoqdan foydalangan holda barcha topshiriqlarni bajara olmasa professor-o'qituvchidan lozim bo'lgan ko'rsatmalarni va tavsiyalarni oladi. Ushbu ikkinchi bosqichli amaliy topshiriqlarni bajargandan so'ng, bo'lajak matematika va informatika o'qituvchilari mobil ilovali topshiriqlarni bajaradi.

Shunday qilib, yuqorida keltirilgan bosqichlar asosida bo'lajak matematika va informatika fani o'qituvchilarining

“Informatika va raqamli texnologiyalar” fanidan mustaqil ta’limini tashkil etishda web-kvest ta’lim texnologiyasidan foydalanish tavsiya etiladi.

Tahlil va natijalar. Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak matematika va informatika fani o’qituvchilarining kasbiy fanlardan, jumladan “Informatika va raqamli texnologiyalar” fanidan mustaqil ta’limini va mustaqil ishini tashkil etishda web-kvest ta’lim texnologiyasini samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlari Navoiy davlat pedagogika instituti va Nukus davlat pedagogika institutlarinig “Matematika va informatika” ta’lim yo’nalishi talabalari jalb etilib, ular tajriba (123 nafar) va nazorat (124 nafar) guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhiga tadqiqot doirasida taklif etilayotgan algoritim asosida mustaqil ta’lim tashkil etildi. Nazorat guruhiga esa bu imkoniyat berilmadi. Ushbu tajriba-sinovga jalb etilgan bo’lajak matematika va informatika fani o’qituvchilarining natijalari tahlil etilib, ishonchliligini tekshirish maqsadida Styudent-Fisher kritepiyasi asosida matematik-statistik tahlil etildi. Mazkur kriteriyadan foydalanishda tanlanmalar uchun mos o’rta qiymatlar $\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^4 n_i X_i$,

tarqoqlik koeffitsiyentlarini

$$D_n = \frac{\sum_{i=1}^4 n_i (x_i - \bar{X})^2}{n-1},$$

o’zlashtirish ko’rsatkichlarini aniqlashda esa

$$A \% = \frac{\bar{X}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{Y}}{3} \cdot 100\%$$

formuladan foydalanildi. Hisoblash natijasiga ko’ra, tajriba guruhining o’rtacha o’zlashtirish ko’rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligi, ya’ni 10,8 % ga oshganligi ma’lum bo’ldi.

Xulosa. 1. Web-kvest ta’lim texnologiyasidan foydalanish talabalarining qiziqishini oshirishga yordam beradi, o’quv jarayonining interaktivligini, qulay sur’atda ishlash qobiliyatini ta’minlaydi. Shuningdek, talabalarni mustaqil izlanish orqali ta’lim olish madaniyatini shakllantiradi.

2. Web-kvest ta’lim texnologiyasi yordamida bo’lajak matematika va informatika o’qituvchilarini mustaqil ta’limi tashkil etilsa, ularning fanga bo’lgan qiziqishini oshirishga, qo’yilgan muammoni mustaqil yechishga va tadqiqotchilik ko’nikmalarini rivojlantirishga erishi imkoniyati tug’iladi.

3. Bo’lajak matematika va informatika fani o’qituvchilarning mustaqil ta’limini tashkil etishda tadqiqot doirasida taklif etilayotgan algoritmdan foydalanish samarali ekanligi ilmiy asoslandi.

ADABIYOTLAR

1. Баходирова У.Б. Микробиология фанини ўқитишда виртуал таълим технологияларидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (Педагогика олий таълим муассасалари мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. – Қарши, 2020. – 156-б.
2. Норбеков А.О. Педагогика олий таълим муассасаларида компьютер таъминоти фанини ўқитиш самарадорлигини ошириш методикаси // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган Диссертация. – Қарши, 2021. –171-б.
3. Файзиёва М.Р. Ўқув жараёнига мослашувчи WEB тизимларни яратиш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017. – 189-б.
4. Мирсанов У.М. Дастурлаш тилларини ўқитиш самарадорлигини оширишда web-kvest таълим технологиясининг имконияти // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2022. – № 1/11. – Б. 158-160.
5. Воробьев Г.А. Веб-квест технологии в обучении социокультурной компетенции (английский язык, лингвистический вуз) // Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Пятигорск, 2004. –220-б.
6. Игумнова Е.А., Радецкая И.В. Квест-технология в образовании // Учебное пособие. Чита Забайкальский государственный университет 2016. –164 с.
7. Андреева М.В. Технологии веб-квест в формировании коммуникативной и социокультурной компетенции // Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранным языкам. Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции. – М., 2014. – С. 58 -62.
8. Волкова О.В. Подготовка будущего специалиста к межкультурной коммуникации с использованием технологии веб-квестов // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. –Белгород, 2010. – 25 с.
9. Андреева М.В. Технологии веб-квест в формировании коммуникативной и социокультурной компетенции // Информационно-коммуникационные технологии в обучении иностранным языкам: тезисы докладов I Международной научно-практической конференции. – М.: МПГУ, 2004. – С. 20–25.
10. Быховский Я. С. Образовательные веб-квесты [Электронный ресурс] // Материалы международной конференции «Информационные технологии в образовании. ИТО-99». – URL:
11. <http://ito.edu.ru/1999/III/1/30015.html> (дата обращения: 12.01.2023)
12. Perry N.E., Brenner C.A., & Fusaro N. (2015). Closing the gap between theory and practice in self-regulated learning: Teacher learning teams as a framework for enhancing self-regulated teaching and learning. In T.J. Cleary (Ed.) Self-regulated learning interventions with at risk populations: Academic, mental health, and contextual considerations (pp. 229–250). Washington, DC: American Psychological Association.
13. Bidjerano T. & Dai D.Y. (2007). The relationship between the big-five model of personality and self-regulated learning strategies. *Learning and Individual Differences*, 17(1). –P. 69–81.
14. Yang C.Y. Learning performance evaluation in e-learning with the webbased assessment / Yang C.Y., Chung T.Y., Hwang M.S., Li C.Y., Yao J.F.J. // In: Kim K., Joukov N. (eds) Information Science and Applications 2017. ICISA 2017. Lecture Notes in Electrical Engineering. Springer, Singapore. – 424 с.

УДК: 371.315

Komila AXADOVA,
Jizzax politexnika instituti tayanch doktoranti
E-mail: komila.teacher@gmail.com

Jizzax Politehnika instituti professori, p.f.d J.A.Hamidov taqrizi ostida

BO'LAJAK MUHANDISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA QO'LLANILADIGAN ZAMONAVIY METODLAR

Аннотация

Maqolada texnik oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarga umumkasbiy fanlarni o'qitishda xalqaro tajribada qo'llanilayotgan zamonaviy metodlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Talabaga yo'naltirilgan, hamkorlikda o'qitish, spaced learning, flipped classroom, design thinking, gamification, VAK teaching, crossover learning, project-based learning, problem-based learning, pedagogical coaching.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются современные методики, используемые в зарубежном опыте преподавания общепрофессиональных предметов будущим инженерам в высших технических заведениях.

Ключевые слова: Личностно-ориентированное обучение, кооперативное обучение, дистанционное обучение, перевернутый класс, дизайн-мышление, геймификация, обучение ВАК, перекрестное обучение, проектное обучение, проблемное обучение, педагогический коучинг.

MODERN METHODS USED IN PREPARING FUTURE ENGINEERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Annotation

In this article studied the modern methods used in the international experience of teaching general professional subjects to future engineers in higher technical educational institutions.

Key words: Student-centered, cooperative learning, spaced learning, flipped classroom, design thinking, gamification, VAK teaching, crossover learning, project-based learning, problem-based learning, pedagogical coaching.

Kirish. "Hamma daho. Ammo agar siz baliqni daraxtga chiqish qobiliyatiga qarab baholasangiz, u butun hayotini o'zini ahmoq deb o'ylab o'tadi." Albert Eynshteyn

Yillar davomida o'qitish jarayonida sezilarli o'zgarishlar bo'ldi. Talabalarni o'qitishda yodlash va o'sha eski o'qish amaliyotiga qarama-qarshi bo'lgan, hozirda zamonaviy o'qitish metodlari bilan interfaol o'qitish metodlari joriy etilgan va uning natijasini ko'rish mumkin. Bu ta'lim islohoti ta'limning mutlaqo boshqacha rakurslarini ta'minlaydi, chunki zamonaviy o'qitish metodlari an'anaviy o'qitish metodidan farqli o'laroq, barcha talabalarni tushunish qobiliyati darajasida ishlamaydi. Yagona o'qituvchiga asoslangan zamonaviy o'qitish metodlari ko'proq savol-javob, ko'rsatish, tushuntirish, amaliy, hamkorlik metodlariga e'tibor qaratadi va ko'proq faoliyatga asoslangan.

So'nggi yillarda fan va texnika sohasidagi bilimlar ko'lamini keskin oshdi va insonning fan va texnika sohasidagi yangi bilimlarga moslashish qobiliyati ham oshdi. Shunday qilib, turli sohalarining noma'lum va ochilmagan sohalarini o'rganish uchun innovatsion va ijodiy intellektga katta ehtiyoj bor.

Demak, talabalarni texnologiya zamoni bo'lgan, shaxs, jamiyat va millat taraqqiyoti uchun ijodiy va innovatsion ongni talab qiladigan XXI asrga tayyor turishga o'rgatish kerak. Talabalarni zamonaviy o'qitish texnikasi bilan tanishtirish va ular o'zlari va boshqalar uchun imkoniyat yaratishi uchun yetarli bilimga ega bo'lishi kerak.

Talabalarni imtihonni bir xil eski uslubda o'tkazish uchun o'quv dasturini o'qishga majburlashdan ko'ra, turli xil yangi va innovatsion g'oyalarni qo'llash orqali ularning aqliy

salohiyatini oshirishga ko'proq e'tibor qaratadigan o'qitish metodi oddiy so'z bilan aytganda, zamonaviy o'qitish metodlaridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Biz zamonaviy o'qitish metodi deb atagan yangi o'qitish metodi ko'proq faoliyatga asoslangan bo'lib, talabani ongini markazlashtiradi, bu esa ularni butunlay o'rganish jarayoniga jalb qiladi. Bu orqali talabalar o'z bilimlarini mustahkamlash va malakalarini takomillashtirish uchun butun jarayonda faol ishtirok etadilar; bu konstruktiv yondashuv deb ham ataladi. Boshqa tomondan, ustoz yoki o'qituvchi faqat ularga rahbarlik qiladi va diqqatni mavzu maqsadlariga qaratishga yo'naltiradi. Bularning barchasi faoliyat bilan shug'ullanish va innovatsion zamonaviy o'qitish metodlarini qo'llash orqali amalga oshiriladi. Talabalar uchun zamon talabi - bu talabalar o'rtasidagi raqobatni kamaytirishga, hamkorlikni rivojlantirishga va o'rganish muhitini yaxshilashga yordam beradigan zamonaviy o'qitish metodlarini amalda qo'llashdir.

O'qituvchilar hali ham auditoriyada fanlar bo'yicha asosiy bilimlarni taqdim eta oladigan talabalarni o'qitish uchun an'anaviy bo'r-doska metodidan foydalanadilar. Ularning yondashuvidan endi foydalanish mumkin emas, chunki bu eskirgan, cheklangan doirada va milliy va shaxsiy darajada muvaffaqiyatsizlikka uchragan.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy o'qitish metodlari asosiy fan va texnologiya bo'yicha samarali tushunchani shakllantirish yoki rivojlantirishga yordam beradi. Shunday qilib, zamonaviy o'qitish metodlarining elementlari quyidagilardan iborat:

1. Talabaga yo'naltirilgan ta'lim

Texnika oliy o'quv yurtlarida bo'lajak muhandislarni zamonaviy o'qitish metodlarining muhim xususiyatlaridan biri uning talabalarga yo'naltirilganligidir. O'quv xonalari va laboratoriyalardan foydalanish yoki qo'llashda talabalarga e'tibor qaratiladi. O'qituvchi faqat yo'l-yo'riq sifatida ishlaydi va barcha o'quv jarayoni talabalarni o'z ichiga oladi.

2. Faoliyatga yo'naltirilgan ta'lim

Umumkasbiy fanlar o'qituvchisi faoliyat yoki topshiriqni tashkil qiladi va talabalarni shu yo'l bilan o'rganishga jalb qiladi. Demak, u faoliyatga asoslangan. Talabalarga ushbu interfaol tadbirlar orqali auditoriyadagi o'zaro muloqotda ishtirok etish taklif etiladi yoki so'raladi.

3. Resursga asoslangan

Mutaxassislik fanlari o'qituvchilari topqir bo'lishi kerak. Ular talabalarining o'rganishlari yoki mavzuni aniq tushinishlari uchun barcha kerakli o'quv materiallarini to'plashlari va tarqatishlari kerak. Resurslar oliy ta'lim muassasasi muhitidan yoki mavjud bo'lgan boshqa joydan to'planishi mumkin.

4. Interaktivlik

Bir xususiyat zamonaviy o'qitish metodini juda interaktiv deb belgilaydi. O'qituvchi talabalardan kichik guruhlar tuzishni yoki o'quv topshiriqlarini bajarish va kerakli natijalarga erishish uchun individual ravishda ishlashni so'raydi. Bu ularga bir-biridan bilim olishga yordam beradi..

5. Integrativlik

Zamonaviy o'qitish metodlarining hayotiy xususiyatlaridan biri bu integratsiyadir. O'qituvchilar bir mavzu bo'yicha mavzularni, masalan, giyohvand moddalarni iste'mol qilish, oiladagi zo'ravonlik, xavfsizlik, ifloslanish, oziq-ovqat taqsimoti, jinoyatchilik kabi ijtimoiy fanlar mavzularini boshqa masalalar bilan bog'laydi va uni integratsiya qiladi. \

6. Hamkorlikdagi ta'lim

Zamonaviy o'qitish metodlari nafaqat talabalarining javoblarini payqash, tadqiqotini o'rganish va oliy texnika muassasalarida o'zaro munosabatda javob berish orqali o'z g'oyalari yoki tashabbuslarini taqdim etishga imkon berish orqali rag'batlantiradi, balki talabalarni qiziqishlari, ehtiyojlari va his-tuyg'ulariga qarab tanlaydi.

7. Fikrlashga asoslangan ta'lim

Fikrlashga asoslangan ta'lim yondashuvi ostida talabalarga ularning xotira darajasini shubha ostiga qo'yadigan yoki dizayn fikrlash metodiga o'xshash savollar to'plami taklif etiladi, bu esa ularni muammoni hal qilishda analitik va mantiqiy yondashuvga ko'proq e'tibor qaratishga majbur qiladi.

8. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim

Kompetensiyalar deganda talabalarining o'rganish va egallashni ho'lagan, o'rganish va rivojlanish jarayonida bo'lgan yoki allaqachon erishgan taktik ko'nikmalari tushuniladi. Ta'limning bu turi asosiy kompetensiyalar yoki ular o'rganishni afzal ko'rgan ko'nikmalarni egallash orqali taqdim etiladigan imtiyozlarga va talabalarga qanday yetkazilishiga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Keling, yuqoridagi muommalarni hal qilish uchun qo'llaniladigan zamonaviy o'qitish metodlarini tavsifini keltirib o'tamiz:

Collaborative Learning (Hamkorlikda o'rganish)

Ilgari, talabalarga imtihon yoki oddiy kunlarda mavzu yoki dasturni qayta ko'rib chiqish so'ralganda, ular alohida yoki uyda o'quv rejasini qayta ko'rib chiqishgan. Bu amaliyot an'anaviy o'qitish metodlarida keng tarqalgan edi. Ushbu muammoni hal qilish yoki talabalar uchun foydaliroq platformani taqdim etish uchun oliy ta'lim muassasalari hamkorlikda o'rganishni taklif qilmoqdalar. Ushbu zamonaviy o'qitish metodida o'qituvchilar o'z muammolarini hal qilishlari, mavzular bo'yicha bahslashishlari va so'rovlarini aniqlashtirishlari mumkin bo'lgan talabalar guruhini tuzadilar.

Spaced learning (Tanaffusli ta'lim)

Spaced learning zamonaviy o'qitish metodlaridan biri bo'lib, o'qituvchilar tomonidan qo'llaniladi. Ushbu metodda o'qituvchilar darsni bir necha marta, asosan, talabalar to'liq tushunguncha takrorlaydilar. Shu bilan birga, o'qituvchi darslar oralig'ida ikkita 10 daqiqalik interval (tanaffus) bilan kursni takrorlaydi.

Tanaffus jismoniy mashg'ulotlar yoki ongni rivojlantirish metodlarini o'ynash orqali ongni yangilash uchun mo'ljallangan bo'lib, ularni xuddi shu darsning keyingi sessiyasiga tayyorlaydi.

Flipped Classroom (Teskari ta'lim)

Flipped Classroom - bu pedagogik metodda mashhur atama. Siz bu haqda shubhasiz bilgansiz. Uning nomi "Flipped Classroom" uni noyob qiladi. Bu bugungi kunda qo'llanilayotgan eng muhim zamonaviy o'qitish metodlaridan biridir. Ushbu o'qitish metodida o'qitish jarayoni teskari tarzda amalga oshiriladi. Kelgusi yoshdagi ta'lim tizimida keng qo'llaniladigan Gen-Z metodlaridan biri bu Flipped Classrooms g'oyasidir. Bu xalq tomonidan qabul qilingan metod bo'lib, u o'zini samarali va talabalarining rivojlanishi uchun ajoyib tarzda isbotladi.

Self-learning (Mustaqil ta'lim)

Qiziqish talabani doimo yangi va ko'proq o'rganishga undaydi. O'zlarining qiziqishlari tufayli talabalar o'zlari qiziqqan mavzularni mustaqil o'rganishga kirishadilar. Talabalarni internetda ishlashga va natijalarni o'zlari topishga o'rgatish ularning o'ziga qaram bo'lishiga yordam beradi va mazmunni chuqur tushunishga yordam beradi.

Gamification (o'yinlar orqali o'qitish)

Ma'lumki, bolalar o'yinlarni yaxshi ko'radilar - bu onlayn o'yinlar yoki harakatli o'yinlar. O'yinlar orqali o'qitish - zamonaviy o'qitish metodlarida qo'llaniladigan muhim zamonaviy o'qitish metodlaridan biri. Gamificationning o'qitishdagi ahamiyati asosan boshlang'ich va oliy ta'lim muassasasigacha ta'lim tizimida namoyon bo'ldi. O'yin o'ynash orqali o'rganish hatto talabalar tomonidan ham amalga oshirilganda yuqori natijalarni beradi.

VAK teaching (Vizual, audio va harakatli o'qitish)

Biz noziklarni uchta toifaga ajratamiz: vizual, audio va kinestetik (harakat). Ularning qaysi toifaga mansubligini tan olish kerak yoki o'qituvchi o'z talabalari qaysi toifaga tegishli ekanligini bilishi kerak.

VAKda V vizual ma'lumotlarni ko'rish, A - Audio ma'lumotni eshitish orqali ma'lumot yig'ish, K - kinestetik - ma'lumotlarni his qilish. O'qituvchi o'qitish jarayonida talabalar toifasini saqlab turishi kerak, chunki ba'zi talabalar ma'lumotni ko'rish, eshitish yoki his qilish orqali ushlaydi.

Crossover Learning (Krossover o'rganish)

Keng tarqalgan bo'lmagan zamonaviy o'qitish metodi rasmiy va norasmiy o'qitish va ta'lim muhitlaridan foydalanadigan Krossover o'rganishdir. Bu talabalarga eng yaxshi ta'lim berishning mukammal metodlaridan biridir. Krossover o'rganish talabalarni samarali jalb qiladi va haqiqiy, ammo innovatsion natijalarni beradi.

Rasmiy muhit - bu an'anaviy muhit, ya'ni ta'lim berish uchun auditoriya. O'qitishning norasmiy muhiti muzeylar, seminarlar va darsdan keyingi joylardir. Oliy ta'lim muassasalar va kollejlar mazmunli, o'rganiladigan materiallar va bilimlarni qo'shish uchun kundalik tajribalardan foydalanadilar. Boshqa tomondan, norasmiy ta'lim qiziqish uyg'otadi va o'qituvchilariga savollar berish orqali tushunishni oshiradi.

Project-based learning (Loyihaga asoslangan ta'lim)

Loyihalar talabalarga to'liq ular izlayotgan soha bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni anglatadi. Ularga muammoning maqbul yechimini ta'minlash uchun o'zlarining malakalari va bilimlarini qo'llashni talab qiladigan amaliy misollar taqdim etiladi.

Problem-based learning (Muammoli ta'lim)

Keyingisi muammoli ta'limda bo'lib, u muammolar yorlig'i ostidagi tadbirlarning butun majmuasini o'z ichiga oladi va talabalarning ko'nikmalari va bilimlarini ko'proq oshiradigan yechimlarni taqdim etadi. Bu ularning ishtiyoq darajasini ham qo'zg'atadi va ongida fikrlashning muammoni hal qilish tomonini boshlaydi.

Muammoli ta'lim tizimiga ko'ra, o'qituvchilar talabalarga ularning o'rganishlari va hozirgi kunga qadar egallagan ko'nikmalarini qiyinlashtiradigan muayyan muammolar to'plamiga ruxsat berishadi. Talabalar muammoni o'z aql-idrokidan foydalanib hal qilishlari kerak va bu Gen-Z o'qituvchilari amal qilishi kerak bo'lgan samarali metod bo'lib xizmat qiladi.

Design thinking (Ijodiy fikrlash)

Ta'lim talabalar ichida innovatsiya va ijodkorlikni targ'ib qiluvchi barcha kuchli platformalarni taqdim etadi. Shuning uchun ijodiy tafakkur va uning maqsadi talabalar

ongida innovatsion g'oyalar va ijodiy faoliyatni targ'ib qilishdan boshqa narsa emas. Bu ularga o'quv dasturiga kirish va o'zlarining eng yaxshi bilimlarini tarbiyalash uchun yangi ishtiyoq beradi.

Zamonaviy o'qitish metodlarini qo'llamoqchi bo'lgan o'qituvchilar talabalar o'rtasida innovatsion g'oyalarni targ'ib qilish uchun ushbu metoddan foydalanishlari mumkin.

Pedagogical coaching (Pedagogik murabbiylik)

Talabalar tarkibning muhim a'zosiga aylanishadi va o'z ta'limlariga egalik qilishadi. Kompetent talabalar o'z ta'limiga egalik qilish huquqiga ega bo'lsa va tajribada ishtirok etsa, o'rganish yanada mazmunli bo'ladi.

Coaching - bu o'qituvchilar va xodimlarga amaliyotni sodiqlik bilan amalga oshirishda qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan ta'limdir. Pedagogical coaching mashg'ulotdan so'ng amaliyotchilar o'z ishlarini bajarayotganda amalga oshiriladi.

№	Metod nomi	Qo'llanilishi
1	Collaborative learning	Talabalarning hamkorlikda ishlashiga asoslangan o'qitish metodi bo'lib,
2	Spaced learning	Talabalarning berilgan materialni to'liq o'rganish uchun tanaffusdan foydalanish metodi
3	Flipped classroom	Teskari o'qitish metodi bo'lib, talabalar uyda yangi mavzuni o'rganib, darsda uyuq vazifani bajaradilar
4	Self-learning	Talabalar darsdan tashqari vaqtlarida materialni mustaqil o'rganadilar.
5	Gamification	Talabalar o'yinlar asosida yangi materialni o'rganadilar, mustahkamlaydilar.
6	VAK teaching	Talabalar ko'rish, eshitish va harakatlar orqali berilgan materialni o'zlashtiradilar
7	Crossover learning	Talabalarga rasmiy va norasmiy o'qitish muhitlari orqali ta'lim berish.
8	Project-based learning	Loyihaga asoslangan o'qitish orqali talabalarda amaliy ko'nikmalar hosil qilinadi
9	Problem-based learning	Muammoli ta'lim orqali o'qituvchilar talabalarga ularning o'rganishlari va hozirgi kunga qadar egallagan ko'nikmalarini qiyinlashtiradigan muayyan muammolar to'plamiga ruxsat berishadi
10	Design thinking	O'qituvchilar talabalar o'rtasida innovatsion g'oyalarni targ'ib qilish uchun dizayn fikrlash metodidan foydalaniladi.
11	Pedagogical coaching	Koaching - bu pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish, o'z-o'zini tarbiyalash, tarbiyachilarning o'z-o'zini rivojlantirishga ko'maklashish, maslahat (treninglar, subhatlar, seminarlar) orqali sharoitlar yaratish usulidir.

Xulosalar: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, talabalarni tarbiyalash uchun o'quv rejasini takrorlash va yodlashning an'anaviy shakllari g'oyasiga qarshi bo'lganligi uchun bu davrda zamonaviy o'qitish metodlarini kiritish zarur. Qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun zamonaviy o'qitish metodlari alohida ahamiyat kasb etadi. O'qitishning yangi metodlari

talabalarni kompetensiyasini rivojlantiradi va ularni hamkorlikka undaydi. Har ikkala metod ham samarali, ammo bu vaqt ichida qaysi biri amalga oshiriladi, degan savol tug'iladi va zamonaviy o'qitish metodlarining ahamiyatini aniq his qilish mumkin.

ADABIYOTLAR

- Khamidov J., and Akhadova K. "The role of mathematics in the formation of design competence of future architects and building engineers" Science and innovation, vol. 2, no. A1, 2023, pp. 97-102. doi:10.5281/zenodo.7541432.
- Hamidov J.A. "Technology of creation and application of modern didactic means of teaching in the training of future teachers of vocational education." Ped. fan. doct. diss. avtoref Toshkent (2017).
- Abdurasulovich, Khamidov Jalil, et al. "The advantages of the methodology of preparing students for innovative activity on the basis of visual teaching of special disciplines." Journal of Critical Reviews 7.14 (2020): 1244-1251.
- Khamidov J.A. "Main Components of information Culture in Professional Teacher education in Informatization of Society." Eastern European Scientific Journal 1 (2016): 103-107.
- Хамидов Жалил Абдурасулович, and Ахмедов Эркин Рахманович. "Некоторые аспекты организации информационно-образовательной среды в профессиональном образовании." "Инновационные подходы в современной науке. 2019.
- Axadova K. "Texnika oliy o'quv yurtlarida oliy matematika fanini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish muammolari". JizPI Nashriyoti, 2021.
- Axadova K. "Texnika oliy o'quv yurtlarida talabalarning matematik kompetensiyalarini rivojlantirish muammolari". Namangan Davlat Universiteti, 2021.
- Axadova K. "Bo'lajak muhandislarning matematik kompetentligini rivojlantirish masalalari". Namangan Davlat Universiteti, 2022.
- Akhadova K.S. "Problems of developing mathematical competencies of future engineers." Academic research in educational sciences 3.3 (2022): 316-323.
- Axadova Komila Said qizi. "Texnik oliy ta'limda matematikaning mutaxassislik fanlari bilan integratsiyasini ta'minlash vositalari." Science and innovation 1.1 (2022): 446-459.

UDK: 378:91(575,1):371,3

Yulduz AXMEDOVA,
Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: axmedovayulduz190@gmail.com

TIQXMMI Buxoro filiali dots. H.T.To'xtayeva taqrizi asosida

DIDACTIC PRINCIPLES, FORM AND TOOLS OF IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING "GENERAL EARTH KNOWLEDGE"

Annotation

To introduce the content of teaching "General Earth Science" with objective scientific evidence, laws, concepts, theories of all relevant main departments, to reveal the modern achievements of science and future development prospects, and to introduce students to scientific concepts suitable for their physiological aspects. requires arming with According to this principle, a logical connection between the content and the subject of "General Earth Knowledge" is ensured.

Key word: Scientificity, systematicity, fundamentality, consistency, demonstrability, coherence of education and upbringing, consciousness, unity of theory and practice, efficiency, comprehensibility, logical sequence, coherence, differentiation and individualization, harmonization of individual and group teaching .

UMUMIY YER BILIMI" FANINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING DIDAKTIK TAMOYILLARI, SHAKL VA VOSITALARI

Annotatsiya

"Umumiy yer bilimi" fanini o'qitish mazmunini obyektiv ilmiy dalillar, qonunlar, tushunchalar, tegishli barcha asosiy bo'limlarining nazariyalari bilan tanishtirishni, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari va kelajakdagi rivojlanish istiqbollarini ochib berishni hamda o'quvchilarni fiziologik jihatlariga mos ilmiy tushunchalar bilan qurollantirishni talab etadi. Ushbu tamoyilga ko'ra "Umumiy yer bilimi" fanining mazmuni va predmeti o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik ta'minlanadi.

Kalit so'z: Ilmiylik, sistemalilik, fundamentallik, izchillik, ko'rgazmalilik, ta'lim va tarbiyaning uzviyligi, ongliklik, nazariya va amaliyot birligi, samaradorlik, tushunarlik, mantiqiy ketma-ketlik, uzviylik, differensiallashtirish va individuallashtirish, individual va guruhlarda o'qitishni uyg'unlashtirish.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ, ФОРМЫ И СРЕДСТВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ "ОБЩЕЗЕМНЫМ ЗНАНИЯМ"

Аннотация

Ознакомить содержание обучения «Общие науки о Земле» с объективными научными данными, законами, понятиями, теориями всех соответствующих основных кафедр, раскрыть современные достижения науки и перспективы дальнейшего развития, познакомить учащихся с физиологическими аспектами научных понятий требует вооружиться По этому принципу обеспечивается логическая связь содержания и предмета «Общие знания о Земле».

Ключевые слова: Научность, системность, фундаментальность, системность, доказательность, согласованность обучения и воспитания, осознанность, единство теории и практики, эффективность, понятность, логическая последовательность, связность, дифференциация и индивидуализация, гармонизация индивидуального и группового обучения.

Kirish. Ta'lim-tarbiya jarayonlarining samaradorligi, qiziqarliligi, intensivligi, motivatsiyaga boyligi, o'zaro faol hamkorlikdagi faoliyatning yo'lga qo'yilishi ko'p jihatdan ulardan qanday foydalanish uchun ta'lim tamoyillariga tayanishga bog'liq. Ta'lim jarayonlaridagi innovatsion o'qitish vositalarining ham ijobiy, ham salbiy tomonlari mavjud, shuning uchun tavsiya etilgan innovatsion o'qitish vositalarining xilma-xillikning muvozanatli balansi, moslashuvchan kombinatsiyasi, ulardan foydalanishning eng maqbul usuli va o'qitish sifatini oshirish tamoyillarini aniqlashtirish lozim.

Ta'lim jarayonlarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali quyidagi bir nechta vazifalarni amalga oshirish talab etiladi:

- O'quv fanining aniq maqsadini aniqlash;
- Fanning hajmi va mazmunini aniqlash;
- Ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va tavsiya etish;

- Fanning moddiy va texnik ta'minotini yaratish;
- Ta'lim oluvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlarini o'rganish;
- O'qituvchining tayyorgarlik darajasi va dars mashg'ulotining loyihalasini oshirish.

J.O.Tolipova fanni o'qitishda ilmiylik, sistemalilik, fundamentallik, izchillik, ko'rgazmalilik, ta'lim va tarbiyaning uzviyligi, ongliklik, nazariya va amaliyot birligi, samaradorlik, tushunarlik, mantiqiy ketma-ketlik, uzviylik, differensiallashtirish va individuallashtirish, individual va guruhlarda o'qitishni uyg'unlashtirish, o'qitishni maqsadi, mazmuni, vositalari va shakllarining ijtimoiy muhitga bog'liqligi, insonparvarlashtirish va demokratlashtirish tamoyillariga tayanish kerakligini ta'kidlab o'tgan.

Ushbu tadqiqot ishida ushbu tamoyillarni "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitishga moslashtirildi, hamda ularga qo'shimcha ravishda yagona axborot bazasini yaratish va ulardan foydalanish, mustaqil ta'lim olishni ta'minlash, o'quv

ma'lumotlarini tarqatish, ta'lim oluvchilar bilimini holisona baholash va nazorat qilish tamoyillari kiritildi.

Quyida ushbu tamoyillarga to'xtalamiz:

1. Ilmiylik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitish mazmunini obyektiv ilmiy dalillar, qonunlar, tushunchalar, tegishli barcha asosiy bo'limlarining nazariyalari bilan tanishtirishni, ilm-fanning zamonaviy yutuqlari va kelajakdagi rivojlanish istiqbollari ochib berishni hamda o'quvchilarni fiziologik jihatlariga mos ilmiy tushunchalar bilan qurollantirishni talab etadi. Ushbu tamoyilga ko'ra "Umumiy yer bilimi" fanining mazmuni va predmeti o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik ta'minlanadi.

2. Sistemalilik tamoyili. Ushbu tamoyil zamonaviy texnologiyalar yordamida Yer yuzining paydo bo'lishi, uning ichki tuzilishi, geografik qobiq, uning bir butunligini sistema sifatida o'rganish hamda vizual vositalardan foydalangan holda o'qitishning maqsadi, metodlari, vazifalari, shakl va vositalarini tizim shaklda tasavvur qilish hamda foydalanishni ko'zda tutadi.

3. Fundamentalilik tamoyili. Ushbu tamoyil zamonaviy texnologiyalar yordamida "Umumiy yer bilimi" fanining asosiy va tayanch tushunchalarini hamda nazariyalarini o'rganishga asoslanadi. Bunda "Umumiy yer bilimi" faniga oid ishlab chiqilgan elektron ta'lim resurslarining mazmunida mavzularning asosiy va tayanch tushunchalari mujassamlashgan bo'ladi.

4. Tizimli va izchilli yondashuv tamoyili. Bu tamoyil kompyuter texnologiyalari va ularning pedagogik dasturiy vositalarini "Umumiy yer bilimi" fanini samarali o'qitish jarayonlarini joriy qilish uchun muntazam ravishda tahlil qilishga asoslanadi. Bu tamoyil bilim, ko'nikma, malaka va qobiliyatlar tizimida, har bir elementni mantiqiy ravishda boshqasi bilan bog'langanida, keyingisi avvalgisiga asoslanib, yangi bilimlarni o'rganishga tayyorlanishini talab qiladi.

M.S.Svetkovaning ilmiy adabiyotlarida keltirilishicha, I.P.Pavlov ushbu tamoyilning mantiqiy bog'liqliklarga rioya qilgan holda, yuqori hajmdagi o'quv-ma'lumotlarni uzoq vaqt saqlab qolish imkoniyatini yaratishini ta'kidlagan.

5. Ko'rgazmalilik tamoyili. Ushbu tamoyilda "Umumiy yer bilimi" fanidan o'rganiladigan o'quv-ma'lumotlarni kompyuter qurilmalari hamda uning pedagogik dasturiy vositalari vositasida axborotlarni vizual shaklda taqdim etilishi nazarda tutiladi. "Mazkur tamoyil obyekt, jarayon va hodisalarni namoyish etish orqali o'quvchilarda kognitiv fikrlashni shakllantirish va vizual ta'lim olish imkoniyatini yaratadi".

6. Ta'lim va tarbiyaning uzviyligi tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitish jarayonlarining zamonaviy texnologiyalari vositasida boshqarilishida ta'lim samaradorligiga erishish, ta'lim oluvchilarni tarbiyalash va rivojlantirishga oid muammolarini hal etishni ko'zda tutadi.

7. Onglilik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanidan dars va darsdan tashqari o'quv faoliyatini samarali tashkil etishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali talabalarga beriladigan bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirishni hamda kreativ fikrlashni ta'minlaydi.

8. Tushunarlilik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim oluvchilarning individual imkoniyatlariga, ta'lim jarayonida psixologik xususiyatlariga moslashtirilgan bo'lishi hamda o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarning oldini olish uchun foydalaniladi.

9. Nazariya va amaliyot birligi tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga oid o'quv-ma'lumotlarni kompyuter texnologiyalari yordamida taqdim etilishida nazariy bilimlarni amaliyotga bog'liq holda namoyish etilishi kerakligini ta'minlaydi.

10. Samaradorlik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga oid yangi mavzularni innovatsion

texnologiyalar yordamida taqdim etishda ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini yuqori darajaga ko'tarish, samaradorlikka xizmat qilishni ta'minlaydi.

11. Mantiqiy ketma-ketlik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga doir ishlab chiqilgan elektron axborot ta'lim resurslar, o'quv dasturi va darslikdagi boblar, bo'limlar, mavzular mantiqiy izchillilikda yoritilishini talab qiladi.

12. Uzviylik tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga oid mavzular, bilimlar bilan yangi o'rganilayotgan mavzudagi bilimlar, ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlashni taqozo etadi.

13. Differensiallashtirish va individuallashtirish tamoyili. Ta'limni differensiallashtirish va individuallashtirishda axborot texnologiyalari vositasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanini zamonaviy texnologiyalar yordamida o'qitishda tabaqalashtirish, har bir shaxsning yosh darajasi va uning psixologik xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyati imkoniyatlari darajasida chuqur bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi, ularga qiyinchilik darajasi turlicha (produktiv, reproduktiv, kreativ, qisman-izlanishli,) bo'lgan o'quv-topshiriqlarini kompyuter texnologiyalari yordamida tuzish, ularni bajarish orqali belgilangan maqsadga erishish, iqtidorli yoshlarning sifatli ta'lim olishi uchun zaruriy ma'lumotlar va materiallar bilan ta'minlashni nazarda tutadi.

14. Individual va guruhlarda o'qitishni uyg'unlashtirish tamoyili. Ushbu tamoyil ilg'or texnologiyalar yordamida "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitish jarayonida bir butun tarzda o'qitish bilan bir qatorda, talabalarining individual va kichik guruhlarda mustaqil ishlarini tashkil qilishni taqozo etadi.

15. O'qitishni maqsadi, mazmuni, vositalari va shakllarining ijtimoiy muhitga bog'liqligi tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanidan ta'lim oluvchilarning bilimini rivojlantirishga oid ta'lim mazmunini saralash, unga bog'liq holda zamonaviy elektron axborot ta'lim resurlardan foydalanishning takomillashtirilgan metod, shakl va vositalarini talab etadi.

16. Insonparvarlashtirish tamoyili. Ushbu tamoyil talabalarining "Umumiy yer bilimi" fanidan chuqur bilim olishi uchun qulay psixologik axborot ta'lim muhitini yaratish, "undan har bir talaba o'zining imkoniyati darajasida kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi".

17. Demokratlashtirish tamoyili. Ushbu tamoyil axborot texnologiyalari vositasi yordamida fanni o'qitish, o'quvchilarning fanga bo'lgan munosabatini va qiziqishini tubdan o'zgartiradi. Demokratlashtirish tamoyili, talabalar tomonidan "Umumiy yer bilimi" faniga oid o'quv topshiriqlarini bajarishda tanlash huquqini beruvchi axborot ta'lim muhitini talab etadi.

18. Yagona axborot bazasini yaratish va foydalanish tamoyili. Ushbu tamoyil bir yoki bir nechta vazifalarni hal qilishi uchun zarur bo'lgan ma'lumotni, balki o'quv jarayonining barcha vazifalarini mashina muhitida to'plab, doimiy ravishda yangilab turilishidan iborat.

19. O'quv-ma'lumotlarini tarqatish tamoyili. "Umumiy yer bilimi" faniga oid o'quv-ma'lumotlarni ta'lim oluvchining kompyuterida emas, balki mahalliy va Internet tarmog'ida joylashgan bo'lishini ta'minlaydi. Bu foydalanuvchida mustaqil ravishda ma'lumot olish qobiliyatiga ega bo'lish imkonini hamda tarmoq texnologiyasidan foydalanish madaniyatini takomillashtiradi. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga oid o'quv-ma'lumotlarini sifatli tarqatishni, talabalarining fanga bo'lgan qiziqishini oshirishni ta'minlaydi. Bu muhitni oliy pedagogik ta'lim muassasalari talabalari uchun maxsus tashkil etilgan ta'lim portallariga, Web-saytlariga va ta'lim platformalariga

elektron axborot ta'lim resurslarini joylashtirish orqali erishish mumkin.

20. Mustaqil ta'lim olishni ta'minlash tamoyili. Zamonaviy didaktikada mashg'ulotlarni tashkil etish shakllari ko'pincha dars va darsdan tashqari (ekskursiyalar, mahorat darslari, ishlab chiqarishdagi mashg'ulotlar, kompyuterlarda ishlash, testlar, imtihonlar va boshqalar) o'quv faoliyatiga bo'linadi.

Mazkur tamoyil "Umumiy yer bilimi" faniga oid o'rganilayotgan ma'lumotlarning umumiy hajmini axborot ta'lim platformalari vositasida yetkazib berishni, ta'lim jarayonida talabalarni mustaqil foydalanishlari uchun o'quv-ma'lumotlar bilan ta'minlashni nazarda tutadi.

21. O'quvchilar bilimini xolisona baholash va nazorat qilish tamoyili. Ushbu tamoyil "Umumiy yer bilimi" fanidan talabalar bilimini xolisona baholash va nazorat qilishda nostandart va onlayn nazorat testlaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Mazkur tamoyillar asosida "Umumiy yer bilimi" fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan, o'qitishning eng ilg'or turlaridan foydalanish lozim.

Mamlakatimizda ta'lim jarayonlarini isloh qilishdan asosiy maqsad ta'lim oluvchilarning faolligini oshirishga, ularni mustaqil fikr yuritishga, kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga, axborotlarni olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish va xulosalar chiqarishga o'rgatishdan iborat.

"Umumiy yer bilimi" fanidan tashkil etilgan dars mashg'ulotlari jarayonida talabalarning faolligini oshiruvchi asosiy vositalardan biri – amaliy mashg'ulotlardir. "Umumiy yer bilimi" fanida amaliy mashg'ulotlar kurs mazmuniga qarab belgilanadi. Amaliy mashg'ulotlarni olib borishdan asosiy maqsad - talabalarda turli mazmundagi geografik xaritalar va gulobuslar bilan ishlash, tabiat hodisalarini kuzatish kabi ko'nikma va malakalarni hosil qilish, geografik mashq va masalalar bajarish hamda olingan nazariy bilimlarni mustahkamlashdan iborat bo'lib, ular amaliy mashg'ulotning asosini tashkil qiladi. Geograf-olim M.T.Mirakmalovning fikriga ko'ra amaliy topshiriqlar geografiya o'qituvchisidan ham, talabalardan ham alohida tayyorgarlikni talab etadi. Amaliy topshiriqlarga talabalarni dars mashg'uloti jarayonida "oddiydan murakkabga" prinsini qo'llagan holda oddiy, elementar ishlardan sekin - astalik bilan murakkab topshiriqlarda o'rgatib borish zarur.

Shuningdek, amaliy mashg'ulotlar talabalarning o'zlashtirgan nazariy bilimlarini amalda tatbiq etishga, materiallarni ongli va puxta o'zlashtirishga, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga imkon beradi. Amaliy mashg'ulotlar talabalar tomonidan jamoaviy yoki o'qituvchi ishtirokida tashkil etilishi mumkin. Talabalar ommaviy ishlarning bajarish usullarini, ya'ni geografik xaritani o'qish, xaritalar bo'yicha amaliy topshiriqlarni mustaqil bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Vaxobov X., Abduraxmonov B. O'rta maxsus o'quv muassalarida o'rganiladigan geonazariyalar. "Geografiya fanining dolzarb nazariy va amaliy muammolari". Resp. ilmiy. amaliy konf. materailari: T. 2006 136-138-b.
2. Ahmedova Y., Xoliqova M, Shirinova M, Rahmonova S // Theoretical Fundamentals of Improving the professional Competence of Geography Teachers in Educational Institutions// International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECS) ISSN:1308-5581vol 14, 03.2022 2022. 10015-10017.
3. Vaxobov X., Abdunazarov O., Zaynutdinov A. Geografiya ta'limida darsliklar yaratish muammosi. O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti. T. 2000, №21, 188-191-b.
4. Vaxobov X., Saydamatov F. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash. Respub. Ilmiy- amaliy. Konf. materiallari "Janubiy O'zbekistonda geografiya maktablarining shakllanishi va rivojlanishi" Termiz, 2006, 19-20-b.
5. Abdiyeva Z.A Geografiya fanida noan'anaviy dars uslublaridan foydalanish. - Navoiy, 2003. – 68-b.
6. Abduvoxidov A.S., Ganiyev Z.A. "Geografiya ta'limi metodikasi". Samarqand.: 2021-yil. 49-52-b.
7. Mirakmalov M.T., Avezov M.M., Nazaraliyeva E.Y. Tabiiy geografiyadan amaliy mashg'ulotlar. O'quv-uslubiy qo'llanma. - T.:Fan va texnologiyalar, 2015. -144-b.

UO'K: 373.031

Ikram BABAMURATOV,
Termiz davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

TerDU dotsenti, (PhD) N.A. Achilov taqrizi asosida.

METHODS OF FORMING SPEAKING COMPETENCE IN PRIMARY CLASS STUDENTS

Annotation

This article describes the correct selection and appropriate use of methods that shape the speech competence of elementary school students. The change of the subject of the educational process creates an opportunity to use effective methods of organizing the cognitive process. For this, it is required to develop effective means, methods, and methods of ensuring students' cognitive activity in the process of forming their speech competence based on knowledge.

Key words: Speech, competence, practical skill, tool, method, method, technology, reproductive, heuristic, mental activity.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАЗГОВОРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье описывается правильный подбор и целесообразное использование методов, формирующих речевую компетенцию учащихся начальной школы. Смена субъекта образовательного процесса создает возможность использования эффективных методов организации познавательного процесса. Для этого требуется разработать эффективные средства, способы и приемы обеспечения познавательной активности учащихся в процессе формирования у них речевой компетенции на основе знаний.

Ключевые слова: Речь, компетентность, практический навык, инструмент, метод, метод, технология, репродуктивная, эвристическая, мыслительная деятельность.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA NUTQIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRUVCHI METODLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqiy kompetensiyalarini shakllantiruvchi metodlarni to'g'ri tanlash va ulardan o'rinli foydalanish bayon etilgan. Ta'lim jarayoni subyekting o'zgarishi bilish jarayonini tashkil etishning samarali usullarini qo'llash imkoniyatini vujudga keltirmoqda. Buning uchun bilishga asoslangan nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini ta'minlashning samarali vositalari, usullari, metodlarini ishlab chiqish taqozo qilinmoqda.

Kalit so'z: Nutq, kompetensiya, amaliy ko'nikma, vosita, usul, metod, texnologiya, reproduktiv, evristik, aqliy faoliyat.

Kirish. Bugungi kunda jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, hayotimizga kirib kelayotgan turli yangiliklar ta'lim sohasida ham bir qator o'zgarishlar qilinishini taqozo etmoqda. Hozirgi kunda ta'lim sohasida erishilgan yutuqlarni saqlagan holda, bir xillikdan, bir qolipga tushib qolishdan saqlanmoq zarur. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish, o'quvchilar egallagan bilimlarni amaliyotda o'qitish, ularda amaliy ko'nikma va malakalar hosil etishga qaratilgan turiga o'tishga harakat qilish shu kunning talabi. Shunga erishilsagina vatanimiz kelajagi bo'lgan yosh avlod tarbiyasi oldiga qo'yilgan vazifa oqilona hal etilishi mumkin.

Ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ulardan o'rinli foydalanish - ta'lim samarasini ta'minlashga yordam beradi. Darsda pedagogik texnologiyalarning metodlaridan foydalanish, o'quvchilarni bilimlarini kengaytirish o'qituvchidan katta mahorat talab etadi. U dars ishlanmasida boshqaruv yo'llarini belgilab oladi. O'z faoliyati va o'quvchilar faoliyatini tashkil etish yo'llarini, o'quvchilar bilimni nazorat etish yo'llarini aniq ishlab chiqadi. Ta'lim natijasini tekshirib, maqsadning nechog'li amalga oshganini aniqlaydi va keyingi loyihani tuzishda korrektirovkalar kiritib, yo'l qo'yilgan xato-kamchiliklarni bartaraf etadi. Mustahkamlash-umumlashtirish darslarining maqsadi esa o'quvchilarning bo'lim yuzasidan o'rgangan bilimlarini mustahkamlash, umumlashtirishga xizmat qiladi, bundan tashqari o'quvchilar bilimni nazorat qilishga ham xizmat

qilishi mumkin. Shuning uchun ham bunday darslar loyahasini qiziqarli yoki noan'anaviy tarzda ishlashga e'tibor qaratilsa ancha samarali bo'ladi.

Tahlil va natijalar. O'quvchilarda bilish faoliyati usullarini shakllantirishda o'qitishning qo'shimcha natijalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarning o'quv ko'nikmalarini egallashga yo'naltirilgan ishlari o'z ahamiyatiga ko'ra bilimlarni shakllantirish jarayoni bilan tengdir.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, aksariyat boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ish tajribalarida o'quvchilarda muayyan ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan jarayonlarda qiyinchiliklar uchraydi. Darsliklarda uchraydigan yangi so'z va jummalarni o'zlashtirishga qiyinaladi, eslab qolish oson kechmaydi. Namuna asosida o'zlashtirishga asoslangan an'anaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning zarur o'quv usullarini egallashlari bilimlarni o'zlashtirgandan keyingina amalga oshadi. Vaholangki ular o'zaro aloqadorlikda bir-birining tarkibida shakllanishi lozim. Shundan ko'rinib turibdiki bilish jarayonini tashkil etish o'qituvchining bilimlarni o'quvchilarga uzatishga asoslangan faoliyati doirasida amalga oshadi. Bu esa o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini bir qadar cheklab o'quv jarayonida ularning mavqeini pasaytiradi[3].

Bugungi kunda barcha boshlang'ich sinf o'qituvchilari ham shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi va metodikasini chuqur o'zlashtirgan deb ayta olmaymiz. Aksariyat hollarda

ular o'quvchilarning bilish faoliyatiga asoslangan nutq kompetensiyalarini shakllantirishda innovatsion metodlardan samarali foydalana olmaydilar[8]. Ularning ko'pchiligi axborot texnologiyalaridan (texnik vositalardan) deyarli foydalanmayotganliklari ham kuzatishlarimiz davomida aniqlandi. Zamonaviy texnika vositalaridan foydalanish o'quvchilarning bilish faoliyatini ta'minlashda muayyan imkoniyatlarga ega bo'lib, o'qituvchilarning nazariy va amaliy bilimlarni uyg'un tarzda qo'llashlariga sharoit yaratadi. Masalan, mobil qurilmalaridan oqilana foydalanish maqsadida "Smart" darsliklar ta'lim oluvchilar uchun yaratildi. Uning afzalligi shundaki, bir mavzuni o'zlashtirmasdan avval keyingi mavzuga o'tish imkoniyati mavjud emas. "Smart" o'quvchini faqat bilim olishga undamasdan turli tasvir, ovoz va animatsion harakatlar yordamida o'quvchining bilish faoliyatini rivojlantiradi nutq kompetensiyalarini shakllantiradi.

Dasturlashtirilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning aqliy faolliklarini ta'minlab bilish faoliyatlarini jadallashtirish imkonini beradi. O'qituvchi o'z faoliyatining muayyan qisminigina texnik vositalar xizmatidan foydalanish bilan almashtirishi mumkin. Uning axborot manbai sifatidagi mavqeining o'zgarishi va kompyuter texnologiyasi bilan almashinishi subyekt-subyekt doirasini kengaytiradi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini boshqaruvchi, muvofiqlashtiruvchi va ularga maslahat beruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Chunki axborot texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilarga aqliy qobiliyat usullarini o'quvchilar tomonidan to'g'ri o'zlashtirilishini ta'minlash imkonini beradi. Bunda o'qituvchi nafaqat o'quv jarayoni natijalarini nazorat qilish va unga tuzatishlar kiritish imkoniyatiga ham ega bo'ladi[4].

Boshlang'ich ta'lim jarayonida pedagoglar aqliy faoliyatning ikki turini ajratib ko'rsatganlar: 1) reproduktiv; 2) izlanishga asoslangan evristik xarakterdagi aqliy faoliyat. Bu usullardan bilish faoliyatining muayyan bosqichlarida foydalaniladi. Zurar metodik vosita sifatida aqliy faoliyatning mazkur tiplari orasida aloqadorlik amalga oshiriladi. Buning uchun o'quvchilarda umumiy tarzda xususiydan umumiyga o'tish va aksincha umumiydan xususiya borish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bu esa ularda umuminsoniyatga xos bo'lgan faoliyat usullarini egallash imkoniyatini yaratadi[9]. O'quvchilarning mantiqiy tafakkurlarini shakllantirish ta'limiy muammo sifatida talqin etiladi. Shuning uchun ham bilish faoliyati jarayonida o'quvchilar duch keladigan ko'plab qiyinchiliklar o'qituvchilarning nazaridan chetda qolmoqda. O'quvchilarning ona tili boyliklarini egallashlari natijasida ularda nutq kompetensiyasi va lingvistik, matematik bilimlar yordamida esa matematik tafakkur tarkib topadi. O'quvchilar birinchi navbatda o'zlari o'rganayotgan voqelikni tasvirlay olish ko'nikmasiga ega bo'lishlari lozim. Bunda ular ikki xil nuqtai nazardan yondashishlari kerak. Hodisalarni mantiqiy tahlil eta olishlari, ular haqida o'z shaxsiy fikrlarini shakllantirishlari va mazkur fikrlarni asoslay olishlari lozim. Shu tariqa, o'quvchilarning nutq kompetensiyasi, lingvistik yoki matematik tafakkurlarini rivojlantirish orqali ularning bilish faoliyatlarini shakllantirish, shu orqali unumli, aqliy hamda hissiy faoliyat usullarini o'zlashtirish imkonini beradi[7].

O'quvchilar bilish faoliyati darajalarini mumkin qadar ko'proq tabaqalashtirish va uni faollashtirish yo'llari taniqli pedagog Ye.V.Korotayevaning ishlarida batafsil yoritib berilgan. Hech qanday bilish faoliyatini namoyon qilmaydigan o'quvchilar o'quv ishiga qiyinchilik bilan jalb etiladilar. Buning uchun o'qituvchi tomonidan muntazam tarzda muayyan bosim ko'rsatiladi, qulay pedagogik-psixologik muhit yaratiladi, ularning noto'g'ri javoblardan cho'chishlarining oldi olinadi. Faol bilish imkoniyatiga ega bo'lgan o'quvchilar o'quv materiallariga nisbatan alohida

qiziqishning mavjudligi, dars shakllariga alohida e'tibor qaratishlari bilan tavsiflanadilar. Faol bilish imkoniyatiga ega bo'lgan o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishda muammoli topshiriqlardan foydalanish, rolli o'yinlar tashkil etish orqali faolliklarini muayyan maqsadga yo'naltirish mumkin. Bilish faoliyati jarayonida faollikning yuqori darajada namoyon bo'lishi ijodiy faollik sifatida e'tirof etiladi[5].

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim sharoitida fikriy operatsiyalarni maqsadga muvofiq tarzda o'zlashtirish imkoniyati bugungi kunga qadar to'liq amalga oshirilmayapti. Buning asosiy sababi shundaki, ta'lim jarayonida muayyan natijalarga erishish uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanishlariga yetarlicha ta'sir ko'rsatilmayapti. O'quvchilarning bilish faoliyatiga asoslangan nutq kompetensiyalaridan maqsadga muvofiq tarzda foydalana olmaydilar.

Gumanitar turkumdagi o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarning aqliy rivojlanishlarini jadallashtirish orqali bilish faolliklarini ta'minlash mumkin.

Hozirgi kunda darsliklarning yangi avlodi nashr etilmoqda. Jumladan, "Smart", "Qo'shma darsliklar" ya'ni 1-2 sinflar uchun chop etilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsliklari o'quvchilarning yozma va og'zaki nutq kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'quvchilarda yangi xarakterdagi bilish moyilligini ta'minlash mexanizmlarini vujudga keltirish alohida ahamiyatga ega. O'quvchilarning ichki mayllarini bilish faoliyati orqali uyg'otish, ularning hayotiy tajribalari, bilimlarini boyishiga xizmat qiladi. Tashqi yo'naltiruvchi omil sifatida to'laqonli muammoli vaziyatlarni vujudga keltirishdan iborat. Bunday vaziyatlarda topshiriqlarni yechish bilish faoliyati jarayonida o'quvchilarga qiyinchiliklar tug'diradi. O'quvchilarning bilish faoliyatlarini yo'naltirish mexanizmlarini shakllantirishda o'quv predmetlarining mazmuni ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarini o'zlashtirishlari, bilish qiziqishlarini yo'naltirish va tanlovga asoslangan munosabatlarni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda, o'quvchilar bilish faoliyatining izlanuvchanlik xarakteriga ega bo'lishiga e'tibor qaratish lozim. Bunda o'quvchilarning yangi bilimlarni o'zlashtirishlariga ko'maklashadigan metodlar yig'indisi yordamida ularda o'z mehnatlari natijasini ko'rish imkoniyatini yaratish kerak[6].

Bugungi kunda bilish jarayonining o'ziga xos jihatlarni o'qituvchi-o'quvchilarning o'zaro hamkorligiga asoslangan munosabatlari tashkil qiladi. An'anaviy didaktikada bu sohada biryoqlama nuqtai nazar qat'iy qilishgan bo'lib, o'quv, o'quv faoliyatining obyekt, o'qituvchi esa mazkur jarayonning subyekt sifatida e'tirof etilgan. Bu jarayonda ular turlicha vazifalarni bajarganlar.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, bugungi dunyo miqiyosida axborot kommunikatsiya tizimining yuksak darajada rivoj topib borayotganligi va bu boshqa sohalar qatorida ta'lim jarayoniga ham kirib kelib, tahlil qila olishi va yangilik yaratilish darajasida bilimli va mahoratli bo'lishi, nutqiy kompetensiyalari shakllanganligi muhim ahamiyatga ega. Buning uchun darsni tashkil etish jarayonida barcha o'quvchilarga tushunarli, oson, qiziq bo'lgan usullarni tanlashi va qo'llay olishi, ko'rgazmali qurollardan foydalanishi, yangi ishlab chiqarilayotgan texnik vositalarni tadbiiq qilishi, ta'lim oluvchilarni ijodiy, mustaqil ishlashga undashi, pedagogik texnologiyalardan to'g'ri va unumli foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarga faoliyat maqsadini ochib beradi, uni o'quvchilar anglashlariga harakat qiladi, yetakchi g'oyalarni tahlil etadi, o'quv predmetining mazmuni o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishiga o'z kuch-quvvatini sarflaydi, taqdim etiladigan

bilimlarning qiymatini ochib beradi, o'quv jarayoni mantiqi va bu jarayonda yangi bilimlarni o'zlashtirishning ahamiyatini tahlil qiladi, o'quvchilarni bilish faoliyatining zarur usullari bilan qurollantiradi. Bunday faoliyat natijasida o'quvchilarning nutq kompetensiyalari shakllanib, bilish faolliklari jarayoni dasturlashtiriladi. Bunday vaziyatda o'quvchilar obyekt sifatida namoyon bo'lib, o'qituvchi tomonidan qo'yilgan vazifalarni bajaruvchi funksiyasiga ega bo'ladilar [1]. O'quvchilarning bilishga asoslangan nutq kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida ularning shaxsiy

faoliyatlariga keng yo'l ochish ta'lim berishning samarali usuli hisoblanadi. Shuning uchun ham, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilar subyekt mavqeiga ega bo'lishlari lozim. Bunday vaziyatlarda shaxsiy yondashuv vujudga keltirilib, o'quvchilar hamda o'qituvchilarning imkoniyatlarini mujassamlashtirish metodidan foydalaniladi. Bunday sharoitda o'qituvchi faoliyat obyekt sifatida namoyon bo'ladi. Buning natijasida o'quvchilar ta'lim jarayonida muayyan mustaqillikni qo'lga kiritadilar.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017. 14-son, 230-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" to'g'risidagi PF-5712-sonli Farmoni. <https://lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son Qarori. <https://lex.uz>.
4. Abdullayeva Q. Birinchi sinfda nutq o'stirish. - T.: 1980.
5. Abdullayeva S., Choriyev R., Hamkorlik pedagogikasi. T.: Bayoz, 2015.
6. Jalilov Z.B. IX-XII asrlarda Sharq mutafakkirlari yaratgan tarbiyaviy qadriyatlardan oliy pedagogik ta'lim jarayonida foydalanish texnologiyalarini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati, Namangan, 2018, 52-bet.
7. Kosimova D.X. O'quvchilarda ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyojini shakllantirish texnologiyasi. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi Avtoreferati, Namangan, 2019, 48-bet.
8. Safarova R. Nutqiy ko'nikmalarni tekshirish asoslari. //Boshl. ta'l. jurnali. - Toshkent, 1997. - №5
9. Matchonov S. va boshq. Boshlang'ich sinf o'qish darslarini pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish. - T.: Yangiyul poligraph service, 2008.

УДК: 37.012.7

Гулзиба БАБАХОВА,

Докторант Нукусского государственного института имени Аджинияза

E-mail: bgulziba@bk.ru

на основе отзыва Ходжаназаровой Р., PhD старшего преподавателя КарГУ

THE PRINCIPLE OF APPLICABILITY AND APPLICATION OF COMPUTER SIMULATION OF THE SPECTRUM OF ALKALI METALS IN VARIOUS STUDIES IN THE FIELD OF INDUSTRIAL AND ATOMIC PHYSICS AND QUANTUM MECHANICS

Annotation

The principle of continuity and computer simulation of the spectrum of alkali metals have been used in various classes on atomic physics and quantum mechanics. A computer technique has been developed that allows the formation of different spectral series of lithium and line splitting due to the presence of spin-orbit interaction.

Key words: Atomic physics, quantum mechanics, spin, alkali metals, concept, electron.

ПРИНЦИП ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СПЕКТРА ЩЕЛОЧНЫХ МЕТАЛЛОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ РАЗЛИЧНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО АТОМНОЙ ФИЗИКЕ И КВАНТОВОЙ МЕХАНИКЕ

Аннотация

Принцип преемственности и компьютерное моделирование спектра щелочных металлов использованы при проведении различных учебных занятий по атомной физике и квантовой механике. Разработана компьютерная методика, позволяющая формирование различных спектральных серий лития и расщепления линий из-за наличия спин-орбитального взаимодействия.

Ключевые слова: Атомная физика, квантовая механика, спин, щелочные металлы, концепция, электрон.

ATOM FIZIKASI VA KVANT MEKANIKASI BO'YICHA TURLI O'QUV MASHG'ULOTLARIDA ISHQORIY METALLAR SPEKTRINING KOMPYUTER SIMULYATSIYASINING UZLUKSIZLIGI VA FOYDALANISH PRINTSIPI

Annotatsiya

Atom fizikasi va kvant mexanikasi bo'yicha turli xil o'quv mashg'ulotlarini o'tkazishda gidroksidi metallar spektrining uzluksizligi va kompyuter modellashtirish printsiplari qo'llaniladi. Spin-orbitaning o'zaro ta'siri tufayli turli xil lityum spectral qatorlarni shakllantirishga va chiziqlarni bo'linishiga imkon beradigan kompyuter texnikasi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Atom fizikasi, kvant mexanikasi, spin, ishqoriy metallar, tushuncha, elektron.

Введение. Известно, что в рамках курсов атомной физики и квантовой механики обращается особое внимание на формирование атомных спектров сравнительно простых атомов и молекул. Это, в первую очередь связано с тем, что именно сведения об атомных спектрах привели к возникновению планетарной модели атомов и дальнейшему развитию многих квантовых представлений о строении микромира. На основе спектральных серий атомов водорода возникла модель Бора, а при изучении спектров атомов щелочных металлов для обоснования мультиплетности спектральных линий было введено на рассмотрение понятия о спине электрона. Поэтому изучение вопроса о возникновении спектральных серий атомов щелочных металлов является важным методическим вопросом для более глубокого понимания закономерностей физических явлений, происходящих в атомах.

Степень изученности проблемы. До этого было проведено множество исследований преемственности. Из них на диссертации Е.Н. Овчаренко "Преемственность обучения в системе среднего общего и высшего профессионального образования на основе инновационных дидактических технологий" доказывала, что непрерывная связь между средним специальным профессиональным образованием и высшим образованием является большой педагогической проблемой. А.Р. А на электронном ресурсе смансера

"Теория и практика реализаций преемственности в обучении школьников и студентов" будет проведен ретроспективный анализ условий преемственности образования, его реализации в истории педагогической мысли и практики обучения, сформулированы теоретические основы преемственности образования [№8,2 стр].

Методы исследования и предложения. Для теоретического изучения проблемы по данной теме используются анкетный метод исследования и методы педагогического эксперимента. При выполнении работы были даны следующие предложения т. е. эффективно использование информационных технологий наряду с современными педагогическими технологиями в изучении проблемы преемственности в передаче различных разделов физики.

Анализ и результаты. Важно отметить, что благодаря визуализации и взаимодействию с преподавателями, использующими на своих занятиях компьютерные эксперименты, студенты могут глубже понять физические концепции и увидеть, как они применяются в реальных сценариях. Это может сделать материал более увлекательным и актуальным для учащихся, что приведет к повышению мотивации и энтузиазма в изучении предмета. Кроме того, компьютерные демонстрации могут помочь студентам развить навыки решения проблем, поскольку они

исследуют и манипулируют параметрами моделирования. В целом, как показывает опыт, компьютерные эксперименты могут служить эффективным инструментом для вовлечения и обогащения учебного опыта студентов на лекционных и др. занятиях по физике.

В данной работе для проведения компьютерного моделирования была использована проприетарная система компьютерной алгебры

Mathematica, которая может быть эффективным инструментом для демонстрации различных концепций во всей физике. Она предоставляет широкий спектр математических функций, инструментов визуализации и интерактивных возможностей, что делает ее хорошо подходящей для демонстрации сложных физических концепций и моделирования [1-3].

С точки зрения методики преподавания атомной физики и квантовой механики атомы щелочных металлов могут играть роль модельных объектов, т.к. они обладают сходным строением электронных оболочек и внешний, сравнительно слабо связанный единственный электрон движется в поле устойчивого атомного остова. Такое положение обеспечивает сходство щелочных атомов с атомами водорода и позволяет более глубоко представлять процессы, происходящие в более сложных квантовых системах и связанных с электромагнитными взаимодействиями между ее составляющими.

Известно, что щелочные атомы в некотором смысле являются водородоподобными, но не полностью. Дело в том, что внешний валентный электрон несколько деформирует оболочку первых $Z-1$ электронов и несколько искажает их поле. Поэтому потенциальную энергию валентного электрона можно представить в виде $E_n(r) \approx -\frac{e^2}{4\pi\epsilon_0} \left(\frac{1}{r} + \frac{C_1}{r^2} + \dots \right)$ и получить соответствующее уравнение для радиальной части волновой функции. В результате этого в уравнении появляется член, зависящий от орбитального l квантового числа. При даже оптимальном выборе граничных условий система компьютерной алгебры Wolfram Mathematica позволяет получить соответствующие собственные волновые функции и точные собственные значения для $E_{n,l}$. Однако, собственные функции для радиальной части уравнения Шредингера для многоэлектронных атомов трудно получить аналитически, и они обычно рассчитываются численно, например, методом Хартри-Фока или теорией функционала плотности. Поэтому, сравнительно громоздкие выражения, которые получаются при компьютерном решении уравнения, усложняют задачу и отнимают много времени для достижения цели. Поэтому, после краткой демонстрации возможностей системы Mathematica предлагается использовать готовые формулы для расчета энергетических уровней атомов щелочных металлов, которые можно найти в более специализированных учебниках по атомной физике [4-6]. Так, для вычисления значений $E_{n,l}$ можно пользоваться формулой

$$E_{n,l} = -\frac{me^4}{32\pi^2\epsilon_0^2\hbar^2} \frac{1}{[n + \sigma(l)]^2},$$

где $\sigma(l) = -C_1 me^2 / [(l + 1/2)4\pi\epsilon_0\hbar^2]$. Значение малой постоянной C_1 можно определить путем использования известных $E_{n,l}$ (для лития было получено значение, равное 6.85710^{-11}). Полученные расчетные данные позволяют определить все термы и, соответственно, полный спектр лития, состоящего из различных серий (главная, диффузная, резкая и фундаментальные серии). При этом перед преподавателем возникает необходимость раскрытия смысла таких понятий, как правила отбора, квантовый дефект,

резонансная линия и использовать нужные справочные данные.

Отметим, что орбитали водорода и лития с использованием метода собственных значений Хартри были моделированы с помощью системы Mathematica в работе [7].

Полученные картины для резкой серии и общая картина для оптических серий атомов лития показаны на рис 1. Естественно, при компьютерной демонстрации следует сравнить полученные спектральные линии с фотоснимками спектра лития. При этом создается возможность демонстрации правильности излагаемых рассуждений, а также подчеркнуть наличие проблем вычисления интенсивности спектральных линий, принадлежащих различным спектральным сериям. При этом следует обратить особое внимание на тот факт, что интенсивность линии излучения зависит от вероятности перехода электрона от одного энергетического состояния в другое и, поэтому, согласно распределению Больцмана линия излучения при переходах из $2p$ -состояния в $2s$ -состояние является наиболее интенсивной.

Спектр остальных щелочных металлов имеет аналогичную структуру, однако при этом необходимо принять во внимание, какое состояние является основным.

Следующим шагом учебного процесса является обсуждение природы спин-орбитального взаимодействия и вычисление значения обусловленного им расщепления спектральных линий. При этом следует обратить основное внимание на то, что у линий главной серии расщепление не является постоянным, а меняется от линии к линии. Это в свою очередь означает, что энергия уровней зависит не только от главного квантового n и орбитального l чисел, но и от некоторой новой величины m_s , которая называется спином и несколько изменяет энергию. Следовательно, при этом автоматически и наглядно демонстрируется, что энергия электрона зависит от трех квантовых чисел.

В последующей части изложения вопроса освещается собственный момент электрона и сущность спин-орбитального взаимодействия, а также объясняется закономерность расщеплений спектральных линий.

Выводы и предложения. Используемую методику изучения спектров атомов щелочных металлов можно использовать для достижения нескольких методических дидактических целей:

1. Понимание электронной структуры атомов: Спектры могут быть использованы для определения числа электронов в атоме и их распределения по энергетическим уровням они могут продемонстрировать взаимодействие между светом и веществом и переходы между энергетическими уровнями, которые приводят к появлению различных спектров.

2. Спектры щелочных металлов могут быть использованы для иллюстрации основных принципов квантовой механики.

3. Понимание спектроскопии: Спектры щелочных металлов могут познакомить студентов с областью спектроскопии и использованием спектров в аналитических целях.

4. Развитие навыков решения проблем: Анализ спектров может включать решение сложных математических задач, что может помочь студентам развить навыки решения проблем.

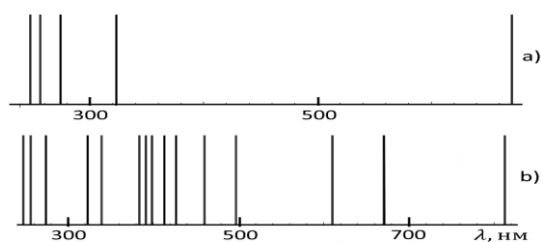

Рис. 1. Расчетные спектральные линии резкой серии (а) и главной, резкой и диффузной серий (б). Интенсивности спектральных линий не приняты во внимание.

Отметим, что неизбежно проявляющийся при изучении спектров атомов щелочных металлов педагогический принцип преемственности относится к идее опираться на предыдущие знания для понимания более сложных концепций. В контексте перехода от изучения спектров сначала водородоподобных атомов, потом щелочных металлов к более сложным явлениям, этот принцип проявляется следующим образом:

1. Спектры водородоподобных атомов щелочных металлов обеспечивают фундамент: Понимая простые и хорошо изученные спектры различных атомов, студенты

могут получить прочную основу в атомной физике и поведении электронов в атоме.

2. Развитие предыдущих знаний: после того, как студенты освоят спектры щелочных металлов, они смогут использовать эти знания в качестве основы для изучения более сложных квантовых явлений.

3. Постепенный переход к более сложным темам: По мере того, как студенты становятся более уверенными в своем понимании спектров щелочных металлов, легко опираясь на предыдущие знания их можно знакомить с более сложными проблемами квантовой механики.

4. Соблюдение последовательной структуры: придерживаясь последовательной структуры и формата лекций, занятий и оценок, студенты могут лучше понять материал и сосредоточить свое внимание на важных концепциях.

Принцип последовательности помогает гарантировать, что студенты не будут перегружены сложными концепциями и смогут понять материал, опираясь на то, что они уже знают. Следуя этому принципу, преподаватели могут помочь создать более цельный и эффективный учебный опыт для студентов, изучающих увлекательный мир атомной физики и квантовой механики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вавилов Н.А., Халин В.Г., Юрков А.В.. Mathematica для не математика. Электронное издание. Москва. МЦНМО. 2021. 483 с.
2. Stephen Wolfram. An Elementary Introduction to the Wolfram Language. Second Edition. Champaign, IL, USA : Wolfram Media, Inc. 2017. 339 p.
3. Gerd Baumann. Mathematica for theoretical physics. 2. Electrodynamics, quantum mechanics, general relativity, and fractals. Springer. 2005. 942 p.
4. Матвеев А.Н.. Атомная физика. Изд. "Высшая школа". М. 1989. 439 с.
5. Foot C. J.. Atomic Physics, New York: Oxford University Press, 2005. 331 p.
6. William F. Meggers, Charles H. Corliss, Bourdon F. Scribner. Tables of Spectral-Line Intensities. Part I - Arranged by Elements. Second Edition. U.S. Department of Commerce National Bureau of Standards. Richard W. Roberts, Director. Issued May 1975.
7. Nikita M. Kostylev. Hydrogen and Lithium Orbitals Using a Hartree Eigenvalue Method. <http://demonstrations.wolfram.com/HydrogenAndLithiumOrbitalsUsingAHartreeEigenvalueMethod/WolframDemonstrationsProject>. Published: March 7, 2011.
8. Теория и практика реализации преемственности в обучении школьников и студентов [Электронный ресурс] / А. П. Сманцер. – Минск : БГУ, 2011. – Режим доступа : <http://www.elib.bsu>, ограниченный. ISBN 978-985-518-586-5.

UDK:37.013

Qayum BAYMIROV,

O‘zMU Kengashi kotibi, Pedagogika va umumiy psixologiya kafedrasida dotsenti v.b.

PhD G‘. Otamurodov taqrizi asosida

SHAXS SHAKLLANISHI: KUZATISH VA RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Аннотация

Ushbu maqolada shaxslarni iqtidoriga ko‘ra shakllantirish va ushbu jarayonda jiddiy e‘tiborga olinishi lozim bo‘lgan ayrim muammolar yoritiladi. Shaxs shakllanishida irsiyat, muhit va manfaatli hamda maqsadli e‘tiqodli axloq mujassamligi ta‘lim-tarbiya taraqqiyotiga yangi innovatsion jarayon sifatida kirib kelishi lozimligiga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Iqtidor, kuzatish, irsiyat, rivojlanirish, o‘ziga xos xususiyat, ta‘lim oluvchilar, ta‘lim, tarbiya, axloq.

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ НАБЛЮДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

Аннотация

В данной статье освещаются некоторые вопросы, которые следует серьезно учитывать при развитии личности в соответствии с ее способностями. Обращается внимание на то, что в развитие образования как новый инновационный процесс должны входить наследственность, среда и воплощение полезной и целенаправленной нравственности в формировании личности.

Ключевые слова: Талант, наблюдательность, наследственность, развитие, характеристика, обучающиеся, образование, воспитание, нравственность.

PERSONALITY FORMATION: PROBLEMS OF OBSERVATION AND DEVELOPMENT

Annotation

This article highlights some issues that should be seriously considered in the development of individuals according to their abilities. Attention is drawn to the fact that heredity, environment and the embodiment of beneficial and purposeful morals in the formation of personality should enter into the development of education as a new innovative process.

Key words: Talent, observation, heredity, development, characteristic, learners, education, upbringing, faith, practice, morality.

Kirish. Uzluksiz ta‘lim-tarbiya ishlarida innovatsiya jarayonini barpo etish o‘ta dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Aynan, shu jihatdan qaralganda, mazkur holatdagi dolzarb ishlardan biri, ta‘lim oluvchi bolalar hamda o‘smirlar iqtidorini kuzatish va rivojlanirish hisoblanadi. Ushbu holatlarni mukammal taraqqiy ettirishga alohida e‘tibor qaratish bugungi mutaxassislar, shu jumladan ilmiy izlanuvchilardan juda sinchkovlikni talab etadi. Boisi, kelajak avlod ta‘lim-tarbiyasiga doimiy e‘tibor bo‘lishi hamda o‘ziga xos ijodiy munosabatlar vujudga kelishi o‘ta muhim yutuqlar, shuningdek oqibatli natijalardan hisoblanadi.

Uzluksiz ta‘lim-tarbiyada alohida iqtidorlilarni kuzatish hamda rivojlanirish shaxslarni ilk yosh davridan maqsadli rivojlanirishning asosiy jihatlarini hisobga oladigan yetakchi vazifalardan biriga aylanib borayotganligi ayni haqiqatdir.

Aslida, iqtidorli shaxslarni kuzatish va rivojlanirishni intellektual, ma‘naviy-ahloqiy jihatdan takomillashtirishga, shuningdek ularni bugungi kunda talab etilayotgan musiqa va kasb-hunarga tayyorlashning o‘rnatilishi o‘ta jiddiy vazifalar sifatida paydo bo‘lmoqda.

Zotan, sir tutishga hojat yo‘q, insonlar o‘ziga xos imkoniyat va salohiyat bilan bu dunyoga keladi. Inson rivojlanirishining turli yosh davrlari bosqichlarida asta-sekin iqtidori va alohida kuzatuv kerak bo‘ladigan intilishlari yuzaga chiqib boradi. Bu holatlar oddiy ko‘rinishdagi ketma-ketlikda asta-sekin juda sezilar sezilmas rivojlanadi, yoki rivojlanishi e‘tibordan chetda qolishi sodir bo‘lib turish ehtimollari mavjud, aniqrog‘i shaxs intilishining mavhum holatda kengayib borishi aniqlashadi.

Aynan, shaxs rivojlanirishiga jiddiy nuqtai nazar bilan qaralganda, e‘tiborsiz qolishi oqibatida ayrim muammoli, yoki

xulq-atvoriga bog‘liq turli mazmundagi holat yuzaga kelishi tabiiy jarayonligi sir emas.

Jumladan, shaxs rivojlanirishining aniq tartiblar asosida e‘tiborga olinishi maqsadli intilishlarni barvaqt kuzatish holatining muhimligini keltirib chiqaradi. Bu holat qanchalik muhim bo‘lsa, shaxslar yosh davrlari bosqichining o‘zgarib borishi bilan shaxs iqtidorini rivojlanirish uchun ilmiy asosli yondashuvlar bo‘lishini talab eta boradi.

Uzluksiz ta‘lim-tarbiya jarayonida iqtidorlilarni kuzatish hamda rivojlanirish, shuningdek ularni qo‘llab-quvvatlash harakati eng dolzarb masalalaridan biri sifatida tushuniladi.

Agar, shaxs iqtidorini aniqlash va uni qo‘llab-quvvatlash vaziyatiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, mazkur muammoli holatlar o‘z mohiyatiga ko‘ra eng qadimiy xususiyatlardan biri, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki, shaxsdagi iqtidorni ilk yoshidan sezish yoki, aniqlash va mas‘uliyat bilan bu iqtidor kurtaklariga e‘tibor qaratish hamda asrab-avaylash masalasi dolzarb ilmiy muammo sifatida yangi-yangi imkoniyatlar shakllantirish talab etayotganligi asosiy muammoli masalalardan biri hisoblanadi.

Tarixdan ma‘lumki, iqtidorli insonni topish va uni adashmasdan aniq maqsad sari voyaga yetkazish doim katta mas‘uliyat, qolaversa javobgarlik talab etgan. Xususan, shaxs iqtidori va salohiyatini topish hamda uni shu kurtaklarga nisbatan uyg‘otish ilmiy masala sifatida o‘ta mas‘uliyatli ilmiy harakatlar to‘plami, yoki jamlamasidir.

Zero, amaldagi uzluksiz ta‘lim-tarbiyada iqtidorlilarni kuzatish hamda rivojlanirish ishlari mazmuniga barqaror e‘tibor qaratilganda qadimdan individul (o‘ziga yarasha alohida) rivojlanirish debochasi bo‘lgan ijodiy harakatlar va munosabatlar masalasi bevosita shaxslar ta‘lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi mas‘ullar diqqat e‘tiborida bo‘lib kelgan.

Shaxs shakllanishi biologik ilmiy-tadqiqot sifatida e'tibor qaratiladigan jarayon bo'lib, bunga mas'ul shaxslardan o'ta sinchkovlikni talab etadi, qolaversa, jamoatchilik atrof-muhiti uchun o'ta mayda ko'ringan jihatlar ham hech vaqt e'tibordan chetda qolmasligi zaruriy holat. Qaysiki, uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish shaxsda shakllanayotgan ko'nikmalar, shaxslarning har birida o'ziga yarasha "bo'rtib" ko'rinayotgan iqtidorni o'ta avaylashlari va doimiy kuzatuv ostida bo'lishi talab etiladi.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish shaxsga nisbatan biologik mavjudod sifatida qarash va quyidagi jihatlar hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Irsiyat – avloddan avlodga ko'chib o'tadigan iqtidor va kasbiy layoqatlik hisoblanib, ushbu xususiyatlar shaxsga nisbatan jiddiy o'rganilishi va doimiy kuzatilishi yaxshi natijalarga olib keladi.

2. Muhit – shaxs tevarak-atrofi va oilaviy jamoasi tarkibi hamda ular ta'sir doirasining aniq maqsad sari birga harakatlarini jiddiy e'tiborga olinishi o'zaro hamkorlikning uzviy va ijodiy davomiylik bilan aloqadorligi ijobiy natijalar paydo bo'lishiga katta zamin bo'ladi.

3. E'tiqodli amaliy axloq (shaxsiy manfaat) – shaxs shakllanishi uchun o'ta muhim omil bo'lib, ko'p hollarda izlanuvchilar nuqtai nazari bo'yicha tarbiya sifatida tushuniladi. Zotan, ilmiy izlanishlarda tarbiya sifatida tushunilishi bir jihatdan maqsadga muvofiq, ikkinchi jihatdan irsiyat va muhit ta'siri, qolaversa ularning hal qiluvchi omil – shaxsiy manfaatli ta'sir bo'lishini e'tiborga olish muhim o'ziga xos xususiyat hisoblanadi.

Darvoqe, shaxsni mas'uliyat bilan o'rganish va ilmiy izlanish talab etiladigan jihatlarining ushbu uchinchi tashkil etuvchisi o'ta murakkab bo'lib, har tomonlama mukammal tahlilni talab etadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Qaysiki, "tarbiya" mohiyatan shaxs qalbida mujassam bo'lgan o'ta nozik xususiyat, hislat bo'lib, uni "obyekt"ga ta'sir etuvchi "sababchi"lar anglab yetishi o'ta murakkab bo'lgan hodisa hisoblanadi. Shuning uchun shaxs shakllanishiga oid ilmiy farazlar ilgari surilayotganda "manfaatli e'tiqodli amaliy ahloq" tushunchasi qo'llanilishini maqsadga muvofiq bo'ladi, deb fikr yuritimiz.

Aynan, shaxsdagi musiqiy va kasbiy harakatlarning ilk shakllanishi davrida "manfaatli e'tiqodli amaliy ahloq" tushunchasi alohida e'tiborga olinsa, inson shaxsiga nisbatan sodir bo'ladigan ba'zi bir "ikkilanish"lar, yoki ularning ta'lim-tariyasiga nisbatan "ortiqcha" yuklamalar berish holatlariga oid taqsimotlar ijodiylashib borish ehtimoli kuchayishiga sabablar orta boradi, deb hisoblaymiz.

Biz "ikkilanish", yoki "ortiqcha" tushunchalariga quyiroqda ba'zi bir aniqliklar kiritishni o'rinli deb o'yladik.

Bir e'tibor qarataylik, uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish, degan mazmunlar asosiy tushuncha sifatida bayon etilgan. Mazkur holat shaxs shakllanishi uchun alohida "tarbiya" tushunchasi tartibini "ta'lim va tarbiya" asosida o'rnatish harakati ilgari surilishiga aniqlik kiritadi.

Izlanishlarimiz mazmuniga ko'ra olib borilgan kuzatishlarimiz "ikkilanish", yoki "ortiqcha" tushunchalari kelib chiqishiga asos bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Ushbu tushunchalar kelib chiqishining e'tiborli jihati shundaki, "ikkilanish" so'zi yoki tushunchasi, birinchidan, uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorini kuzatish hamda rivojlantirish ota-onalar harakatlariga nisbatan qo'llanilgan.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг "Илм-фан ва илмий фаолият тўғрисида"ги қонуни. 2019-йил 29-октябрь, ЎРҚ-576-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни. 2020-йил 23-сентябрь, ЎРҚ-637-сон.

Ikkinchidan, insonlarni oila muhitidan tashqariga chiqarish uchun qat'iy bo'lishlik va ularni har qanday sharoitda qo'llab-quvvatlashda "ikkilanish" bo'lmazligiga ishonch ortishi uchun qo'llanilgan bo'lsa, uchinchidan, insonlarni o'zaro tengdosh shaxslar bilan birgalikda maqsadli mashg'ulotlar va o'yinlarda ishtirok etish bilan o'zida shakllanishi lozim bo'lgan harakatlarga erisha borishi ishonchli jamoaga berilganligi bo'yicha hamkorlik mas'uliyatining paydo bo'lishi bilan ayrim salbiy qarashlar yo'qola borishi bilan yakunlanadi.

Huddi shuningdek, shaxsga "ortiqcha" yuklamalar berishga qiziqish, yoki farzandining go'yoki o'zlashtirmaslik holatlari bo'layotgandek tuyulishi ushbu tushunchalar mavjudligini keltirib chiqaradi.

Albatta, inson shaxsi o'ta nozik va juda-juda ehtiyotkorlik talab etadigan ilhaq davr hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan inson shaxsi shakllanishiga "ortiqcha" yuklamalarni majburiy singdirish ham jiddiy o'ylab ko'riladigan o'ziga xos xususiyat hisoblanadi. Shuning uchun shaxs shakllanishiga muqim ta'sir etuvchilar sinchkovlik bilan kuzatishi hamda tegishli xulosalar asosida amaliy ta'sirlarni mukammallashtirib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi, degan fikrlarni ilgari suramiz. Chunonchi, murg'ak qalb egalari besh yoshgacha bo'lgan davrida ongida shakllangan ta'sirlar va ularning domiy intilishlariga ta'sir doirasini saqlab turishiga erishishi, ya'ni "toshga o'yilgan naqshlarning" ketma-ket takomillashib borishi, shaxslarning ichki imkoniyatlarini sezilarli ravishda harakatga keltirib borishi muhim o'ringa ega bo'ladi. Shu bois "ortiqcha" yuklamalar shaxslarga izchillik bilan mukammal berib borilishi juda muhim o'ringa ega bo'lganligi uchun "ortiqcha" yuklama ijobiy ma'noda "naqsh" bo'lib borishini jiddiy o'ylab ko'rish zarurligini hisobga olish uchun shu tushuncha ilgari surilmogda.

Umuman olganda, uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorlilarni kuzatish hamda rivojlantirish uchun tashkil etiladigan mashg'ulotlarning muhim jihatlari majud bo'lib, bunda o'ta sinchkovlikni talab etishini e'tibordan qoldirmaslik lozim bo'ladi.

Shu bois shaxsni rivojlantirish dasturlari nafaqat iqtidorlilarni juda barvaqt aniqlash, tarbiyalash va qo'llab-quvvatlashda, balki ushbu o'ziga xos xususiyatlarning rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish shaxslarning bo'sh vaqtlarini mohiyatan mazmunli tashkil etish, ijodiy ko'nikmalarini tashkil etiladigan faoliyat turlariga nisbatan ilg'or bo'lishi va alohida mustaqil ravishda rivojlanishga bo'lgan xohish va intilish harakatlarini maqsadli shakllantirishda dolzarabligini yo'qotmaydi.

Uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish uchun zarur moddiy-texnik bazaning mavjudligi va zarur ta'limiy materiallar bilan yetarli darajada ta'minlanganligi, oila bilan faol hamkorlik, jamoatchilik ishtirokidagi maqsadli mazmundagi tadbirlar shular jumlasidandir.

Xulosa va takliflar. Uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish umumiy rivojlanishning muhim jihati bo'lgan katta hayotga tayyorlashning muhim va ajralmas tarkibiy qismidir.

Uzluksiz ta'lim-tarbiyada iqtidorni kuzatish hamda rivojlantirish pedagogik, shuningdek metodik ishlarni mukammal shakllantirishda shaxs yosh davrlariga moslik hisobga olinsa, ularning shaxs sifatida mukammal shakllanishi yanada aniqlik kasb etadi.

UDC: 372.874(075)

Shamshir BEGNAZAROV,
Urganch davlat universiteti izlanuvchisi o'qituvchisi
E-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com

ToshDAU dotsenti, PhD, M.Aytboyev taqrizi asosida

KAMOLIDDIN BEHZOD TASVIRIY SAN'ATI ESTETIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada sharq miniyaturasini jahon darajasiga ko'targan rassom Kamoliddin Behzodning tasviriy san'atidagi estetik jihatlar tahlil qilinadi. Kamoliddin Behzodning tabiatni tasvirlash uslubi, bo'yoqlardan foydalanish vositalari, rasmga olinayotgan voqealarni nozik chiziqlarda ifodalash yo'llari, inson kayfiyati va harakatini aks ettira bilishdagi ustaligi, rasm kompozitsiyasining kengligi va ajoyib estetik zavq uyg'otishi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: estetika, etika, miniyatura, tasviriy san'at, mistika, Sharq Renessansi

ЭСТЕТИКА ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА КАМОЛИДДИНА БЕХЗОДА

Аннотация

В данной статье анализируются эстетические аспекты изобразительного искусства художника Камолитдина Бехзода, поднявшего восточную миниатюру на мировой уровень. Особое внимание будет уделено манере Камолитдина Бехзода в изображении природы, средствам использования красок, способам выражения снимаемых событий тонкими линиями, его мастерству в отображении человеческого настроения и движения, широте композиции картины и прекрасному эстетическому наслаждению.

Ключевые слова: Эстетика, этика, миниатюра, изобразительное искусство, мистика, восточное Возрождение

AESTHETICS OF VISUAL ART OF KAMOLIDDIN BEHZOD

Annotation

This article analyzes the aesthetic aspects of the visual art of the artist Kamoliddin Behzod, who raised oriental miniatures to the world level. Kamoliddin Behzod's style of depicting nature, the means of using paints, the ways of expressing the events being photographed in thin lines, his mastery in reflecting human mood and movement, the breadth of the composition of the painting and the wonderful aesthetic pleasure will be highlighted.

Key words: Aesthetics, ethics, miniature, fine art, mysticism, Eastern Renaissance

Kirish. Miniatura san'ati jahon nafis san'atida noyob hodisa bo'lib, betakror va o'ziga xos qarashlar unda mujassam. San'atning bu turi Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqdagi xalqlar madaniyati taraqqiyot bosqichlarida asrlar osha sayqallangan. Uning asoschilaridan biri esa Kamoliddin Behzoddir.

XIV-XV asrlar Sharqda ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada ravnaq topganligi ayni chog'da boshqa sohalarida, xususan me'morchilik hamda tasviriy san'atda ham o'z ifodasini topdi. Bunda ko'p jihatdan bu davrda o'lka hududlarida hukm surgan tinchlik, osoyishtalikning sharofati ham katta bo'ldi. Shu davrda mahalliy hukmdorlarning sa'y-harakatlari tufayli shaharlarda noyob tarixiy obidalar, hashamatli binolar, ilmiy-madaniy maskanlar, kutubxonalar, masjid-madrasalar qad ko'tardi. Ayniqsa xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar tomonidan yurt dovrug'ini olamga tanitgan, ajoyib me'morchilik obidalari, tasviriy san'at namunalari yaratildi. Bu davr shaharsozligida xom g'isht va paxsalardan keng foydalanilgan. Ularning shinamligi va ko'rinishini yanada ko'rkamlashtirishda ohakli qorishmalar ishlatilib, gajjakkor qilib ishlov berilgan. Qurilgan ayrim masjidlarning mehroblari esa silliqlangan g'ishtlar, o'yma ganjlar va hatto tillo suvlari bilan ham bezatilgan. Har bir shahar markazlarida kitob do'konlari, madaniy mollar bo'lishiga alohida e'tibor qaratilgan [1].

Adabiyotlar tahlili. Buyuk musavvir Behzod miniyatura san'atini faqat shakliy jihatdan emas, betakror mazmun va mohiyat, falsafiy jihatdan ham yuksak pog'onaga

ko'tara oldi. Uning asarlari islomiy madaniyat durdonalari sifatida Yevropa tamadduniga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi [2].

Kamoliddin Behzod tabiatni tasvirlash uslubi, bo'yoqlardan foydalanish vositalari, rasmga olinayotgan voqealarni nozik chiziqlarda ifodalash yo'llari, inson kayfiyati va harakatini aks ettira bilishdagi ustaligi, rasm kompozitsiyasining kengligi va ajoyib estetik zavq uyg'otishi bilan miniyatura san'atini yangi bosqichga ko'tardi, uning tarixida yangi davr yaratdi. Behzod ijodi va merosini o'rganuvchi mutaxassislarining fikricha, uning hozirgacha ma'lum bo'lgan asarlari taxminan 30 ta rasm va rasmlar turkumidan iborat. Jomiy, Boyqaro, Shayboniyxon, Shoh Taxmosp tasvirlari, shuningdek, Sharofiddin Ali Yazdiy, A.Jomiy, Dehlaviy, Sa'diy va Ganjaviy kabi mutafakkirlarining asarlariga ishlangan rasm va miniyaturalari bor. 15-16-asrlarda Behzod ijodini Hirotda, Tabrizda, Buxoroda, Samarqandda, Sherozda, Isfahonda, Istanbulda, Hindiston, shuningdek, ulkan Sharqning boshqa juda ko'plab shaharlarida ijod qilgan shogirdlari davom ettirdilar. Sulton Muhammad Qosim Ali Chehrakushoy, Darvish Muhammad, Ustod Muhammadiy, Muzaffar Ali, Yusuf Mullo, Rustam Ali, Shayxzoda Xurosoniy, Shoh Muzaffar, Mir Said Ali, Mahmud Muzahhib, Abdullo kabi o'ndan ziyod atoqli musavvirlar Behzod maktabini, uning uslubini o'z zamonlari taqozolariga binoan rivojlantirdilar. Behzod maktabining hozirgi zamonagi davomchilarini Afg'onistonda (Ustod Muhammad Said Mash'al), Eronda (Karim Tohirzoda Behzod), O'zbekistonda (Chingiz Ahmarov) va boshqa Sharq o'lklarida ko'rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Yevropa sivilizatsiyasining so'nggi ikki asrda yuksak darajada ravnaq topgani va keng ko'lamda quloch yozgani sabab bo'lib, O'rta dengizdan Hind ummoniga qadar cho'zilgan ulkan hududdagi mumtoz Sharq tamadduni jahon tarixiy-madaniy taraqqiyotidan chetga surilib qolganek bo'ldi. O'tgan ana shu davr ichida VIII-XIX asrlarda gullab-yashnagan asl san'atni teran badiiylidkan mahrum shunchaki mistika mahsuli deb baholash urfga aylandi. Bugunga kelib esa jahon madaniyatini O'rta asrlar Sharq tasviriy san'atisiz tasavvur etish mumkin emasligi ayon bo'lib qoldi. Shunday ekan, hozirgi san'atshunoslar ulug' ajdodlarimizdan qolgan bebaho merosni, umuminsoniy xazinani puxta tadqiq etmog'i darkor.

Sharq madaniyati jahonga asrlar davomida adabiyot, musiqa, me'morlik, rassomlik va amaliy san'at sohasida bir-biridan jozibador, bir-biridan hayratlanarli, bir-biridan ma'nodor durdonalarni tuhfa etdi.

E'tiborli jihati shundaki, Buxorodagi Mag'oki Attoriy masjididiy Parijdagi Bibi Maryam ibodatxonasi, Samarqanddagi Registon majmuasiyu Rimdagi Hazrat Pyotr ibodatxonasi ikki buyuk madaniyat – nasroniy Avro'pasi va musulmon Sharqining o'ziga xos jihatlarini mujassam etgan. Ularning barchasi ma'naviy ahamiyati, inson ruhiyatiga ta'siri va beqiyos go'zalligi bilan jahon madaniyati durdonalari sanaladi. Yevropada O'rta asrlarda barpo qilingan muhtasham imoratlar va ayni shu davrda Osiyoda bunyod etilgan obidalar o'rta nafaqat shakl va me'moriy yechimdagi o'xshashlik mavjud, balki ulug'vorligi, ko'tarinki tuyg'ularga yo'g'irilgan atmosferasi bilan ham hamohangdir [3].

Tahlillar va natijalar. Islom san'atining asosiy yuksalishi Amir Temur va temuriylar zamonida kuzatilgan. Mazkur fenomenal davr o'z-o'zidan paydo bo'lmagan, tasodifiy tarzda yuzaga kelib qolmagan, albatta. Adabiyot, me'morlik, tasviriy va amaliy san'at kabi ko'plab yo'nalishlarda insoniyatga betakror durdonalarni taqdim etgan ushbu oltin asrning "Temuriylar Renessansi" deya atalishi bejiz emas. "Tadqiqotchi-olimlarning fikricha, Sharq, xususan, Markaziy Osiyo mintaqasi IX–XII va XIV–XV asrlarda bamisoli po'rtanadek otilib chiqqan ikki qudratli ilmiy-madaniy yuksalishning manbai hisoblanib, jahonning boshqa mintaqalaridagi Renessans jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan Sharq uyg'onish davri – Sharq Renessansi sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan", degan edi Islom Karimov Samarqanddagi xalqaro anjumanning ochilish marosimida. Ko'hna va navqiron shaharda o'tkazilgan yana bir xalqaro anjuman – UNWTO Ijroiya kengashi 99-sessiyasining ochilish marosimida BMTning Jahon sayyohlik tashkiloti Bosh kotibi Taleb Rifai: "Evropa tarixida muhim o'rin tutgan Renessans, ya'ni Uyg'onish davri aslida mana shu zaminda ancha ilgari boshlanganini ta'kidlamochimam va zamonaviy madaniyat hamda sivilizatsiya aynan shu mintaqada paydo bo'lgan, deb ishonch bilan aytishim mumkin", deya ta'kidlagan.

Mazkur madaniy yuksalish davrida miniatyura san'ati ham rivojlanib, yevropalik rassomlar ijodiga katta ta'sir ko'rsatdi. Buxoro, Hirot, Samarqand, Isfahon, Tabrizning mashhur miniatyurachilari orasida, shubhasiz, buyuk musavvir Kamoliddin Behzod alohida maqomga ega. Uning ijodi aynan temuriy hukmdorlar homiyligida gullab-yashnagan tarixdan ma'lum.

Kamoliddin Behzod tasviriy san'ati yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashidan tashqari ularni estetik madaniyatini ham rivojlantiradi. Masalan, Sohobqiron harbiy yurishlarda ham musiqiy cholg'ulardan unumli foydalanганиni ko'p mo'yalamiga olgan. Deylik, shahar yoki qishloqqa hujum boshlashdan avval, u yerga yashirin ravishda karnaychi va nog'orachilar kiritilgan. Erta tongdanoq bexosdan bu cholg'u sozlarining baland yangrashi aholini dovdiratib, harbiylarga katta yordam bergan. Sharafiddin Ali Yazdiy

("Zafarnoma"), Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur asarlariga ishlangan miniatyuralardagi tasvirlangan jang jarayonlarida sarkardalarni qo'llab-quvatlab, ularni o'zlarining jangovor va ulug'vor ijrolari bilan ruhlantirish uchun yelkadosh bo'lib "jang qilayotgan" karnaychi, surnaychi va nog'orachilarni ko'rish mumkin [4].

Behzod asarlari orqali yoshlarni estetik jihatdan tarbiyalash maqsadida o'qituvchi ularga tabiatdagi go'zalliklarni, shakl va ranglarning turli-tumanligini ko'rsatish muhim. Bolalarga quvonch, hayajon baxsh etgan tabiat go'zalliklari, so'z bilan ifodalab bo'lmaydigan rang birikmalari uzoq vaqtlargacha ularning xotirasida qoladi. Manzara, daraxtlar, barglar va gullarning o'ziga qarab rasmini chizish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali bolalar tabiatga ko'proq qiziqadigan bo'ladi. Bunday darslar bolalarga dunyoni keng va atroflicha ko'ra olishga, shuningdek ko'rish orqali olgan taassurotlari doirasini kengaytirishga, narsalar haqida aniq va to'liq tushunchalar olishga yordam beradi. Rasm chizish jarayonida bolalar narsalarning shakli, mutanosibli, fazodagi holati, rangi va och-to'qlik nisbatlarini diqqat bilan o'rganadilar. Behzod ham o'zicha rassom bo'lib qolmagan. U eng avvalo ibtidoda, ya'ni bo'aligida u ham tomoshabin bo'lgan.

Shu ma'noda tasviriy san'at o'quv fani umumiy o'rta ta'lim fanlari ichida ma'naviy sog'lom avlod tarbiyasi masalasini ijobiy hal etishda keng imkoniyatlarga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Chunki, aynan tasviriy san'at darslarida san'at va san'atkor olami, san'atning ijtimoiy vazifasi va o'ziga xos xususiyati, uning tasviriy, ifadaviy "tili"ni o'rganib borish orqali o'quvchilar ongida o'quvchilar atrof-muhit, tasviriy san'at va me'morlikdagi go'zalliklarni ko'ra bilish, anglash, ularni baholash, qadrlash, ularni muhofaza qilishni o'rganib boradilar. Shuning uchun ham tasviriy san'at predmetining bosh maqsadi o'quvchilarda yestetik madaniyatni va badiiy tafakkurni yuksaltirish hamda tasviriy savodxonlikni tarbiyalashdan iboratdir.

Kamoliddin Behzod asarlarini o'rgatish asnosida tasviriy san'at o'quv predmeti har bir inson uchun zarur bo'lgan badiiy madaniyatga doir elementar bilim va ko'nikmalar beradi. Chunki, har bir o'quvchi kelajakda qaysi sohada ishlashidan qat'iy nazar, ishdan tashqari vaqtlarida dam olishi, hordiq chiqarishi, ish vaqtda sarflangan quvvatini tiklashi kerak bo'ladi.

Bunga u yuksak badiiy saviyada ishlangan asarlari bilan muzey kshrgazmalar va boshqa joylarda tanishish, ularni idrok etish, ulardan zavqlanish orqali erishiladi. Shuningdek, ko'pchilik o'quvchilar o'zlarining kelajak hayotlarida ma'lum miqdorda rasm ishlashlariga to'g'ri keladi. Rasm chizishni bilish faqat rassomlar, dizaynerlar, me'morlar uchungina emas, u o'qituvchilar, injenerlar, mediklar, qurovchilar, agronomlar, harbiylar, olimlar uchun ham zarurdir. Ularning har biri o'z faoliyatlarida rasm, sxema, diagramma, eskizlar orqali so'z bilan tushuntirib bera olmaydigan o'z g'oya va fikrlarini tasvirlab ko'rsatishga harakat qiladilar.

Eng asosiy maqsad - zamonaviy tasviriy san'at o'qituvchisi orqali yoshlarimizdagi qobiliyat va imkoniyatlarni aniqlab, ularni to'g'ri shakllantirish va yuzaga chiqarish tasviriy san'at pedagogikasining o'ziga xos murakkabliklarini tushunib, uning nozik qirralarini o'quvchilarga ulashish mahoratiga ega bo'la oladigan ustoz- murabbiylarni yetishtirib chiqarishdir.

Tasviriy, amaliy san'at ta'limi va tarbiyasi mazmunida milliy san'at merosimiz bilan birgalikda umumbadiiy ta'limshunosligi va uslubiyatiga tayanish lozim. Ta'lim mazmunining muhim yo'nalishlari, umumbadiiy va milliy an'analarning ustivorligiga amal qilishdir. Tasviriy san'at muallimi -ilmiy izlanuvchan ijodkor. Rassom o'qituvchilar qarda, qanday ta'lim maskanida ta'lim jarayonini olib borishidan qat'iy nazar pedagogik faoliyati ijodiy izlanishlar

bilan boyitib borilsa, shundagina yaxshi shogirdlar, haqiqiy rassomlarni shakllantirib berish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Ko'plab yevropalik rassomlar – Renessans ulug'laridan XX asr buyuklarigacha – temuriylar davridagi sharqona miniaturaga va bezak san'atidan ilhom izlaganini e'tirof etgan. Ana shu e'tirofdan kelib chiqib, ikki buyuk daho – Kamoliddin Behzod va Leonardo da Vinchi ijodini qiyosan o'rganish o'rinlidir. Ikki buyuk musavvir — ikki Renessans namoyandalari ijodi jahon madaniyati tarixida beqiyos iz qoldirgan. Ular deyarli tengdosh: Kamoliddin Behzod 1450-yoki 1455-yili tug'ilgan, 1536-yili vafot etgan, qabri noma'lum. Leonardo da Vinchi 1452-yili tug'ilgan, 1519-yili vafot etgan, uning ham qabri noma'lum. Ijodiy qismlari-da o'xshash – Kamoliddin Behzodning sanoqli asarlari bizgacha yetib kelgan – bugun musavvir o'z qo'llari bilan chizgan atigi uchta miniatura ma'lum, bu benazir durdonalar AQSh (Baltimor), Angliya (Britaniya muzeyi) va Rossiya (Sankt-Peterburg)da saqlanadi. Leonardo da Vinchining ham aksar asarlari bizgacha yetib kelmagan. Ikki rassom ham e'tiborda bo'lgani bois hukmdorlar saroyida ijod qilgan va hayotligidayoq bemisli shuhrat qozongan. Ular turli makonda, turli ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitda faoliyat yuritgan, ular yashagan jamiyatdagi diniy-madaniy muhit ham farqli bo'lgan. Temuriylar davri miniatyuralari va Yevropada XV–XVI asrlarda yaratilgan tasviriy san'at asarlari o'rtasida o'Icham, uslub va fazoviy yechimda unchalik katta farq yo'q. Ikki buyuk musavvirning asarlarida ohanglar umumiyliги va mavzular muvofiqliги ko'zga tashlanadi.

Xulosa. O'rta asrlar san'atida Sharq G'arb aloqalari Usmonli saltanatida birmuncha kuzatilgan. Xususan, XV asr

oxirlarida sulton saroyida venetsiyalik musavvir Jentile Bellini ijod qilgan. U G'arb rangtasviriga xos nur-soya, bo'rtma andaza an'alaridan foydalangan holda sharqona uslubda betakror suvratlar ishlagan. Usmonlilar sultoni ushbu rassom asarlaridan Hirotga ham yuborib, adabiyot va san'atga homiyliги bilan shuhrat qozongan Husayn Boyqaroni lol qoldirmoqchi bo'lgan. Asosiy maqsad esa Hirot maktabi san'atkorlarini ijodiy raqobatga chorlash edi. Natijada ikkala madaniy markaz namoyandalari bitta portretni o'ziga xos tarzda chizib, mahorat sinoviga kirishgan.

Husayn Boyqaro Kamoliddin Behzodga Usmonli sultonining chaqirig'iga munosib javob berishni buyuradi. Musavvir sharqona tasviriy san'atga xos bo'lmagan turkum portretlar ishlagan. Bu asarlarda Yevropa rangtasviri ta'siri sezilib turar edi. Ana shunday miniatyuralardan biri "Bag'dodlik darvesh" 1500-yili chizilgan. Kamoliddin Behzod mazkur asarida usta miniatyurachi sifatidagi yuksak mahoratini, rangtasvirning akademik an'alaridan yaxshi xabardorligini namoyish etib, nozik psixologik obraz yaratgan. Tavoze bilan o'tirgan odamning yuz ifodasi va kayfiyatini juda aniq tasvirlagan. Darvesh oq qalpoq ustidan sipogina salla o'rab, yelkasiga oddiy jun abo tashlagan, abo tagidan ko'k ko'ylagi ko'rinib turibdi. Tomoshabinni xotirjam va sirli tikilgan ma'noli nigohdan – eng muhim ma'nodan hech narsa chalg'itmaydi. Leonardo da Vinchining "Mona Liza"si ham ayni shu davrda yaratilgan. Mazkur kartina Yevropa tasviriy san'atida psixologik portret yo'nalishidagi o'ziga xos hodisa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Arapov A. «Amir Temur davrida me'morchilik». Jurnal «Moziydan sado». 2003. №2. 30-38-betlar.
2. Pugachenkova G.A. Sredneaziatskie miniatyury 16-18 vekov v izbrannykh obraztsax. Tashkent, 1994. — 54 s. — ISBN 5-89890-093-4.
3. Dildagi gap // Soriev Umid, Shukur Jabbor. Interv'yu. 2021-yil 16-son.
4. Ryui Gonzales de Klavixo. "Jizn' i deyaniya velikogo Temerlana; 1403-1406-yillar Temurning Samarqanddagi saroyi bo'ylab qilingan sayohat davomida yozilgan kundalik" 136, 282-283-betlar.

UDK: 159.923.5:681

Lola BEKNAZAROVA,
Qarshi davlat universiteti professori v.b, psix.f.n

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

IJODIY VA INNOVATSION KOMPETENSIYA TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ASOSI SIFATIDA

Annotatsiya

Maqolada ijodiy-innovatsion rivojlanish texnologiyalari oliy ta'lim tizimida talabaning zamonaviy bilim olishga tayyorgarligi, faoliyatining zarur tarkibiy qismlari sifatidagi ijtimoiy, ijodiy va innovatsion elementlarni bosqichma-bosqich shakllantirish to'g'risida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kasbiy kompetensiya, komponent, ijodkorlik, ijodkorlik qobiliyatlari, innovatsiya, kreativlik, ijtimoiy komponent, evristika, pedagogik monitor

ТВОРЧЕСКАЯ И ИННОВАЦИОННАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВА ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

Annotatsiya

V statye viskazivayutsya misli o poetapnom formirovaniy sotsialnix, kreativnix i innovatsionnix elementov kak neobxodimix komponentov gotovnosti studenta k polucheniyu sovremennix znaniy v sisteme texnologiy kreativno-innovatsionnogo razvitiya visshogo obrazovaniya.

Ключевые слова: Professionalnaya kompetentnost, komponent, kreativnost, tvorcheskiye sposobnosti, innovatsionnost, kreativnost, sotsialnaya sostavlyayushaya, evristika, pedagogicheskiy monitoring.

CREATIVE AND INNOVATIVE COMPETENCE AS THE BASIS OF IMPROVING EDUCATIONAL EFFICIENCY

Annotation

The article expresses thoughts about the gradual formation of social, creative, and innovative elements to receive modern knowledge in the system of technologies for the creative and innovative development of higher education.

Key words: Professional competence, component, creativity, innovation, creativity, social component, heuristics, pedagogical monitoring.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimida yangidan yangi "bilimlarni" kashf etilishi, texnologiyalarni jadal rivojlanishi, hodisalar mohiyatini anglash, turli axborot oqimlarining paydo bo'lishi va hayotning turli sohalarda innovatsiyalarni joriy etilishi bilan bog'liq yangi muammolarga duch kelmoqda. Oliy o'quv yurtlarining vazifasi kasbiy va shaxsiy, ijtimoiy sohalarda yuzaga keladigan muammolarni tez va samarali hal qila oluvchi ijtimoiy zarur ko'nikmalarga ega ijodiy tashabbuskorlik, malaka, harakatchanlik va raqobatbardoshlikka ega, ijodiy-innovatsion faoliyatni amalga oshirishga qodir mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Rivojlanishning hozirgi bosqichida ijodkorlik va o'ziga xoslik taraqqiyot va innovatsiyalar yaratishning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari bo'lib, ular shaxsiy samaradorlik bilan birgalikda mehnat bozorida oliy ta'lim tizimida tahsil olayotgan talabalarni yuqori darajadagi kasbiy faoliyati va raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Shuning uchun psixologik profil bakalavrlarini tayyorlash bu jihatdan maksadga muvofikdir.

V. V. Lopatinning ruscha izohli lug'atiga ko'ra, "ijodkorlik-bu sifat jihatidan yangi, noyob ma'naviy va moddiy qadriyatlarini yaratishga qaratilgan inson faoliyati. Falsafiy ensiklopedik lug'atda quyidagi ta'rif berilgan: "ijodkorlik-bu sifat jihatidan yangi moddiy va ma'naviy qadriyatlarini yaratadigan inson faoliyati jarayoni." Ijodkorlik muammosiga kirish uchun biz taniqli yozuvchi va faylasuflarning fikrlarini keltirib o'tamiz:

"Ijod ... inson tabiatining ajralmas, organik xususiyatidir... u inson ruhining zaruriy qismidir... u insondan ajralmas va u bilan bir butunlikni tashkil qiladi" (Fyodor Dostoyevskiy).

"Ijodkorlik degani: yangi narsani vujudga keltirish, noma'lum narsaga yo'l berish, u ma'lumga kirib borishi uchun, osmonga yerga yo'l berish" (OSHO) [2].

N.K.Rerix fanni yaratilish san'ati deb ta'riflab, u endi faktlarning shartli sinxronizatsiyasi emas, balki yangi bilimlar sohasiga shoshiluvchi va insoniyatni boshqaruvchi ekanligini ta'kidlaydi. Bilimda ham, san'atda ham ijodkorlik qiziqarli va ishonchli bo'ladi. "Ilm-fan allaqachon fikr kabi keng sohalarga kirib bormoqda. Shu bilan birga, fikr hali inson so'zlari bilan aytilmagan, ammo hozirda olib borilayotgan bir qator tajribalarda sezilgan ba'zi qonunlarga muvofiq harakat qilishi aniqlandi. Mutafakkirning aqli ijodiy bo'ladi" [3].

Ijodkorlikni jarayon sifatida ko'rib chiqsak, ilhom holatiga yoki har doim dastlabki fikr ishidan oldin bo'lgan "yorug'lik" ga alohida e'tibor berish kerak. A. Pункare (1908) hisobotiga [4] va G. Uolles (1926) tavsifiga ko'ra [5], ilmiy ijod jarayoni bir xil algoritim bilan ifodalanadi, bu yerda ijodiy fikrlashning 4 bosqichi ajralib turadi:

tayyorgarlik-muammoni qo'ya olish va shakllantirish, uni bir oz vaqt ichida hal qilishga urinish;

inkubatsiya- vazifadan vaqtincha chalg'itish, ya'ni kishini hal qilinmagan vazifadan chalg'itadigan davr;

yorug'lik- tasodifiy vaziyatda to'satdan ongda yuzaga kelgan intuitiv yechim kaliti;

tekshirish-sinov, yechimni tekshirish va rivojlantirish, g'oyani amalga oshirish.

A.I.Popov va N.P.Puchkovlar ijodiy kompetensiyalarni innovatsion yondashuv nuqtai nazaridan, innovatsiyalarga tayyorlik va belgilangan talablarga muvofiq aniq ishlarni bajarish deb hisoblashadi [7].

C.M.Kolomiyets ijodiy vakolatlarni yangi yondashuvlar va nostandart yechimlarni aniqlash qobiliyati sifatida belgilaydi [8].

Yuqorida keltirilgan fikrlarga ko'ra, oliy o'quv yurtlarida talabalar individual ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish uchun asos bo'la oladigan yuzaga kelayotgan kasbiy va hayotiy muammolarni hal qilishga tayyorlik sifatida shaxsiy samaradorlikni rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-ijodiy innovatsion kompetensiyani shakllantirish orqali amalga oshirish mumkinligini e'tirof etamiz.

Ijtimoiy ijodiy-innovatsion kompetensiya ko'p tarmoqli xarakterga ega. Shu bilan birga, u ma'lum bir shaxsning o'ziga xosligini, uni boshqa odamlardan ajratib turadigan qobiliyatlari va tafakkurining mavjudligini belgilaydi. Ta'kidlash joizki, har bir inson yashirin salohiyatga ega, bu uning rivojlanishi, xabardorligi, asl mohiyatni tushunish darajasida namoyon bo'ladi va shu bilan birga har kimning o'ziga xos iste'dodi va o'ziga xos rivojlanish yo'llari bor.

Bu haqda batafsilroq tasavvur hosil qilish uchun quyidagi komponentlarga e'tibor qaratish mumkin:

1. Ijtimoiy komponent. Ushbu komponentni shakllantirishning asosiy maqsadi hayotning barcha sohalarida uyg'unlikni saqlab, maksimal natijalarga (yuqori samaradorlik) erishish orqali talabaning shaxsiy rivojlanish samaradorligini oshirishdir. Shuningdek, u atrofdagi voqelik bilan muvaffaqiyatli o'zaro munosabatlarni, jismoniy, hissiy va intellektual rivojlanishni, o'z mavqeini qurishni, jamiyatdagi konstruktiv munosabatlarni, shaxsiy boshqaruvni o'z ichiga oladi.

Bularning barchasi ijodiy salohiyatni shakllantirish, qo'shimcha energiya resurslarini chiqarish, emotsional erkinlik va salbiy omillarni yo'q qilish uchun asos bo'lgan shaxsiy rivojlanish tizimini tashkil qiladi. Buning asosiy afzalligi - bu shaxsning umumiy kompetensiyasini shakllantirishda emotsional holatlarning hissiy barqarorligini ta'minlaydi.

Shu nuqtai nazardan, talabalar o'rtasida shaxsiy rivojlanishga e'tiborni belgilab, ma'lum munosabatlarni yaratishni tashkil eta olish lozim bo'ladi.

Yuqoridagilarga asosanib, ushbu komponentni shakllantirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratligini kurish mumkin: faoliyatni rivojlantirish, mas'uliyat, o'ziga ishonch, muammolarni hal qilishda mustaqillik, uzluksiz kasbiy va shaxsiy rivojlanish yo'llari va vositalarini tanlash, o'z harakatlarini rejalashtirish (maqsadlar, vazifalar, ularni hal qilish), hayotda uyg'unlikni va muvaffaqiyatli vaziyatlar tajribalarini yaratish orqali talabalar ijodkorligini rag'batlantirish.

Ushbu komponentni shakllantirish jarayonida o'qitishning quyidagi innovatsion usullari qo'llaniladi [10]:

- talabalarni kasbiy faoliyatni eng yuqori darajada bajarishga tayyorlashga qaratilgan mashqlar tizimidan iborat o'quv mashg'ulotlari;

- faol ta'lim-talabalarining amaliy faoliyatga qiziqishi, mustaqilligi va ijodiy faolligini oshirishga yordam beradigan faol o'qitish usullari;

- rivojlantiruvchi ta'lim, faol faoliyat usuli sifatida, uning asosiy qoidalari izchillik, o'zgaruvchanlik, muammolilik, ongli motivatsiya, individualizatsiya, yuqori darajadagi qiyinchilik va taraqqiyotning tez sur'atidir.

2. Ijodiy komponent. Ushbu komponentning ajralmas qismi, ijodiy qobiliyatlarning mavjudligi bo'lib, uni oliy o'quv yurtini modernizatsiya qilish doirasida talabalar o'rtasida innovatsion ta'limni rivojlantirish bugungi kunda eng dolzarb muammo hisoblanadi.

Ijodiy komponent dizaynining bir qismi sifatida ilmiy asoslar sifatida e'tibor qaratilganda, qobiliyatlar insonning individual psixologik o'ziga xos xususiyati bo'lib, amaliy

faoliyatni o'zlashtirish va takomillashtirish imkonini beradi, assimilyatsiya qilish qulayligi va uni amalga oshirish muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Bu jarayonda uning qobiliyatlari ro'yobga chiqadi, namoyon bo'ladi va rivojlanadi [11].

Ijodiy qobiliyatlarning rivojlanish darajalari quyidagicha belgilanadi:

- Iqtidor, mavjudligida ifodalangan shaxsning ma'lum bir faoliyat sohasidagi muvaffaqiyatini belgilaydigan, uni boshqa shaxslardan ajratib turadigan ko'p qirrali qobiliyatlari;

- Iste'dod, inson faoliyatidagi ijodkorlikning yuqori darajasini tavsiflaydi, ya'ni, o'ziga xos va ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotni olish imkonini beruvchi qobiliyatlar majmui sifatida tavsiflanadi;

- Noyeblik ma'lum bir faoliyat sohasida tubdan yangi narsalarni amalga oshirishga imkon beradi va iste'dodlarni rivojlantirishning eng yuqori darajasi xisoblanadi.

- Tegishli qobiliyatlar shakllanishiga ta'sir qiluvchi bir qator omillar aniqlanadi:

- Tegishli moyillik, moyillik mavjudligi (miya tuzilmalarining rivojlanish xususiyatlari);

- Shaxsning ehtiyoji-motivatsion xususiyatlari, insonni buni amalga oshirish istagi va intilishi;

- Ma'lum bir ma'noda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy sharoitlar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kasbiy tayyorgarlik jarayonida eng muhimi quyidagi ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishdir: mustaqillik va muammolarni hal qilishda nostandart yondashuv, farazlarni ko'rsatish va sinovdan o'tkazish, ma'lumotlarni keyingi xulosalar va natijalarni amaliy qo'llash bilan to'plash va qayta ishlash qobiliyatidan iborat.

Amerikalik faylasuf va psixolog, Garvard universiteti professori Uilyam Jeymsning (1842-1910) so'zlariga ko'ra, inson har xil qobiliyatlarga ega, lekin ular yarim uyqu holatida bo'lib, jismoniy va aqliy resurslarining ozgina qismidan foydalaniladi.

Boshqacha qilib aytganda, "biz aslida kimmiz?", "biz nimaga qodirmiz?" kabi savollarga javob topish uchun faol bo'lish, uyg'unish va yo'lga chiqish kerak. Darhaqiqat, inson o'zida turli qobiliyatlarni, shu jumladan ijodiy qobiliyatni uyg'otishga qodir va buning yagona yo'li maqsadli intellektual va amaliy faoliyat orqali o'zini va imkoniyatlarini bilish tamoyilidir. Bu o'z navbatida ushbu komponentni shakllantirish maqsadini belgilaydi. Asosiy vazifa psixologik profil bakalavrlarining ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va diagnostika usullarini ochib berishdir.

Birinchidan, ijodiy jarayon-bu talabalarining yangi bilimlar, muammolar va ularni hal qilish yo'llarini topishga qaratilgan faoliyati. Bu tahlil, taqqoslash, tanqidiy idrok, sintez, umumlashtirish, tasavvur qilish, baholash, o'z-o'zini baholash va natijalarni bashorat qilishni o'z ichiga olishi kerak.

O'quv jarayonidagi ijodiy qobiliyatlar qidiruv faoliyatini tashkil etish va talabalarining ijodiy vazifalar orqali ta'lim muammolarini hal qilishga qaratilgan mustaqil ishlari orqali shakllanadi. Va bunday faoliyatning muvaffaqiyati ko'pincha evristik, intellektual faoliyatning intuitiv usullariga bog'liq (YE. I. Belous, 2004).

Albatta, ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi bevosita intellektual va amaliy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan maqsadli ijodiy faoliyat jarayonida sodir bo'ladi

Binobarin, bakalavrlarning ijodiy qobiliyatlari, intellektual rivojlanishi va kasbiy tayyorgarligi o'rtasida bog'liqlik mavjud.

Aql-idrok ko'proq umumiy qobiliyat sifatida qaraladi va turli vazifalarni hal qilish samaradorligida namoyon bo'ladi. Intellektni o'rganishda : X.Ayzenk, D.Veksler, J. Gilford, R. Kettel, D. V. Lyusin, Ch. Spirmen, R. Sernberg, E. Torndayk, D. V. Ushakov va boshqa olimlar e'tirof etiladi.

"Aql-idrok-bu miyaning o'z faoliyatini tashkil qilish qobiliyatidir, shunda undagi barcha ma'lumotlar maksimal samaradorlik bilan ishlatiladi" [12. 5-87 betlar].

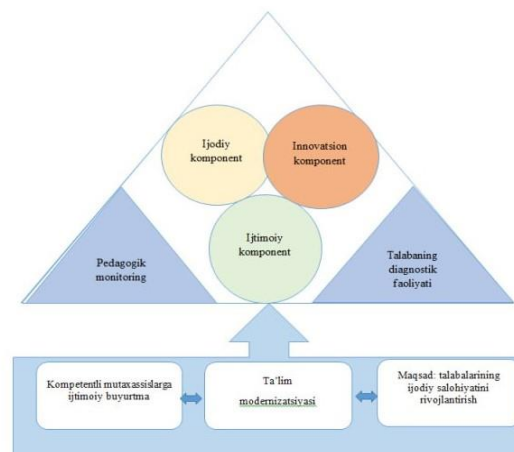
Aql-idrok darajasi yetarlicha yuqori bo'lgan odam intuitiv ravishda ma'lum bir vaziyat uchun juda maqbul bo'lgan qarorlarni qabul qila oladi, hatto juda cheklangan bilimlar zaxirasi bilan ham qiyin savollarga javob topa oladi. Fan allaqachon intellektning ko'p turlarini biladi: jismoniy, ijtimoiy, hissiy, shaxsiy, ma'naviy, ijodiy va boshqalar. Intellektni rivojlantirish masalalari bilan miya uchun mashqlar to'plamini taklif qiluvchi nevrologiya shug'ullanadi. Bularning barchasi yuqori natijalarga erishishga hissa qo'shadigan samarali aqliy faoliyat uchun asosdir.

Ushbu komponentning tuzilishida biz uchun eng qiziqarli ijodiy aql bo'lib, uni ijodiy fikrlash, o'ziga xoslik yoki zukkolik deb ham atashadi - bu birinchi navbatda innovatorlar va ijodkorlar uchun zarurdir. Uning mavjudligi faoliyatning innovatsion tarkibiy qismini belgilaydi va yuqori daraja turli g'oyalar va fikrlarning cheksiz oqimini ta'minlaydi.

Shuningdek, ijodiy intellekt boshqa aql turlari bilan bevosita bog'liq. Zamonaviy dunyoda ishlab chiqarish vazifalarini hal qilish uchun mutlaqo yangi qarashlar va yondashuvlar talab etiladi, shuning uchun talabalar o'rtasida ijodiy fikrlashni rivojlantirish ushbu vositalarni qo'limizga olish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, istalgan vaqtda idrok etish lahzalarini va ijodiy fikrlash jarayonini faollashtirishga, ijodiy qobiliyatlar hisobiga muammolarni hal qilishga imkon beradi, bu esa ijodiy-innovatsion hamkorlik faoliyati samaradorligini oshiradi.

Ushbu komponentni shakllantirish texnologiyalari ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan muammoli ta'limni, fikrlashda yetakchi rol o'ynaydigan nostandart yechimlarni topishga qaratilgan talabalarining mustaqil ishini o'z ichiga oladi. Shuningdek, eng samarali fikrlash usullarini rivojlantirishga yordam beradigan ijodiy ta'lim texnologiyalari jumlasiga kiritish mumkin.

3. Innovatsion komponent talabalarni ijodiy innovatsion faoliyatini belgilaydi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy tizimdagi yangiliklarga olib keladi.

1. Psixologik profil bakalavrlarining ijtimoiy-ijodiy kasbiy malakasi

Ushbu kompetensiyani shakllantirish texnologiyasi o'quv jarayonining o'ziga ijodiy yondashishga va o'quv materialining modulligiga asoslangan bilimlarni egallashga, nazariy va amaliy qismlarni talabning diagnostik faoliyati orqali uzluksiz pedagogik monitoringi tartibini amalga oshirish bilan asoslangan bo'lishi kerak.

Oliy ta'lim tizimida talabalarni innovatsiyalarga tayyorlashda ma'lum bir muammoning yechimi bo'lgan loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishga asoslangan proyeksiyon mashg'ulotlar ko'proq yordam berishi ko'zda tutiladi.

Proyektiv ta'lim tayyor o'quv vazifalarini hal qilishni emas, balki keng ijtimoiy kontekstda g'oyalar va loyihalarni yaratish, shakllantirish va rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Xulosa. Ijodiy g'oya paydo bo'lishining asosi talabalarining bilimlari, shaxsiy xususiyatlari, ijtimoiy-ma'naviy qarashlari, shuningdek, uni haqiqiy vaziyatda qo'llash qobiliyati bo'lishi mumkin. Ta'lim faoliyati faqat ijtimoiy hayot ehtiyojlaridan kelib chiqqan va nafaqat tarbiyaviy ma'noga ega bo'lgan loyihalarni yaratish balki uni amalga oshirish vositasidir. Shubhasiz, bunday faoliyat muayyan harakatlarni va shaxsning ijodiy salohiyatini faollashtirishni talab qiladi.

Innovatsion ta'lim loyihasi talabalarining mustaqil ijodiy faoliyati mahsuli bo'lib, ularni innovatsiyalarga tayyorlashga qaratilgan amaliy tadqiqotlar va innovatsiyalarni yaratish, joriy etish va taqdim etish imkoniyatlarini aniqlash bo'yicha tashkiliy ishlarni amalga oshirishni nazarda tutadi.

Innovatsion loyihalash-bu yakuniy mahsulot paydo bo'lishiga qaratilgan innovatsion algoritmlar va kasbiy faoliyat usullarini izlash yoki yaratishga asoslangan izchil innovatsion rivojlanishning ijodiy jarayoni hisoblanadi.

Yuqoridagilarga asoslanib, talabalarining ijtimoiy-ijodiy kasbiy kompetensiyasi uning shaxsiy samaradorligi nuqtai nazaridan rivojlangan, aqliy va ijodiy fikrlashga asoslangan har qanday murakkablikdagi ijtimoiy va kasbiy muammolarni hal qilishda ijodiy yondoshish qobiliyatidir.

Shunday qilib, ijtimoiy ijodiy kompetensiya - bu shaxsiy va kasbiy sohadagi muammolarni ijodiy hal qilish, yangi narsalarni yaratish, o'z faoliyatining usullari va uslublarini doimiy ravishda takomillashtirish, dunyoqarashni rivojlantirish va kengaytirish, o'z bilimlarini muayyan sharoitlarda qo'llash, yuzaga kelayotgan muammolarning nostandart, o'ziga xos yechimlarni topa olishdir.

Oliy o'quv yurtida ijodiy-innovatsion kompetensiyani shakllantirish jarayoni - darsga tayyorgarlik, kasb egallash faoliyatini amalga oshirish jarayonida talaba shaxsini rivojlantirishdan iborat muhim masala ekanligini anglagan holda yondashishi muhim ahamiyatga ega.

1. Марков С.Л. Цитаты и афоризмы о творчестве / Марков С.Л. // Гении. — <http://geniusrevive.com/ru/цита-ты-о-творчестве.html>;
2. Рерих Н. К. О Вечном...: Книга о воспитании / сост. Попов Д. Н. -М.: Политиздат, 1991. — 462 с.;
3. Адамар, Ж. Исследование психологии процесса изобретения в области математики. Франция 1959 г. / Ж. Адамар; пер. с франц. Шаталова М.А., Шаталов О.П.; ред. И.Б. Погребыского. — М.: Советское радио, 1970. — 152 с.;
4. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Солсо Р.Л.; пер. с англ. Спониор Н.Ю. — М.: Тривола, 1996. — 600 с.;
5. Попов А.И. Методологические основы и практические аспекты организации олимпиадного движения по учебным дисциплинам в вузе: монография / Попов А.И., Пучков Н.П. — Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2010. — 212 с.;
6. Коломиец С.М. Творческие компетенции студентов социально-экономических специальностей: монография / Коломиец С.М. — М.: Перо, 2010. — 181 с.;
7. Гордашников В.А. Инновационные виды обучения / Гордашников В.А., Осин А.Я. // Образование и здоровье студентов медицинского колледжа. — URL: <http://www.rae.ru/monographs/77-2810>;
8. Гордашников В.А. Творческие особенности и их развитие / Гордашников В.А., Осин А.Я. // Образование и здоровье студентов медицинского колледжа. — URL: <http://www.rae.ru/monographs/77-2815>;
9. Кинякина О.Н. Мозг на 100%. Интеллект. Память. Креатив. Интуиция. Интенсив-тренинг по развитию суперспособностей / Кинякина О.Н. и др. — М.: Эксмо, 2014. — 848 с.;

UDK: 37:371

Sevara BOTIROVA,
Namangan davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi
E-mail: sevara.botirova@mail.ru

NamDU dotsenti, pedagogika fanlari doktori R.R.Zamilova taqrizi asosida

GENESIS AND ESSENCE OF THE CONCEPT OF "COMMUNICATION" IN PEDAGOGY

Annotation

In this article, the essence of the concept of "communication" in pedagogy, the main concepts about its genesis, as well as the opinions of a number of scientists on this scientific term are presented.

Key words: Communication, cybernetics, conventions, communication, act of communication, inductive approach, "movement of meanings".

ГЕНЕЗИС И СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ОБЩЕНИЕ» В ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

В данной статье представлены сущность понятия «общение» в педагогике, основные представления о его генезисе, а также мнения ряда ученых по этому научному термину.

Ключевые слова: Коммуникация, кибернетика, условности, коммуникация, акт коммуникации, индуктивный подход, «движение смыслов».

PEDAGOGIKADA “KOMMUNIKATSIYA” TUSHUNCHASINING GENEZISI VA MOHIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogikada “kommunikatsiya” tushunchasining mazmun-mohiyati, uning genezisi haqida asosiy tushunchalar, qolaversa ushbu ilmiy atamaga qator olimlarning fikr-mulohazalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Kommunikatsiya, kibernetikada, konvensiyalar, muloqot, muloqot akti, induktiv yondashuv, “ma’nolar harakati”.

Kirish. Kommunikatsiya (lot. Communicatio - umumlashtiraman, bog‘layman) - 1) kibernetikada - informatsiya (axborot)larni almashish jarayoni. Jismoniy va ijtimoiy nuqtai nazardan yondoshiladigan kommunikatsiyalar mavjud. Jismoniy nuqtai nazardan yondoshiladigan kommunikatsiyalarni aloqa ham deb ataladi. Aloqa faza joylashgan nuqtalar, qurilmalar yoki kishilar o‘rtasida mos aloqa kanali bo‘yicha axborotlarni uzatish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Ijtimoiy nuqtai nazardan yondoshiladigan kommunikatsiya guruh yoki tashqilot ichidagi, butun jamoa ichidagi alohida shaxslar o‘rtasida axborot almashish jarayonini o‘z ichiga oladi.

“Kommunikatsiya” tushunchasining mohiyati va mazmuni haqidagi savolga javob berish uchun bu tushunchaning kundalik tilga mansub so‘zdan qat‘iy ilmiy atamagacha bo‘lgan evolyutsiyasini kuzatish, har safar tabiat va jamiyat olamidagi qaysi hodisa va jarayonlarni, u yoki bu olim ushbu atamani qaysidir bilim sohasiga kiritganligini sinchiklab aniqlab olish zarur. Lekin eng muhimi, muloqot hodisasining o‘zi tahliliga, ilmiy bilish obyekti bo‘lishidan qat‘i nazar, obyektiv mavjud bo‘lgan jarayonlar, hodisalar va munosabatlarga murojaat qilish zarur. Ularni nima birlashtirganini, bu jarayonlar, hodisalar va munosabatlarni bir sinfga tegishli deb hisoblash uchun nima asos bo‘lishini, bu sinfni boshqalardan nimasi bilan ajratib turishini tushunish kerak. Lekin eng muhimi, kommunikatsiya fenomenining o‘zi tahliliga, ilmiy bilish obyekti bo‘lishidan qat‘i nazar, obyektiv mavjud bo‘lgan jarayonlar, hodisalar va munosabatlarga murojaat qilish zarur. Ularni nima birlashtirganini, bu jarayonlar, hodisalar va munosabatlarni bir sinfga tegishli deb hisoblash uchun nima asos bo‘lishini, bu sinfni boshqalardan nimasi bilan ajratib turishini tushunish kerak. Va keyin esa tanlangan atamani ushbu sinfga mos ravishda qo‘yilishi, ya‘ni nomlash, belgilash tartibini bajarish mumkin. Shu bilan birga,

barcha holatlarga mos keladigan yagona to‘g‘ri ta‘rifni yaratishga urinmaslik kerak. Fanda belgilash yoki ta‘rif odatiy masala bo‘lib, har qanday hodisa, uning elementi yoki mulki bundan buyon u yoki bu belgi bilan belgilanishi haqida bir qator olimlarning kelishuvi (konvensiyalar) natijasi sifatida qaralishi mumkin.

Har qanday murakkab hodisa, shu jumladan kommunikatsiya ham albatta, ko‘plab fanlarning o‘rganish obyekti, ularning har biri uning predmeti bilan bog‘liq tomonlarni ta‘kidlashini tushunishimiz kerak. Natijada, uning turli fanlardagi ta‘riflari bir-biridan sezilarli darajada farq qilishi mumkin, ammo ularning hech birini xato deb atash mumkin emas. Ammo shu bilan birga, fundamental darajada ular bir-biriga zid kelmasligi muhimdir. Bunday fundamental asoslarni izlash va o‘zaro munosabatlarni tushunish uchun kommunikatsiya nazariyasining eng muhim vazifalaridan birini ifodalaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XX asrning uzoq 70-yillarida F.Dans 50-60-yillarda paydo bo‘lgan G‘arb asarlarida qo‘llaniladigan 95 ta kommunikatsiyaga oid ta‘riflarni ko‘rib chiqdi. U bu ta‘riflar juda xilma-xil degan xulosaga keldi (u 15 ta konseptual komponentlarni ajratdi). Kommunikatsiyani “kelishmovchiliklar, akademik to‘qnashuvlar va nazariy bo‘linishlar”ning oldini olish uchun yagona tushuncha sifatida emas, balki o‘zaro bog‘liq tushunchalar “oilasi” sifatida taqdim etilgani ma‘qul deb topdi [1].

F.Dans va K.Larson 1976-yilda ushbu ro‘yxatni 126 ta ta‘rifga kengaytirdilar va shundan beri bu raqam faqat oshdi[3].

Kommunikatsiya so‘zi G‘arbiy Yevropa tillariga (ingliz tilida - communication, nemis tilida - kommunikation) lotin tilidan kelgan. Bu lotincha communicodan kelib chiqadi – “Men umumiy qilaman, bog‘lanaman, muloqot qilaman”.

Yevropa tillarida bizni qiziqtirgan atama bilan o'xshash kelib chiqishi bo'lgan so'zlar yetarli, masalan, communion (o'xshashlik, umumiylik), communal (jamoaviy, kommunal), commune (kommuna). Bularni birlashtiruvchi asosiy narsa so'zlar, ularning umumiy genetik asosiga ishora - jamiyatni, odamlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlashga urg'u. Bu etimologik bog'lanish jamiyat tushunchalari, birgalikdagi faoliyat, kommunikatsion jarayonlarining mohiyatini zamonaviy ilmiy tushinishda juda muhim rol o'ynaydi.

"Kommunikatsiya" so'zi V.I.Dalning "Buyuk rus tilining izohli lug'ati"da (1881) ham mavjud. V.I.Dal uchun kommunikatsiya (eslatma, bitta "m" bilan, ikkinchisi faqat 20-asrning boshlarida qaytgan) endi bu muloqot emas, odamlarning o'zaro ta'siri jarayoni ham emas, balki "joylar o'rtasidagi aloqa yo'llari, vositalari"[4].

Mashhur Vebster lug'ati "kommunikatsiya" (communication) uchun quyidagi ma'nolarni beradi:

-Muloqot akti, o'zaro xarakter, aloqa (communication by satellite-sun'iy yo'ldosh orqali aloqa).

-Aloqa yo'llari yoki vositalari;

- Xabar, ma'lumot[5].

"Rus tilining izohli katta ensiklopedik lug'ati"da "kommunikatsiya" tushunchasining quyidagi ma'nolari ko'rsatilgan:

- Aloqa usuli, bir joyning boshqasi bilan bog'lanishi;

- Muloqot, asosan til yordamida amalga oshiriladigan ma'lumotni odamdan odamga yetkazish[6].

Kommunikatsiya deb hayvonlarda aloqaning signal uslubini ham ataladi[7].

"Rus tilining izohli lug'ati"da quyidagi lug'at yozuvi mavjud: "Muloqot -xabar berish, aloqa liniyalari (havo, suv aloqalari);

Xabar, muloqot (nutq aloqa vositasi sifatida; ommaviy axborot vositalari)"[8].

Ko'rib chiqilayotgan atamaning xuddi shunday tushunchasi "Xorijiy so'zlarning izohli lug'ati" da ham taqdim etilgan[9].

Bizningcha ushbu tushunchalarni, umumiy shaklda quyidagi ro'yxatga qisqartirish mumkin:

-Odamlar o'rtasidagi muloqot, ular o'rtasidagi o'zaro ta'siri va axborot almashinuvi;

-Hayvonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, signallar almashinuvi;

- Turli obyektlar, shu jumladan texnik xususiyatdagi obyektlar o'rtasidagi aloqa;

- Turli obyektlar orasidagi aloqa kanallari;

- Fazoviy ravishda ajratilgan obyektlar orasidagi jismoniy aloqa usullari va vositalari.

Oddiy tilga xos bo'lgan bunday tushunchalar doirasi fan tiliga taalluqli emas. Muloqot nazariyasi ilmiy fan sifatida uning asosiy konsepsiyasini aniqlashga jiddiyroq yondashishni, unda faqat o'z predmetiga bevosita bog'liq bo'lgan narsalarni ajratib ko'rsatishni talab qiladi. Xuddi shu narsa boshqalarda ham amalga oshiriladi. Masalan, "Yer" kabi oddiy tuyulgan tushuncha, aytaylik, geologiya, geografiya, tuproqshunoslik, astronomiya va ilohiyotda tubdan farqli talqinlarga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Fanda hodisani aniqlash uchun odatda deduksiya va induksiya usullaridan foydalaniladi. Deduktiv yondashuvni qo'llashda ular ko'rib chiqilayotgan yangi hodisaga qaraganda umumiylik darajasi yuqori bo'lgan fenomenlarga murojaat qiladilar va ikkinchisini o'ziga xos xususiyat va tavsiflarga ega bo'lgan umumiyning o'ziga xos maxsus holati, turi yoki tomoni sifatida belgilaydilar. Ikkinchidan, induktiv yondashuvda yangi fenomen deganda umumlashma yoki allaqachon ma'lum bo'lgan va oldindan aniqlangan alohida holatlar, xususiyatlar to'plami, ya'ni umuman olganda, murakkablik va umumiylik darajasi kamroq bo'lgan hodisalar tushuniladi. Deduktiv va

induktiv yondashuvlar tengdir va ularning hech biri boshqasidan ustunlikka ega yemas. Shu bilan birga, nazariy fanlar induktiv ta'riflarni e'tiborsiz qoldirmasdan deduktiv ta'riflarga, empirik fanlar yesa induktiv ta'riflarga ko'proq moyil bo'ladi. Birinchi darajali aloqa nazariyalaridagi turli paradigmatlar o'zlarining asosiy toifalarini aniqlash uchun ikkala yondashuvdan foydalanadilar.

Yuqori darajadagi umumiylik nazariyasi sifatida aloqaning

substantiv-o'zaro ta'sir konsepsiyasi deduktiv yondashuvga asoslanadi. Ushbu konsepsiya doirasida "muloqot" tushunchasi bilan bog'lanishi mumkin bo'lgan yeng umumiy xarakterdagi asosiy toifalar:

•O'zaro ta'sir;

•Harakat;

•Aloqa.

Ko'rib chiqilayotgan konsepsiyadagi o'zaro ta'sir kategoriyasi (inglizcha interaction - o'zaro ta'sir) aloqa ta'rifini ishlab chiqish uchun eng muhim hisoblanadi. Shuning uchun bu yondashuv dastlab interaktiv deb nomlangan.

O'zaro ta'sir deganda "turli obyektlarning bir-biriga ta'sir qilish jarayonlari, ularning o'zaro shartliliigi, holatining o'zgarishi, o'zaro o'tishi, shuningdek, bir obyektning boshqasi tomonidan hosil bo'lishi" ni aks ettiruvchi kategoriya tushuniladi. O'zaro ta'sir - bu to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita tashqi yoki ichki munosabatlarning bir turi, bog'liqlikdir"[10].

Keyingi tahlilga jalb qilish maqsadga muvofiq bo'lgan o'zaro ta'sir kategoriyasini falsafiy tushunish uning struktura tushunchasi bilan chuqur bog'liqligini ta'kidlaydi. O'zaro ta'sir integratsiya qiluvchi omil bo'lib, uning yordamida qismlar ma'lum bir yaxlitlik turiga birlashtiriladi. Ilmiy bilishning zamonaviy nazariyasi ko'rsatganidek, narsalarni bilish ularning o'zaro ta'sirini tushunishni nazarda tutadi va o'zi subyektlar va obyekt o'rtasidagi o'zaro ta'sirdir. Shunday qilib, o'zaro ta'sir kategoriyasi tabiat va ijtimoiy hodisalarning keng doirasini bilish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi va kommunikatsiya ulardan biri.

Kommunikatsiyaning mohiyatini ochish uchun ikkinchi zaruriy umumiy tushuncha - bu "harakat". Harakat - bu falsafiy tabiat va jamiyatdagi har qanday o'zgarishlarni aks ettiruvchi kategoriya. Harakat, eng umumiy ma'noda ko'rib chiqiladi, ya'ni materiyaning mavjud bo'lish usuli sifatida tushuniladi. materiyaning atributi bo'lib, u olamda sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlar va jarayonlarni o'z ichiga oladi, oddiy harakatdan boshlanib, fikrlash bilan yakunlanadi.

"Harakat" so'zining oddiy ma'nolari orasida, S.Ojegov va Yu.Shvedova tomonidan lug'atda sanab o'tilgan, eng muhimlari qatoriga quyidagilar kiradi:

Materiyaning harakat shakli, moddiy olamning uzluksiz rivojlanish jarayoni;

- Kimnidir, biror narsani ma'lum bir tomonga siljitish;

-Tananing va uning qismlarining holatini o'zgartirish;

- Har qanday tuyg'u, tajriba tufayli yuzaga kelgan ichki motivatsiya;

- Bir holatdan, bir rivojlanish bosqichidan ikkinchisiga o'tish.

Ishonch bilan aytish mumkinki, barcha kommunikatsiya o'zaro ta'sirdir, lekin barcha o'zaro ta'sirlar kommunikatsiya emas.

Tahlil va natijalar. Kommunikatsiya kategoriyasini qat'iy va aniq tushunishni rivojlantirish vazifasi esa, o'zaro ta'sirning alohida turi va alohida turdagi harakati sifatida uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat. O'zaro ta'sir kategoriyasi ushbu yondashuvda mos yozuvlar kategoriyasi bo'lganligi sababli, asosiy nazariy konstruksiyalar uning yordamida amalga oshiriladi. Kommunikatsiya toifasini tushunish yo'lidagi birinchi qadam, uni ba'zi obyektlarning ular orasidagi ma'lum moddalar

harakati orqali amalga oshiriladigan o'zaro ta'sirining o'ziga xos turi sifatida ta'riflash bo'ladi.

Bir guruh olimlar C. Kuli va V. Shramm, A. Ten, A. Sokolov, V. Kashkinlarning fikricha, muloqot jarayonida subyektlar soni kamida ikkita bo'lishi kerak va faqat subyekt-subyektning o'zaro ta'sirini kommunikatsiya deb atash kerak. Yana bir nuqtai nazar bor. Masalan, psixologik bixeviorizm maktabiga mansub S.Stivens kommunikatsiyaga quyidagicha ta'rif beradi: "kommunikatsiya organizmning qo'zg'atuvchiga o'ziga xos reaksiyasidir. Bu ta'rif, kommunikatsiya ba'zi bir tashqi stimulyator bo'lganida sodir bo'lishini anglatadi (rag'batlantirish) subyektning faolligini keltirib chiqaradi"[11]. Shunday qilib, Stivensning fikriga ko'ra, kommunikatsiya ham subyekt-obyekt, ham subyekt-subyekt o'zaro ta'siri shaklida amalga oshiriladi. Mos ravishda, ushbu yondashuv doirasida kommunikatsiya uchun zarur bo'lgan subyektlarning minimal soni bitta. U bilan o'zaro ta'sir qiluvchi hodisa subyektivlik xususiyatlariga ega bo'lishi shart emas va mumkin fizik jismlar, tabiat hodisalari, aks ettirish qobiliyatiga ega bo'lmagan biologik obyektlar dunyosiga mansub.

Ch.Kuli kommunikatsiyaga quyidagicha ta'rif beradi: "Kommunikatsiya deganda biz insoniy munosabatlarning mavjudligi va rivojlanishi mexanizmini, ongning barcha belgilarini, uzatish vositalarini tushunamiz, ular kosmosda va vaqt ichida qat'iylik. U yuz ifodalari, durushlar va imo-ishoralar, ovoz ohanglari, so'zlar, yozma va bosma hujjatlar, temir yo'llar, telegraf, telefon, makon va zamoni zabt etish sohasidagi yutuqlar va boshqa narsalarni o'z ichiga oladi"[12].

R. Kreyg, I. Richards, S. Littljon, V. Konetskayalar qarashlariga ko'ra kommunikatsiya faqat axborot xarakteriga ega bo'lgan va psixikaning har qanday tuzilmalari yoki subyektlarning refleks tizimi bilan o'zaro ta'sir qiluvchi substansiyalar vositasida amalga oshiriladigan subyektiv o'zaro ta'sirlarni nazarda tutadi[13].

Shunday qilib, ideal kommunikativ substansiya axborot va ma'no tushunchalari bilan bog'liq bo'lib chiqadi. Ba'zi mualliflar ushbu moddani birinchi yoki ikkinchisi bilan bevosita aniqlaydilar. Shunday qilib, V.Konetskaya

kommunikatsiyaga "...axborotni uzatish va idrok etish jarayoni..." deb ta'rif beradi [1].

A.Sokolov ijtimoiy muloqotni "...ma'nolar harakati..." deb tushunadi, "ma'no" va "axborot" tushunchalarini ancha keskin qarama-qarshi qo'yadi. Aslida, ikkala kategoriya ham zarur, ular bir-birini o'rni almashirmaydi va ayni paytda ular bir-biriga zid xam emas[15].

Muloqot - shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri - inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevis, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

Professor F.Akramova fikricha (kommunikatsiya) muloqot - odamlarning birgalikdagi faoliyatlari ehtiyojlaridan kelib chiqadigan turli faolliklari mobaynida bir-birlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishish jarayonidir. Ya'ni, har bir shaxsning jamiyatda bajaradigan faoliyatlari (mehnat, o'qish, o'yin, ijod qilish va boshqalar) o'zaro munosabat va o'zaro ta'sir shakllarini o'z ichiga oladi. Chunki har qanday ish odamlarning bir-birlari bilan til topishishni, bir-birlariga turli xil ma'lumotlarni uzatishni, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o'rni, ishlarining muvaffaqiyati, obro'si uning muloqotga kirisha olish qobiliyati bilan bevosita bog'liqdir[16].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Biz ishimizning keyingi taqdimotida ushbu tor ma'noda "kommunikatsiya" tushunchasidan foydalanamiz. Uning ajralib turadigan belgilari quyidagilardan iborat:

-Axborotni uzatish va qabul qilish jarayonida ishtirok etuvchi ikki yoki undan ortiq ijtimoiy subyektlarning (odamlar, ularning jamoalari) mavjudligi

-Kodlangan shaklda ijtimoiy (individual) muhim ma'lumotlarni o'z ichiga olgan xabarning mavjudligi.

ADABIYOTLAR

1. Dance.: F. E. X. The «concept» of communication // Journal of Communi cation. 1970 № 20, P. 201–210.
2. Dance F. E. X. & Larson C. E. The functions of communication: A theoretical approach. New York: Holt, Rinehart, Winston, 1976
3. Даль В. И.. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. - Спб., 1863-1866.
4. Communication // Webster' New World Dictionary for Young Adults. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo, Singapore. Prentice Hall. 1992 P. 172
5. Коммуникация // Большой энциклопедический словарь. М., 1997 С. 397
6. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации. С. 22
7. Коммуникация // Ожегов С.И. и Шведова Ю. Н.. Толковый словарь русского языка. М.: Азъ, 1995 С. 282
8. Коммуникация // Крысин Л.П.. Толковый словарь иноязычных слов.М.: Рус. яз., 1998 С. 340
9. Взаимодействие // Философский энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989 С. 88
10. Цит. по: Тан А. Tan Mass communication theories and research. P. 12
11. Cooley Ch. On self and social organization / Charles Horton Cooley; edited and with an introduction by Hans-Joachim Schubert Chicago: University of Chicago Press, 1998 P. 48
12. Littlejohn S.W., Karen A. Foss Theories of Human Communication. Thomson Learning EMEA, Limited. 2009
13. Конечкая В.П. Социология коммуникаций. М., 1997
14. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации. 2002С. 39 16. Акрамова Ф.А. Ижтимоий психология: ўқув кўлланма– Т., 2007. 166 б.

UDK:004:316.1(575.1)

Usmonjon BUTAYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, siyos.f.d
E-mail: butayevusmonjon@gamil.com

Baxrom NAZARALIYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti tadqiqotchi-izlanuvchisi
E-mail: nazaraliyevbaxrom@gamil.com

JIDU dotsenti, s.f.n. M.Baxadirov taqrizi asosida

FOREIGN EXPERIENCE IN PROTECTING THE MINDS OF YOUNG PEOPLE FROM DESTRUCTIVE IDEAS

Annotation

This article examines in detail the experiences of a number of large countries (USA, China, South Korea) in protecting young people from destructive ideas. In particular, the strategy of each state to combat destructive ideas, their special bodies and the priority areas of their activities were discussed.

Key words: Media, NGO, internet, person, society, state, youth, mind, soul, thinking, information, immunity, minimization, filter, provider, propaganda, spirituality, idea, ideology, threat, destructiveness, inhuman goal, conflict, escalation, account, content, police.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ЗАЩИТЫ СОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ ОТ ДЕСТРУКТИВНЫХ ИДЕЙ

Аннотация

В данной статье подробно рассматривается опыт ряда крупных стран (США, Китая, Южной Кореи) по защите молодежи от деструктивных идей. В частности, обсуждаются стратегия каждого государства по борьбе с деструктивными идеями, специальные органы и приоритетные направления их деятельности.

Ключевые слова: СМИ, НПО, интернет, человек, общество, государство, молодежь, разум, душа, мышление, информация, иммунитет, минимизация, фильтр, поставщик, пропаганда, духовность, идея, идеология, угроза, деструктивность, антигуманная цель, конфликт, эскалация, аккаунт, контент, полиция.

YOSHLAR ONGINI DESTRUKTIV G‘OYALARDAN XIMOYA QILISH BO‘YICHA XORIJ TAJRIBASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada yoshlarni destruktiv g‘oyalardan muxofaza qilish bo‘yicha bir qator yirik davlatlar (AQSh, Xitoy, Janubiy Koreya) tajribalari haqida batafsil to‘htalib o‘tilgan. Xususan, har bir davlatning destruktiv g‘oyalarga qarshi kurashuvchi strategiyasi, maxsus organlari va ular faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari haqida so‘z borgan.

Kalit so‘zlar: OAV, NNT, internet, shaxs, jamiyat, davlat, yoshlar, ong, qalb, tafakkur, axborot, imunitet, minimallashtirish, filtr, provayder, targ‘ibot-tashviqot ishlari, ma‘naviyat, g‘oya, mafkura, tahdid, destruktivlik, g‘ayriinsoniy maqsad, ziddiyat, keskinlashuv, akkaunt, kontent, politsiya.

Kirish. Hozirgi kunda yoshlar ongiga destruktiv g‘oyalarni ta‘sirini minimallashtirish masalasida turli davlatlarda salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Bugungi axborot rivojlangan jamiyatda yoshlar ongiga ta‘sir etayotgan destruktiv g‘oyalarni asosan Internetdan kirib kelayotganligi xorijiy davlatlarni asosiy e‘tiborini ushbu yo‘nalishdagi ishlarni jadallashtirishga qaratmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Har bir davlat o‘z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda, axborot xavfsizligi siyosatini olib boradi. Shu o‘rinda, ushbu jarayonda asosiy subyekt sifatida eng avvalo maxsus xizmatlar e‘tiborga olinadi. Hususan, rus olimlaridan S.Zavyalovning “Зарубежный опыт в области борьбы с пропагандой терроризма в интернете” nomli ilmiy risolasida keltirilgan fikrlarga ko‘ra AQShda Markaziy razvedka boshqarmasining aql markazlari tomonidan dunyoning turli-xil davlatlari uchun alohida mafkuraviy formulalar ishlab chiqiladi va targ‘ib qilinadi. Shuningdek, risolada qayd etilishicha, AQShda Internetni tartibga solishni boshqa davlatlardagidan farqli tomoni, u yillar davomida tabiiy ravishda shakllanib kelgan.

Yana bir rus olimlaridan Y.Yevkodimovning “Политика Китая в глобальном информационном пространстве” nomli maqolasida Xitoyning axborot xavfsizligi strategiyasiga batafsil to‘htalib o‘tilgan bo‘lib,

maqolada asosiy e‘tibor mamlakatdagi mavjud ijtimoiy tarmoqlar masalasiga qaratilgan. Jumladan, qariyb 8 mlndan iborat foydalanuvchisi bo‘lgan Zhanzuo.com ijtimoiy tarmog‘i faoliyatini tahlil qilib chiqqan.

Bundan tashqari, internet saytlari orqali Xitoy axborot xavfsizligiga doir bo‘lgan ma‘lumotlar o‘rganilganda, so‘ngi yillarda Xitoy axborot makonidagi ma‘lumotlarni filtrlovchi maxsus dasturlardan foydalanayotganligi keltirib o‘tilgan.

Olim I.Mojarovning “Интернет в Южной Кореи” nomli maqolasida Janubiy Koreya axborot xavfsizligi haqida o‘ziga hos bo‘lgan ma‘lumotlar keltirilgan bo‘lib, ulardan eng asosiysi – bu Koreyada ijtimoiy tarmoqlar va boshqa elektron platformalardan foydalanishda faqatgina shaxsiy ma‘lumotlar asosida ro‘yxatdan o‘tishi qat‘iy qilib belgilab qo‘yilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Yoshlar ongini destruktiv g‘oyalardan muxofazalash borasida XXXR, AQSh va Janubiy Koreya davlatlari tomonidan amalga oshirib kelinayotgan institutsional, huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlar mazmun-mohiyatini o‘rganib chiqishda, asosan retrospektiv, tizimli tahlil, shuningdek, kontent va SWOT tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. AQShning destruktiv g‘oyalarga qarshi kurash tizimi. AQShda 6000 dan ortiq Nodavlat notijorat tashkilotlar(NNT) yoshlarni destruktiv g‘oyalardan

asrash maqsadida targ'ibot va tashviqot ishlarini amalga oshiradi. AQSh hukumati tomonidan yagona formula ishlab chiqiladi va davlat byudjeti orqali NNtlar moliyalashtiriladi va mana shu formula asosida ma'naviy targ'ibot ishlari amalga oshirilib kelinadi.

Missionerlik, ekstremistik g'oyalari oldini olish maqsadida fuqaro 14 yoshgacha to'lguniga qadar hech qanday chet tillari o'qitilmaydi va faqatgina AQSh buyuk davlat ekanligi, dunyoga gegemon, ekanligini, o'z bayrog'i va o'z g'oyalari bilan faxrlanish hissini mustahkamlash va amerikacha mafkura butun dunyoda bo'lishi haqida uqtirib kelinadi.

Mutaxassislarining ta'kidlashicha yagona mafkura formulasini shakllantirish Markaziy razvedka boshqarmasi (MRB) tomonidan ishlab chiqiladi va amaliyotga tatbiq qilinadi. AQSh ma'naviy va mafkura masalariga davlat byudjetidan katta miqdorda pul mablag'lari ajratiladi.

MRBning aql markazlari tomonidan dunyoning turli-xil davlatlari uchun alohida mafkuraviy formula ishlab chiqiladi va targ'ib qilinadi [1].

AQShda Internetni foydalanuvchi darajasida filtrlash uchun maxsus dasturlar ishlab chiqarilgan bo'lib, asosan axloqsizlik va yengiltaklik, behayollik, nojo'ya leksika bo'lgan, noqonuniy dasturlar, qurollar va giyohvandlik reklamasi, shafqatsizlik va zo'ravonlikni targ'ib etuvchi saytlarga, ijtimoiy tarmoqlarga, Internet-pochta, Internet-do'konlar, to'lov tizimlariga va boshqalarga kirishni taqiqlab qo'yish mumkin.

Bularning hammasini ota-onalar tomonidan belgilab qo'yiladi va maxsus filtrlash dasturlari yordamida boshqariladi. Bola Internetda ishlagan vaqtida ota-onalar nazorati moduli bola tomonidan so'ralayotgan sahifani tekshiradi. Agar sahifa keraksiz toifalardan biriga taalluqli bo'lsa, dastur uni to'sib qo'yadi va taqiqlash sababi to'g'risida ma'lumot beradi.

AQSh qonunchiligida filtrlash dasturlarini maktab, kutubxona, Internet - kafelar va jamoatchilik foydalanadigan joylarda majburiy tarzda o'rnatiladi. Internetni tashkiliy va texnik jihatdan tartibga solinishi har bir davlat aloqa va axborot infratuzilmasiga javobgar organlari tomonidan olib boriladi.

AQShda Internetni tartibga solishni boshqa davlatlardagidan farqli tomoni, u yillar davomida tabiiy ravishda shakllanib keldi. Internetni tashkiliy tartibga solish vakolatli organ AQSh Federal aloqa komissiyasi (FCC) tomonidan amalga oshiriladi. Bu organ mamlakatdagi butun axborot-kommunikatsiya sohasini tartibga soladi va ular faoliyatini muvofiqlashtirib boradi. 2000 yilning dekabr oyida "Internetda yoshlarni himoyalash akti" qabul qilindi (Children online protection act - COPA)[1].

Unga ko'ra yoshlarga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan "tijorat maqsadlaridagi" axborotlarni tarmoqda tarqatish jinoyat deb hisoblandi. Qonun yoshlarga pornografik kontentga ulanish imkonini berganlarga 50 ming AQSh doll. jarima va olti oygacha qamoq jazosi belgilangan. Uzoq bahslardan so'ng, 2008 yil 23 mart AQSh Federal sudi tomonidan bu qonun Konstitutsiyaga zid deb topildi va unga sud cheklovi qo'yildi. Sud bunda provayderlar tomonidan axborot tarqatishda jinoiy javobgarlikdan qo'rqib, filtrlash mezonlarini me'yordan ortiq belgilashga olib kelishi mumkinligini asos qilib keltirdi. Shundan kelib chiqib hozirda "Tarmoqda odobsizlikdan himoyalash akti" (Deleting Online Protection Act) qabul qilingan. U maktab va kutubnonalarga filtrlash dasturlarini o'rnatish orqali zararli axborotlardan himoyalash choralarini belgilab beradi.

Hukumat tomonidan provayderlardan tarmoqdagi ma'lumotlar mazmunini nazorat qilish, noqonuniy materiallarni olib tashlash yoki filtrlash talab qilinadi. Natijada, Internetda hozirgidek tartib o'rnatilgan. Bu

amaliyotni qo'llash natijasida davlat organlari saytlariga talablar qo'yish, o'quv muassasalarida filtr dasturlar o'rnatish, mualliflik huquqini himoyalash kabi choralarini amalga oshirish nazarda tutilgan.

Yoshlarni destruktiv g'oyalardan saqlashda Xitoy Xalq Respublikasi tajribasi. Yoshlar Xitoy Xalq Respublikasi (XXR)ning rivojlanishida asosiy resurs hisoblanadi. XXRda 1980 yillarda tug'ilgan yoshlarni "ba-lin-xou" (saksondan keyin) deb nomlashadi. Mazkur yoshlar qatlami hozirgi kunda Internet, "ommaviy madaniyat" ta'siri ostida o'sib ulg'aygan. Shuning uchun, XXR Davlat kengashining Axborot agentligi qoshida tuzilgan maxsus Internetdagi tashviqot bo'yicha Ma'muriy muassasa faoliyat ko'rsatadi. U tarmoqdagi davlat tashvirotni yo'naltiradi va muvofiqlashtiradi. Xitoy boshqa davlatlarga nisbatan Internet auditoriyasi a'zolari soni jihatdan yetakchi, mamlakat aholisining qariyb 670 mln. nafari Internetdan, shulardan 88 foizi mobil Internetdan foydalanadi.

Xitoyda destruktiv g'oyalarni tarqalishini oldini olish maqsadida, Facebook, Twitter, Livejournal (ma'lumot uchun: Facebook 2009 yildan, Twitter 2011 yildan, Livejournal 2012, Whatsapp 2017 yildan) va boshqa xorijiy ijtimoiy tarmoqlarga nisbatan to'siq qo'yilgan, shu sababli, bloglar yuritiladigan asosiy resurs Sina Weibo hisoblanadi.

Bundan tashqari, 8 mln foydalanuvchi qayd etilgan Zhanzuo.com - Xitoydagi yana bitta ijtimoiy tarmoqdir [2].

XXRda foydalanuvchilarni taxallus ostida qayd etish man etilgan. Ijtimoiy tarmoqlar ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida Sina Weibo Internet-servisi tarmoqda destruktiv g'oyalarni, mish-mishlar va norozilik aksiyalariga chaqiriqlarning tarqalishini oldini oladigan yangi qoidalar joriy etdi. Sina Weibo ijtimoiy tarmog'idan ro'yxatdan o'tuvchilarning barchasiga 80 ball beriladi. Agar ijtimoiy tarmoq foydalanuvchisi "noqonuniy virtual tashkilotlar tuzib, qo'poruvchilik bilan shug'ullanishga undaydigan" harakatlarni amalga oshirsa, yoki "qonunda belgilanmagan tartibda majlislar o'tkazish hamda norozilik namoyishlari tashkil qilish" bilan shug'ullansa jazo tariqasida mavjud 80 balldan mahrum qilinadi va ijtimoiy tarmoqdagi akkaunti foydalanuvchilar ro'yxatidan o'chirib tashlanadi.

Shu bilan birga, global tarmoqdan foydalanuvchilarning harakatini tartibga solishda samarali natija berayotgan tadbirlardan biri har bir foydalanuvchining tarmoqdagi faoliyatini ro'yxatdan o'tgan vaqtdan boshlab kuzatishdir.

Xitoy bir necha o'n minglab kibersenzurachilar va kiberpolitsiya xodimlariga ega bo'lgan dunyodagi yagona davlat hisoblanadi va Internet segmentida 2,5 mln.dan ortiq vatanparvar xakkerlarining virtual guruhi mavjud bo'lib, ular davlat sirlarini saqlash, global tarmoqni destruktiv axborotlardan tozalash va ta'qiq qo'yishga yo'naltirilgan.

Bundan tashqari, Xitoyda Internet-kafedan foydalanuvchilar uchun majburiy ro'yxatdan o'tish yo'lga qo'yilgan bo'lib, o'z o'rnida qonunga qarshi chop etilgan axborotlarni nazorat qilib turuvchi Internet-politsiyasi ham faoliyat yuritadi.

Qonunga muvofiq 2005 yilda ish boshlagan yangiliklar saytlari qayta ro'yxatdan o'tishi kerak edi. By tadbir Internet saytlarini pornografiya va qonunga qarshi ma'lumotlardan tozalash maqsadida o'tkazilgan. Hozirda barcha Internet-provayderlari o'z saytlaridagi barcha ma'lumotlar uchun javobgar hisoblanadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, pornografik saytlar ham foydalanuvchilar tomonidan eng ko'p tashriflar amalga oshiriladigan saytlar hisoblanadi. Bunga sabab, axloqsiz kontentga ega mahsulotlarning an'anaviy usul bilan tarqatish taqiqlanadi, lekin uni virtual usullarda olish erkindir.

2009 yilning 1 iyulidan Xitoydagi barcha kompyuterlarga pornografiya va axloqsiz mazmundagi ma'lumotlarga Internet-filtrlar qo'yilishi ko'rib chiqildi.

Mazkur filtrlar mamlakatda sotuvga chiqarilgan barcha kompyuterlarga ishlab chiqaruvchi korxonaning o'zida o'rnatib chiqarilishi belgilab qo'yildi. Bundan tashqari, hukumat barcha Internet-pravayderlarini va Internet-kafelarni qat'iy nazorat ostiga oldi [3].

Bugungi kunda XXRda Internetdan kelayotgan xavflardan yoshlarni himoyalashning samarali tizimi ishlab chiqilgan bo'lib, axborot xavfsizligini ta'minlashning huquqiy asoslari ham takomillashtirilib borilmoqda. Shu sababli ushbu davlat axborot xavfsizligi tizimining ayrim jihatlaridan Respublikamiz axborot xavfsizligini ta'minlash jarayonida foydalanish mumkin.

Janubiy Koreya Respublikasi tajribasi. Janubiy Koreya salbiy holatlarning oldini olish, destruktiv g'oyalarga qarshi kurashish uchun Respublikada fuqarolarining har qanday buzg'unchilik saytlariga tashrifini kuzatib borish maqsadida barcha koreys fuqarolariga har qanday ijtimoiy tarmoqlar va boshqa Internet saytlarida ro'yxatdan o'tish vaqtida faqatgina o'zining haqiqiy ismi va familiyasi asosida ro'yxatdan o'tish talab qilinadi. Har qanday niklar yoki o'ylab topilgan ismlar bilan ro'yxatdan o'tish esa qat'iy taqiqlanadi [4].

2009 yilda qabul qilingan "Ogohlantirish to'g'risida"gi qonunga binoan koreys mentalitetiga yot bo'lgan har qanday xabarlarni yuklab olish, saqlash va tarqatish bilan shug'ullanuvchi fuqarolar Internetdan uzib qo'yish bilan jazolanadi.

Internet va ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarida axloq qoidalarini shakllantrish uchun 2007 yildan boshlab maktab darslari qatoriga "Internet etikasi" fani kiritilgan.

Shu bilan birga, koreyalik Internet foydalanuvchilarining virtual makonda destruktiv mavzudagi g'oyalarni tarqatish bilan bog'liq faoliyatini oldini olish uchun 2004 yilda "Virtual politsiya" xizmati tashkil qilingan.

Virtual politsiya xizmati o'zining xakker xodimlarining faoliyati yordamida ijtimoiy tarmoqlarda mamlakat mentaliteti va milliy qadriyatlariga qarshi bo'lgan xabarlarni tarqatuvchi manbalarni topish bilan shug'ullanadi. Virtual politsiya xizmatining tashkil qilinishi va samarali faoliyati natijasida ijtimoiy tarmoqlarda koreys jamiyatiga, yoshlariga qarshi qaratilgan turli xil destruktiv harakatlar miqdori kamayganligi qayd etilgan.

Yuqorida keltirilgan XXR, AQSh va Janubiy Koreya davlatlarida yoshlarni destruktiv g'oyalardan saqlash sohasida bir qancha islohotlar amalga oshirilgan. Jumladan, ushbu davlatlarda axborot sohasini himoya qilishning huquqiy asoslari takomillashtirilgan hamda davlat tomonidan Internetdagi buzg'unchi g'oyalarni nazorat qilish tizimi ishlab chiqilgan.

Xulosa o'rnida qayd etish joizki, respublikamizda yoshlarni vayronkor g'oyalardan himoya qilish maqsadida XXR tajribasini qo'llash eng samarali usul hisoblanadi. Chunki, XXR tajribasida Internet tizimida davlatga va yoshlarga qarshi tendensioz axborotlarni, buzg'unchi g'oyalarni tarqalishining oldini olishda turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, bunda insonlar o'zlari xohlagan axborotlarni to'g'ri talqinini kuzatish imkoniyatlariga erishadilar. Qolaversa, XXRda tashqi axborot tarqatuvchilar faoliyati ma'lum bir qolipga solinganligini ham kuzatishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Завьялов С. Зарубежный опыт в области борьбы с пропагандой терроризма в интернете //Зарубежное военное обозрение. - 2014. - №4.
2. Евдокимов Е. Политика Китая в глобальном информационном пространстве. Журнал «Международные процессы» Том 9, № 1(25).
3. "Зарубежный опыт борьбы с преступлениями в сфере интернета" электрон адрес: www.gosman.ru.
4. Мажаров И. "Интернет в Южной Корее" Мир Интернет. 2008г.<http://abirus.ru/content/581/582/591.html>.

UDK:159.9

Ulug‘bek BO‘TAYEV,

*O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Ixtisoslashtirilgan
o‘quv markazi katta o‘qituvchisi, podpolkovnik.*

Psixol.f.f.d, PhD, dotsent L.Ravshanov taqrizi asosida

HARBIY XIZMATCHILARDA FRUSTRASION HOLATLARNING DIAGNOSTIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlarning T.Elersning “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so‘rovnomasi yordamida ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o‘rganilgan va psixologik jihatdan tahlil etilgan ma‘lumotlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Frustratsiya, harbiy xizmatchi, psixodiagnostika, emotsional, impunitiv, ekstrapunitiv, intrapunitiv, determinant, regression, korrelyatsion, zo‘riqish, g‘azablanish, xususiyat, kasbiy, so‘rovnoma.

ДИАГНОСТИКА ФРУСТРАЦИОННЫХ СОСТОЯНИЙ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Аннотация

В данной статье с помощью опросника Т. Элерса «Мотивации избегания неудач» изучены социально-психологические особенности фрустрационных ситуаций у военнослужащих, выделены данные психологического анализа.

Ключевые слова: Фрустрация, военнослужащий, психодиагностическая, эмоциональная, императивная, экстракарательная, интракарательная, детерминантная, регрессионная, корреляционная, напряжение, гнев, черта, профессиональная, анкета.

DIAGNOSTICS OF FRUSTRATION IN MILITARY SERVANTS

Annotation

In this article, with the help of T. Ehlers “Motivation to Avoid Failure” questionnaire, the socio-psychological features of frustration situations among military personnel are studied, and psychological analysis data are highlighted.

Keywords: Frustration, soldier, psychodiagnostic, emotional, imperative, extrapunitive, intropunitive, determinant, regression, correlation, tension, anger, trait, professional, profile.

Kirish. Dunyoning turli mintaqalarida sodir bo‘layotgan geosiyosiy qarama-qarshiliklar sharoitida barcha davlatlarda iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, axborot xavfsizligi va boshqa sohalarida keskin muammolar paydo bo‘lmoqda. Bunday murakkab xalqaro vaziyat, ushbu davlatlarning xavfsizligiga nisbatan xavf-xatar va tahdidlarni kuchaytirmoqda.

Dunyoda ro‘y berayotgan gibrid xarakterdagi qurolli to‘qnashuvlar tahlili bugungi kunda Qurolli Kuchlarimiz jangovar qobiliyatini yanada oshirishni taqozo etmoqda.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev “Eng katta boyligimiz bo‘lgan tinch hayotni asrash, xalqimiz farovonligini ta‘minlash, kelajak rejalarimizni belgilashda ana shu holatlarning barchasini inobatga olishimiz zarur, biz har qanday vaziyatda ham O‘zbekistonning davlat suvereniteti, uning sarhadlari daxlsizligi va hududiy yaxlitligini ta‘minlashimiz shart. Bu – bizning tarix va kelajak avlodlar oldidagi muqaddas burchimiz va majburiyatimizdir” – deb ta‘kidlab o‘tdi. Shulardan kelib chiqib, mamlakatimiz rahbari “Harbiy xizmatchilarning axloqiy-ruhiy va jangovar tayyorgarligini kuchaytirish, yoshlarda vatanparvarlik tuyg‘usini yuksaltirish” bo‘yicha ustuvor vazifalar belgilab berdi [1].

Shunday ekan, Qurolli Kuchlarimiz safida xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va ilmiy-amaliy tomondan psixodiagnostik tekshiruvlar asosida harbiy xizmatchilar misolida o‘rganish mamlakatimizda frustratsion holatlarning harbiylarda qay tarzda kechishini tahlil qilishga xizmat qiladi. Zamonaviy harbiy psixologiyada aynan emotsional holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini diagnostika qilish masalasi yosh, jins, individual va differensial jihatdan

alohida mazmun-mohiyatga ega. Shuning uchun tadqiqotning amaliy qismini yoritishda harbiy xizmat jarayonidagi oddiy askarlar, serjantlar va ofitserlar tarkibidagi shaxslarni tanlab olish o‘zaro farqli ijtimoiy-psixologik xususiyatlarni aniqlash imkoniyatini yaratib berdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frustratsion ta‘sirlardan himoyalanişning determinantlarini aniqlash masalasi va insonning barqaror individual xususiyatlarini tadqiq etishning psixologik xususiyatlariga doir tadqiqot amalga oshirilgan bo‘lib, bu natijalar “Psixologiya masalalari” jurnalida Ye.I.Kuzmina tomonidan taqdim etilgan. Uning fikriga ko‘ra, frustratsion ta‘sirdan chiqish, insonga o‘z-o‘zini anglash yo‘lidagi to‘siqni yengib o‘tish imkonini beradi. Uning fikricha, erkinlikning yo‘qligi - o‘z-o‘zini anglashga to‘sqinlik qiladigan imkoniyatlarning chegaralari yengib bo‘lmas ekanligini anglab, boshdan kechirganda yuzaga keladigan frustratsiyali holatdir. Rozensveyg testi, shuningdek, frustratsion ta‘sirlardan chiqishga imkon beradi [2].

V.A.Soven fikriga ko‘ra, harbiy jamoalarda agressiv reaksiyalar ko‘proq, yetarli darajada tarbiya ko‘rmagan, his-tuyg‘ularni ifodalashda o‘zini tuta olmaydigan, atrofdegilar bilan muomala qilishda qo‘pol va psixopatik odamlarda kuzatiladi. Frustratsiyadagi depressiv reaksiyalar nevroitik tabiatli, o‘ziga ishonchi yo‘q, xavotirga tushadigan, har narsadan shubhalanadigan shaxslarda ko‘proq xosdir. Frustratsion holatlarning bunday destruktiv ta‘siri keyinchalik, spirtli ichimliklarni iste‘mol qilish bilan chuqurlashishi mumkin [3].

Yuqoridagi fikrlardan farqli o‘laroq, V.A.Sovinning ta‘kidlashicha, har bir insonda frustratsiyaga bo‘lgan individual tolerantlikning chegarasi bor. Harbiy shaxs

frustratsiyali barqarorlikning yuqori darajasiga ega bo'lishi kerak, chunki u chegarani, xalqni, jamiyatni himoya qilish uchun eng mas'ul shaxsdir. Shuning uchun ham to'satdan qaror qabul qilish, vaziyatlarga javob berish, har qanday qiyinchiliklarga bardoshli bo'lish, xizmat burchini mardonavor ado etish kabi sifatlar ular uchun eng muhim kasbiy kompetensiyalar sanaladi. Albatta, frustratsiya hech qanday tarzda sodir etilgan jinoyat uchun aybdorni javobgarlikdan ozod qilish masalasini ko'tarmaydi. Yaxshi tarbiya ko'rgan odam hech qachon agressiv, ayniqsa, noqonuniy xatti-harakatlarni frustratsiya holatida bo'lsa ham sodir etmaydi. Aksincha, u paydo bo'lgan tashvish, emotsional zo'riqish va g'azablanishni atrofdegilar uchun xavfsiz bo'lgan boshqa tomonga yo'naltirishga harakat qiladi [4].

Tadqiqotni amalga oshirishda harbiy tizimdagi oddiy askarlar, serjantlar va ofitserlar kontingenti tanlab olingan. Tadqiqot jarayonida harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlar darajasining psixologik jihati bilan bir qatorda, ularning 1-jadval

“Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari (Studentning t-mezoni bo'yicha)

Shkalalar	M (n=425)	Standart og'ish (n=425)	t-statistika (p≤0,05); (p≤0,01)
Oddiy askarlar	10,96	2,74	0,38
Serjantlar	10,48	2,78	0,69
Ofitserlar	8,76	2,52	0,44

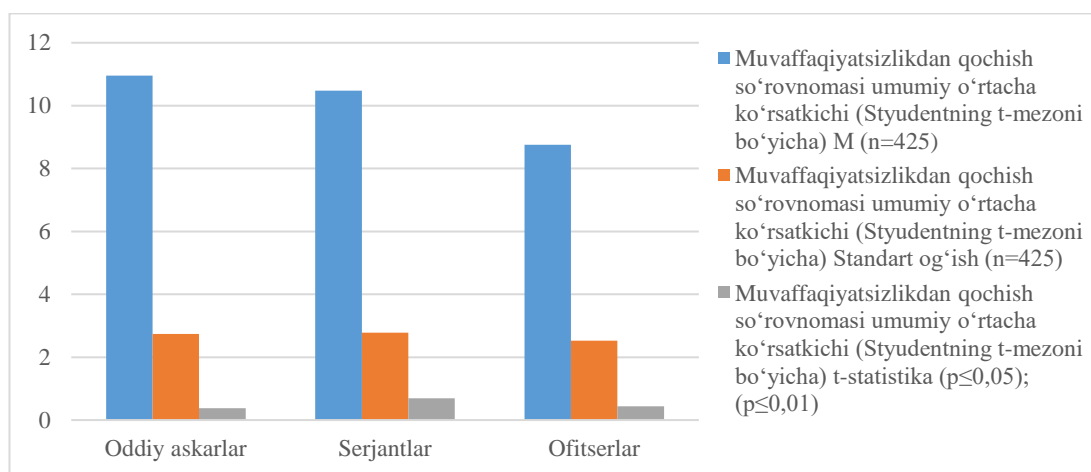
Tadqiqotdan olingan natijalar shundan darak beradiki, harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlar bilan birgalikda ularning harbiy xizmat faoliyatiga qay darajada bardoshli ekanligi va turli xil qiyinchiliklarni yengish darajasi ham e'tiborga olingan. Shu jihatdan harbiy xizmatchilarning kasbiy faoliyatga chidamlilik darajasini tekshirish uchun T.Elersning “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi qo'llanilgan[6]. Harbiy xizmatchilarning muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi ko'rsatkichi bo'yicha oddiy askarlarning umumiy o'rtacha koeffitsiyenti

lavozim darajasi, individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ham inobatga olingan. Tadqiqotimizda harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganish uchun T.Elers tomonidan ishlab chiqilgan “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” kabi so'rovnomalardan foydalandik [5]. Bular o'rtasida faktorli tahlil, regression tahlil va korrelyatsion aloqadorlik jihatlari ham aniqlandi. Tadqiqotimiz obyektini O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimida faoliyat yurituvchi 425 xodimlar tashkil etadi. Quyida tadqiqot natijalari tahlili haqida so'z boradi. Birinchi jadvalda frustratsiya darajasi xususiyatlarining umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

Quyidagi keltirilgan 1-jadvalda harbiy xizmatchi oddiy askarlar, serjantlar va ofitserlar tarkibining “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi bo'yicha statistik ko'rsatkichlar taqdim qilingan.

10,96 daraja bilan o'rtachaga yaqin miqdorni namoyon qilganligi bilan alohida izohlanadi. Oddiy askarlarda muvaffaqiyatsizlikdan qochish darajasi o'rtachaga yaqin darajani qayd etishi, ular harbiy xizmat faoliyatiga endilikda qadam qo'ygani, xizmat davomida turli qiyinchiliklarga duch kelishi, jamoada yolg'izlik kayfiyatining mavjud bo'lishi, murakkab topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklar va harbiy hayotga moslashuv jarayoni kabi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Quyidagi 1-rasmda “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari diagramma shaklida berilgan.

1-rasm. “Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi umumiy o'rtacha ko'rsatkichlari.

“Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi” so'rovnomasi bo'yicha serjantlar tarkibida xizmat qilayotgan harbiy xizmatchilarning olgan natijalari ham oddiy askarlarga yaqinroq darajada 10,48 ni tashkil qilgan. Serjantlarda ham muvaffaqiyatsizlikdan qochish darajasining o'rtachaga yaqin kelishi, harbiy boshliqlar va komandirlarning topshiriqlari, muntazam ravishda jismoniy tayyorgarlik va shu bilan bir qatorda oilaviy muammolar ham o'zining ta'sirini ko'rsatishi mumkin. Harbiy xizmatchi ofitserlarda muvaffaqiyatsizlikdan

qochish motivatsiyasi bo'yicha olgan darajalari 8,76 bilan standart me'yor bo'yicha quyi natijani namoyon qilgan. Muvaffaqiyatsizlikdan qochish shkalasiga ko'ra, ofitserlarning olgan qiymatlari shuni ko'rsatadiki, ofitserlar harbiy hayotga ancha moslashgani, turli to'siqlardan o'ta olgani, harbiy boshliqlarning buyruqlarini so'zsiz darajada bajara olganliklari, muntazam ravishda jangovar tayyorgarliklardan o'tishlari va harbiy topshiriqlarni osonlik bilan bajarish kabi omillar bilan bog'liq.

Harbiy xizmatchi xodimlarda frustratsion holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari bo'yicha amalga oshirilgan psixodiagnostik tadqiqotimizning asosiy ahamiyatga ega bo'lgan xususiyatlari frustratsiya darajasi bo'yicha oddiy askarlarda ijtimoiy frustratsiya, ekstrapunitiv, intrapunitiv, kurashdan qochuvchi, tobe va muvaffaqiyatsizlikdan qochish darajasi ustunligi, serjantlar tarkibida ham oddiy askarlarga o'xshash psixologik xususiyatlarning mavjud ekanligi, ofitserlar tarkibida esa, frustratsion holatlar: ijtimoiy frustratsiyaning barqaror tarzda kechishi, impunitiv frustratsiyaning ustun kelishi, kirishimli, mustaqil va kurashuvchi kabi psixologik faktorlar asosiy kategoriyalarni tashkil qilayotganligi bilan ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, harbiy xizmatchilarda frustratsion holatlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari psixodiagnostik tekshiruvlar asosida o'rganish harbiylarda frustratsion holatlarning qay tarzda kechishini tahlil qilish hamda harbiy xizmatchilarning to'satdan qaror qabul qilishlari, turli vaziyatlarga to'g'ri javob berishlari, har qanday qiyinchiliklarga bardoshli bo'lish va xizmat burchini mardonavor ado etishlari kabi sifatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa, harbiy xizmatchilarga jangovar-xizmat yukmalarini to'g'ri taqsimlash hamda ularning axloqiy-ruhiy holatlarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Qurolli Kuchlar Oliy Bosh Qo'mondoni Shavkat Mirziyoyev raisligida o'tkazilgan Xavfsizlik kengashining kengaytirilgan yig'ilishidagi so'zlagan nutqi. - Toshkent: 2023, (president.uz). 1-bet.
2. Кузьмин Н.Н. Психолого-акмеологические условия и факторы эффективного развития профессиональной культуры госслужащих: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Кузьминов Н.Н.. - Москва, 1999. – 176 с.
3. Совин В.А. Причины и способы разрешения конфликтных ситуаций в курсантском коллективе / Совин В.А.// Актуальные проблемы преподавания общепрофессиональных дисциплин в военных вузах (Сборник материалов межвузовской конференции). - Казань: Изд-во КВВКУ (ВИ), 2016. – С. 173-176.
4. Цветкова Л.А., Хрусталева Н.С. Психология кризисных и экстремальных ситуаций: междисциплинарный подход. - СПб. - 2008. – С.443.
5. Ehlers, Th., Merz F., Remer, H. (1993) Psychologische Längsschnittuntersuchungen an Kindern aus dem Schwerpunktprogramm «Schwangerschaftsverlauf und Kindesentwicklung». Мاربург: Психологическая клиника Филиппа.
6. Метод диагностики личности по мотивации к успеху Элерса Т. — <http://psylist.net/praktikum/23.htm>.

UDK:37.0131

Zaynab VALIYEVA,
ISFT nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi
E-mail: omanbayevnaz@mail.ru
Nigora TURSUNOVA,
ISFT nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi
E-mail: nigoratursunova75@gmail.com
TDTU dotsenti (PhD) Sh.M. Narziyev taqrizi asosida

BAKALAVRIAT YO'NALISHIDAGI TALABALARNI YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA O'QITISH METODLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bakalavriat yo'nalishidagi talabalarni yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida o'qitish metodlari, ularni ta'lim tizimida rivojlantirish bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilgan. Maqolada zamonaviy ta'lim tizimi, oliy ta'lim muassasalarida barcha fanlarni o'qitishda keng qo'llaniladigan yangi pedagogik va axborot texnologiyalari, ularning ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdagi ahamiyati haqida alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, ilm-ma'rifat, innovatsiya, innovatsion muhit, innovatsion ta'lim, innovatsion pedagogik texnologiya, Modulli o'qitish, Loyiha usuli, Keys stadi metodlari.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ БАКАЛАВРИАТА НА ОСНОВЕ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы обучения студентов бакалавриата на основе новых педагогических и информационных технологий, вопросы, связанные с их освоением в системе образования. Статья посвящена современной системе образования, новым педагогическим и информационным технологиям, которые широко используются преподаванием всех предметов в высших учебных заведениях, их роли в повышении качества и эффективности образования.

Ключевые слова: Система образования, научное просвещение, инновации, инновационная среда, инновационное образование, инновационные педагогические технологии, модульное обучение, проектный метод, кейс-метод.

METHODOLOGY OF TEACHING STUDENTS IN THE DIRECTION OF BACHELOR STUDIES ON THE BASIS OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Annotation

This article discusses the methods of teaching undergraduate students based on new pedagogical and information technologies, issues related to their development in the education system. The article is devoted to the modern education system, new pedagogical and information technologies, which are widely used in the teaching of all subjects in higher educational institutions, their role in improving the quality and efficiency of education.

Key words: Education system, scientific education, innovations, innovative environment, innovative education, innovative pedagogical technologies, modular training, project method, case method.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lg'a kiritganidan keyin jamiyatimizda yuz bergan ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar, uzluksiz ta'lim tizimining joriy etilishi shaxsning har tomonlama rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochildi.

Mamlakatimiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar ta'lim-tarbiya sifatining yuqori darajada bo'lishini ta'minlashga qaratilgan. Mazkur yo'nalishda muvaffaqiyatni belgilovchi asosiy omillardan biri – ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarni egallaganligi hisoblanadi.

Ta'lim sohasidagi sifat o'zgarishlari va yuqori samaradorlik ularning jahon ta'lim talablari bilan mosligi va pedagoglarning kelgusi mehnat faoliyatlarida o'zlashtirgan kompetensiyalari qay darajada amaliyotga tatbiq qilinayotganligiga bog'liq bo'lmoqda. Ta'lim-tarbiyadagi sifat o'zgarishlari va yuqori samaradorlik esa mazkur sohaga ijobiy yangilik kiritish natijasida ta'limda sifat va samaradorlik ta'minlanib, pedagogik innovatsion jarayon vujudga kelishi ayon.

Yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida modul tizimidan foydalangan holda, talabalarni o'qitishni

jadallashtirish, o'qitish texnologiyasini ko'llash ana shunday dolzarb vazifalar sirasiga kiradi [1].

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar u yoki bu darajada kadrlar tayyorlash jarayonlarining axborot ta'minotini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyojni belgilaydi. Axborotlar ularni saqlash, qayta ishlash va yetkazib berish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llagan holda o'qitish va tarbiyalashga bo'lgan yondashuvlar ko'pchilik ilmiy tadqiqotlar va davlat dasturlarida asosiy o'rinlardan birini egallaydi.

Innovatsion pedagogik jarayonning eng muhim yo'nalishlaridan biri o'quvchi-talabalarning bilim faoliyatini rivojlantirish. Bunday yo'nalish o'quvchi-talabalarning o'quv jarayonini faollashtirishni, ularning kasbiy-didaktik ixtisoslashishini aniqlab olish faolligini o'z ichiga oladi.

Talabalarning innovatsion faoliyatini yaratuvchilik jarayoni va ijodiy faoliyat sifatida baholash mumkin. Innovatsion faoliyatga aksiologik yondashuv insonning o'zini yangilik yaratish jarayoniga baxshida qilishi, u tomonidan yaratilgan pedagogik qadriyatlar yig'indisini anglatadi.

Bunday sharoitda, yuqori malakali pedagoglarga bo'lgan talablar ortib borib, barkamol yosh - avlodni asrlar davomida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy

qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega, fanining fundamental asoslarini puxta egallagan, pedagogika va psixologiya metodlari bilan chukur qurollangan, tibbiy tayyorgarligi yuqori darajada bo'lgan hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini yaxshi o'zlashtirib olgan yuqori malakali ijodkor madaniyatli pedagoglarni shakllantirish talab etiladi.

Darhaqiqat, uzluksiz ta'lim tizimini joriy etishda har bir o'qituvchi o'zining faniga va barkamol avlod ta'lim - tarbiyasiga oid axborotlarni muntazam o'rgana borib, ularni o'z mehnat faoliyatida izchil qo'llay bilish mahorati okibatidagina ta'lim-tarbiya jarayonini zamon talablari darajasida tashkil eta olish mumkin.

Bakalavriat yo'nalishlari bo'yicha pedagog kadrlar tayyorlashning sifatini ko'tarishda fan taraqqiyoti, shu jumladan tibbiyotning eng so'nggi natijalari bilan talabalarni xabardor qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Fan, texnika va tibbiyot yangiliklarini o'quv dasturlari va mazmuniga singdirish orqali talabaning kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan bilimlarni shakllantirish bugungi kunning dolzarb muammosi hisoblanmoqda. Bundan tashqari, innovatsion o'qitish texnologiyalari va ular bilan bog'liq metodik yondashuvlar bo'lajak o'qituvchilarda zaruriy bilimlar, muhim qonuniyatlar va ko'plab fundamental tushunchalarni nisbatan yengil hamda mustahkam shakllanishi uchun yaxshi sharoit yaratadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora - tadbirlari to'g'risida"gi qarorida: "Har bir oliy ta'lim muassasasi jahonning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalari o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarini keng joriy qilish, o'quv-pedagogik faoliyatga, master-klasslar o'tkazishga, malaka oshirish kurslariga xorijiy xamkor ta'lim muassasalaridan yuqori malakali o'qituvchilar va olimlarni faol jalb qilish " ta'kidlanib, muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi milliy va ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotining muvaffaqiyatlarini belgilab beruvchi, bu tub vazifalarning bosh harakatlantiruvchi kuchi innovatsion pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishdan iborat. Bunda avtoritar pedagogikadan voz kechib, innovatsion texnologiyasini qabul qilishimiz kerak bo'ladi. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ta'lim va tarbiyaning bosh maqsadi va mazmuni tubdan yangilandi. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasida oliy va o'rta mahsus o'quv yurtlarida innovatsion texnologiyalarni samarali joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda[2].

Bu vazifalarni bajarish ta'lim tizimida yangi texnika va texnologiyalardan foydalana oladigan, yuksak malakali, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash deb aytsa bo'ladi.

Ma'lumki mamlakatimiz oliy ta'lim muassasalarida "Hayot faoliyati xavfsizligi" fanini o'qitish jarayonida innovatsiyalar va ilg'or xorijiy tajribalarni qo'llash bugungi kunning dolzarb masalaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda amaliyotda yangilik va innovatsiya so'zlari o'rtasida farqlar mavjud. Yangilik bu fandagi eng so'nggi yutuqlar, bilimlar, usullar hisoblanadi. Ushbu yutuqlar, bilimlar, usullar amalda qo'llanilishi bilan innovatsiyaga aylanadi.

"Hayot faoliyati xavfsizligi" fanini o'qitishda bugungi kunda rivojlangan xorijiy mamlakatlarda quyidagi innovatsiyalar va ta'lim texnologiyalari qo'llanilmoqda.

Oliy ta'lim tizimida tashkil etilgan ma'ruza darslarining sifat va samaradorligini yanada oshirishda modulli o'qitish tizimi, Keys stadi, "Aqliy hujum", "BBB metodi", "Bahs-munozara", "Davra suhbat", "Muammoli

vaziyat" kabi interfaol metodlardan foydalangan holda ma'ruzalar olib borilsa ko'zlangan maqsadga erishiladi.

Amaliy mashg'ulotlarni olib borishda ko'plab interfaol metodlar samarali hisoblanadi. O'rganilayotgan ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tarkibiy bo'lib chiqish, tushunchalar (voqea va hodisalar, mavzular) o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqlikni o'rnatish uchun "Klaster", "Chaynord", "Insert", "Baliq skeleti", "Moychechak", "Pinbord", "Nima uchun?" kabi usullar keng qo'llaniladi. Keltirilgan interfaol metodlarga misollar keltirishimiz mumkin.

Modulli o'qitishda o'quv dasturlarini to'la qisqartirilgan va chuqurlashtirilgan tabaqalash orqali bosqichma-bosqich o'qitish imkoniyati yaratildi. 202-yilda kirib kelgan pandemiya vaziyati aynan modulli o'qitish bilan ta'limni uzluksizligini davom ettirish uchun bir imkoniyat bo'ldi. Modulli o'qitishga o'tishda quyidagi maqsadlarga, ya'ni o'qitishning uzluksizligini ta'minlash, o'qitishni individuallashtirish, o'quv materialini mustaqil o'zlashtirish uchun yetarli sharoit va imkoniyat yaratish, - o'qitishni jadallashtirish, fanni samarali o'zlashtirishga erishiladi.

Modulli o'qitish fanning asosiy masalalari bo'yicha umumlashtirilgan ma'lumotlar beruvchi ma'ruzalar o'qitilishini taqozo etadi. Ma'ruzalar talabalarning ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga qaratilmog'i kerak.

Modul amaliy mashg'ulotlar va ma'ruzalar bilan birga tuzilishi, ular ma'ruzalar mazmunini o'rganiladigan yangi material bilan to'ldirilishi kerak[3].

Modulni o'qitishning samaradorligini oshirishga erishish uchun o'qitishning quyidagi usullarini, ya'ni muammoli muloqotlar, evristik suhbatlar, o'quv o'yinlar, loyihalash va yo'naltiruvchi matnlar va hokazolarni qo'llash mumkin.

"Keys - stadi" ilk marotaba Garvard universitetining huquq maktabida 1870-yilda qo'llanilgan. 1920-yilda Garvard biznes-maktabi (HBS) talabalari yuristlarning o'qitish tajribasiga tayanib, iqtisodiy amaliyotdagi aniq vaziyatlarni tahlil etish va muhokama qilishni ta'limning asosiy usuli etib tanlashganidan keyin mazkur o'qitish uslubi keng tatbiq etila boshladi [4].

Keys-stadi (inglizcha sase - to'plam, aniq vaziyat, stadi -ta'lim) keysda bayon qilingan va ta'lim oluvchilarni muammoni ifodalash hamda uning maqsadga muvofiq tarzda yechimi variantlarini izlashga yo'naltiradigan aniq, real yoki sun'iy ravishda yaratilgan vaziyatning muammoli-vaziyatli tahlil etilishiga asoslanadigan ta'lim uslubi.

Keysda tavsiflangan aniq vaziyat o'rganishni voqelikka bog'lab qo'yadi: sizga muammoni hal etish bo'yicha vaziyatni tahlil qilish, tahminlarni shakllantirish, muammolarni aniqlash, qo'shimcha ma'lumotni yig'ish, taxminlarni aniqlashtirish va aniq qadamlarni loyihalashtirish imkonini beradi[5].

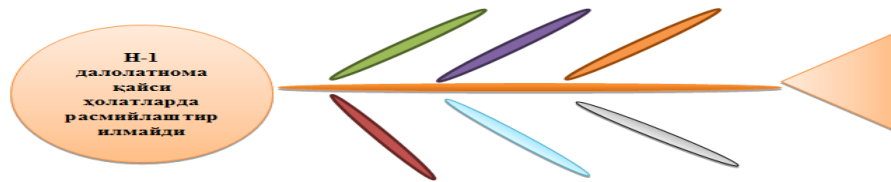
Aqliy hujum metodidan ham ma'ruza, ham amaliy darslarda foydalanish qulay. Bu metod bir zumda auditoriyadagi barcha talabalarni qamrab olib ularni faol holatga keltiradi.

Aqliy hujum metodi qo'yilgan muammo yechimiga bog'liq ravishda 5-10 daqiqa davom etishi mumkin. Bunda o'quvchilarning berayotgan javoblariga o'qituvchining va boshqalarning aralashuviga, har qanday fikr bildirishlariga yo'l qo'yilmaydi va natijalar baholanmaydi, ballar qo'yilmaydi. Bu qoida ko'pincha o'qituvchi tomonidan avtomatik tarzda buziladi, ya'ni talaba bildirgan noto'g'ri fikrga tezda o'z munosabatini bildirib to'g'rilaydi. Bu vaziyat talabalarni fikrlashdan to'xtatadi, darsda foydalanilayotgan aqliy hujum metodiga putur yetkazadi. Maqsad: noto'g'ri bo'lsada o'quvchining o'z fikrini bildirishiga erishishdan iborat. O'qituvchi umumlashtirishdan so'ng bildirilgan fikrlarning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligi har bir talabaga ma'lum bo'ladi.

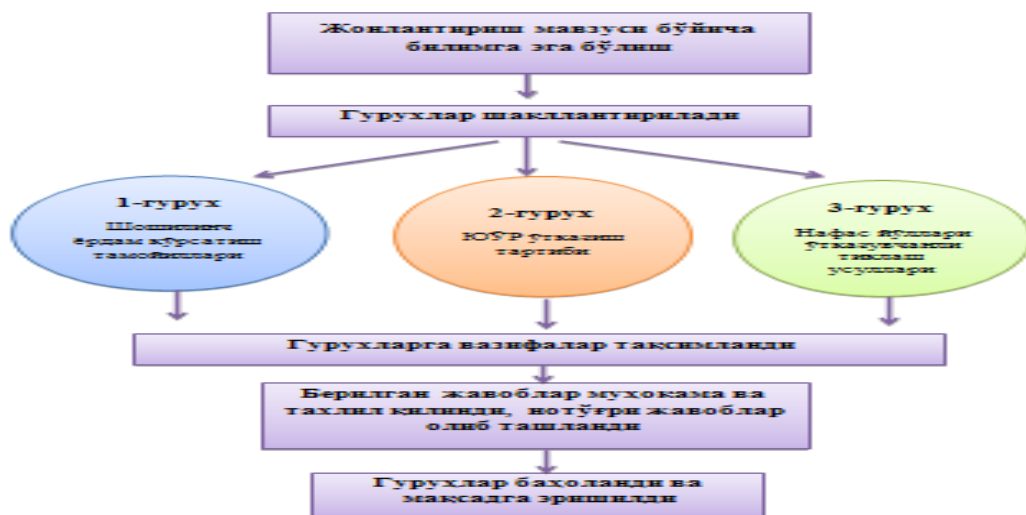
“Baliq skeleti” metodini qo‘llashda o‘qituvchi doskaga baliq skeleti rasmini chizadi va o‘tilayotgan mavzu bo‘yicha savolni o‘rtaga tashlaydi. Masalan: baliqni bosh skeletiga “N-1 dalolatnoma qaysi holatlarda rasmiylashtirilmaydi” deb

yoziyadi. So‘ngra talabalar navbat bilan doskaga chiqib, o‘zlari to‘g‘ri deb bilgan javob variantlarini baliq qiltanoqlariga yozib to‘ldiradilar. Bu usul talabalarda ko‘rgan narsalarini yaxshi eslab qolishiga yordam beradi.

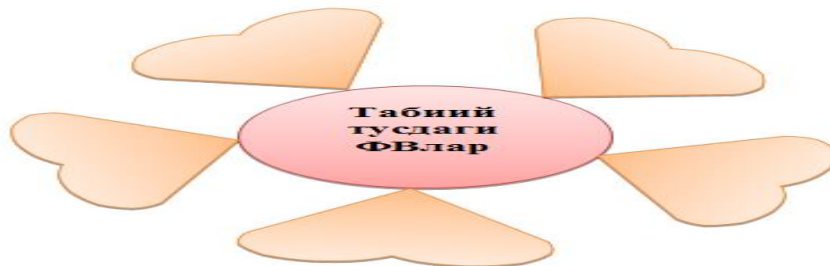
“Pinbord” metodi – (inglizchadan: pin-mustahkamlash, board-doska) o‘qitish metodining mohiyati shundan iboratki, unda munozara yoki o‘quv suhbatini amaliy metod bilan bog‘lanib ketadi. Uning afzallik funksiyalari rivojlantiruvchi va

tarbiyalovchi vazifadir. Talabalarda muloqat yuritish va munozara olib borish madaniyati shakllanadi, o‘z fikrini faqat og‘zaki emas, balki yozma ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko‘nikmasi rivojlanadi.

“Moychechak guli” metodida o‘qituvchi oldindan tayyorlangan “Moychechak” gulining “Tabiiy tUSDagi favqulodda vaziyatlar” deb yozilgan qismini stol ustiga talabalarga ko‘rinadigan qilib qo‘yadi. Mavzuni o‘zlashtirgan har bir talaba bittadan chiqib, “Moychechak” gulbandi

qismlarini to‘g‘ri yozilgan javob bilan to‘ldiradi va “Moychechak” guli hosil qilinadi. Bu interfaol usul yordamida talabalarda mavzuga oid olgan bilimlarini yaxshi eslab qolishlariga erishiladi.

Chaynword texnologiyasi krossword texnologiyasiga o‘xshash bo‘lib, undan bir muncha farq qiladi. Chaynwordda berilgan

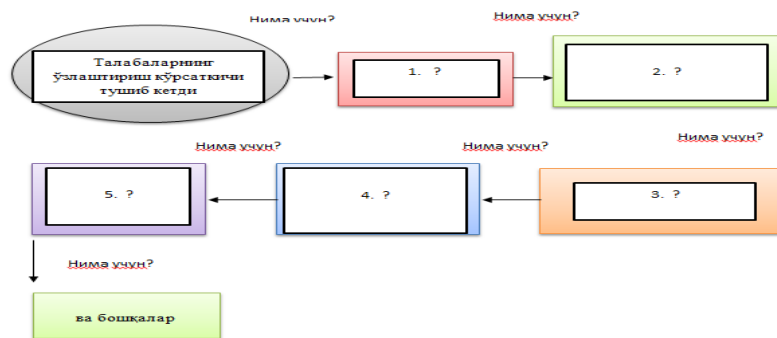
savolga javob yoziladi, yozilgan so‘zni oxirgi harfi keyingi savolning javobining bosh harfiga to‘g‘ri kelishi kerak.

№	Саволлар	Жавоблар
1.	Қоннинг вазифаларидан бири?	транспорт
2.	Қоннинг шакли элементларидан бири?	Тромбоцит *****
3.	Тери ва шиллик қаватларнинг бузилиши билан кечадиган қон кетиш турини кўрсатинг.	Ташқи *****
4.	Қон кетиши тўхтагандан сўнг, бир мунча вақт ўтгач (соат, кун) ... қон кетиши қузатилиши мумкин	Иккиламчи *****
5.	Тана қисмлари шикастланганда шикастланган соҳага тинч ҳолат яратиб бериш нима дейилади?	Иммобилизация *****
6.	Жгутни нимани устидан боғлаб бўлмайд?	Яра ***
7.	Қандай қон кетиш турида қон жароҳатнинг марказидан фавворага ўхшаб отилиб чиқади, узлиб-узлиб оқади, қоннинг ранги оч қизил бўлади?	Артериал *****
8.	Химоя вазифасини бажарувчи қоннинг шакли элементлари бу-...	Лекцит *****
9.	Иммобилизацияни қўл остидаги қандай воситалар ёрдамида амалга ошириш мумкин?	Тахтакач *****

“Nima uchun?” deb atalgan usul, bu butun mulohazalar zanjiridir, ularning maqsadi esa muammoning boshlang'ich sababini ochishdir.

Demak siz ochiq-oydin ko'rinib turgan muammoni ta'riflashdan boshlaysiz. Keyin “Nima uchun?” savoli bilan

strelkani chizasiz va undan keyin savolga xayolingizga kelgan javobni yozasiz. Ushbu jarayon siz muammoning yashirin sababiga yetib bormagunizgacha davom etadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, inson faqat faoliyatda rivojlanadi, faoliyatdan tashqarida rivojlanish bo'lmaydi. Pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat shaxsning aqliy va irodaviy rivojlanishiga ta'sir etadi.

Shunday qilib, inson taraqqiyotining ilmiy tushunchasi inson kamolati ga ta'sir etadigan omillarni tahlil etib, insoniy

kamolati va uning shaxsini shakllantirishni yagona va bir butun narsa ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda insonning o'z faolligiga katta o'rin beriladi. U o'z faolligi bilan o'z shaxsini shakllantira oladi. O'qituvchi tomonidan qo'yiladigan maqsad aniq bo'lsa va bu maqsadga erishish uchun odam astoydil harakat qilsa kutilgan natijaga erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997-йил. 9-сон, 225-модда.
2. Инновационный менеджмент. Учебник. Под. Ред, проф. Горфинкеля В.Я.. – М.: “Вузовский учебник”, 2009 г.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017-йил 7-февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”
4. Авлиякулов Х., Мусаева М, “Педагогик технология”, Дарслик –Т.: 2012-й.
5. Ганиева М.А., Файзуллаева Д.М. Кейс-стади ўқитишнинг педагогик технологиялари тўплами. Методик қўлланма / Серия “Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида инновацион технологиялар”. – Т.: ТДИУ, 2013. – 95-бет.

UDK:130.2(575.1)

*Shaxribonu G'AFUROVA,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti*

Amaliy fanlar universiteti falsafa fanlari doktori N.Sultonova taqrizi asosida

IMPACT OF THE GLOBALIZATION PROCESS ON UZBEK PHILOSOPHICAL CULTURE

Annotation

In this article, the place and role of the processes of globalization in the development of humanity as a person and in the life of society, the philosophical factors of the process of globalization, its impact and significance on culture are highlighted.

Key words: Philosophy, globalization, civilization, culture, humanism, immunity, spirituality, threat, public, national, value

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССА ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА УЗБЕКСКУЮ ФИЛОСОФСКУЮ КУЛЬТУРУ

Аннотация

В данной статье выделены место и роль процессов глобализации в развитии человечества как личности и в жизни общества, философские факторы процесса глобализации, его влияние и значение на культуру.

Ключевые слова: Философия, глобализация, цивилизация, культура, гуманизм, иммунитет, духовность, угроза, общественное, национальное, ценность.

GLOBALLASHUV JARAYONNG O'ZBEK FALSAFIY MADANIYATGA TASIRI

Annotatsiya

Ushbu maqolada globallashuv jarayonlari uning insoniyat taraqqiyotidagi shaxs bo'lib kamol topishidagi va jamiyat hayotdagi o'rni va roli, globallashuv jarayoning falsafiy omillari, uning madaniyatga ta'siri va ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Falsafa, globallashuv, sivilizatsiya, madaniyat, gumaznizm, иммунитет, ma'naviyat, tahdid, ommaviy, milliy, qadriyat.

Kirish. Globallashuv jarayonlari hozirgi zamonning eng muhim taraqqiyot omili sifatida qaraydigan bo'lsak, bu jarayon nafaqat ilm fanda balki yuksak taraqqiy qilayotgan mamalakatning iqtisodiy va siyosiy jarayonlarida va tom ma'nodagi falsafiy kamolotida alohida o'rin tutadi. Asriy rivojlanish taraqqiyoti orqali insonlarda globallashuv jarayonlari, uning fenomeni va tasavvurlar tasiri kengayib bormoqda. Oddiy turmush va tafakkur tarzimizdan tortib ijtimoiy muomala va munosabatlarimizgacha, kundalik moddiy ehtiyojlarimiz va manfaatlarimizdan boshlab ichki va tashqi siyosiy-iqtisodiy munosabatlarimizgacha keng qamrovli, o'ta murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni o'z ichiga oladigan globallashuv hodisasining asl maqsad va maromi, falsafiy mohiyatini anglay boshlaganimiz sayin uning asl tub mohiyatini anglash va tushunishga bo'lgan qiziqish yana ortaveradi. Globallashuv milliy ma'naviyatga ham ta'sir o'tkazadi. Har qanday siyosat, jumladan, iqtisodiy siyosat va ma'naviyat sohasidagi siyosat ham ilmiy asosga ega bo'lgandagina muvaffaqiyat keltirishini nazarda tutsak bu masalada olimlarimiz siyosatchilarimizga yetarli ko'mak berishlarini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Mamlakatimizning jahon maydonida olib borayotgan siyosati ko'proq samara va muvaffaqiyat keltirishini istasak globallashuvning mohiyati, yo'nalishlari, xususyatlarini chuqurroq tadqiq va tahlil qilish zarur. Aynan u jarayonni chuqurroq tahlil etish orqali yoshlarimizning ma'naviy kamoloti uning qalban ulg'ayishiga bo'lgan tasiri, to'g'ri yo'l tanlashi va qarorlar qabul qilishi uchun yamkoniyat yaratish mumkin. Globalashuvning falsafiy mohiyati aynan shunda, sabab jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'zgarishlar zamon bilan hamnafas bo'lishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Globallashuv jarayonlari insonlarning madaniy taraqqiyotiga ularning jamiyat va xalq sifatida taraqqiy qilishida katta ahamiyatga

ega hisoblanadi. Har bir falsafiy jarayonning butun jahon miqyosida yoki xalq orasidagi keng ommalashuvida aynan globallashuv asosiy ahamiyat kasb etadi. Sababi bu jarayon orqali milliy ma'naviyat, uning o'zligi ma'naviyatga bo'layotgan tahdidlar, fikr erkinligi, taraqqiyotimiz rivojlanish omillari, milliy o'zlikni anglash va munosib ajdodlarga munosib avlod bo'lish hissi har bir insonda rivojlanadi. Shuningdek globallashuv — turli mamlakatlar iqtisodi, madaniyati ma'naviyati, odamlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir va bog'liqlikning kuchayishidir. Globallashuvga berilgan ta'riflar juda ko'p. Lekin uning xususiyatlarini to'laroq qamrab olgani, bizningcha, fransuz tadqiqotchisi B.Bandi bergan ta'rif. Unda globallashuv rivojlanishinva tasir omillariga ko'ra uch o'lovchi ekaniga urg'u beriladi:

- Globallashuv — muttasil davom etadigan tarixiy jarayon;
- Globallashuv — jahonning gomogenlashuvi va univer sallahuvi jarayoni;
- Globallashuv — milliy chegaralarning "yuvilib ketish" jarayoni.

Globallashuvning mamlakatlar iqtisodiy siyosati va ma'naviyatiga o'tkazish mumkin bo'lgan ijobiy va salbiy ta'siri, Hindistonning mashhur davlat arbobi Mahatma Gandining quyidagi so'zlarida yaxshi ifodalangan: "Men uyimning darvoza va eshklarini doim mahkam berkitib o'tira olmayman, chunki uyimga toza havo kirib turishi kerak. Shu bilan birga, ochilgan eshik va derazalarimdan kirayotgan havo dovul bo'lib uyimni ag'dar to'ntar qilib tashlashi, o'zimni esa yiqitib yuborishini ham istamayman". Aynan shu fikrlarga tayangan holda etibor qaratadigan bo'lsak glonballashuv har bir jarayonni o'ziga qamrab oladi. Sababi unda butun jamiyatning barcha bo'g'inlari mujassam qilingan. Shuning uchun ham milliy istiqloq g'oyasi falsafasi bugungi globallashuv jarayonida uyimizni, hayotimizni "ommaviy

madaniyat" tasiridan saqlab uni davlat rivojida to'g'ri talqin qilishimiz va rivojlantirishimiz lozim. Hozirgi zamon globallashuv jarayoni o'ta murakkab hodisa. Globallashuv jarayonlarida falsafa va uning rivoji juda ahamiyatga molik. Falsafa nafaqat insonning azaliy muammolari va g'am-tashvishlarini, balki uning so'nggi yillarda fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida tobora jadalroq sur'atlarda, shu jumladan dunyo miqyosida o'zgarayotgan real hayoti kundalik amaliyotini ham aks ettiradi. Shu munosabat bilan yuzaga kelayotgan yangi hodisalar, g'ayrioddiy qiyinchiliklar va alohida sharoitlar olimlarning ham, faylasuflarning ham e'tiborini tortmoqda. Bunda falsafaning fandan ustunligi shundaki – u o'z xulosalarida tafsilotlar va muayyan dalillarga mahkam yopishib olmaydi, ayrim, uzoq-yuluq va o'tkinchi narsalarni osongina chetlab o'tadiki, bu unga asosiy e'tiborni ishning mohiyatiga qaratish, rivojlanishning eng muhim omillari va asosiy jarayonlarini qayd etish imkonini beradi. Falsafaning mazkur fazilatlarini insonning ijtimoiy munosabatlar tizimida yoki «jamiyat-tabiat» tizimida yuzaga kelayotgan murakkab, kompleks vazifalarni hal qilishga majbur bo'layotgan hozirgi sharoitlarda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan falsafiy tahlilning, muhim narsalarni ikkinchi darajali narsalardan, qonuniy narsalarni tasodifiy narsalardan farqlash, tarixiy rivojlanishda obyektiv jarayonlarning subyektiv omillardan farqi kabi usullari va metodlari hozirgi zamonda insoniyat duch kelgan olamshumul muammolarni nazariy anglab etish va amalda bartaraf etish uchun ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Uning turli mamlakatlar iqtisodi, siyosati va ma'naviyatiga o'tkazayotgan ta'siri yana ham murakkab bo'lgani sababli unga nisbatan ham jahonda bir biriga nisbatan raqobatda bo'lgan ikki guruh: globalist va aksiglobalistlar guruhlari vujudga keldi. "Globallashuv"ni faqat salbiy hodisa sifatida baholash va unga qarshi turish ijtimoiy hayotdagi turli xil tabiiy, ijtimoiy bog'liqliklarni inkor etishga olib kelishi mumkin. Globallashuv jarayoni "makkuralashishdan", uning maqsadlaridan holi bo'lishi kerak. Tahlil shuni ko'rsatadiki, globalizm tarafdorlari ham, dushmanlari ham asosiy e'tiborni iqtisodiyot sohasiga qaratishadi. Globallashuvning ma'naviyatga ta'siri va ma'naviy globallashuv masalalari sosiologiya, falsafa, madaniy antropologiya fanlarida o'zining aksini yetarli darajada topishi kerak. Albatta, globallashuvning hatto eng asosiy jihatlari va yo'nalishlarini ham to'liq qamrab olish qiyin. Shuning uchun mazkur bo'lim globallashuv va globallashuvning milliy ma'naviyatga o'tkazayotgan va o'tkazishi mumkin bo'lgan ta'siri haqida fikr yuritimiz, xolos. Ma'naviyatni ham bir uyga to'plangan boylikka qiyoslasak tashqaridan kirayotgan shamol uy ichidagi narsalarni ostin ustun qilib tashlashini hech bir xonodan sohibi istamaydi. Xuddi shu kabi ham yot g'oyalari, oqimlar va mafkuralar ma'naviyatimizga vayronkor ta'sir o'tkazishiga qarshi himoya choralari ko'rishimiz tabiiy. Chetdan o'tkaziladigan mafkuraviy ta'sirga qarshi himoya choralari ko'rishdan avval qanday ta'sirlarni ma'qullash lozimu, qandaylarini rad etish kerakligini aniqlab olish lozim. Hozirgi kunda birorta ham milliy ma'naviyat yo'qki, u boshqa xalqlar ma'naviyatidan to'la himoyalangan yoki uning tasiri ostida har qanday jarayon sodir bo'lmaydi, deya olmaymiz.

Insoniyat oldida ana shu xildagi muammolarning ko'ndalang turib qolishining o'ziyoyoq kishilik sivilizatsiyasi o'ta murakkab, qaltis bir jarayonni boshidan kechirayotganligidan darak beradi. Umumbashariy muammolarning ba'zi bir guruhlari mavjudki, ularni hal qilishning o'zidayoq butun planetamizdagi ijtimoiy hayotning keyingi ming yillikdagi aniq manzarasini chizib berish uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi mumkin. Bunday muammolar shartli ravishda uch guruhga ajratiladi: Birinchidan, hozirgi paytdagi mavjud ijtimoiy kuchlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar (ijtimoiy-iqtisodiy

sistemalar o'rtasidagi, mintaqaviy ziddiyatlar, davlatlar, milliy va diniy nizolar va h.k.) bo'lib, bular shartli ravishda «intersotsial» muammolar deb hisoblanadi. Ular urush va tinchlik, mehnat resurslaridan foydalanish darajasi va shu kabilarni ham qamrab oladi. Ikkinchidan, «inson va jamiyat» o'rtasidagi munosabat bilan bog'liq muammolar bo'lib, bularga ilmiy-texnika taraqqiyoti (ITT); maorif va madaniyat; aholi ko'payishining tez sur'atlar bilan ildam ketishi - «demografik portlash», kishilar salomatligini saqlash, kishi organizmining nihoyatda tez o'zgarib borayotgan ijtimoiy muhitga moslashishi, Shuningdek, insoniyatning kelajagi kabi masalalarni kiritish mumkin. Uchinchidan, «inson - tabiat» munosabatlariga esa xom ashyo resurslarini tejash, aholini oziq-ovqat va ichimlik suvi bilan ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish kabi muammolar kiradi. Bu guruh muammolar ijtimoiy omillar ta'sirida vujudga keladi, ularni hal qilishda esa ijtimoiy omillarning o'rnini va ahamiyatini to'g'ri anglagan holdagina masalaning tub mohiyatini tushunish mumkin. Global muammolar, ularning yechimlarini topish va shu orqali globllashuv jarayonlarini yanada davr taraqqiyotiga moslash, kishilarning ehtiyojidan kelib chiqib har bir jarayonni to'g'ri baholash juda kerakli va asosiy masaladir. Fanning rivojlanishi og'ir va murakkab vazifalarni yechishda insonga fan doim yordam bergan. Bir paytlar erishib bo'lmaydigan, inson imkoniyatlari darajasidan tashqarida bo'lib tuyulgan narsalarning aksariyatiga aynan fan yordamida erishilgan. Ayni shu sababli global muammolar xavf solayotgani haqidagi ilk ogohlantirishlarning o'ziyoyoq odamlarni fanga o'z e'tiborini qaratishga, olimlarni esa bu muammolarni echish yo'llarini izlashga majbur qildi. Yuzaga kelgan vaziyatning o'ziga xosligi va yangiligi shundan iboratki, har qanday muayyan muammolarni ayrim fan yoki bir necha fanlar majmui doirasida o'rganish mumkin bo'lsa, inson, jamiyat va tabiatni ularning ko'p sonli o'zaro aloqalari va o'zaro bog'liqliklarida qamrab oluvchi murakkab tizimdan iborat global muammolarni tadqiq etishga ayrim fanlar qodir emas. Zero o'z tadqiqoti obyektini – u yoki bu ayrim muammoni boshqa global muammolar kontekstida talqin qilishga muayyan fanlar doirasi torlik qiladi. Shu sababli u yoki bu fan qaysi muayyan vazifalarni yechishdan qat'iy nazar, ular bilan bog'liq jarayonlar va hodisalarga, ya'ni butun vaziyatga, shu jumladan oxir-oqibatda olingan natijalarga nisbatan falsafiy yondashuv doimo tadqiqotning zaruriy sharti hisoblanadi. Har qanday ayrim fanlar muayyan bosqichda o'z tadqiqot predmetini falsafiy jihatdan anglab yetishga u yoki bu darajada muhtoj bo'ladi. Muayyan fan predmetiga va insoniyat oldida turgan muammolarga nisbatan bunday keng yondashuvsiz fundamental kashfiyotlar qilish ham, umuman fanning rivojlanishi ham mumkin emas. Shunday qilib, ayni holda, bir tomondan, masalalarining falsafiy yechimi to'g'risida, boshqa tomondan esa – falsafa fanlarning keng doirasi o'zaro aloqa qilishini rag'batlantirishi, bunda ularning fanlararo birlashuvi muhim o'rin tutishi to'g'risida so'z yuritiladi. Garchi falsafa odamlarning kundalik hayoti va amaliyotidan ancha uzoqda bo'lgan haddan tashqari umumiy masalalarni o'rganadi, degan fikr mavjud bo'lsada, aynan falsafa global muammolarni yechishda muhim rol o'ynaydi. Zero, umumiy nazariyalar ba'zan bilimning aksariyat muayyan sohalariga qaraganda ko'proq samara berishi mumkinligi yaxshi ma'lum. Albatta, falsafa siyosiy va boshqa qarorlar qabul qilish jarayoniga muqarrar tarzda va bevosita ta'sir ko'rsatadi, deb aytish uncha o'rinli bo'lmaydi. Zero, uning bosh vazifasi dunyoqarashni shakllantirish va shu tariqa amaliy qarorlar ishlab chiqish jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatishdan iborat. Uning vazifasi global muammolarning tabiiy-ilmiy va texnikaviy jihatlarni bevosita o'rganishdan emas, balki boshqa fanlar taklif qiladigan tegishli yechimlarning falsafiy, metodologik, madaniy va axloqiy negizini ta'minlashdan iborat. Falsafiy tadqiqot muayyan

fanlarning mazkur sohadagi yutuqlariga tayanib, masalaning ayrim jihatlarini mavhumlashtiradi va global muammolarni ular bir birini qay darajada taqozo etishi nuqtai nazaridan o'rganadi. Boshqacha aytganda, falsafiy yondashuv global muammolarni ularning ijtimoiy ahamiyati va ijtimoiy belgilanganligi nuqtai nazaridan yaxlit o'rganishni nazarda tutadi. Bunday tadqiqot avvalo global muammolarning mohiyatini aniqlashni nazarda tutadi, chunki ularning asl tabiati va genezisini aniqlash bu muammolarning ilmiy va amaliy echimini topish yo'llarini ko'p jihatdan belgilab beradi. Global muammolarni falsafiy anglab yetishning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflar ekanmiz, falsafaning asosiy funksiyalaridan kelib chiqadigan va bilishning shu shakligagina xos bo'lgan xususiyatlarni qayd etib o'tish mumkin.

Xulosa va takliflar. Falsafa, dunyoqarashni shakllantirar ekan, inson faoliyati yo'nalishini ko'p jihatdan belgilaydigan muayyan mo'ljal beradi. Shu tariqa falsafa o'zining dunyoqarashni shakllantirish va aksiologik funksiyalarini bajaradi, uning turli fanlar doirasida o'rganiladigan murakkab tizimlar haqida yaxlit tasavvur mavjud emasligi bu fanlarning o'zaro hamkorligi yo'lida jiddiy to'siq hisoblanadi. Shu ma'noda falsafaning mazkur fan doirasida yuzaga keladigan nazariyalarni umumlashtiruvchi metodologik funksiyasi ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ilmiy bilimning integratsiyalashuviga ko'maklashadi. Shuningdek falsafa ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni tarixiy kontekstda tushuntirish imkonini beradi. U jamiyat va tabiat rivojlanishining umumiy qonunlarini ta'riflaydi va shu sababli global muammolarni o'rganishda ularni ijtimoiy taraqqiyot

bilan uzviy bog'liq bo'lgan qonuniy hodisa sifatida tushunishga yo'l ko'rsatadi. Shunday qilib, global muammolarning paydo bo'lishi tasodif yoki insoniyatni halokatga oldindan mahkum etuvchi taqdirning hukmi sifatida emas, balki qaramaqarshiliklarga to'la insoniyat tarixi obyektiv rivojlanish jarayonining mahsuli sifatida qaraladi. Shu bilan birga falsafa global muammolar rivojlanishining umumiy tendensiyasini, ularning o'zaro aloqasi va bir-birini taqozo etish darajasini falsafiy nuqtai nazardan anglab yetish imkonini beradi, bu orqali esa falsafa nazariy fikrlash madaniyatini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish orqali ma'naviy - madaniy funksiyani bajaradi. Turli xalqlarning falsafa tarixini o'rganish, ularning madaniyati bilan ham tanishish imkonini beradi. Muayyan xalqlar oldida turgan global muammolarning birortasini ham ularning madaniyatiga bog'lamsdan yechish mumkin emas. Shuningdek eng asosiy xususiyati shundaki, falsafa inson hayotining mazmuni, o'lim va umrboqiylik masalalarini kun tartibiga qo'yadiki, bu insoniyatga global muammolar tahdid solayotgan sharoitda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Nihoyat, falsafaning yana bir muhim metodologik funksiyasi shundan iboratki, u insoniyatning hozirgi muhim muammolari bilan bevosita bog'liq bo'lgan va bashariyat rivojlanishining obyektiv tendensiyalarini tushunish va anglab etishda ulkan rol o'ynaydigan «tabiat», «jamiyat», «sivilizatsiya», «ijtimoiy taraqqiyot», «fan-texnika inqilobi» kabi boshqa kategoriyalarni ishlab chiqadi. Hozirgi davrning global muammolarini o'rganishga nisbatan falsafiy yondashuv uning har tomonlama taraqqiy qilayotgan zamoni o'rganish, tahli qilish va xulosa chiqarishda asosiy vazifani bajarib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. Toshkent; Ma'naviyat, 2008-y.
2. Xonazarov Q. "Globallashuv va til falsafasi" T. 2009-y.
3. Ochildiev A. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. – T.2009-y.
4. Otamuratov S. Globallashuv va millat. – T., Yangi asr avlodi, 2008-y.
5. Umarov B. Globallashuv ziddiyatlari. – T.: Ma'naviyat, 2006-y.

UDK: 37.013.75

Muzaffar G'OFIROV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi
E-mail: gofirov1982@mail.ru

QarMII dosenti: p.f.f.d. O'.N.Ibragimov taqrizi asosida

PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES, PRINCIPLES OF DEVELOPMENT OF GENERAL TRAINING OF FUTURE ENGINEERS ON THE BASIS OF MODULAR TRAINING

Annotation

In this article, the dialectics of modern social life makes new demands on the training of engineers. A modern specialist must not only possess a large amount of technical knowledge, be technically trained, capable of creative work, he must be methodologically competent, have a broad cultural outlook, be able to successfully manage complex socio-economic and political processes, a new system of social production, examples that must have social knowledge that fully realizes their professional knowledge and creative abilities.

Key words: Engineer, general professional, module, pedagogical technology, teaching aids, integration, operating module, modular system, schemes, drawings, modular training, methodological direction, pedagogical functions, concept, mental environment, physical labor, engineering activity.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ, ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ НА БАЗЕ МОДУЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация

В данной статье диалектика современной общественной жизни предъявляет новые требования к подготовке инженеров. Современный специалист должен не только обладать большим объемом технических знаний, быть технически подготовленным, способным к творческой работе, он должен быть методологически грамотным, иметь широкий культурный кругозор, уметь успешно управлять сложными социально-экономическими и политическими процессами, новая система общественного производства, примеры, которые должны иметь социальные знания, в полной мере реализующие их профессиональные знания и творческие способности.

Ключевые слова: Инженер, общепрофессиональный, модуль, педагогическая технология, средства обучения, интеграция, операционный модуль, модульная система, схемы, чертежи, модульное обучение, методическое направление, педагогические функции, концепция, психическая среда, физический труд, инженерная деятельность.

BO'LAJAK MUHANDISLARNI UMUMKASBIY TAYYORGARLIGINI MODULLI O'QITISH ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI, TAMOYILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy ijtimoiy hayot dialektikasi muhandis tayyorlashga yangi talablarni qo'yishi. Zamonaviy mutaxassis nafaqat katta hajmdagi texnik bilimlarga ega bo'lishi, texnologik jihatdan yaxshi tayyorlangan, ijodiy ishlarga qodir bo'lishi kerakligi, u metodologik savodli, keng madaniy dunyoqarashga, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlarni muvaffaqiyatli boshqarishga imkon beradigan, ijtimoiy ishlab chiqarishning yangi tizimiga mos keladigan, kasbiy bilimlari va ijodiy qobiliyatlarini to'liq anglaydigan ijtimoiy bilimlarga ega bo'lishi kerak bo'lgan masallar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Muhandis, umumkasbiy, modul, pedagogik texnologiya, ta'lim vositalari, integratsiya, operativ modul, modulli tizim, diagrammalar, chizmalar, modulli ta'lim, metodologik yo'nalish, pedagogik funksiyalar, konsepsiya, aqliy mehnay, jismoniy mehnat, muhandislik faoliyati.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi" Qarorlari hamda mana shu faoliyatga oid boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda keltirilgan vazifalarni amalga oshirishda ushbu ilmiy maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini rivojlantirish nafaqat o'qitishning uzluksizligi, integratsiyasi nuqtai nazaridan, balki kengroq doirada ham ko'rib chiqilishi kerak. Bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini muvaffaqiyatli rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalar

hozirgi kungacha yetarli darajada rivojlanmagan. Mustaqil ta'lim soatlari 50% bo'lsada, lekin undan samarali foydalanilmayapti.

V.I.Zagvyazinskiyning takidlashicha bugungi kunda pedagogik texnologiya mavzusi umumiy shaklda aniq maqsadlarni belgilash, tizimlashtirish, o'qitish usullarini algoritmlashtirish asosida tashkil etilgan barcha faoliyat turlarida o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi amaliy o'zaro aloqalar sohasini qamrab oladigan bilim sohasi sifatida tavsiflanadi.

"Pedagogik texnologiya" tushunchasini tadqiqotchilar ikki asosiy guruhga ajratadilar:

1. Pedagogik texnologiya-o'qitishning zamonaviy texnik vositalari majmuasidir.
2. Pedagogik texnologiya-muloqot jarayoni.

Bundan tashqari, pedagoglar ta'lim jarayonini "pedagogik texnologiya" tushunchasiga birlashtirgan.

Pedagogik texnologiyaning to'liq va kengaytirilgan ta'rifi AQSH pedagogik kommunikatsiyalar va texnologiyalar assotsiatsiyasi tomonidan berilgan: "pedagogik texnologiya-bu muammolarni tahlil qilish va rejalashtirish, bilimlarni egallashning barcha jihatlarini qamrab olgan muammolarni hal qilish, baholash va boshqarish bo'yicha tadbirlarni tashkil etish bo'yicha g'oyalar, vositalar va usullarni o'z ichiga olgan murakkab integral jarayon."

Maqsadlar va rejalashtirilgan natijalardan pedagogik texnologiyalarning mazmuniga o'tamiz. Shu nuqtai nazardan, "texnologiya-bu aniq mavzu mazmunidan qat'iy nazar, o'quv faoliyati turlari bo'yicha o'quv ishlari usullarini birlashtiradigan strategiyalar tizimi" hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Modulli ta'lim texnologiyasi nazariyasi uzoq vaqtdan beri mavjud. Modulli o'qitish ta'limi sohasida qirqinchi yillarda boshlangan va o'z rivojlanishida bir necha bosqichlarni bosib o'tgan:

1. Modulli o'qitishning Mini kursi (D.Rassel, Richeson, S.Postlesvayt).

2. O'quv kursi (G.Ouen).

3. "Operativ modul" (Y.Prokopenko).

4. Modulli tizim (P.A.Yusyavichene).

AQSHda modulli ta'lim texnologiyasi 60-yillarning o'rtalarida paydo bo'lgan va oliy o'quv yurtlari va maktablarda keng tarqalgan. Yevropa pedagogikasida modulli ta'lim texnologiyasi 70-yillarning o'rtalaridan boshlab ishlab chiqilgan. A.K.Kosmodemyanskaya, V.P.Lapchinskaya, I.B.Marcinovskiy, N.D.Nikandrov asarlarida modulli ta'limni shakllantirishning boshlang'ich davri hisoblanadi. 80-yillarning o'rtalaridan boshlab boshlang'ich davrni o'rganish ishlari bilan birga g'arbiy Yevropa va AQSHDA kadrlarni kasbiy tayyorlash va qayta tayyorlash sohasida modulli o'qitish tadqiqotlari olib borilgan.

"Modulli ta'lim" atamasining ma'nosi "modul" so'zi bilan bog'liq bo'lib, (lotincha - modulus), ma'nolaridan biri funksional tugundir. Pedagogikada modul atamasi kompyuter fanidan kelib chiqqan bo'lib, u turli xil axborot tuzilmalariga qo'llaniladigan, ularning moslashuvchanligini, qayta tuzilishini ta'minlaydigan qurilishni anglatadi. "Pedagogikada moduldan ularning atributli xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish mazmunining asosiy birligini belgilash uchun foydalaniladi".

Modulli ta'lim texnologiyasining asosiy tushunchasi: modul. Modull-bu ma'lum kasbiy (asosiy) kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim dasturining nisbatan mustaqil va tugallangan birligidir.

G.V.Yarochkina S.A.Yefimova ma'lumotlariga ko'ra ta'limda modulli yondashuv xususiyatlarini quyidagi atamalarga qisqartirish mumkin:

1. Ta'lim mazmunining asosiy birligi yaxlitlikka, ma'lum ichki tuzilishga ega bo'lgan modul bo'lib, aniq o'quv maqsadlariga erishishga qaratilgan;

2. Modulli yondashuv asosida ta'lim jarayonini tashkil etish faoliyat usullari va harakat usullarini ishlab chiqish uchun sharoit yaratishni talab qiladi, shu bilan birga o'quv mazmunini o'zlashtirish talabaga shunchaki ma'lumot uzatish orqali amalga oshirilmaydi;

3. Modulli o'qitishda moslashuvchan javob berish va aniq ta'lim sharoitlariga moslashish qobiliyati aniqlanadi: talabalar uchun individual ta'lim trayektoriyalarini loyihalash;

4. Amaliyotda modulli yondashuvdan foydalanish ta'lim jarayonida hamkorlik tamoyilini amalga oshirishni ancha soddalashtiradi, o'qitishning turli xil faol usullaridan foydalanish, faoliyatni o'qituvchidan talabaga qayta taqsimlash aniq bo'ladi.

Modulli ta'limning mohiyati shundan iboratki, talaba katta yoki kichik mustaqillik darajasida unga o'quv modulida

ko'rsatilgan o'quv materiallari bilan ishlaydi. "O'quv moduli-bu o'quv kursining umumiy mavzusiga yoki dolzarb ilmiy-texnik muammoga bo'ysunadigan turli xil va o'qitish shakllarining integratsiyasidir".

V.S.Idiatullinning ma'lumotlariga ko'ra, bir necha yillar davomida nazoratning oltita shakli tasdiqlangan:

- Mavzuviy modul;

- Og'zaki va yozma imtihon savollari;

- Umumlashtiruvchi vazifalar;

- Nazorat kartalari;

- Javobni tanlashni asoslagan holda yozma test shuni

ko'rsatdiki, ularning hech biri talabalarning butun kontingentini qamrab olmaydi.

Jamiyatda inson muntazam ravishda ishlashga, passiv yoki faol ravishda materialni chuqur o'zlashtirishi va nostandart vaziyatni tushunishga qodir va shunchaki bilimdon, ayniqsa hamma narsani tushuntirishga qodir bo'lishi kerak. Talaba tanlovining muqobil shaklida rejalashtirilgan imtihonni o'tkazish, birinchi navbatda uning qobiliyatlarini va boshqa omillarni o'z-o'zini baholashga tayanib, so'ngra tanlovni ikkalasini ham hisobga olish uchun o'qituvchiga topshirish juda maqbuldir. Muqobil imtihon tajribasi shuni ko'rsatdiki, talaba har doim ham tanlov muammosini o'zi hal qilishga tayyor emas, talabalarning muvofiqligi, o'ziga xos xususiyati muhim omil bo'lib, u o'zini namoyon qiladi. Muammoli imtihonning shakli talabalarga ixtiyoriy tanlov asosida odatdagi turdagi yakuniy imtihonga muqobil sifatida yoki akademik ko'rsatkichlarni joriy baholashga qo'shimcha sifatida taklif qilinadi.

Oliy ta'limda modulli tizimdan foydalanishga bag'ishlangan tadqiqotlar juda kam, materiallar empirik xarakterga ega. Mavjud bo'lgan ishlar modulni o'quv materialini tashkil etish bilan bog'lamsadan, uni didaktik o'rganish birligi sifatida ko'rib chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Modulli tamoyil asosida tashkil etilgan ta'lim tizimining natijasi sifatiga talablarni shakllantirish mumkin. Tizimning ishlash maqsadi (masalan, modulning didaktik maqsadi) u tizimga tashqi tomondan kiritiladi (modulli dasturni ishlab chiquvchi o'qituvchi tomonidan ishlab chiqilgan) va shu daqiqada tizimning talaba komponenti uchun kvaziobekt vazifasini bajaradi. Kvazi-maqsadning faoliyat maqsadiga o'tishi talabaning uni o'z faoliyatining maqsadi sifatida tanlashi natijasida yuzaga keladi va kelajakda o'zi tanlagan va uning oldida turgan maqsad ushbu mavzuning harakatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

Bu modulli ta'limni tashkil etish va amalga oshirishda o'qituvchining asosiy rolini yana bir bor isbotlaydi. Modulli texnologiya rejimida ishlash tajribasi modulli texnologiyaga mos keladigan ta'lim tizimi an'anaviy ta'limning ta'lim tizimiga mos kelishini ta'kidlashimizga imkon beradi. Boshqacha qilib aytganda, modulli texnologiyalar yordamida o'qitiladigan fan bilan bir qatorda an'anaviy o'qitishga muvofiq fanlar o'qitilishi juda maqbuldir. Ko'rib chiqilayotgan pedagogik tizimni tahlil qilganda, biz asosan tizim tushunchasi bilan ma'lum bir yaxlitlik, ya'ni uning ma'lum bir muhitdagi xatti-harakatlari bilan shug'ullanamiz. Yuqoridagilarga asoslanib shuni ta'kidlash mumkinki, modulli ta'lim tizimi moslashuvchidir.

Tizimning ajralmas komponentlaridan biri bu teskari aloqa. Modulli ta'lim tizimidagi fikr-mulohazalar talabalarning o'quv faoliyati natijalarini monitoring qilishdir. Bu asosiy element modulli dastur bo'lgan tizimda fikr-mulohazalarning juda samarali shakli, chunki chet elda modulli texnologiya bo'yicha ko'p yillik tajriba uning ishlashining barqarorligini namoyish etadi

Tahlil va natijalar. Zamonaviy pedagogikada modulli ta'lim "o'quv axboroti modullarga (nisbatan to'liq va mustaqil birliklar, axborot qismlari) bo'linadigan o'quv jarayonini tashkil etish deb ta'riflanadi. Bir nechta modullarning

kombinatsiyasi ma'lum bir o'quv mavzusining mazmunini yoki hatto butun o'quv fanini ochib berishga imkon beradi.

A.F.Visotskiy, A.V.Smolnikov, I.V.Chelpanovlarning fikricha, modulli ta'lim texnologiyasi o'quv axborotlarini talaba va o'qituvchi uchun ko'rgazmali bo'lgan modul va o'quv elementlari ko'rinishida tizimlashtirishni ko'zda tutadi. Mashg'ulotlar aniq didaktik maqsadlarga erishish uchun mo'ljallangan alohida modullarga asoslanadi, bunda o'quv materialiga muvofiq har xil turdagi va o'qitish shakllari birlashtirilib, ko'zlangan maqsadga erishishga bo'yundirilishi mumkin. Modulning o'quv materiali didaktik maqsadni hal etishda yagona yaxlitlik sifatida emas, balki alohida elementlardan tashkil topgan muayyan tuzilma sifatida qaraladi. Modulli texnologiya o'quv materialining bunday qurilishini nazarda tutadi, qachonki uning o'zgaruvchan qismining bo'limlari bir-biridan yetarlicha mustaqil bo'lishi mumkin va har bir bo'limning o'quv materialini tezda o'zgartirish, to'ldirish va rivojlantirishga imkon beradi. Modulli texnologiya yordamida maqsadlar faoliyatning muhim natijalari sifatida ishlaydi, ular talabalar tomonidan kognitiv va amaliy faoliyatning istiqbollari sifatida amalga oshiriladi.

Talabalarning mustaqil bilim faoliyatini kengaytirish va faollashtirishga, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga, ongli va mas'uliyatli tanlov qilish qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirish asosan yopiq ta'lim tizimidan tashqarida

an'anaviy sinf tizimidan qisman chiqishni talab qiladi. Shuning uchun o'quv jarayonini takomillashtirish varianti sifatida o'quv jarayonini modulli tashkil etish ko'rib chiqilishi mumkin, bu o'quv jarayonini ta'limning turli bosqichlarida o'ziga xos modullar tizimi sifatida loyihalashga imkon beradi.

Xulosa va takliflar.

1. Modulli o'qitishning mazmuni modullarning tugallangan mustaqil majmualarida keltirilgan bo'lib, ular bir vaqtning o'zida axborotlar banki va uni o'zlashtirish uchun uslubiy qo'llanma hisoblanadi.

2. Chet el adabiyotlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, modulli texnologiya sharoitida o'quv natijasi uchun xorijiy mualliflar tomonidan o'quv mazmunini tuzishga muhim ahamiyat beriladi.

3. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va talabaning o'zaro ta'siri ham mazmunli, ham kognitiv-operatsion birlik sifatida ishlaydigan modullar yordamida amalga oshiriladi.

4. Modulli texnologiya bo'yicha o'quv materialini rejalashtirishda quyidagi tamoyillarga rioya qilish kerak: axborot materialining maqsadi; murakkab, integral va xususiy didaktik maqsadlarning kombinatsiyasi; moduldagi o'quv materialining to'liqligi; modul elementlarining nisbiy mustaqilligi; kirish va chiqishni boshqarish bilan fikr-mulohazalarni amalga oshirish; axborot va uslubiy materiallarning maqbul uzatilishi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni. // – T.: 2020-y.
2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent, TDPU, 2003-y.
3. Ismailova Z.K. Pedagogika. Darslik. – Toshkent, Iqtisod-moliya, 2008-y.
4. Khimmataliev Dustnazar Omonovich, Khakimov Jamshid Oktyamovich, Sharipova Shakhlo Sadullaevna, Turaev Muzaffar Farmonovich, Gofirov Muzaffar Jumaevich, Murodova Zulfiya Qayumovna. (2021). Formation of Didactic Competence of Students as a Pedagogical Problem. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 7552 – Retrieved from <https://www.annalsofrscb.ro/index.php/journal/article/view/3409>.
5. G'ofirov M.J., Bolibekov S.S.(2022). Muhandislik yo'nalishi talabalarining umumkasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar. International conferences, 1(8), 78–82. Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/137>.
6. G'ofirov M.J., Shukurova S.A. qizi. (2022). Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak muhandislarning umumkasbiy tayyorgarligini rivojlantirish. International conferences, 1(8), 12–16 Retrieved from <https://researchedu.org/index.php/cf/article/view/121>.
7. Гофиров М.Ж. Проблемы регулирования земельных реформ и земельных отношений в условиях рыночной экономики журнал Вестник науки <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-regulirovaniya-zemelnyh-reform-i-zemelnyh-otnosheniy-v-usloviyah-rynochnoy-ekonomiki>.
8. G'ofirov M.J, Mirzayev J.O. Xatolar nazariyasi haqida umumiy ma'lumot 2022/1 Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1175-1177 OOO«Orientalrenessans» https://www.oriens.uz/media/journalarticles/158_Gofirov_M.J.1175-1177.pdf2022.
9. G'ofirov M.J, Mirzayev J.O., Qurbonmurodov A.A. Yer tuzish va kadastr ishlari uchun geodezik o'lchovlarni matematik qayta ishlash nazariyasi va amaliyotini takomillashtirish 2022 Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1178-1181 OOO «Oriental renessans» <https://cyberleninka.ru/article/n/yer-tuzish-va-kadastr-ishlari-uchun-geodezik-o-lchovlarni-matematik-qayta-ishlash-nazariyasi-va-amaliyotini-takomillashtirish>.
10. Gofirov Muzaffar Jumaevich Integrated learning concept Online published on February,2021<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=1&article=188>.

УДК: 796.853.23:07:078

Одилжон ДАДАБАЕВ,
Узбекский государственный университет
физической культуры и спорта, декан паралимпийского факультета,
д.п.н. (DSc), доцент
E-mail: o.dadabaev70@mail.ru

Одинахон ДАДАБОЕВА,
Стажер-преподаватель кафедры «Физическая культура»,
Узбекский национальный университет им. Мирзо Улугбека,
соискатель Научно-исследовательского
института при УзГУФКС

На основе рецензии доктора педагогических наук (DSc), доцента кафедры физической культуры Ташкентского транспортного института К.Б. Мухаммадиева

THE OCCURRENCE AND PREVENTION OF INJURIES IN THE TRAINING PROCESS OF JUDOKAS

Annotation

The research article presents the results of studying the characteristics of injuries at the stages of long-term training of judokas. On the basis of a large volume of research material, ways of preventing injuries in judo are substantiated. Analysis of literary sources, questionnaires of coaches, pedagogical observations of athletes made it possible to substantiate the need to use special physical training means and methods at the stages of long-term preparation.

Key words: Judo, long-term training, traumatism, special physical training, prevention, sportsmanship.

DZYUDochILARNING O‘QUV-MASHG‘ULOTLARI JARAYONIDA JAROHATLANISH VA UNING OLDINI OLISH

Annotatsiya

Maqolada dzyudochilarning ko‘p yillik tayyorgarligida jarohat olishning xususiyatlarini o‘rganish natijalari aks ettirilgan. Katta hajmdagi materiallarni o‘rganish asosida dzyudoda jarohat va uni oldini olish muhimligi asoslangan. Ilmiy adabiyotlarning tahlili, so‘rovnoma, sportchilarni pedagogik kuzatish uslublari orqali dzyudochilarning ko‘p yillik tayyorgarligida maxsus jismoniy tayyorgarlik vositalari va metodlarini oqilona qo‘llash natijasida jarohatlanishlarni oldini olishga erishish mumkinligi ilmiy asoslangan.

Kalit so‘zlar: Dzyudo, ko‘p yillik tayyorgarlik, jarohatlanish, maxsus jismoniy tayyorgarlik, jarohatni oldini olish, sport mahorati.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ ТРАВМ В УЧЕБНО- ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ ДЗЮДОИСТОВ

Аннотация

В статье представлены результаты изучения особенностей травм на этапах многолетней подготовки дзюдоистов. На основе большого объема исследовательского материала обосновываются пути профилактики травматизма в дзюдо. Анализ литературных источников, анкетирование тренеров, педагогические наблюдения за спортсменами позволили обосновать необходимость применения на этапах многолетней подготовки средств и методов специальной физической подготовки.

Ключевые слова: Дзюдо, многолетняя тренировка, травматизм, специальная физическая подготовка, профилактика, спортивное мастерства.

Введение. В Узбекистане уделяется большое внимание развитию и популяризации спорта и физической культуры. За годы независимости в стране создана эффективная система подготовки профессиональных спортсменов и специалистов в области физической культуры и спорта. Дзюдо как один из видов борьбы пользуется большой популярностью в мире и Республике Узбекистан [1].

Дзюдо достаточно динамично развивающийся вид спорта, в котором серьёзная конкуренция за спортивные результаты, олимпийские медали.

Травма становится причиной, влияющей на успешность спортивных выступлений, порой заставляющей преждевременно завершить спортивную карьеру. Проблема профилактики травматизма в дзюдо актуальна и касается всех специалистов, имеющих

отношение к спортивной подготовке: ученых, менеджеров, врачей, тренеров-преподавателей, спортсменов и т.д.

Японская спортсменка Норико Мидзогути, серебряный призер Олимпийских игр в Барселоне, приводит статистику Японской ассоциации тяжело травмированных дзюдоистов (JJAVA), согласно которой на татами стало происходить все больше случаев тяжелых травмы.

Исследования специалистов говорят об общем уровне травматизма в пределах 25,2 – 148 травм на 1000 схваток для одного спортсмена [9].

Несмотря на возможность профилактики травматизма в дзюдо, как при помощи организационных, так и педагогических мер, соревновательная двигательная деятельность более квалифицированных спортсменов

связана с наиболее высокими нагрузками на мышечно-связочный аппарат, что предъявляет более высокие требования к прочности мышц и связок, которые чаще не соответствуют друг другу [7] и поэтому общая, специальная физическая подготовка может явиться основой для возможностей предотвращения травм с помощью разнонаправленных упражнений, используемых в течение многолетней подготовки спортсменов [3,4,10].

Цель исследования - выявления особенности травматизма и способы профилактики на этапах многолетней подготовки дзюдоистов.

Организация исследования. В рамках исследования влияния травматизма на спортивную деятельность, создания концепции многолетней подготовки дзюдоистов был проведен: анализ материалов картотеки Республиканского научно-практического центра спортивной медицины и анкетирование среди тренеров, на соревнованиях первенства Узбекистана по дзюдо.

В анкетировании приняли участие 15 тренеров. Надо особо подчеркнуть, что стаж работы с дзюдоистами тренеров, участвовавших в анкетировании, составлял от 5 до 44 лет. Каждому тренеру было предложено оценить уровень травматизма, происходящего в различных сегментах и суставах тела дзюдоистов по 5 балльной шкале, по 48 параметрам организма (от "0" до "4"). [5,6,8].

В связи с тем, что тренеры не считаются специалистами сферы спортивной медицины, им было предложено оценить уровень получения травмы в форме, представленной в анкете. Независимо от уровня и опыта работы тренеров, в их ответах, по поводу достаточно часто встречающихся в дзюдо травм, прослеживалось некоторое сходство.

Также следует подчеркнуть, что, как выяснилось, зачастую мнения опытных тренеров, работающих с дзюдоистами разного класса, были близки с мнениями тренеров с меньшим опытом работы. Как следует из данных анализа материалов картотеки Республиканского научно-практического центра спортивной медицины, травмы суставов плеча и колена, как довольно часто встречающиеся у дзюдоистов, входят в список серьезных и требующих немедленного лечения. Основываясь на проведенном нами анализе можно сказать, что травмы различной степени оказывают негативное влияние на общее состояние спортсмена и в результате становятся причиной снижения результативности деятельности дзюдоиста. Наиболее уязвимыми звеньями опорно-двигательного аппарата дзюдоиста являются коленные, голеностопные, плечевые и локтевые суставы. Уязвимым является и позвоночник. Наиболее часты повреждения менисков коленного сустава, повреждения боковых и крестообразных связок.

В годичном тренировочном цикле дзюдоистов наибольшее количество травм (около 70%) возникает в соревновательном периоде как наиболее напряженном. Значительно меньше травм (30%) отмечается в подготовительном и переходном периодах. Во время тренировок травм в 3 раза больше, чем во время соревнований. Основные причины травматизма у дзюдоистов является: неправильная организация учебно-тренировочного процесса и соревнований; погрешности в методике обучения; нарушение правил соревнований; технически неправильное применение приема.

Среди организационно-методических ошибок в учебно-тренировочном процессе дзюдоистов следует отметить неправильное комплектование спаррингов (несоответствие весовых категорий, значительные различия в квалификации, технической и физической подготовленности).

В начальной части тренировочного занятия возникновение травм обусловлено недостатками психологического настроя, плохо проведенной разминкой. В заключительной части тренировки травмы происходят на фоне утомления. Особого внимания тренера заслуживает большой удельный вес (до 90%) специальной подготовки на заключительном этапе подготовки к соревнованиям, в то время как неспециальная подготовка (общеразвивающие, игровые упражнения) составляет лишь около 10%. Ошибки, ведущие к травмам у дзюдоистов, связаны с включением в тренировку игровых видов спорта без должного методического, организационного, технического обеспечения.

Нарушение в технике выполнения приема приводит как к травме самого пострадавшего, так и соперника. Это положение можно объяснить состоянием психоэмоционального состояния дзюдоиста во время тренировочных занятий, отборочных и ответственных соревнований. Исследования показывают, что у дзюдоистов травмы возникают на фоне расслабления, а еще чаще на фоне излишнего возбуждения. У части дзюдоистов с травмами отмечено отсутствие желания бороться или крайне сильное желание победить.

Для профилактики травм в первую очередь важен строгий подбор партнеров. Пары должны составляться при соблюдении равенства весовых категорий и их технической подготовленности. Необходимо также следить за тем, чтобы после перерыва в занятиях дзюдоист включался в тренировки с осторожностью и только с разрешения врача.

При изучении болевых и удушающих приемов необходимо следить за тем, чтобы действие немедленно прекращалось при подаче партнеру сигнала о сдаче либо голосом, либо похлопыванием по татами или партнеру. Результаты анкетирования, проведенной среди тренеров представлен на (рис. 1).

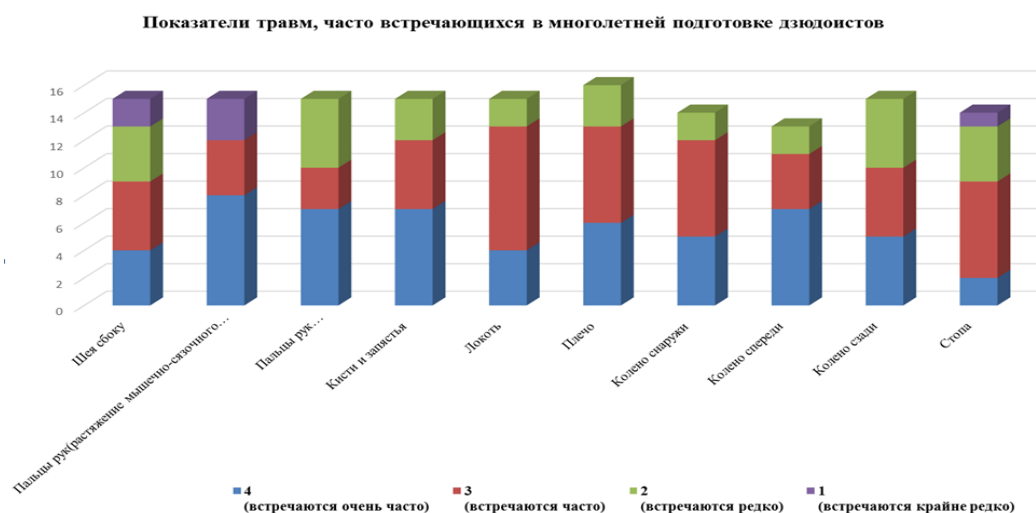

рис.1. Показатели травм, часто встречающихся в дзюдо (% соотношениях)

Результаты исследования и их обсуждение.

Таким образом, участвовавшие в анкетировании тренеры перечислили следующие, наиболее часто встречающиеся в дзюдо, травмы: на вопрос о травмах передней области колена и травмах пальцев рук 53% респондентов ответили, что в практике они встречаются очень часто, 33% ответили, что встречаются часто и 14% ответили, что встречаются редко. На вопрос о вывихах пальцев 53% респондентов ответили, что подобные травмы встречаются очень часто, 27% ответили, что часто и 20%, ответили, что встречаются очень редко. На вопрос о переломах пальцев рук 47% респондентов ответили, что встречаются очень часто, 20% что часто и 33% ответили, что встречаются редко.

На вопрос о травмах кисти и запястья 47% респондентов ответили, что подобные травмы встречаются очень часто, 33% что часто и 20% ответили, что редко. О травмах наружного отдела колена ответы респондентов выглядят следующим образом: встречаются очень часто 40%; встречаются часто 47%; встречаются редко 13%. По травмам плечевого сустава даны следующие ответы: встречаются очень часто 40%; часто 40%; редко 20%. По травмам задней области колена даны следующие ответы: встречаются очень часто 34%; встречаются часто 33%; встречаются редко 33%.

По травмам боковой части шеи даны следующие ответы: встречаются очень часто 27%; встречаются часто 33%; встречаются редко 27%; встречаются очень редко 13%. На вопрос по травмам локтевого сустава 27% респондентов ответили, что подобные травмы встречаются очень часто; 60%, что часто; и 13% ответили, что подобные травмы встречаются редко. Также на вопрос о травмах стопы 20% респондентов ответили, что подобные травмы встречаются очень часто; 47%, что часто; 27%, что редко и 6% ответили, что подобные травмы встречаются крайне редко. По мнению участвовавших в анкетировании тренеров, довольно редко травмируются плечевые связки, голеностопный сустав и стопы ног. Следует подчеркнуть, что по мнению

некоторых, имеющих большой опыт тренеров, уровень травмирования спортсменов связан с особенностями подготовки. Однако, несмотря на это, тренеры с большим опытом работы с дзюдоистами довольно высокой квалификации, по сравнению с коллегами, не имеющими такой большой опыт и квалификацию, зачастую довольно высоко оценивают вероятность получения травмы.

Кроме этого, травмы суставов колена считаются не только довольно часто встречающимися у дзюдоистов, но и травмами, требующими серьезного хирургического лечения. На основе анализа материалов результатов анкетирования и полученных данных было выяснено, что за многолетний период подготовки дзюдоистов частыми травмами у спортсменов в основном являются травмы суставов колена, вывихи кистей и пальцев рук, вывихи и переломы плеча.

Выводы. Полученные данные о травматизме позволяют сделать следующие выводы:

1. Снижение уровня спортивного травматизма требует комплекса организационно-методических мероприятий, постоянное повышение компетентности тренера-педагога, теоретических знаний дзюдоиста, соблюдение принципов обучения, обеспечивающих планомерное повышение уровня его физической и технико-тактической подготовленности, морально-волевых качеств и укрепления здоровья.

2. Важным компонентом в ходе многолетней спортивной тренировки дзюдоистов является общая, специальная физическая подготовка и распределение нагрузки, определение направленности подготовки должно осуществляться по принципу применения на ранних этапах роста спортивного мастерства менее интенсивных средств и методов силовой подготовки, а также способов организации силовой нагрузки в годичном цикле, оказывающих менее выраженное воздействие на опорно-двигательный аппарат спортсменов, и повышения величин тренировочных стимулов на более поздних этапах роста спортивного мастерства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Постановление Президента Республики Узбекистан №ПП-5281 от 05 ноября 2021 года «о комплексной подготовке спортсменов Узбекистана к XXXIII летним Олимпийским и XVII Паралимпийским играм, проводимым в городе Париже (Франция) 2024 году».
2. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «Об утверждении Концепции развития физической культуры и массового спорта в Республике Узбекистан на период 2019-2023 годы» от 13 февраля 2019 года №118.
3. Батукаев А.А. Профилактика травматизма в процессе специальной физической подготовки юных борцов вольного стиля: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Батукаев А.А. – Санкт-Петербург, - 2010. - 26 с.

4. Дунаев К.Ш. Профилактика травматизма у студентов, занимающихся баскетболом с использованием изометрических упражнений. - Махачкала: АЛЕФ, 2019. – 110 с.
5. Дадабаев О.Ж. Концепция многолетней подготовки дзюдоистов: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Дадабаев О.Ж. - Чирчик. - 2021. - 76 с.
6. Дадабаев О.Ж. Усовершенствованная технология интегральной подготовки дзюдоистов: монография / Дадабаев О.Ж.. - Ташкент. - 2021. - 116 с.
7. Монгуш А.С. Профилактика травматизма в процессе подготовки начинающих борцов /Выпускная квалификационная работа - Кызыл, 2016.-64 с.
8. Санбол Ассим Абдел-Гани Ахмед. Профилактика травматизма у юных тхеквандистов с использованием специальной тренировки: автореф. ... дис. ... канд. пед. наук / Санбол А.А. - Санкт – Петербург, 2018. - 26 с.
9. Элипханов С.Б. Педагогическая технология управления многолетней силовой подготовкой в женском дзюдо: монография / Элипханов С.Б. - Грозный: изд-во ЧГПУ, 2020. - 343 с.
10. <http://www.sportmedicine.ru/news/judo-japan.php>, дата обращения 08. 08. 2020 г.

Гулмира ЕСКРАЕВА,
Преподаватель кафедры русского языка и методики
его преподавания ДжГУ. Узбекистан
E-mail: eskaraeva@mail.ru
Абдуназар НУРМАНОВ,
Профессор ДжГУ. Узбекистан
E-mail: nurmanov@mail.ru

O'zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d. Z.Sh.Djumabayeva taqrizi asosida

THE ROLE OF THE RUSSIAN FOLK TALE IN TEACHING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Annotation

The study of Russian folk tales is an important stage in the acquaintance of students with the mental and characterological properties of the Russian people, with the peculiarities of Russian culture and Russian rituals, traditions, habits. The relatively small size of the text of a fairy tale, in the presence of a significant semantic capacity in it, a small amount of verbal images and a circle of characters, makes it possible to more effectively organize work on the text in the Russian as a foreign language class.

Key words: Folk tale, Russian humor, mnemotechnical effect, fairy tale cliches, concept sphere, linguoculurological competence.

RUS TILINI CHET TILI SIFATIDA O‘QITISHDA RUS XALQ ERTAKLARINING O‘RNI

Annotatsiya

Rus xalq ertaklarini o‘rganish talabalarni rus xalqining aqliy va xarakteristik xususiyatlari, rus madaniyati va rus marosimlari, urf-odatlarini, odatlarining o‘ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirishning muhim bosqichidir. Ertak matnining nisbatan kichik o‘lchami, undagi sezilarli semantik imkoniyatlar, oz miqdordagi og‘zaki tasvirlar va belgilar doirasi mavjud bo‘lsa, rus tilidagi matn ustida ishlashni samaraliroq tashkil etish imkonini beradi. chet tili darsi.

Kalit so‘zlar: Xalq ertaki, rus yumori, mnemonik effekt, ertak klişelari, kontseptsiya sohasi, lingvokulturologik kompetentsiya

РОЛЬ РУССКОЙ НАРОДНОЙ СКАЗКИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Аннотация

Изучение русской народной сказки является важным этапом знакомства обучающихся с ментальными и характерологическими свойствами русского народа, с особенностями русской культуры и русских обрядов, традиций, привычек. Относительно небольшой размер текста сказки при наличии в ней существенной смысловой емкости, малый объем словесных образов и круг персонажей, позволяет эффективнее организовать работы над текстом на занятиях по РКИ.

Ключевые слова: Народная сказка, русский юмор, мнемотехнический эффект, клише сказок, концептосфера, лингвокультурологическая компетенция.

Введение. Увоенные еще в младенческом возрасте, произведения народного творчества, в том числе сказки, закладывают моральные ориентиры человека, стереотипы его поведения, формируют культурно обусловленные признаки и свойства национального характера.

Изучение русской народной сказки является важным этапом знакомства обучающихся РКИ с ментальными и характерологическими свойствами русского народа, с особенностями русской культуры и русских обрядов, традиций, привычек. Относительно небольшой размер текста сказки при наличии в ней существенной смысловой емкости, малый объем словесных образов и круг персонажей, позволяет эффективнее организовать работы над текстом на занятиях по РКИ.

Материалы и методы. Важно, что включение материала народных сказок в структуру преподавания РКИ решает одновременно две задачи: «В этом случае художественные тексты русской литературы, в том числе фольклорные, в процессе обучения РКИ предстают в двух направлениях: как материал и средство овладения языком и как художественно-эстетическое явление русской культуры» [Матвеевко 2013, с. 75]. В этом смысле русская

народная сказка выступает как исключительное явление культуры, в котором наибольшим образом воплотились такие черты русской ментальности, как человеколюбие, бескорыстие, милосердие и сострадание к ближнему, безграничный русский юмор и вера в справедливость.

Народная сказка устроена таким образом, что многие ее содержательные и формальные компоненты обладают особой привлекательностью для работы с иностранцами. На уровне содержания сказка знакомит с особенностями русской природной и культурной среды. На уровне композиции сказка обладает запоминающейся простой структурой, воспроизводящейся в других сказках, она невелика по объему и легко запоминается. А главное - ее легко понять даже иностранцу, потому что в его культурной памяти хранятся сюжеты и герои подобных сказок на родной фольклорной почве. В плане языковой организации у сказки образный и лаконичный стиль, она отличается ритмической мелодичностью. При этом нарочито упрощенная форма скрывает в себе в имплицитном виде огромные пласты смысла, выражающие разные стороны народной ментальности, нравственных принципов этноса, сказка учит людей добру и правде. В плане восприятия народные сказки обладают

огромным эмоциональным и воздейственным эффектом [Большакова 2007, с. 18-19].

Результаты и обсуждения. Представляется целесообразным не подвергать адаптации тексты сказок, так как исключение из них национально-культурологической лексики, приспособление их к уровню знаний учащихся ведет за собой потерю индивидуальности и неповторимости языка, которым написана сказка. В результате общий смысл и сюжет сохраняются, но по существу изначальный текст подменяется самодельным.

Очень важной стороной сказки является ее мнемотехнический эффект. Устойчивые выражения сказки, в силу своей особой ритмики и мелодики, легче запоминаются человеком, для которого русский язык не является родным (кстати, такой же эффект имеют песни, загадки, рифмованные поговорки и другие суггестивные средства языка). Многие устойчивые клише сказок фиксируются памятью, так сказать, на автомате, «по умолчанию», еще даже до этапа смыслообразования, понимания значений слов и высказываний. Можно сказать, что в этих случаях русская культура входит в сознание иностранного обучающегося на подсознательном уровне.

Как пишет Т.М. Балыхина, «сказки способствуют толерантному усвоению русской культуры» [Балыхина 2007, с. 24]. Ведь иностранцы также с большим удовольствием знакомятся с русскими сказками: перед ними открывается новый и незнакомый мир чужой культуры, богатый и неизведанный. Усваивая тексты русских сказок, иностранные обучающиеся овладевают и стоящей за ними моделью русского мира [Матвеев 2013, с. 75].

Еще одним направлением в лингводидактическом аспекте изучения русской народной сказки является описание ее концептосферы, поскольку именно в этом лингвокультурном пласте можно выявить источники и пути становления ментальных характеристик русского народа. Практически у всех народов есть сказки. Поэтичность, мудрость, обращение к вечным нравственным ценностям, прекрасный прозрачный и выпуклый слог делают сказку незаменимым инструментом формирования языковой личности. Дети читают сказки, на которых воспитывались родители, что обеспечивает преемственность поколений. Некоторые сюжеты сказок принадлежат целой группе народов, поэтому сказки близки и понятны носителям разных языков, помогают взаимопониманию людей, говорящих на разных языках. Мир сказок очень широк и охватывает все стороны материальной и духовной жизни. Сказку понимают все. Воспитывая на вечных ценностях, сказка в то же время отражает национальную философию и особенности национальной психологии. Неслучайно в практике преподавания не только родного, но и неродного языка активно используются сказки. С точки зрения методики преподавания РКИ тексты сказок являются идеальным инструментом формирования не только коммуникативной, но и страноведческой и лингвокультурной компетенции [Горшкова, Ручина 2011].

В целом использование сказки в формировании интереса к русскому языку, через который можно

заложить позитивный образ России и русских в глазах иностранцев, занимает немаловажное место. Персонаж русской народной сказки воплощает в себе черты национального идеала. Герой всегда обладает недюжинной силой и ловкостью, он смел, ловок, сметлив и находчив, при этом он и нравственно превосходит окружающих своей мудростью, благородством духа, долготерпением, добротой и состраданием. Героиня русской сказки также обладает значительной духовной силой, она любящая, верная и преданная, при этом искусная мастерица, проявляет милосердие и жалость, умеет верить, ждать и надеяться. Образ русского человека, как он предстает в русских народных сказках, должен сыграть свою роль в становлении положительных гетеростереотипов России и русских, в развенчании многочисленных мифов о России и русских, которыми испещрена современная медийная культура.

Вывод. Все вышесказанное, в свою очередь, составляет основу лингвокультурологического компонента в преподавании РКИ.

1. Роль русской народной сказки в формировании лингвокультурологической компетенции на занятиях РКИ заключается в возможности осуществления «диалога культур» за счет того, что перед обучающимися открывается новый и незнакомый мир чужой культуры, богатый и неизведанный; усваивая тексты русских сказок, иностранные обучающиеся овладевают и стоящей за фольклорными текстами моделью русского мира.

2. Изучение концептосферы русской народной сказки по данным словарных описаний представляет значительный лингводидактический интерес для преподавания РКИ, потому что именно в сказках объективируются культурные и ценностные доминанты русского мировидения и национального характера.

3. Система упражнений по теме «Лексика русского фольклора», опирающаяся на концептосферу русской народной сказки, на материале текстов русских народных сказок из сборника А.Н. Афанасьева не только способствует разрешению общеобразовательных целей в овладении русским языком иностранными студентами, но и служит важным средством формирования лингвокультурологической компетенции, на основе чего можно совершенствовать у обучающихся мотивацию к изучению русского языка, а также положительное отношение к культуре России.

4. Учебно-методические материалы занятий по чтению русских народных сказок на уроках РКИ должны иметь комплексный характер и сопровождаться обучению другим видам речевой деятельности; они включают тестовые задания, речевую зарядку, предтекстовую работу, словарную работу и послетекстовую работу. Только в этом случае русская народная сказка на уроках РКИ станет полноценным незаменимым лингводидактическим средством для решения комплексных задач формирования такой значимой составляющей коммуникативной компетенции обучающихся РКИ, как культурно-страноведческой и лингвокультурологической компетенции на фоне повышения уровня компетенций языковой и речевой [Нурманов, Королева 2022].

ЛИТЕРАТУРА

1. Матвеев В.Э. Использование русских народных сказок в процессе обучения студентов-филологов РКИ с учетом современных технологий // Вестник РУДН. Серия «Русский и иностранные языки и методика их преподавания». - 2013. - № 4. - С. 72-81.
2. Большакова Н.Г. Учёт читательских интересов иностранных учащихся при составлении текстов для чтения // Текст: проблемы и перспективы. Мат-лы IV Международной научно-практической конференции. 22–24 ноября 2007. - М.: МГУ, 2007. - С. 18-21.

3. Балыхина Т.М. Методика преподавания русского языка как неродного (нового): Учеб. пособие. - М.: Изд-во РУДН, 2007. — 185 с.
4. Горшкова Т.М., Ручина Л.И. Словарь комбинированного типа как способ лексикографического описания концептосферы русской народной сказки // Вестник Нижегородского университета им. Лобачевского Н.И. Серия: Филология. - 2011. - № 6 (2). - С. 130-135.
5. Нурманов А.Т., Королева С.Б., Саъдуллаев Д.С., Тураходжаева Ю.В. Методика преподавания русского языка. [Текст]: учебник. – Т.: издательство «ZEBO PRINT», 2022. – 256 с.

УДК: 159.992.6+34

Bahrom JO‘RAYEV,

Qarshi davlat universiteti dotsenti, psixologiya fanlari doktori

O‘zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

O‘SPIRINLAR HUQUQLARINI BUZILISHIGA SABAB BO‘LUVCHI HOLATLARNI EMPIRIK O‘RGANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘spirinlar huquqlarini buzilishiga sabab bo‘luvchi holatlarni hamda savodxonlikni shakllantirishda ta‘sir etuvchi omillar ahamiyati bugungi kunda ustuvor vazifalardan biri ekanligi ya‘ni yoshlarda huquqiy munosabat shakllanishi, huquqiy savodxonlikni oshirish va shunga doir tadqiqot natijalarining psixologik tahlili yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Huquqiy savodxonlik, huquqiy buzish, huquqiy axborot, huquqiy munosabat, sotsial xizmat, huquqiy tushuncha, huquqiy meyor, huquqiy ong, yuridik harakatlar, huquqiy madaniyat, itoatkorlik, andishalilik, axborotlashtirish.

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ СПОСОБСТВУЮЩИХ НАРУШЕНИЮ ПРАВ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются обстоятельства, способствующие нарушению прав подростков, а также значение факторов, влияющих на формирование грамотности, что сегодня является одной из приоритетных задач, т. психологический анализ результатов исследований по формированию правоотношений у молодежи, повышению правовой грамотности и тому подобное.

Ключевые слова: Правовая грамотность, правонарушение, правовая информация, правоотношение, социальное обслуживание, правовое понятие, правовой критерий, правосознание, правовые действия, правовая культура, послушание, андিশальность, информатизация.

EMPIRICAL STUDY OF CASES THAT CAUSE ADOLESCENT RIGHTS VIOLATIONS

Annotation

In this article, the importance of influencing factors in the formation of adolescent rights violations as well as literacy is one of the priorities today, namely the formation of legal attitudes in young people, the increase in legal literacy and the psychological analysis of research results related to this.

Keywords: Legal literacy, legal violation, legal information, legal attitude, social service, legal understanding, legal mayor, legal consciousness, legal action, legal culture, obedience, andishalism, informatization.

Kirish. Inson kamoloti ko‘pgina omillarga bog‘liqdir. Uning ma‘naviy, axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar xilma xildir. Shaxsning ma‘naviy kamoloti va ijtimoiylashuvi murakkab va o‘ziga xos jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda shaxsning ijtimoiylashuvini belgilovchi qator jihatlar mavjudki, ularni inobatga olmasdan turmush tarzini bir tizimga solib bo‘lmaydi. Ijtimoiylashuv-shaxsning ijtimoiy rivojlanish jarayoni, shaxsning ijtimoiy fazilatlarini shakllantirish, ta‘lim natijasida faoliyat va mulqot jarayonida yuzaga keladi. Ijtimoiylashuv-shaxsiy rivojlanishning majburiy omili. Ijtimoiylashuv shaxs (Men, Sen, Biz, U, Ular), jamiyat, tabiat va universumdan iborat tizimlarning o‘zaro ta‘sirashuvida kechadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shaxs ijtimoiylashuvining o‘ziga xos vazifalari qadriyatlar tizimi va meyorlarni shakllantirishni taqazo etadi. Ushbu tushuncha psixologik nuqtai nazardan talqin etilganda ijtimoiy meyo‘rlar va qoidalar tarzda ifoda etiladi. Uning tartibga solish va ma‘lum meyoriy hujjatlar nuqtai nazaridan belgilanishi esa huquqiy meyorlarni taqazo etadi. Tadqiqot muammosining nazariy tahlilida ham savodxonlik tushunchasi bir qator yo‘nalishlarda tavsiflandi. Shu sababli ham shaxsning ijtimoiy kamolotida huquqiy savodxonlik bir jihatdan insonning ijtimoiylashuvidagi ijtimoiy meyorlarni shakllantirishga aloqadorligi, ikkinchi jihatdan, huquqiy meyorlar, ya‘ni huquqiy bilimga, huquqiy ongga, huquqiy madaniyatga va ularning yaxlit ifodasi sifatida huquqiy savodxonlikka ega bo‘lishi lozim degan xulosaga olib keladi.

Shaxsning huquqiy savodxonlikka ega bo‘lishi bilan bog‘liqlik avvalo insonning o‘z xatti-harakatlarini anglashi, ongli amalga oshirishi, uning natijalarini baholashi va nazorati bilan belgilanadi. Psixologik nuqtai nazardan ham inson xatti-harakatlari anglashilmagan, anglashilgan va onglilik darajasiga ko‘ra xilma-xil talqini beriladi. Ammo ijtimoiylashuvi bilan bog‘liq jarayon esa undan ongli munosabatni taqazo etadi. Ijtimoiylashuvning muhim tomonini jamiyat miqyosidagi talqini odamning biologik tabiatiga xos, ayrim hollarda g‘ayriinsoniy xatti-harakatlar sodir etishga ehtiyojmandligini cheklash va tartiblash uchun alohida meyoriy hujjatlarni shakllantirishga zarurat tug‘diradi. Bu esa insonlarning xatti-harakati, xulq-atvori va faoliyatining qonun hujjatlari hisoblanadi. Jamiyat tomonidan qabul qilingan va belgilangan qonun hujjatlariga doir ma‘lumotlarni bilish, ularga mos tarzda xatti-harakatlarni amalga oshirish va nazoratini ta‘minlovchi huquqiy savodxonlik tushunchasini ishlatishga to‘g‘ri keladi. Bu esa shaxslarning ushbu huquqiy meyorlarni bilishga nisbatan ehtiyojlari mavjudligini taqazo etadi. Psixologiyada insonning harakatga keltiruvchi kuch uning biror narsaga nisbatan zarurati yoki ehtiyojlariga bog‘liqdir. Shu bois, tadqiqot obyektiga o‘spirinlarda huquqiy savodxonlikni shakllanishining psixologik jihatlaridan biri sifatida ehtiyojlarini o‘rganishga e‘tibor qaratildi[1].

O‘tgan yillar davomida o‘zlarini va yaqinlari bilan bog‘liq huquqlarning buzilishini boshdan kechirganligi xususida holat ham tadqiq etildi. Buning uchun o‘spirinlar o‘zi va yaqinlarining huquqlari buzilganligi bo‘yicha

munosabatlariga “ha” yoki “yo‘q” deb javob berishlari so‘raldi (1-jadval).

1-jadval

O‘tgan yillar davomida o‘zingiz va yaqinlaringiz bilan bog‘liq huquqlarning buzilishini yuz berganligi xususidagi munosabat ko‘rsatkichlari

Baholash mezonlari	O‘spirinlar munosabat miqdori nafar	foiz
Ha	420	68,14
Yo‘q	197	31,86

Ushbu savolning davomi sifatida o‘spirinlar va ularning oila a‘zolari bilan bog‘liq huquqlarning buzilishiga doir munosabatlari bir qator yo‘nalishda kuzatildi (2-jadval).

O‘spirin va ularning yaqinlari bilan bog‘liq huquqiy buzilishlar yuz bergan sohalar o‘n oltita yo‘nalishda kuzatildi. Navbatdagi empirik ko‘rsatkichlarda huquqiy buzilishlar yuz bergan huquqiy munosabat sohalariga doir o‘spirinlarning mulohazalari aks etgan. Respondentlarning ayrimlari huquqiy munosabat sohalarini bo‘yicha huquqiy buzilishlarni bir necha yo‘nalishda baholaganlar. Shu bois umumiy ko‘rsatkichlarning foizli ulushi 100 foizdan farq qilishi tabiiy.

O‘spirinlarning fikricha ular va yaqinlarining huquqlarini buzilishi bilan bog‘liq holatlar yuzasidan o‘ziga

xos munosabatlar aks etdi. Bu yuzasidan empirik materiallar quyidagi mulohazani o‘zida aks ettirdi. Tahlilda o‘spirinlardagi huquqiy buzilish sohalariga;

birinchi o‘rindagi huquqiy buzilishlar “tibbiy xizmatlar” sohasi bo‘yicha qayd qilingan (264 nafar (42,90%)). Bundan ko‘rinadiki, tibbiy xizmatlar sohasidagi huquqiy buzilishlar aholi orasida ham ko‘p uchrashi mumkin ekan.

Ikkinchi o‘rinda esa transport xizmati bilan bog‘liq huquqiy buzilishlar ko‘proq uchragan (171 nafar (27,76%)). Ko‘p hollarda transport xizmatlari mamlakat doirasida keng amalga oshirilayotgan bir sharoitda transport xizmati yuzasidan fuqarolarning huquqlari buzilishi qayd etilgan.

2-jadval

O‘spirinlar huquqlarining buzilishi holatlari ko‘rsatkichlari

№	Huquqiy munosabat sohalarini	O‘spirinlar munosabat miqdori nafar		Ўрин
	Uy-joy kommunal xo‘jaligi (UKX)	125	20,50	3
	Tibbiy xizmatlar	264	42,90	1
	Sotsial xizmatlar (nafaqalar)	68	11,04	11
	Mehnat munosabatlari	81	13,25	10
	Moliyaviy xizmatlar	101	16,40	7
	Mulkchilik huquqi himoyalari	103	16,72	6
	Soliq masalalari	107	17,35	5
	Ko‘chmas mulklar operatsiyasi	120	19,56	4
	Oilaviy va meros huquqi	83	13,56	9
	Savdo sohasi	60	9,78	14
	Ta‘lim xizmatlari	90	14,51	8
	Transport xizmatlari	171	27,76	2
	Maishiy xizmatlar	35	5,67	16
	Aloqa xizmatlari	66	10,73	12
	Turistik xizmatlar	64	10,41	13
	Ijtimoiy iste‘moli	56	9,14	15

Uchinchi o‘rinda turar joylarning kommunal xizmatlari bo‘yicha huquqlar buzilishlari joy oldi (125 nafar (20,50%)). O‘spirinlar ushbu huquqiy munosabat sohalarini bo‘yicha munosabatlarini yosh xususiyatlari va tajribalaridan kelib chiqib bayon etganlar. Bu esa o‘spirinlarning munosabati nuqtai nazarida baholangan.

To‘rtinchi o‘rin ko‘chmas mulklar operatsiyalari (120 nafar (19,56%)) va oltinchi o‘rin mulkchilik huquqini himoyalari (103 nafar (16,72%)) bilan bog‘liq huquqiy buzilishlarda kuzatildi. Mazkur doiradagi huquqiy buzilishlarning oldini olish maqsadida huquqshunolar tomonidan tayyorlangan amaliy qo‘llanmalar fuqarolar uchun zarur ko‘rsatma hisoblanadi. Chunki O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga ko‘ra bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Shaxslarning Konstitutsiyada belgilangan huquqlarini himoya qilishni so‘rab sudlarga qayd etilgan murojatlari orasida mulkiy nizolar muayyan qismni tashkil etadi. Ayniqsa ko‘chmas mulk bilan bog‘liq nizolarni ko‘rib chiqishga oid sud amaliyotidan ma‘lum bo‘lishicha, bunday nizolarning vujudga kelishiga asosan, taraflar amaldagi qonun hujjatlarining mazmun-mohiyatini, o‘zlarining huquq va majburiyatlarini yetarli darajada bilmasliklari sabab bo‘lmoqda. Shu munosabat bilan mazkur qo‘llanmada mulk va mulk-huquqi tushunchalari, mulk bilan bog‘liq shartnomaviy munosabatlar, mulkiy huquqlarni

himoya qilishga oid muhim tartib-qoidalar, nazariy va amaliy tavsiyalar, sud amaliyotida ko‘p uchrayotgan misollar, ularga tushuntirishlar oddiy tilda bayon qilinib, mulkiy huquqlarni ruyobga chiqarish uchun zarur bo‘lgan hujjatlardan namunalar berildi. Qo‘llanma sudyalari, sud xodimlari, advokatlar, huquqshunoslik sohasidagi boshqa mutaxassislar, talabalar va mulk huquqiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan[2]. Beshinchi o‘rin soliq masalalari bilan bog‘liq huquqiy buzilishlardir (107 nafar (17,35%)). Fuqarolarning fuqarolik sifatida soliq to‘lash huquqidan xabardor bo‘lishlari muhimdir. Ba‘zi hollarda fuqarolar tomonidan daromadlarni yashirish hisobida huquqiy buzilishlar ro‘y bersa, ikkinchi jihati soliq soha xodimlari tomonidan fuqarolarning soliqqa tortishda xatoliklar hisobida yuz berishi mumkin. Ko‘p hollarda fuqarolarning soliq to‘lovchi sifatida haq-huquqlarini bilishlari yoki uni buzgan holdagi xatti-harakatlari oqibatiga doir meyoriy-huquqiy hujjatlarni o‘rganishlari lozim. Bunday darajadagi huquqiy meyorlarni o‘spirinlar mehnat qonunchiligi darajasidagi faoliyat yuritishlari davomida o‘zlashtiradilar[3].

Agar qolgan o‘rinlarning umumiy tafsiloti taqdim etilganda o‘spirinlar tomonidan quyidagi munosabat tizimlari qayd qilindi:

Yettinchi o‘rinni moliyaviy xizmatlar bilan bog‘liq huquqiy munosabat sohalarini egalladi (101 nafar (16,40)),

Sakkizinchi o‘rin “ta‘lim xizmatlari” (90 nafar (14,51));

To‘qqizinchi o‘rin “oilaviy va meros huquqi” bilan bog‘liq masalalar (83 nafar (13,56%));

O‘ninch o‘rin mehnat munosabatlari (81 nafar (13,25 %));

O'n birinchi o'rin sotsial xizmatlar (nafaqa) (68 nafar (11,04%));

O'n ikkinchi o'rin aloqa xizmati (66 nafar (10,73%));

O'n uchinchi o'rin turistik xizmatlar (64 nafar (10,41%));

O'n to'rtinchini o'rin savdo sohasi (60 nafar (9,78%));

O'n beshinchi o'rin ijtimoiy iste'moli (56 nafar (9,14%));

O'n oltinchi o'rin maishiy xizmatlar (35 nafar (5,67%)) dan iborat bo'ldi. Bu holat o'spirinlarning munosabatiga ko'ra huquqiy munosabat sohalariidagi buzilishlar ro'y bergan holatlardir. Kelgusida ushbu yosh bosqichidagi shaxslarning yuqorida sanab o'tilgan sohalari doirasida o'zlarining mustaqil turmush tarzini amalga oshirishlari bilan bog'liq munosabatlar o'rganilganda mutlaqo boshqacha muhit kuzatilishi mumkin. Ammo ushbu yosh bosqichida esa ularning ifodalanish holati yuqorida keltirilgan empirik ko'rsatkichlar bilan cheklanmoqda. Bu esa o'spirinlarning faoliyati doirasida ularning fuqarolik haq-huquqlari qaysi sohalarda qanday darajada tashkil etilganlik holatini ifodalaydi deyish mumkin.

O'spirinlar tomonidan huquqiy bilimlarga ega bo'lish yoki inson xatti-harakatini meyoriy-huquqiy hujjatalar bilan chegaralanishi oqibatida frustratsiya vujudga kelayotgandek tassurot uyg'otadi. Aksincha, yoshlar o'rtasidagi cheklangan psixotrop moddalar savdosi va iste'molini qonun doirasida cheklash bejizga emas. Shu sababli insonning huquqiy savodxonligi nima berishi mumkin degan savolga berilgan ikkita javob varianti o'spirinlarning yosh xususiyatiga xos qarorlar deyish mumkin.

O'spirinlarning huquqlarini buzilishi va ularning huquqiy savodxonlikka ehtiyojlari bilan bog'liq tajribaning davomi bevosita mazkur tushunchaning mohiyati va uning mezonlari to'g'risidagi tasavvurlarini o'rganishga undadi.

Shaxsning itimoiylashuvida shaxs o'zi yashayotgan jamiyatdagi huquqiy meyorlarni, huquqiy tartiblarni qabul qilishi va shu shartlar asosida hayot kechirishi muhim hisoblanadi. Yuqoridagi shartlarni amalga oshirishda huquqiy savodxonlikning mavjudligi yetakchi omildir. Shu sababli ham huquqiy savodxonlikni oshirishni hamda shakllantirishni ijtimoiylashuvning dastlabki sharti sifatida qabul qilish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'spirinlarda huquqiy savodxonlik shakllanishining psixologik xususiyatlari. Jo'rayev Bahrom. Monografiya.-Qarshi «Nasaf» 2022-yil. 128-bet.
2. Қўчмас мулк ва мулк ҳуқуқи// Ёдгоров Х., Тангабаев Б., Саидмуратов Б. муаллифлигида Амалий қўлланма.- Тошкент. Baktria press.-200-б.
3. https://www.norma.uz/bizning_sharhlar/soliq_tugrisidagi_qonun_hujjatlarini_buzganlik_uchun_sankciyalar_haqida_nimalarni_bilish_lozim.

Zuhra JO'RAYEVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti magistri
E-mail: zukhrakamoliddinova@gmail.com

O'ZDJTU falsafa doktori (PhD) N.A.Maxmudova taqrizi asosida

TANQIDIY FIKRLASH ORQALI O'QUVCHILARNING YOZISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu maqola sinfdagi harakat tadqiqotining bir qismidir. Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining ingliz tilini chet tili sifatida (EFL) tanqidiy yozish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun yozishni o'rganish jarayonida lug'at jadvali qanday amalga oshirilishini tasvirlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Tanqidiy fikrlash, yozish vazifalari, maxsus maqsadlar uchun ingliz tili, chet tili sifatida ingliz tili.

РАЗВИТИЕ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

Эта статья является частью исследования действий в классе. Целью статьи является описание того, как словарная таблица используется в процессе обучения письму для развития у учащихся начальной школы навыков критического письма на английском языке как иностранном (EFL).

Ключевые слова: Критическое мышление, письменные задания, английский для специальных целей, английский как иностранный.

DEVELOPING STUDENTS' WRITING SKILLS THROUGH CRITICAL THINKING

Annotation

This article is part of a classroom action research. The paper aims to describe how vocabulary chart is implemented in the writing learning process to develop elementary school students' English as a Foreign Language (EFL) critical writing skills.

Key words: Critical thinking, Writing tasks, English for Special purposes, English as a Foreign language.

Введение. Из языковых навыков, включающих аудирование, разговорную речь, чтение и письмо, письмо является наиболее продвинутым. Это означает, что писать должен тот, у кого нет проблем со слухом, речью и чтением. Как и во многих других странах Ближнего Востока и других регионов, иорданские студенты изучают английский язык как иностранный. На уровне колледжа или университета они также могут изучать английский язык для специальных целей, обычно связанных с областью, в которой они специализируются.

Английский язык пользуется большим спросом в Иордании, как и во многих неанглоязычных частях мира. Поэтому он преподается как предмет, начиная с младших классов школы. Однако подавляющее давление со стороны арабского языка за пределами школы оставляет очень мало областей, в которых учащиеся могут применять свои знания английского языка. Что касается письма, то тот факт, что сама арабская система письма полностью отличается от английской, не имеет значения. Но это только в том, что касается умения писать английский алфавит. Возможно, еще труднее достичь того уровня владения языком, которого ожидают от студентов ESP, которым необходимо использовать когнитивные навыки анализа, вывода и оценки на английском языке.

Литературный обзор. В отличие от чтения, письмо улучшает обучение по-другому; это демонстрирует тот факт, что обучение имело место. В программе ESP для моряков учащиеся обычно одновременно осваивают навыки аудирования, разговорной речи, чтения и письма. Это означает, что учащийся со слабой базой в первых трех навыках будет иметь трудности с письмом. По отношению к мышлению письмо является средством выражения мысли.

Продуктивный характер письма может быть сложным, если задачи не продуманы должным образом, потому что письмо включает в себя обнаружение того, как найти наиболее эффективный способ передачи идей. Тем не менее, без этого навыка ученикам, изучающим экстрасенсорное восприятие, может быть трудно или даже невозможно тренировать свое мышление на целевом языке (ср. Peyton, 1993; Tran, 1997). Учащиеся часто экспериментируют со словами, предложениями и большими текстами, чтобы эффективно донести свои идеи и закрепить грамматику и словарный запас, которые они могут выучить в классе (Bello, 1997).

Письмо – это уникальный навык, потому что его обычно учат в классе. Однако развитие этого навыка затруднено, если учитель пытается научить, как писать вместе с тем, что писать. В Колледже Акабы, например, студентам предлагается обобщать конспекты своих лекций, что они охотно делают на арабском языке, но не на английском. Это означает, что обычно они пишут на арабском языке. Поэтому заставить их рассуждать, оценивать, выносить суждения или решать проблему с помощью письма – непростая задача. В этой статье делается попытка выяснить, приобретут ли учащиеся ESP навыки рассуждения и тому подобное на английском языке благодаря практике письма, которую они проходят к концу своей программы.

Дискуссии о писательстве обычно вращаются вокруг того, как писать и что писать. Иногда первое умение предшествует второму; иногда оба развиваются вместе. Как бы то ни было, теории письма следуют продукту, процессу и жанру.

С точки зрения продукта учитель иностранного языка делает акцент на форме или на том, как писать. При

таком подходе учащегося учат механике письма, включая пунктуацию, использование заглавных букв, правописание и структуру предложения. Они также подвергаются риторическим упражнениям (Сильва, 1990). Как объяснили Хайланд (2003) и Трибл (1996), процессный подход больше фокусируется на этапах подготовки письменного материала, чем на результате. Теория процесса подчеркивает этапы написания, такие как предварительное написание, составление проекта, оценка и пересмотр. Жанровый подход, изложенный Swales (1990), более специализирован. При таком подходе учитель прилагает все усилия, чтобы помочь учащимся написать эссе с четкой целью. Студенты учатся, выбирая наиболее подходящие и выразительные языковые средства для желаемого результата. Общая цель этого подхода состоит в том, чтобы познакомить учащихся с правилами письменной речи, которые имеют отношение к их ситуации.

Методология исследования. Навыки критического мышления: Многие ученые объяснили, что такое критическое мышление. Согласно Самнеру (1906), критическое мышление означает рассмотрение и проверку предложений любого рода, которые предлагаются для принятия, с целью выяснить, соответствуют ли они действительности или нет. Для Пола (1989) критическое мышление – это такой способ мышления – о любом предмете, содержании или программе, — при котором мыслитель улучшает качество своего мышления, умело беря на себя ответственность за структуры, присущие мышлению, и налагая на них интеллектуальные стандарты. Чейн (1986), с другой стороны, рассматривает критическое мышление как способность анализировать факты, генерировать и систематизировать идеи, отстаивать мнения, делать сравнения, делать выводы, оценивать аргументы и решать проблемы.

Анализ и результаты. Развитие критических навыков с помощью письменных заданий: Исследователи, считающие, что письмо способствует развитию критического мышления, понимают приобретение навыков письма как проявление мышления. Это связано с тем, что письмо само по себе является средством выражения и передачи мыслей (Rivard, 1994; Klein, 2004).

Связь между письмом и критическим мышлением в школьном контексте была разработана различными учеными, потому что критическое мышление охватывает широкий спектр навыков, а также дополнительных навыков. Блум (1956) определил шесть уровней интеллектуального поведения в обучении, которые требуют критического мышления, включая знание, понимание, применение, анализ, синтез и оценку. Уэйд

(1995), с другой стороны, операционализирует критическое мышление в контексте обучения в таких действиях, как задавание вопросов, определение проблемы, изучение доказательств, анализ предположений и предубеждений, избегание эмоциональных рассуждений, избегание чрезмерного упрощения, рассмотрение других интерпретаций и терпимость. двусмысленность.

Как упоминалось в разделе 1.1., ESP 1 знакомит учащихся с использованием английского языка в морском контексте. ESP 2 – это продвинутая стадия курса, включающая более или менее те же письменные задания. Каждый тематический блок курса разработан таким образом, что он фокусируется на аспекте языка, который так или иначе способствует написанию. Давайте внимательно посмотрим на тематические единицы.

Первая тема ESP 1 – «Английский на море». Тема охватывает предложения по обучению в море и стратегии преодоления трудностей при изучении языка. Ключевые области языка для этого блока включают грамматику, словарный запас, произношение, функции и учебные навыки. Разработчики этого курса четко осознают тот факт, что языковые навыки сложным образом переплетаются между собой. Поэтому они включают грамматику и словарный запас, чтобы у учащегося был строительный материал для письма. Тем не менее, функциональные и учебные компоненты этого модуля заслуживают внимания, потому что они являются стратегическими и занимают промежуточное положение между грамматикой, словарным запасом и письмом.

Заключение/Рекомендации. В этой статье показано, что соответствие между письменными заданиями, содержащимися в программе ESP, и навыками критического мышления является низким. Поскольку письмо и мышление должны быть взаимозависимы, чтобы принести пользу обучению, я показал, что письменные задания, представленные в программе, больше ориентированы на механическое письмо, чем на мышление. Я повторяю, что письмо может стимулировать мышление, но только в том случае, если будет сделан тщательный выбор письменных заданий, включая формы письма, требующие познания. Студенты, изучающие иностранные языки, такие как студенты Maritime ESP в College, могут усвоить и, следовательно, могут применять письменные задания более высокого уровня, требующие оценки, вывода, сравнения или экзамена, если их навыкам аудирования, разговорной речи, чтения и письма на английском языке уделяется больше внимания до поступления в университет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дюрон Р., Лимбак Б., и Во В. (2006). Система критического мышления для любой дисциплины. *Международный журнал преподавания и обучения в высшем образовании*. 17(2), 160-166.
2. Эннис Р.Х. (1985). Логическая основа для измерения навыков критического мышления. *Образовательный Лидерство*. 43(2), 44-48.
3. Фишер А. (2001). *Критическое мышление: введение*. Кейптаун: CUP
4. Гринлоу С.А. и Делюч С.Б. (2003). Обучение критическому мышлению с помощью электронных дискуссий. *Журнал экономического образования*, 34 (1), (Зима), 36-52. <https://doi.org/10.1080/00220480309595199>
5. Хайланд К. (2003). Жанровая педагогика: социальная реакция на процесс. *Журнал второго языка письма*, 12, 17-29.
6. Кляйн PD (2004). Построение научных объяснений через письмо. *Инстр. наук*, 32(3), 191-231. <https://doi.org/10.1023/B:TRUC.0000024189.74263.bd>.
7. Марцано Р. Дж. (1991). Развитие мышления в рамках учебной программы посредством реструктуризации знаний. *Дж. Рединг*, 34(7), 518-525. 8. J. D. O Connor "Better English Pronunciation" Cambridge University Press. Second edition. 1980. p.70.
8. Patsy M. Lightbown, Nina Spada "How Languages are Learned" Oxford University Press. Third edition 2010. p.2.
9. Frederika Gebhard "English Pronunciation" The second edition 2010-2011. p. 14.
10. Nguyen Tien Dung, Faculty of Foreign Languages, the professor of Ba Ria – Vung Tau University, from his lecture
11. Marion Williams, Tony Wright "A Course in Language Teaching" Cambridge University Press. First edition, 1999. p.22.

UDK 53.35.014.54

Ikrom INOYATOV,

“Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti” milliy tadqiqot universiteti

Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti sirtqi bo‘lim boshlig‘i

E-mail: sirojiddin@umail.uz

QarMII dotsenti, PhD D.M. Ismoilov taqrizi asosida

FORMATION OF PROFESSIONAL TRAINING BASED ON AN INNOVATIVE APPROACH TO EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Annotation

This article is devoted to the use of advanced and modern teaching methods, the introduction of new information and pedagogical technologies in order to master the disciplines of "Water management and land reclamation" by students. When mastering the subject, textbooks, textbooks, lecture notes, handouts, electronic materials, virtual stands and soil monoliths and samples in working condition are used.

Key words: Software tools, electronic resource, animation, software package, software product, professional activity, technology, project, construction.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОДХОДА К ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ

Аннотация

Данная статья посвящена использованию передовых и современных методов обучения, внедрению новых информационных и педагогических технологий с целью овладения студентами дисциплинами "Водное хозяйство и мелиорация земель". При освоении предмета используются учебники, учебные пособия, конспекты лекций, раздаточные материалы, электронные материалы, виртуальные стенды и почвенные монолиты и образцы в рабочем состоянии.

Ключевые слова: Программных средств, электронный ресурс, анимация, программный пакет, программный продукт, профессиональная деятельность, технология, проектирования, конструкторский.

INNOVATSION YONDASHUV ASOSIDA KASBIY TAYYORGARLIKNI SHAKLLANTIRISHDA QO‘LLANILADIGAN TALIM TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Ushbu mafolada «Suv xo‘jaligi va melioratsiya» fanlari talabalar tomonidan o‘zlashtirishi uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilishga katta e‘tibor beriladi. Fanni o‘zlashtirishda darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma‘ruza matnlari, tarqatma materiallari, elektron materiallar, virtual standlar hamda ishchi holatdagi tuproq monolitlari va namunalaridan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: Innovatsion, elektron resurs, animatsiya, texnologiyalar, dasturiy mahsulot, kasbiy faoliyat, transfer, loyihalash, konstruktorlik.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi, 2018-yil 19-fevraldagi PF-5349-sonli “Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalari “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi”, 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-sonli “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlari hamda mazkur faoliyatga oid boshqa meyoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi[1].

Ma‘ruza, amaliy va laboratoriya darslarida mos ravishdagi ilg‘or pedagogik texnologiyalardan keng foydalaniladi. Respublikamiz mustaqilligi yillarida suv xo‘jaligini tubdan isloh qilish, tarkibiy tuzilmalari faoliyatini takomillashtirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va innovatsion asosda rivojlantirish yo‘nalishida bir qancha tadbirlar olib borilmoqda. Suv xo‘jaligi tizimi korxonalariga innovatsiyalarni joriy etish o‘z mazmuni va mohiyati jihatidan bir butun jarayon sifatida qaralishi lozim. Respublikamiz sharoitlarini hisobga oladigan bo‘lsak, bugungi kunda innovatsiya jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat bo‘lgan holda amalga oshirilmoqda:

-Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqotlarimiz natijasida suv xo‘jaligida innovatsiyalar bozorini shakllantirishda quyidagicha tarkibiy tuzilmalarning o‘zaro bog‘liqligini e‘tiborga olish maqsadga muvofiq:

- Suv xo‘jaligida innovatsiyalar bozori faoliyatida innovatsiya obyekt bo‘lgan ilmiy-texnik mahsulotlarni (ilmiy tavsiyalar, ixtirolar, foydali modellar, sanoat namunalar, seleksiya yutuqlari, dasturiy mahsulotlar, yangi texnologiyalar, nou-xaular va boshqa aniq ilmiy natijalar) ishlab chiqaruvchilar (ilmiy-tadqiqot muassasalari, oliy o‘quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot markazlari; tashabbuskor olimlar va ularning jamoalari, ixtirochi va konstruktorlar, jismoniy shaxslar);

- Ishlanmalarni joriy etishda ishtirok etuvchilar (ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalari, innovatsion tashkilotlar, markazlar, texnoparklar, konsalting markazlari, texnologiyalar transfer markazlari, nodavlat yuridik shaxslar);

- Innovatsion ilmiy-texnik mahsulot iste‘molchilari (suv xo‘jaligi boshqaruv organlari, irrigatsiya tizimlari havza boshqarmalari, irrigatsiya tizimi boshqarmalari, suv iste‘molchilari uyushmalari, fermer va dehqon xo‘jaliklari va boshqa qishloq xo‘jaligi korxonalar) qatnashishadi. Suv xo‘jaligi tizimida innovatsiyalarga talab va taklif shakllanishi jarayoni esa innovatsion mahsulotga innovatsiyalar bozori talabini rag‘batlantirish

- Namoyish maydonchalari, hududiy seminarlar, reklama, bukletlar tarqatish orqali ilmiy yechimlarni targ'ib qilish orqali; innovatsion mahsulotlarga taklif shakllanishi

- Agrosanoat majmuiga kiruvchi vazirliklar, idoralar tizimidagi korxonalar, suv xo'jaligi tizimi subyektlari va fermer xo'jaliklari uchun hamda ularning buyurtmalariga asosan, ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalari, texnoparklar, konsalting markazlari tomonidan tayyor ilmiy yechimlar ishlanmalar taklifi portfelini shakllantirish orqali amalga oshadi. Innovatsion mahsulotga baho shakllanishi – talab va taklif asosida, tomonlar kelishuvi bo'yicha baho shakllanadi (baho shakllanishida davlat tomonidan innovatsion mahsulot mualliflari va iste'molchilari uchun yaratilgan kreditlash, moliyalashtirish, soliqqa tortish borasidagi imtiyozlar e'tiborga olinadi).

-Tadqiqot metodologiyasi. Aytildan kelib chiqqan holda «Yangi pedagogik texnologiyalar» o'quv kursi bo'yicha ta'lim texnologiyasini loyihalashtirishdagi asosiy konseptual yondashuvlarni keltiramiz:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta, ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maksadlaridan kelib chiqqan holda yondashilishni nazarda tutadi.

Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyliigi, uning barcha bo'g'inlarini o'zaro bog'langanligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv. Shaxsning jarayonli sifatlarini shakllantirishga, ta'lim oluvchining faoliyatni aktivlashtirish va intensivlashtirish, o'quv jaryonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlari, tashabbuskorligini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

Dialogik yondashuv. Bu yondashuv o'quv jarayoni ishtirokchilarning psixologik birligi va o'zaro munosabatlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Demokratilik, tenglik, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi subyektiv munosabatlarda hamkorlikni, maqsad va faoliyat mazmunini

shakllantirishda va erishilgan natijalarni baholashda birgalikda ishlashni joriy etishga e'tiborni qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish orqali ta'lim oluvchi faoliyatini faollashtirish usullaridan biri. Bunda ilmiy bilimni obyektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini, dialektik mushohadani shakllantirish va rivojlantirishni, amaliy faoliyatga ularni ijodiy tarzda qo'llashni mustaqil ijodiy faoliyati ta'minlanadi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash – yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga qo'llash.

-Tahlil va natijalar. Keltirilgan konseptual yo'riqlarga asoslangan holda, «Yangi pedagogik texnologiyalar» kursining maqsadi, tuzilmasi, o'quv axborotining mazmuni va hajmidan kelib chiqqan holda, ma'lum sharoit va o'quv rejasida o'rnatilgan vaqt oralig'ida o'qitishni, kommunikatsiyani, axborotni va ularni birgalikdagi boshqarishni kafolatlaydigan usullari va vositalari tanlovi amalga oshirildi.

O'qitishning usullari va texnikasi. Ma'ruza (kirish, mavzuga oid, vizuallash), muammoviy usul, keys-stadi, pinbord, paradokslar va loyihalar usullari, amaliy ishlash usuli.

O'qitishni tashkil etish shakllari: dialog, polilog, muloqot hamkorlik va o'zaro o'rganishga asoslangan frontal, kollektiv va guruh.

O'qitish vositalari o'qitishning an'anaviy shakllari (darslik, ma'ruza matni) bilan bir qatorda - kompyuter va axborot texnologiyalari.

Kommunikatsiya usullari: talabalar bilan operativ teskari aloqaga asoslangan bevosita o'zaro munosabatlar.

Teskari aloqa usullari va vositalari: kuzatish, blits-so'rov, oraliq va joriy va yakunlovchi nazorat natijalarini tahlili asosida o'qitish diagnostikasi.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Mavzu: Kirish. Qishloq va yaylovlar suv ta'minotining asosiy vazifalari, tizimlari.

Ma'ruza mashg'ulotining ta'lim texnologik modeli.

O'zbekiston Respublikasining suvga bo'lgan umumiy talabi 71,7mlrd m³ bo'lib, shundan daryo suvlari 58,6 mlrd m³ - 81,7%, shu suvning 11,47mlrd m³ yoki 19,6% ichki daryo suvlari, yer osti suvlaridan foydalanish 10,1 mlrd m³ - 14,0% va zovur-oqova suvlaridan foydalanish esa 3,02 mlrd m³ -4,3% ni tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasining xududida jami 11,53 km³ suv resurslari shakllanadi, iste'mol qilinadigan suv resurslari esa 56,19 km³ ni, ya'ni 5 barobar ko'pni tashkil etadi. Respublikamiz bo'yicha olinadigan suvning 92 % qishloq xo'jaligida 9.5% maishiy, 1,5% sanoatda, 0,8% baliqchilikda va 0,2% energetika sohaslarida foydalaniladi.

Qishloq xo'jaligi sohasida suvdan samarali foydalanish maqsadida quyidagi

yo'nalishlar bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari bajarish maqsadga muvofiqdir:

- Ekinlarni tomchilatib va plyonka to'shab sug'orish usullarini keng joriy qilish maqsadida tadqiqotlar o'tkazish;

- Kam suv talab qiladigan, qurg'oqchilik ta'siriga chidamli qishloq xo'jalik ekinlari navlarini yaratish;

- Tuproqning suv sig'imini oshirish va naychalarida suvni ko'proq saqlash yo'llarini ishlab chiqish;

- O'simlik xujayralarida suvni saqlab turish va maqsadli sarflash;

- O'rtacha va kuchli mineralashgan sho'r suvlardan foydalanishda dimineralizatsiya usullarini yaratish va tozalangan suv samaradorligini oshirish yo'llarini ishlab chiqish;

- Chiqindi va oqova suvlarini tozalash va ulardan foydalanish usullarini takomillashtirish;

1-мавзу: Қишлоқ ва яйловлар сув таъминоти вазифалари,асосий шакл ва тизимлари-2соат.

Ўқув машғулотининг технологик харитаси

Шу билан бирга амалий машғулот режаси ҳам тузилиб ташкил этилади.

AMALIY MASHG'ULOT REJASI

Innovatsion faoliyatni rivojlantirishda avvalo ishni talaba bilish jarayonlari - sezgi, idrok, xotira, diqqat va tafakkurni faollashtirishga e'tibor qaratish va ta'limning ilg'or metodlaridan samarali foydalanish maqsadga muvofiq.

Bu jarayonda "Piktogramma" metodidan foydalanish, kasbiy tayyorgarlikni shakllantirish uchun imkon yaratib beradi.

Piktogramma – (L.V.Zankov tomonidan qo'llangan). Talaba mavzu yuzasidan aniq so'zni rasmdagi tasvir orqali eslab qolishi kerak. Bunda u so'z va tasvir o'rtasidagi aloqani o'ylab topishi kerak, bu esa keyinchalik o'sha figurani qayta esga tushirishga yordam beradi.

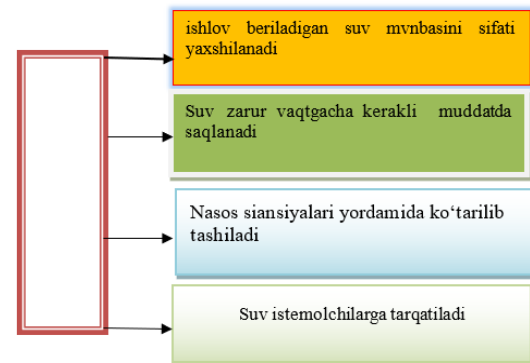
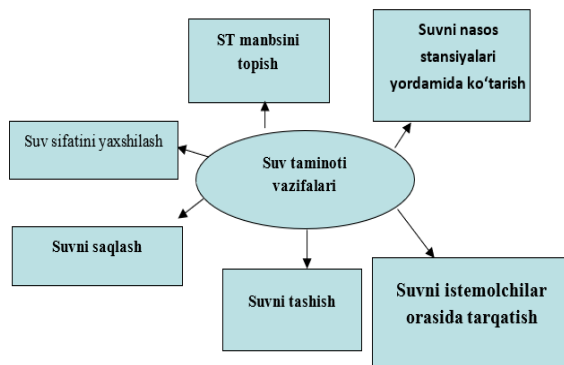
Rasm va so'z o'rtasidagi assotsiativ aloqani shakllantirish jarayonida

talaba shunday mazmunli aloqalarni tanlaydiki, uning fikricha, bu rasmlar so'zni eslab qolish uchun yaroqli bo'ladi. Shuning uchun ham bu metod orqali fikrlash faoliyati xarakteri, tafakkurning rivojlanish imkonini beradi.

Metodikaning mazmuni: talaba aniq bir qurilma qismlarini (yangi mavzu yuzasidan albatta) eslab qolib, o'zi mustaqil rasm - sxema chizadi. Bu chizilgan rasm yoki sxema keyinchalik so'zni-figurani esga tushirishga yordam berishi kerak. Alohida harf tavsiya etilmaydi.

Мазкур метод орқали мавзуни идрок этгандан сўнг талабада амалда қўллаш имконини берувчи "ТО'RT POG'ONALI" metodidan foydalanish mumkin bo'ladi.

"Tushuntirish" bosqichida talabaga oddiy tafakkur jarayoni bosqichini tushuntirib beradi.

"Nima qilish kerakligini tushuntirib berish" bosqichida talabalar mavzuning asosiy g'oyasini idrok etgan holda topshiriqni qanday bajarish kerakligini amalda ko'rsatib beradi.

"O'z nomi bilan ataladi"

- 1). Sifatni yaxshilash
- 2). Saqlash
- 3). Tashish
- 4). Tarqatish

Uchinchi bosqichda talaba ish xarakatlarini takrorlaydi. O'zlari bajarayotgan harakatlar yuzasidan fikrini bildirib, xatolarini to'g'rilab boradi.

Quyidagi jadvaldan foydalanib texnologik jarayonlarni bosqichlari «yashiringan» operatsiyalarni topishga doir blits-o'yin tashkil etish.

"To'rt pog'onali" metod - amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonining to'rt pog'ona doirasida kechadigan metodidir.

Bu metod ta'lim oluvchilarga bir xilda takrorlanadigan bilim va ko'nikmalarini tez va mukammal o'zlashtirib olishlariga yordam beradi. "To'rt pog'onali" metod qo'llanilganda, ta'lim oluvchilar iloji boricha oddiy operatsiyalar bilan tanishtiriladi, so'ng uni takrorlaydilar va to mukammal o'zlashtirmaguncha mashq kiladilar. Ushbu metod quyidagi bosqichlardan iborat:

- Tushuntirish;
- Nima qilish kerakligini ko'rsatib berish;
- Ko'rsatilgan tarzda qaytarish;
- Mashq qilish.
- Pedagog faoliyati:
- Tushuntirish;
- Ko'rsatib berish;
- Xatolarni tuzatish;
- Baholash.
- Talaba faoliyati:
- Tinglash;
- Kuzatish;
- Takrorlash;
- Mashq qilish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni.// O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. – T., 2017. B.39.
2. Покасов В.Ф. Управление качеством образования современной школы (методические материалы) // автор-состав. – Ставрополь. 2012. – 145 с.
3. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телекоммуникационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании: Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02. – М.: МГПУ, 2003.-332 с. РГБ ОД, 61:03-13/1698-6.
4. Xamidov V.S. Ta'lim tizimida keskin burilishga sabab bo'lgan 4 dastur haqida. «Infocom.uz», - Toshkent. 2010, №1, -54-57-b.
5. Шоштаева Е.Б. Интегральная технология обучения как основа повышения качества образовательного процесса: автореф. дис. канд. пед. наук. // Шоштаева Е.Б. – Карачаевск: 2003. – С. 23.

6. Xamidov V.S. Ta'lim tizimida keskin burilishga sabab bo'lgan 4 dastur haqida. «Infocom.uz», - Toshkent. 2010.
7. Turaev S.J. Methods of the using of software program Microsoft Excel in practical and laboratory occupation on physics, Scientific Bulletin of Namangan State University: 2019.
8. Смолкин А.М. Методы активного обучения: [Метод. пособие для преподавателей и организаторов проф. и экон. обучения кадров] / Смолкин А.М. – М.: Высш. шк.,1991. – с. 175
9. Psixologiya i pedagogika /Pod red. Abulxamovoy K.A., Vasinoy N.V., Lapteva L.G., Slastenina V.A. – М.: «Sovershenstvo», 1998.
10. Maxmadiyev B.S. MathCAD tizimida ishlash asoslari. O'quv qo'llanma. – Qarshi. 2012. – 144-b.
11. Turayev S.J., Xo'jayev L.X., Pardayev B.A. Matlab/Simulink muhitida dinamik sistemalarni modellashtirish va Borland Delphi7 dasturlash tilida grafigini o'rganish.
12. Аладьев В.З., Харитонов В.Н. Программирование: Maple или Mathematica. – Таллин, 2011. -415 с.

УДК:372.881.

Dilfuza YULCHIYEVA,
Uzbekistan State World Languages University
Teacher of the department Theoretical aspects of the English language №3
E-mail: dilfuzayulchiyeva92@gmail.com

Reviewer: Phd, Khakimova Gulsara Egamzarovna

DEVELOPING LITERATURE AWARENESS OF FUTURE ENGLISH TEACHER

Annotation

This scientific article gives information about enhancing the knowledge of the literature of future English teachers. As well, this paper reveals the role and function of the English language and the basic reasons for the promotion of the English language in the system of higher education. Professional training of future teachers should be based on the formation of their awareness of literature as the main key factor for developing their professional careers. The analysis for the preparation of future teachers for professional activities leads to comprehending the special relevance and importance of the problem of development of literature awareness of future teachers in the process of teaching English.

Key words: Literature knowledge, awareness, professional education, future teacher, English language, standard program, communication, communicative competence.

РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной научной статье дана информация об активизации знаний по литературе будущих учителей английского языка. Также в данной работе раскрываются роль и функции английского языка и основные причины продвижения английского языка в системе высшего образования. Профессиональная подготовка будущих учителей должна основываться на формировании у них представления о литературе как основном ключевом факторе становления их профессиональной карьеры. Анализ подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности приводит к пониманию особой актуальности и важности проблемы развития литературоведческого сознания будущих учителей в процессе обучения английскому языку.

Ключевые слова: Знание литературы, осведомленность, профессиональное образование, будущий учитель, английский язык, типовая программа, общение, коммуникативная компетентность.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA ADABIY SAVODHONLIKNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining adabiyot bo‘yicha bilimlarini oshirish haqida ma‘lumot beradi. Shuningdek, ushbu maqola ingliz tilining roli va funksiyasini hamda ta‘lim tizimida ingliz tilini ommalashtirishning asosiy sabablarini ochib beradi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi ularning kasbiy faoliyatini rivojlantirishning asosiy omili sifatida adabiyotdan xabardorligini shakllantirishga asoslanishi kerak. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni tahlil qilish ingliz tilini o‘qitish jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning adabiyotdan xabardorligini rivojlantirish muammosining alohida dolzarbligi va ahamiyatini tushunishga olib keladi.

Kalit so‘zlar: Adabiyot, xabardorlik, kasbiy ta‘lim, bo‘lajak o‘qituvchi, ingliz tili, standart dastur, muloqot, kommunikativ kompetentsiya.

Introduction. In modern conditions of development and expansion of international contacts - English is becoming the most important means of professional communication for specialists in various fields, including in the field of education. Therefore, in recent years, both abroad and in our country, teaching English is based on the needs of students [3]. Leadership for negotiating in English without the involvement of an interpreter is the basis of communicative and professional competence. English proficiency language is an indispensable condition for professional activity. In connection with the active development of direct ties, joint scientific research, cooperation in the field of education and an acute shortage of specialists capable of negotiating in English or participate in any type of activity, the problem of training teachers who speak English as a means of communications [7]. Observations of the learning process in higher education institutions, conversations with teachers, as well as the results of the analysis of tests (and control works) indicate that the achieved level of formation of communicative competence

does not fully meet modern requirements for professional communication of pedagogical specialists.

The integration of education into the global educational space actualizes the development of professional contacts with representatives of foreign countries and puts forward new requirements for university graduates. Today it is not possible to build a successful career without knowledge of English. This actualizes the formation of acme-creative qualities of the future English teacher [5]. It is quite obvious that in this situation a foreign language becomes one of the most important means of forming acme-creative qualities of future English language teachers, providing the success of his teaching career. Entry into modern conditions of life requires dynamic mastering of the languages of the world for their subsequent use in practical activities. The social significance of mastering English or several foreign languages by future teachers is determined by the value of the language as a means of intercultural communication and the conditions for implementation of personal plans; professional significance of

the application of foreign languages for self-improvement and advanced training.

The language policy for the promotion of the English language is also reflected in the international Program for the Development and Functioning of Languages. One of the main objectives of the program is to study English and other foreign languages [1]. Knowledge of the English language is becoming essential in today's society, this language is the part of a person's personal and professional life. The language is seen as a tool that allows a person to better navigate the world around him. In the process of learning English, future specialists need to one degree or another to form literature knowledge, communicative competence, the presence which allows a person to interact with other people in a household, educational, industrial and other spheres of life, using various sign systems, including the language that occupies the dominant position [4].

Insufficient theoretical development of issues of teaching methodology in English for professional activities is reflected in teaching. In particular, the existing textbooks and teaching aids in English for future teachers are compiled without taking into account the specifics of professionally oriented activities, professional terms, literature knowledge, materials that do not correspond to the topic and purpose of the lesson, but are offered by the authors, the exercises and tasks do not represent an integral system aimed at the formation of the communicative competence, literature knowledge necessary for future teachers.

The development of the ability for literature knowledge and communication occurs when the ability to use language means in various situations of communication in order to establish interaction, as well as the ability to assess, analyze the situation of communication, subjectively assess communicative potential and take the necessary solution. The ability to communicate is associated with such a concept as social competence, understood as the ability to act independently in social situations [2]. Vocational training will proceed more effectively if the educational and methodological aspects.

According to view of E. Polat [3], professional self-improvement of a teacher by means of information and communication technologies is an initiative, internally motivated, independent activity, which is aimed at developing the system of professional values received and determines the nature and final results of his educational work at school. For a teacher, such values are deeply conscious professional needs, interests, abilities, special knowledge, professionally significant practical skills and abilities, developed pedagogical thinking, skills (academic, didactic, gnostic, organizational, etc.), mastery, spiritual, moral and aesthetic qualities, a high culture of communication, creative ability. Perception of student as a subject interested in transforming himself as a person and future specialist, necessitates a change in the very content of higher education and the conditions under which it is implemented: in the educational accompanying the educational process, in its technological support, in updating the independent activities of students and teachers in the educational process of higher education. Professional self-improvement of the future teacher of a foreign language, as well as his pedagogical activities using information and communication technologies, by their nature is creative.

In order to participate in a particular area of human activity, it is necessary to master the language of this sphere, which is based on a certain system of concepts. Actual needs of the modern development of society set a number of fundamental tasks related to the transformation of the content of professional training of specialists in higher education. The modernization of higher professional education as a priority of objectives determine the preparation of a qualified worker,

competent, responsible, capable of effective work in the specialty at the level world standards, ready for continuous professional growth, social and professional mobility, at least fluent in three languages: the state language - as the language of interethnic communication, English as the language of integration into world economy [5].

At present, both in foreign and national literature, there has been a convergence of these two ways of teaching the language. The unity of language rules and actions was proved experimentally. Language rules fix what is natural in the use of language phenomena in speech, perform a subordinate, auxiliary function. Main action by which a foreign language is mastered is the process of communication, speech communication. In the process of communication, there is only the exchange of opinions, feelings, but also the development of linguistic means, giving them of a generalized nature [8]. Thus, a foreign language can be considered as a means of developing communicative competence. It means first of all, the ability to adequately clothe communicative goals and strategies for their achievements in linguistic forms, as well as the ability to use the norms of speech etiquette and social behavior in situations of intercultural communication, in which knowledge of the situational and sociocultural contexts of a foreign community is actualized. Content and technologies of education process that it is organically processes of self-organization, self-knowledge, self-analysis, self-assessment, self-education, self-education, self-development, etc. are combined, implementation of professional self-improvement of the teacher is mobilization of volitional, physical and intellectual efforts, primarily creative thinking, solving pedagogical tasks that are not amenable to algorithmization. Under appropriate conditions, professional self-improvement is the most effective factor in the professional growth of a teacher and increase the effectiveness of his pedagogical activities, a necessary condition for pedagogical creativity. With self-assessment, the process of perceiving oneself as a teacher, analysis, comparison or synthesis of what the teacher has done takes place.

The structure of literature knowledge and communicative competence reflects the nature of educational competencies and is a complex personal formation, including knowledge about native and other cultures, skills and abilities of practical application of their knowledge, as well as a set of personality traits that contribute to implementation of this knowledge, skills, and practical experience of their use in the course of interaction with representatives of a different culture. The composition of communicative competence according to the standard program is determined a set of the following competencies [7]:

- linguoculturological, which forms the student's primary "conceptual picture of the world" on the basis of his culture, as a linguocultural reflection of the national linguistic consciousness and mentality;

- sociocultural, which forms in the trainee "secondary cognitive consciousness" as a concept and image of the world of another linguo-society and the formation in his cognitive system of "secondary constructions - knowledge", correlating with knowledge about the world and the language of the "foreign language". This type of subcompetence is formed as "new" on the basis of "given" - culture and "linguistic consciousness" on the basis of their culture and language;

- cognitive, ensuring the formation of language as an integral parts of the process of cognition and formation of thinking [9].

In conclusion, developing literature awareness of language teachers really helps to increase the interest in the phenomenon of multicultural competence in general and its components in particular, accumulation and enrichment of

already existing knowledge of a multicultural nature, building them into a certain logical system, as well as in no small degree contributes to the step-by-step process of formation of the above-mentioned constituent elements in the structure. We have come to these conclusions based on the above mentioned conditions of the educational process, working with literature of foreign and native authors really contributed

to consolidation and enrichment of multicultural knowledge, improvement of skills and abilities to produce the acquired knowledge in the framework of a real communication with representatives of both their own and other cultures, and, accordingly, a significant the level of formation of multicultural competence in the complex of all its constituent elements.

REFERENCES

1. Akeshova M.M., Berkimbaev K., Meirbekova G., Daribaev Zh., Kurbaniyazov S., Abdikulova Z., 2013, "To the Problem of Using Competence-Based Approach and Information Technologies in Formation of Communicative Competence of the Future Specialists", *Creative Education*, China, Vol. 4. № 8. 503–508 p.
2. Akeshova M.M., 2012, "Pedagogic Competencies of Future Teachers of English Language", *Materials VIII of the international scientific and practical conference "Dynamic Naukowych Badan-2012"*, Praha, Vol. 11. 12–17 p.
3. Galskova N.D., 2004, "Intercultural learning: the problem of goals and content of teaching foreign languages", *Foreign language at school*, - No. 1. 3-7 p.
4. Ivanova A.V., 2010, "Development of multicultural education in the Republic of Sakha (Yakutia): historical and pedagogical analysis (XX century - the beginning of the XXI century)", *Author. dis. ... cand. ped. Sciences*, Yakutsk, 24 p.
5. Maugham W.S. *Theater [Text] / U.S. Maugham*. - M. : Manager, 2002. - 304 p.
6. Maugham W.S., 2000, "Moon and penny", M. : Manager, 320 p.
7. Pushkareva M.P., 2011, "Formation of multicultural competence of future teachers of the Russian language and literature in the educational process of the university": *dis... cand. ped. Sciences*, Bryansk, 188 p.
8. Silie H.N., 1995, "Culture of the teacher: strategies for intercultural communication", M.: Lincolnwood, 156 p.
9. Takhokhov B.A., Bogatykh N.A., 2008, "Multicultural competence as a factor in the development of students' tolerance", *Higher education*, No. 3. 24-25 p.

УДК: 378:811

Назира КАДЫРОВА,
Преподаватель кафедры современного русского языка,
Узбекский государственный университет мировых языков

Рецензент: Магдиева С.С. Доцент кафедры русской литературы и методики её преподавания ТГПУ имени Низамий

ФОРМЫ РАБОТ ПРИ ЧТЕНИИ ТЕКСТОВ

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые формы и этапы работ при обучении чтению текстов, а именно текстов по специальности, при которых выполнение заданий подчинено общей цели. Оптимальную работу по обучению чтению текстов по специальности можно связать с использованием коллективных форм, при которых выполнение заданий подчинено общей цели и требует от студентов распределение обязанностей, взаимоконтроля и взаимответственности. Эти формы работы подчинены тем формам, которые апеллируют к самой личности студента.

Ключевые слова: Эксплуатация, технические вагоны, характеристика вагонного парка, восприятие и осмысление обучаемого текста.

TYPES OF ACTIVITIES WHILE READING TEXTS

Annotation

The article discusses some forms and stages of activities in teaching reading texts, namely texts based on the specialty, in which the performance of tasks is subject to a common goal. Optimal work on teaching reading texts in the specialty can be associated with the use of collective forms, in which the performance of tasks is subordinated to a common goal and requires students to distribute responsibilities, mutual control and mutual responsibility. These forms of work are subordinated to those forms that appeal to the very personality of the student.

Keywords: Operation, technical wagons, characteristics of the wagon fleet, perception and comprehension of the text being taught.

MATNLARNI O'QISH FAOLIYATI TURLARI

Annotatsiya

Maqolada matnlarni o'qish jarayonida foydalaniladigan ayrim faoliyat turlari va bosqichlari, xususan, topshiriqlarni bajarishda mutaxassislik matnlarini o'qishda foydali bo'lgan faoliyat turlari muhokama qilinadi. Mutaxassislik matnlarini o'qishga o'rgatish bo'yicha optimal ish jamoaviy shakllardan foydalanish mumkin va bunda vazifalarni bajarish umumiy maqsadga bo'ysunadi va talabalar vazifalarini taqsimlash esa o'zaro nazoratni va javobgarlikni talab qiladi. Ushbu ish shakllari talabning shaxsiyatiga mos keladigan faoliyat turlaridan foydalanishni ham talab qiladi.

Kalit so'zlar: Eksploatatsiya, texnik vagonlar, vagonlar parkining xususiyatlari, o'qitilayotgan matnni idrok etish va tushunish.

Введение. Учитывая, что русский язык для студентов - нерусских является не только предметом изучения, но и средством овладения специальностью, задачу обучения литературы по специальности можно считать одной из основных на данном этапе.

Научный текст часто требует и ознакомительного, и просмотрового, и изучающего чтения, особенно когда студента приходится иметь дело с несколькими источниками по одной теме. Поэтому первый принцип, на основе которого строится система упражнений, предусматривает комплексность в обучении разным видам чтения. Задача преподавателя - организовать коллективную деятельность на занятиях по схеме обучения:

Студент – преподаватель. Студент – студент.

Мы предлагаем свою модель занятия:

Первый этап.

Учебной группе предлагаются для работы три текста по специальности, относящиеся к одной общей теме.

Текст 1 – «Характеристика вагонного парка»

Особенностями вагонного парка являются различие вагонов по конструкции, времени эксплуатации и техническому ресурсу, а для грузовых вагонов –

повсеместное их обращение по сети дорог без приписки к определенным пунктам.

Вагоны в зависимости от их назначения относят к пассажирскому или грузовому парку.

Грузовой парк состоит из крытых вагонов, полувагонов, платформ, цистерн, изотермических и вагонов специального назначения.

Пассажирский парк состоит из вагонов, используемых для перевозки пассажиров, вагонов – ресторанов, багажных, почтовых, вагонов специального назначения.

Для транспортировки мелкими отправлениями различных грузов, в том числе и скоропортящихся, широко применяют контейнеры и контейнеры. Грузовые вагоны общего назначения обращаются по всей сети дорог по принципу прямого бесперегрузочного сообщения и могут быть поданы под погрузку или выгрузку в любой пункт на любой дороге.

На железнодорожном транспорте введена единая восьмизначная система нумерации подвижного состава. Номер пассажирского вагона также восьмизначный.

Текст 2 – « Развитие вагонного парка»

Научно – технический прогресс в вагонном хозяйстве может быть достигнут путем обновления и дальнейшего совершенствования вагонного парка,

создания и развития индустриальной базы для его технического обслуживания и ремонта. Насыщение вагонного парка надежным подвижным составом, требующим наименьших затрат труда и времени на выполнение погрузочно – разгрузочных работ, ремонт и техническое обслуживание, способствует более полному и эффективному удовлетворению потребностей народного хозяйства в перевозках.

В вагонном хозяйстве постоянно увеличивается доля специализированного подвижного состава.

Для увеличения провозной способности железных дорог при ограниченных нагрузках от оси колесной пары на рельс значительно возрос выпуск восьмиосных вагонов. В ближайшее время завершится перевод всех грузовых вагонов в роликовые подшипники. Парк пассажирских вагонов пополняется новыми цельнометаллическими вагонами, имеющими прочный сварной кузов, унифицированные ходовые части, надежное тормозное оборудование, современный интерьер. Для улучшения использования вагонного парка внедряется автоматизированная система непрерывного контроля за техническим состоянием подвижного состава.

Текст 3 – «Классификация вагонного парка»

Вагонный парк состоит из пассажирских и грузовых вагонов. В вагонах пассажирского парка перевозят людей, багаж, почту: к ним относятся и вагоны – рестораны, специальные вагоны. Пассажирские вагоны бывают дальнего, междолинейного и пригородного сообщения. Парк грузовых вагонов состоит из крытых вагонов, платформ, полувагонов, цистерн, вагонов изотермических и специального назначения.

Крытые вагоны предназначены для перевозки разнообразных грузов, их сохранности и защиты от атмосферных воздействий. На платформах перевозят длинномерные, громоздкие и тяжеловесные грузы. Полувагоны служат в основном для перевозки сыпучих грузов таких как: уголь, руда, кокс, щебень, гравий и др.

Жидкие грузы перевозят в цистернах. Скоропортящиеся грузы доставляют в изотермических вагонах. Их используют в летнее время для перевозки скоропортящихся грузов, а зимой – грузов, теряющих свои качества при замерзании.

Для перевозки различных грузов, в том числе штучных изделий, домашних вещей и др., используют контейнеры – деревянные или металлические.

Задание 1. Прочитайте текст (время ограничено) и определите тему.

Решение задачи двумя студентами (парная работа). Каждая пара работает с определённым текстом. После выполнения задания студентами преподаватель предлагает контрольные варианты темы каждого текста (используется кластеры карточки).

Текст 1 – «Особенности вагонного парка»

Текст 2 – «Обновления и внедрения новейших технологий в вагонном парке».

Текст 3 – «Сведения о пассажирских и грузовых вагонах парка».

Таким образом, коллективно формулируется заголовки текстов, раскрывающие цель сообщения.

Задание 2. Определите значения следующих слов и словосочетаний, несущих новую информационную нагрузку: железнодорожный транспорт, развитие, вагонное хозяйство, вагонный парк, повреждения грузов, грузоподъемности, скорости движения, вагоны, пассажирские, грузовые.

Слова и словосочетания должны встречаться в трех текстах. Студенты должны хорошо ориентироваться в тексте. Проводится работа связанная с пониманием

специальной лексики, без которой нельзя перейти к следующему этапу работы.

Второй этап.

Используются коллективные формы работы в сочетании с индивидуальными.

Решение задачи параллельно:

А) двумя студентами;

Б) малой группой;

В) выполнения задания учебной группой;

Г) индивидуальное выполнения задания;

Текст 1 – «Характеристика вагонного парка»

Задание 1.

А) прочитайте текст.

Значение следующих незнакомых слов постарайтесь понять по контексту, по словарю: особенности, конструкции, назначения, изотермические, транспортировки, восьмизначная.

Б) разделите текст на части по смыслу и озаглавьте каждую часть.

О вагонном парке.

Грузовой вагон.

Пассажирский вагон.

Транспортировка мелких грузов.

Грузовые вагоны общего назначения.

Нумерация подвижного состава.

Задание 2. Слушайте заглавия и найдите соответствующие им части текста. Части текста читают студенты, выполнившие задания. Остальные должны хорошо ориентироваться в тексте.

Задание 3. Найдите в тексте ответы на следующие вопросы. Вопросы даются преподавателем на доске.

А) Что необходимо для нормальной деятельности железнодорожного транспорта?

Б) Чем отличается современный парк вагонов?

В) Чем определяется сложность конструкции вагонов?

Задание 4. Прочитайте абзац текста. Абзац называется преподавателем, а студенты должны найти его в тексте. Чтение абзаца за установленное время. Используется интонирование, показывающее места, которые могут быть не понятны.

Задание 5. Найдите в тексте информационные центры, ориентируясь на назывной план. План дается преподавателем на доске.

Вагонный парк.

Виды вагонного парка.

Мелкие грузы.

Погрузка и выгрузка.

Текст 2 – «Развитие вагонного парка».

Задание 1.

А) Прочитайте текст и обратите внимание на следующие слова, которые встретились впервые:

ПОНАБ, буксы, платформа.

Б) составьте план текста в виде вопросов.

Как достигается прогресс в вагонном хозяйстве?

Чем насыщается вагонный парк?

Как увеличивается доля подвижного состава?

Задание 2. Значение незнакомых слов постарайтесь понять по контексту, по словарю: перевозки, доля, перевод, обслуживание.

Задание 3. Выпишите отдельно слова касающиеся.

А) Строеие пассажирского парка

Б) Развитие вагонного хозяйства

В) Новых типов вагона

Задание 4. Найдите в тексте предложение с данными словосочетания и выпишите их: специализированный подвижной состав, возрос выпуск, цельнометаллический вагон.

В вагонном хозяйстве постоянно увеличивается доля специализированного подвижного состава.

Значительно возрос выпуск восьмиосных вагонов.

Парк пассажирских вагонов пополняется новыми цельнометаллическими вагонами

Задание 5. Прочитайте 3 абзаца текста.

Задание 6. Какую новую информацию вы получили из текста?

Задание 7. Найдите в тексте границы между отдельными смысловыми частями, ориентируясь на план текста. Контрольный план текста дается на доске.

План: Научно – технический прогресс в вагонном хозяйстве.

Выпуск восьмиосных вагонов.

Пополнение парка пассажирских вагонов.

Внедрение автоматизированной системы контроля.

Задание 8. Найдите в тексте предложения, несущие основную смысловую нагрузку, ориентируясь на план текста.

Текст 3 «классификация вагонного парка».

Задание 1.

А) Прочитайте текст и обратите внимание на слова, которые встретились вам впервые.

Б) Выпишите название видов и типов вагонов.

Виды вагонов: пассажирские и грузовые вагоны.

Типы вагонов:

дальнего, межобластного;

Пассажирские вагоны - пригородного сообщения, вагоны –

рестораны, специальные вагоны.

крытые вагоны, платформы,

Грузовые вагоны - полувагоны, цистерны, вагоны

Изотермические и специального

Назначения.

Задание 2. Значение незнакомых слов и словосочетаний постарайтесь понять по контексту, по словарю: пригородное сообщение, громоздкие, длинномерные, тяжеловесные грузы, скоропортящиеся грузы.

Задание 3. Прочитайте название видов и типов вагонов, найдите о них информацию в тексте: Указать названия текстов.

Характеристика вагонного парка;

Развитие вагонного парка;

Классификация вагонного парка.

Задание 4. Найдите в тексте информацию о вагонах:

По назначению;

По следованию.

Студенту нужно сравнить предложенную информацию.

Проведена последовательная работа с техническими текстами по специальности, где коллективно выполнялись задания направленные на понимание теоретической информации, на получение новых сведений по данной теме, на приобретение навыков практической работы умение ориентироваться в литературе вопроса. Эта работа связана с определением ключевых понятий, данной темы. Использовались разные

виды чтения: просмотровое, ознакомительное и изучающее.

Третий этап.

На этом этапе работы задания по содержанию трех текстов формируются таким образом, чтобы студенты могли сравнить и обобщить полученную информацию.

Задание 1. Слушайте информацию текста 1. Контролируйте ошибки.

Задание 2. Дополните информацию текста 1. В соответствии с правилами технической эксплуатации железных дорог, каждый вагон должен иметь отличительные знаки и надписи:

На грузовых вагонах – знак МПС, номер, табличку завода изготовителя с указанием даты и место постройки, дату и место выполнения последних установленных видов ремонта, массу тары и грузоподъемность, полезный объем и условный знак оборудования роликowymi подшипниками; на пассажирских – Государственный герб и инициалы дороги, приписки, номер, табличку завода изготовителя, массу тары, число мест.

Задание 3. Слушайте информацию текста 2. Контролируйте ошибки.

Задание 4. Дополните информацию текста 2. Началось внедрение аппаратуры ДИСК ВКВ – Ц, позволяющая одновременно выявлять в движущемся подвижном составе перегретые буксы, неисправности поверхности катания колёс, провисшие или волочащиеся детали подвагонного оборудования. Эта аппаратура может передавать информацию на центральный диспетчерский пункт.

Задание 5. Слушайте информацию текста 3. Контролируйте ошибки.

Задание 6. Ответьте на вопросы:

Какие особенности вагонного парка существуют?

К каким паркам относятся мелкие вагоны?

На чём отправляются мелкие грузы?

Какая нумерация введена на железнодорожном транспорте?

Как развивается вагонный парк?

Из чего состоит вагонный парк?

Типы вагонов?

Цель данной модели – восприятие и осмысление читаемого текста, охват содержание трех текстов.

Заключение. Подводя некоторые итоги, отметим, что научная новизна нашей работы заключается в попытке решить важную проблему обучения студентов неязыкового вуза одному из аспектов владения иностранным языком посредством предложенной методики работы с аутентичными текстами по специальности. Аутентичные тексты играют важную роль в профессиональной подготовке студентов неязыковых вузов, так как в процессе работы с аутентичными текстами формируются навыки монологического высказывания, непосредственного понимания прочитанного, профессионального прогнозирования. На базе аутентичных специальных текстов формируется профессиональная и социокультурная компетенция студентов, расширяется лексический запас обучаемых, закрепляются грамматические навыки.

ЛИТЕРАТУРА

1. «Общий курс железных дорог» Москва, Транспорт – 1991г.
2. Гридюшко В.И., Бугаев В.П., Криворучко Н.З. «Вагонное хозяйство» Москва, Транспорт – 1988г.,
3. Шилова А. А/. Развитие навыков академического чтения у студентов неязыковых специальностей // Актуальные проблемы современной науки. 2011. № 6 (62). С. 126-132.

Зулфия КАРИМОВА,
преподаватель кафедры русского языка и методики его преподавания ДжГПУ
E-mail: karimova@mail.ru
Абдуназар НУРМАНОВ,
д.п.н., профессор. ДжГПУ. Узбекистан
E-mail: nurmanov@mail.ru

O‘zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d. Z.Sh.Djumabayeva taqrizi asosida

О ЯЗЫКОВОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ МИРА

Аннотация

Теория языковой картины мира – одна из самых изучаемых проблем современной лингвокультурологии. В этой области много нерешённых вопросов и противоречащих друг другу точек зрения. Та часть теории, которая посвящена изучению языковой картины мира нации, наиболее противоречива, поскольку предмет её изучения более относителен и неоднозначен, чем в случае с изучением индивидуальной языковой картины мира, например, писателя.

Ключевые слова: Концепт, концептуализация мира, категоризация, символизация, мышление и язык, языковая картина мира.

ABOUT THE LANGUAGE CONCEPTUALIZATION OF THE WORLD

Annotation

The theory of the linguistic picture of the world is one of the most studied problems of modern linguoculturology. There are many unresolved issues and conflicting points of view in this area. The part of the theory that is devoted to the study of the linguistic picture of the world of the nation is the most controversial, since the subject of its study is more relative and ambiguous than in the case of studying an individual linguistic picture of the world, for example, a writer.

Key words: Concept, conceptualization of the world, categorization, symbolization, thinking and language, linguistic picture of the world.

DUNYONI TILI KONSEPTUALIZATSIYASI HAQIDA

Annotatsiya

Dunyoning lingvistik tasviri nazariyasi zamonaviy lingvokulturologiyaning eng ko‘p o‘rganilayotgan muammolaridan biridir. Bu sohada hal etilmagan ko‘plab muammolar va qarama-qarshi fikrlar mavjud. Nazariyaning millat dunyosining lingvistik rasmini o‘rganishga bag‘ishlangan qismi eng ziddiyatli hisoblanadi, chunki uni o‘rganish mavzusi dunyoning individual lingvistik rasmini o‘rganishga qaraganda ancha nisbiy va noaniqdir. , masalan, yozuvchi.

Kalit so‘zlar: Kontseptsiya, dunyoning kontseptualizatsiyasi, turkumlashtirish, timsollashtirish, tafakkur va til, dunyoning lingvistik tasviri.

Введение. Согласно современным представлениям [Роль человеческого фактора в языке 1988; Человеческий фактор 1992; Апресян 1995а и 1995б и др.], языковая картина мира выступает как итог процесса языковой концептуализации мира.

Концептуализация и категоризация мира выступают как основные понятия современной лингвокогнитивной парадигмы гуманитарного знания [Демьянков 1994; Булыгина, Шмелев 1997; Болдырев 2004 и др.]. Эти два когнитивных, ментальных процесса представляют собой последовательные этапы общего процесса когниции – осмысления человеком окружающего его мира [Рахилина 1998; Кубрякова 2004; Рудакова 2004; Радбиль 2016 и др.]. В процессе концептуализации формируются отдельные «кванты знания» о мире [Токарев 2003: 17], абстрагирующие и обобщающие дискретный опыт восприятия человеком окружающей среды. Потом, на стадии категоризации, полученные концепты распределяются по классам и категориям на основании имеющихся у них общих и различительных признаков.

Материалы и методы. Концептуализация как осмысление поступающего из внешнего мира потока информации возможна только через действие механизма символизации, т.е. через использование знаков, которые

объективируют процессы ментальной деятельности человека и позволяет ему сделать их достоянием других людей в процессе информационного обмена, т.е. коммуникации. Концептуализация поэтому возможна в любой сфере семиозиса, т.е. в любой сфере, где фигурируют знаки и символы [Лосев 1982; Мечковская 2004], т.е. она может осуществляться в среде действия любой вторичной знаковой системы и, соответственно этому, может быть художественной, научной, религиозной, мифологической, бытовой и пр. [Роль человеческого фактора в языке 1988; КСКТ 1996].

Однако базовой, первичной знаковой системой является естественный язык. Обладая, в отличие от других систем, универсальностью и имея отношение ко всем видам деятельности без исключения, система языка наиболее полно воплощает набор элементов и их связей, выделяемых человеком в мире. Поэтому и базовым видом концептуализации следует считать языковую концептуализацию мира.

Таким образом, всякая знаковая система – в том числе язык, – в сущности, является результатом членения, концептуализации, категоризации мира. Поэтому под познанием, осмыслением мира надо понимать его концептуализацию. Единственная форма познания для человека – «разложение» действительности «по

полочкам». Чтобы превратить первичный опыт в знание, человек упрощает, схематизирует его, устраняет противоречия путём попытки их «подогнать» под единую схему. Мы часто выстраиваем отдельные знания о мире в ряд оппозиций, т.е. укладываем в схему. Мы членим действительность, чтобы удобнее было в ней ориентироваться так же, как разлиновываем лист бумаги, чтобы удобнее было писать. Познавая действительность путём её концептуального членения, мы лишаем мир диалектики, зато делаем его постигаемым. Причём это происходит на всех уровнях познания – будь то бытовые представления или научное знание (думается, чем больше знание претендует на научность, тем чаще в нём встречается схематизм, который можно считать ограниченностью).

Специфика языкового формата концептуализации мира заключается в том, что она не вполне осознаётся человеком, потому что осуществляется на внелогическом уровне, во многом подсознательно. К.Г. Юнг даёт такому феномену определение «коллективное бессознательное»; К. Леви-Стросс говорит о существовании некой единой «сетки сознания», которая объединяет все виды человеческой деятельности, коррелирующие на уровне отношений – приводится по [ФЭС 1983; ФЭС 2003; КСФТ 2006]. Множество учений этого времени связаны с попыткой проникнуть в само сознание, прорваться к предельным основаниям мысли, преодолеть сознание или просто постичь сам его механизм (феноменология, герменевтика, экзистенциализм, психоанализ, структурализм и все направления модернизма в искусстве). Но это не приводит ни к чему, кроме окончательного убеждения в существовании в человеческом сознании (или вне его) некоего пласта, сформированного независимо от самого конкретного сознания и предопределяющего наши собственные (условно говоря – собственные) суждения о мире. Этот пласт не осознаётся человеком, и им нельзя управлять. Он являет собой наследие исторически сформированного в определённом социуме образа мира. Всякое частное осмысление действительности есть проекция неизменной общей парадигмы. Человек находит себя внутри проекта языка, культуры и всего, что он наследует.

Несмотря на то, что понятие языковой концептуализации мира стало самостоятельным предметом изучения лишь в наше время, значительно раньше появляется идея несоответствия между действительностью и её восприятием. Проблема опосредованности мира языком рассматривалась ещё античными мыслителями. Непосредственная данность человеку сознания в языке всегда заставляла задуматься если не о влиянии языка на сознание, то, по крайней мере, о характере отражения мира в языке: «часто употребляемое понятие «реальность» является уже не онтологической реальностью, а фактически только тем, что человек может выразить через язык: классы существующих и несуществующих, фиктивных и воображаемых объектов, понятий, представлений, которые человек вычленил при помощи языка из природы или творчески создал и дал им имя...» [Роль человеческого фактора 1988: 114].

Результаты и обсуждения. Ещё Аристотель задавался вопросом о познании всеобщего через вхождение в язык: способность абстракции – уникальное свойство человека, и осуществляется оно языком. Однако невозможно понять, где начинается способность абстракции, если язык называет сначала конкретные предметы. Аристотель сравнивает процесс приобретения всеобщего знания с остановкой бегущего войска: невозможно определить, в какой момент происходит

остановка. Так же невозможно понять, в какой момент появляется абстракция и предметное знание о мире становится обобщённым. Но это в любом случае процесс, осуществляемый языком (при этом язык и мышление не разделяются античными философами). Познание есть обобщение вещей, выделение неких категорий, по которым распределяются объекты предметного мира. Эти категории явлены как единицы языка, или мыслительные единицы – данные понятия приравниваются [ФЭС 2003].

В Средние века проблема опосредованности мира языком поднимается в споре номиналистов и реалистов об отношении понятия к реальному миру. Предметом этого спора является скорее не отражение мира в языке, а сущность самого мира: либо он изначально вещественен, либо идеален. И уже в соответствии с решением этого вопроса, слова либо являются случайными наименованиями независимых вещей, либо отражают независимо существующие понятия. Так или иначе, язык отражает природу вещей (случайными именами или неслучайными) – независимо от их восприятия человеком: по большому счёту, язык идентичен миру. По-новому решается проблема в концептуализме. П. Абеляр использует понятие *концепт* для выражения идеи или образа вещи в человеческом уме. Это принципиально иное представление о механизме отражения мира в языке. Концепт соотносится не непосредственно с действительностью: это образ, формирующий и существующий в сознании. Характеризуя концепт, Абеляр приходит к идее его вторичности по отношению к речи. Концепт стоит по ту сторону языка, создаётся в нём [Абеляр 1992].

Подход к языку как акту творения мира в сознании и первичной сущности по отношению к мышлению последовательно был впервые предложен в XIX веке В. фон Гумбольдтом. Лингвистика XX и XXI века, так же, как вся наука и философская мысль этого времени, характеризуется антропологическим подходом к миру. Этот подход был обусловлен многими открытиями, обнаружившими, что человеческое сознание – не только инструмент познания мира, но своего рода шаблон этого познания. Философия языка В. фон Гумбольдта в числе других открытий сделала очевидным несвободу человеческого сознания. Немецкий лингвист не просто обратился к проблеме связи языка и мышления (об этом писали ещё философы античности), но поставил её в центр науки о языке. Он рассмотрел с этой точки зрения и проблему развития языка (в этом ему предшествовал И. Гердер, считавший, что язык существует, пока есть творческий дух в его носителях), и проблему различия языка и речи, и вопрос формы языка и его материала.

Центральная идея его учения, во-первых, в том, что связь между мышлением и языком не является односторонней: язык влияет на сознание, заставляет видеть мир в тех понятиях, для которых в нём есть обозначения. В. фон Гумбольдт рассмотрел язык как явление, довлеющее над человеческим сознанием, устанавливающее свой диктат. Язык заставляет видеть мир в тех категориях, которые в нём существуют, очерчивает вокруг человека «круг», который можно покинуть, лишь оказавшись в «круге» другого языка. Во-вторых, язык воплощает не просто человеческий взгляд на мир, но тот взгляд, который продиктован «духом» данного народа. Языки не только принципиально различаются системными свойствами и конкретными единицами, но каждый даёт свой образ мира, соответствующий духу данного народа [Гумбольдт 1984].

В XX в., в рамках философского и лингвистического неогумбольдтианства, европейские ученые развили эти идеи, что, например, нашло свое

отражение в учении философа Г.Г. Гадамера: «Всякое рассуждение о языке вновь и вновь охватывается языком. Только в языке мы можем думать, и именно это существование нашего мышления в языке является глубокой загадкой, которую язык ставит перед мышлением» [Гадамер 1997: 135–136]. По мысли философа, человек никогда не находится в «безъязыком состоянии»: «Скорее, мы в наших знаниях о мире и о нас самих всегда охвачены языком, который является нашим собственным» [там же, 136]. По словам немецкого учёного В. фон Варбургга, также тяготеющего к неогумбольдтианству, «лишь говорят об овладении языком; на самом же деле язык владеет человеком» – цитата по [СЛТА 2000: 53].

Представление о систематизации действительности в человеческом сознании воплощается в 20-е годы XX века в новом научном направлении – семиотике. Она основывается на положении о том, что любая область умопостигаемого мира существует для человека как система знаков, с помощью которых человек ориентируется в ней. В человеческом сознании может существовать лишь образ мира, модель мира. Знаковая сущность охватывает все явления культуры, включая язык. Знаковость заключается в членении мира на значимые части, условно говоря – единицы, которые в человеческом сознании имеют определённые отражения. Единство образа в сознании с прообразом в действительности есть знак [Лосев 1982; Лотман 1994; Успенский 1996; Мечковская 2004].

Проблема языковой концептуализации мира первостепенна для современной лингвистики, породившей множество научных направлений, которые с разных сторон подходят к обусловленности человеческой деятельности языком. Это когнитивная лингвистика, находящая языковую обусловленность в процессах познания; а также лингвокультурология и этнолингвистика, связывающие с языком национальное своеобразие. Все эти направления отталкиваются от положения о непосредственном отражении в языке сознания человека и нацелены на исследование культурно обусловленной информации в языке, к чему призывал еще

В. фон Гумбольдт: «Рассматривать язык не как средство общения, а как цель в самом себе, как орудие мыслей и чувств народа есть основа подлинного языкового исследования, от которого любое другое изучение языка, как бы основательно оно ни было, в сущности своей только уводит» [Гумбольдт 1984: 197].

Единство национального языка не обеспечивает понимания между людьми, однако самые существенные проблемы понимания возникают между носителями разных национальных языков. При этом знание иностранного языка лишь на первый взгляд разрешает это противоречие, но не решает проблемы понимания между людьми, имеющими разные родные языки. Понимание между носителями разных диалектов или собеседниками, владеющим и не владеющим сленгом, достигается значительно легче. Дело в том, что различия их языков сводятся к некоторым специфическим лексическим образованиям (диалектизмы, жаргонизмы и прочая лексика вне литературной нормы), обычно не затрагивая при этом в существенной мере даже грамматики языка. Все различия останавливаются, если воспользоваться терминологией Гумбольдта, на внешней форме языка, не затрагивая внутренней формы. (Язык индивидуума имеет более сложную специфику, являясь результатом опыта не только идеологического, но мировоззренческого вообще.)

Вывод. Разница между национальными языками кроется прежде всего во внутренней форме [Гумбольдт 1984], т.е. в неосознаваемых носителями языка принципах национально обусловленной языковой концептуализации мира, что невозможно подвергнуть переводу так же, как это делается с внешней формой языка. Специфику концептуализации мира, таким образом, следует рассматривать прежде всего на материале национального языка: в каждом естественном языке отражается определенный способ восприятия мира, навязываемый в качестве обязательного всем носителям языка. Осмысление мира в языке этноса носит системный и целостный характер, оно представляет собой особую «наивную» философию этноса, для каждого языка свою [Апресян, 1986: 5-33].

ЛИТЕРАТУРА

1. Роль человеческого фактора в языке 1988 — Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира: Кол. мон. [Текст] / Отв.ред. Серебренников Б.А. . – М.: Наука, 1988. — 216 с.
2. Человеческий фактор 1992 – Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис: Кол. мон. [Текст] - М.: Наука, 1992. — 281 с.
3. Апресян 1995а – Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т.1. Лексическая семантика [Текст] / Апресян Ю.Д. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 472с.
4. Апресян 1995б – Апресян Ю.Д. Избранные труды. – Т.2. Интегральное описание языка [Текст] / Апресян Ю.Д. – М.: Языки русской культуры, 1995. — 766с.
5. Болдырев 1998 – Болдырев Н.Н. Категоризация событий и специфика национального сознания [Текст] / Болдырев Н.Н. // Язык и национальное сознание: Сб. статей. – Вып. 1. – Воронеж: Истоки, 1998. – С. 29-30.
6. Болдырев 2001 – Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии: Учебное пособие [Текст] / Болдырев Н.Н. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 124с.
7. Болдырев 2004 – Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики [Текст] / Болдырев Н.Н. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 18-39.
8. Горшкова, Ручина 2011 – Горшкова Т.М., Ручина Л.И. Словарь комбинированного типа как способ лексикографического описания концептосферы русской народной сказки [Текст] / Горшкова Т.М., Ручина Л.И. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2011. – № 6-2. – С. 130-135.
9. Гумбольдт 1984 – Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт; Пер. с нем. под ред. и с пред. Рамишвили Г.В. – М: Наука, 1984. – 398 с.
10. Демьянков 1994 – Демьянков В.З. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода [Текст] / Демьянков В.З. // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17-33.
11. Радбиль 2016 – Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета: учеб. пособие. – изд. 4-е, стереотип. [Текст] / Т.Б. Радбиль. – М.: Флинта: Наука, 2016. – 328 с.
12. Рахилина 1989 – Рахилина Е.В. О концептуальном анализе в лексикографии Вежбицкой А. [Текст] / Рахилина Е.В. // Язык и когнитивная деятельность / Отв. ред. Фрумкина Р.М. — М.: Наука, 1989. – С. 46 – 51.

13. Рудакова 2004 – Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика [Текст] / Рудакова А.В.; Под. ред. Стернина И.А.. – Изд. 2-е, испр. / Рудакова А.В.. – Воронеж: Истоки, 2004.– 80 с.
14. Токарев 2003 – Токарев Г.В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта «труд» в русском языке) [Текст] / Токарев Г.В. – Волгоград: «Перемена», 2003.– 314 с.
15. Лосев 1982 – Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф: Труды по языкознанию [Текст] / Лосев А.Ф.. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 480 с.
16. Мечковская 2004 – Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций [Текст] / Мечковская Н.Б. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 432 с.
17. Лотман 1994 – Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Текст] / Лотман Ю.М. – СПб.: Искусство, 1994. – 413 с.
18. Успенский 1996 – Успенский Б.А. Избранные труды, том I. Семиотика истории. Семиотика культуры. – 2-е изд., испр. и доп. [Текст] / Успенский Б.А. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 608 с.
19. Успенский 2007 – Успенский Б.А. Ego Loquens: Язык и коммуникационное пространство [Текст] / Успенский Б.А. – М.: РГГУ, 2007. – 320 с.
20. СЛТА 2010 — Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / Ахманова О.С. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 576 с.
21. ФЭС 2003 — Философский энциклопедический словарь [Текст] / Ред.-сост. Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А. — М.: ИНФРА-М, 2003. — 576 с.

UDK: 159.923.5:681

Svetlana KULATOVA,
QarDU psixologiya kafedrası tadqiqotchisi, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Psixologiya fanlari doktori (DSc) B.Jo'rayev taqrizi ostida

VOYAGA YETMAGANLAR XULQ-ATVORIDA VIRTUAL OLAMGA QARAMLIKNING OLDINI OLISH - PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Аннотация

Maqolada voyaga yetmaganlar xulq-atvorida virtual olamga qaramlikning oldini olishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Unda muammoning nazariy va amaliy jihatlari, bu borada olimlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida so'z borgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Globallashuv, internet, axborot, axborot-psixologik xavfsizlik, ochiq axborot tizimlari, ommaviy axborot vositalari, internet qaramlik.

ПРОФИЛАКТИКА ЗАВИСИМОСТИ К ВИРТУАЛЬНОМУ МИРУ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА В ПОВЕДЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация

В статье изучена проблема социально-психологические особенности профилактики зависимости от виртуального мира в поведении несовершеннолетних. В ней рассматриваются теоретические и практические аспекты проблемы, научно-исследовательская работа, проведенная автором по этому вопросу. Проведенные автором исследования показывают, что изучение данной проблемы остается весьма актуальной и на сегодняшний день, и эти изучения ставят перед психологами важные задачи.

Ключевые слова: Глобализация, интернет, информация, информационно-психологическая безопасность, открытые информационные системы, средства массовой информации, интернет-зависимость.

PREVENTION OF DEPENDENCE TO THE VIRTUAL WORLD AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM IN THE BEHAVIOR OF MINORS

Annotation

The article studies the problem of socio-psychological features of the prevention of dependence on the virtual world in the behavior of minors. It deals with the theoretical and practical aspects of the problem, research work carried out by the author on this issue. The studies conducted by the author show that the study of this problem remains very relevant today, and these studies pose important tasks for psychologists.

Key words: Globalization, internet, information, information and psychological security, open information systems, mass media, internet addiction.

Kirish. Sivilizatsiya rivojining zamonaviy bosqichida axborot nafaqat jamoat va davlat institutlari faoliyatida, balki har bir inson hayotida hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Ko'z oldimizda jamiyatning axborotlashishi shiddat bilan va ko'pincha oldindan bilib bo'lmaydigan tarzda rivojlanmoqda. Shuning uchun ham jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik komponentlarini aniqlash, fuqarolarni ekstremistik va qo'poruvchilik tashkilotlarining vayronkor targ'ibotlaridan himoyalash hamda yoshlarning axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlash borasida ilmiy izlanishlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Eng avvalo, yoshlar xulq-atvori psixologiyasiga axborotning turli ko'rinishlari va oqimi, yosh davri va faoliyati, voyaga yetmaganlarning individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashni qaror toptirish hamda shu yo'nalishdagi mutaxassislar tayyorlaydigan ta'lim muassasalarida Davlat ta'lim standartlari, davlat malaka talablari, o'quv dasturlarini ishlab chiqishning istiqbolli yo'nalishlarini belgilash va takomillashtirish asosida axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashni kabi masalalar shular jumlasidandir.

Ma'lumki, dunyo axborot makoniga ulanmasdan mamlakat iqtisodini rivojlantirib bo'lmaydi. Shuning uchun

ham so'nggi yillarda yurtimizda axborot industriyasi telekommunikatsion vositalar bilan ta'minlash, sohada zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish, ochiq axborot tizimlarini tubdan takomillashtirish, jamiyat hayotini boshqarishda bunyodkor axborot mahsulotlarini tayyorlash sifati va darajasini muntazam oshirib borishning huquqiy-meyoriy asoslari yaratildi va "...yoshlarni kiberxavfsizlik asoslari bo'yicha o'qitilishini ta'minlash..." ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Buning natijasida esa voyaga yetmaganlarni axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashda zarur bo'ladigan shaxs xususiyatlarini qaror toptirish, bolalarni ularning sog'lig'iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilishning psixologik mexanizmlariga asoslangan manzilli xizmatni tashkil qilish bo'yicha ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish talab etilmoqda.

Voyaga yetmaganlarda axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini tahlil etish qator olimlar va tadqiqotchilarning obyekti sifatida o'rganilgan. Shu o'rinda mamlakatimiz olimlaridan Sh.R.Barotov, N.M.Dalimova, V.M.Karimova, E.M.Muxtorov, Sh.F.Mustafayeva, I.I.Raximova, X.A.Ruxiyeva, R.S.Samarov, L.A.Nigmatulina, B.M.Umarov, K.A.Xaydarov, U.D.Qodirov va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar juda muhim bo'lib, ularning

tadqiqotlarida axborot xavfsizligi muammosining nazariy-metodologik masalalari, ochiq axborotlar tizimi va yoshlar, psixologik himoya, yoshlar va virtual olam, destruktiv kult tashkilotlar faoliyati, kompyuter o'yinlariga qaramlikning psixologik diagnostikasini amalga oshirish va korreksiya qilish, kichik maktab yoshi, o'smirlik va ilk o'spirinlik yoshida kompyuter o'yinlariga qaramlik kabi masalalar chuqur o'rganilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi olimlaridan V.D.Anosov, C.B.Belov, A.B.Brushlinskiy, V.T.Ganjin, G.V.Grachev, G.YE.Juravlev, S.K.Roshin, T.M.Krasnyanskaya, V.YE.Lepkiy, G.S.Melnik, V.N.Moshin, A.B.Nepomnyashiy, S.P.Rastorguyev, P.I.Satleykin, G.Sillaste, A.N.Suxov, YE.A.Xodakovskiy, YE.I.Xomyakova, L.I.Sherhnev, YE.S.Polat va boshqalar xavfsizlik, ijtimoiy xavfsizlik, inson xavfsizligi, hayot va faoliyat xavfsizligi, jamiyatda axborot xavfsizligi kabi dolzarb masalalar ilmiy tadqiq etilgan.

YE.S.Polat o'z ilmiy izlanishlarida voyaga yetmaganlar bolalarda axborot bilan ishlash muammolarini o'rganan. Uning tadqiqotlarida keltirilishicha, ma'lumotni filtrlashning kognitiv usullari orqali ham, voyaga yetmagan bolalarda axborotlar bilan to'g'ri ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Muallif, voyaga yetmaganlar uchun axborotlar xavfsizligi borasida quyidagilar kerakligini ta'kidlaydi: 1) o'quvchilar internet texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari va muammolarini, shuningdek ommaviy axborot vositalari orqali qanday qilib manipulyatsiya qilishni bilishlari kerak; 2) ular tizimdan olingan ma'lumotlarni filtrlay olishlari, buzadigan tarkibiy qismlarni aniqlashlari va ayrim axloqiy meyorlarga asoslanishlari kerak; 3) tanqidiy fikrlash va ma'lumotni idrok etishning mavjudligi va rivojlanishi zarur; 4) axborot bilan ishlash tajribasiga ega bo'lishi kerak [4].

N.N.Mextixanovanning xulosalariga ko'ra, yosh avlodning 90 foizi asosiy axborot manbai sifatida "o'rgimchak to'ri" deb nom olgan Internet tarmog'iga murojaat qilmoqda [5]. Albatta, bu tarmoqning qulay axborot manbai ekani, istagan ma'lumotni undan bir zumda topa olish mumkinligi, soniyalar ichida dunyoning narigi chekkasi bilan bog'lanish

1-jadval.

Voyaga yetmaganlar xulq-atvorida virtual olamga qaramlikni namoyon bo'lish ko'rsatkichi

№	Qaramlik shkalasi	Qashqadaryo viloyati (n=145)		Surxondaryo viloyati (n=90)	
		μ	σ	μ	σ
1.	Ochiq axborot tizimiga qaramlik: shu jumladan,				
1.1.	televizorga bo'lgan qaramlik	12	1,28	10	1,18
		t=0,54**		t=0,54**	
1.2.	onlayn kompyuter o'yinlariga bo'lgan qaramlik	9	1,05	10	1,16
		t=0,39*		t=0,42*	
1.3.	internet va (yoki) ijtimoiy tarmoqlarga bo'lgan qaramlik	21	0,90	20	0,86
		t=0,42*		t=0,40*	
2.	Umumiy addiksiya:				
2.1.	qaramlikka bo'lgan umumiy moyillik	11	1,10	10	1,03
		t=0,47**		t=0,40*	

Izoh: *p≤0,05; **p≤0,01; ***r≤0,001

Ochiq axborotlar tizimi tarkibiga kiruvchi ommaviy axborot manbalari ichida – televideniya uzoq yillardan beri axborot iste'molchilariga masofadan turib o'z ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Bu ta'sir ostida axborot iste'molchilar auditoriyasiga mos turli toifaga mansub xulq-atvor namunalari shakllanganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, voyaga yetmagan axborot iste'molchilaridagi "televizorga bo'lgan qaramlik" shkalasida o'zaro farqlanishlarni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, 145 nafar Qashqadaryolik voyaga yetmagan sinaluvchilarda o'rta darajadagi (μ=12) TVga moyillik qayd etilgan bo'lsa, 90 nafar voyaga yetmagan Surxondaryolik

imkoniyati mavjudligi muhim omil. Shu bilan birga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining bu cheksiz in'omidan o'z g'arazli manfaatlarini yo'lida foydalanuvchilar soni ham ortib borayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi. Xalqaro ekspertlar dunyo miqyosida 38 foiz bola zo'ravonlik ruhidagi saytlarni, 26 foiz bola millatchilik xarakteridagi veb-sahifalarni muntazam kuzatib borishini aniqlashgan. O'zbekistonda ham internetdan foydalanuvchilar soni tobora o'sib, borayotgani, ularning aksariyati yoshlar ekanini hisobga olsak, bu holat barchamizni yanada ogoh va sergak bo'lishga undaydi. Bu esa, yoshlar, ma'naviyat targ'ibotchilari, ota-onalardan yanada hushyor va ogoh bo'lishni, yosh avlodning g'oyaviy-mafkuraviy immunitetini mustahkamlash borasidagi ishlar ko'lamini yanada kengaytirishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi, tahlil va natijalari. Biz ilmiy tadqiqot ishimizda voyaga yetmaganlarda axborot xavfsizligini ta'minlash jarayonining psixologik xususiyatlarini o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratdik. Tadqiqotni amalga oshirishda umumiy o'rta ta'lim tizimidagi o'quvchilarni, asosan o'smir yoshdagi o'quvchilar kontingentini tanlab oldik. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarda axborot xavfsizligini ta'minlash darajasining psixologik jihati bilan bir qatorda, ularning yosh, individual va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ham e'tiborimizni qaratdik. Tadqiqotimizda voyaga yetmagan bolalarda axborot xavfsizligini ta'minlashning psixologik xususiyatlarini o'rganish uchun G.V. Lozovaya tomonidan ishlab chiqilgan "Virtual olamga qaramlik" testidan foydalandik. Tadqiqotimiz obyektini Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida tahsil oluvchi 335 nafar o'quvchilar tashkil etadi.

Tadqiqotimiz empirik bosqichida G.V. Lozovaya tomonidan ishlab chiqilgan va sinovdan o'tgan 13 shkalada "Virtual olamga qaramlik" ni aniqlab beruvchi testning ochiq axborot tizimiga qaramlikni 3 shkalada aniqlab beruvchi mualliflik modifikatsiyasi variantini sinaluvchilar hukmiga havola qildik. Olingan miqdoriy va statistik natijalar 1-jadval ko'rinishida tizimlashtirildi.

respondentlarda TVga nisbatan past darajadagi (μ=10) moyillik namoyon bo'lgan (2.1-jadvalga qarang). Psixologik tadqiqotlardan ma'lumki addiktiv xulq-atvor to'satdan paydo bo'lmaydi. Qaramlik obyektiv borliqning uzluksiz jarayonida shakllanib, rivoj topib boradi. Shu bois ham qaramlik boshlanish oqibati ko'pincha zararsizdek tuyulsa-da, lekin uning individual tarzda kechishi xulq-atvorda kuchli namoyon bo'lishi bilan alohida e'tiborga molik sifatida qaralmog'i zarur.

Tadqiqotimizdan ko'rinadiki, televizorga bo'lgan qaramlik, voyaga yetmaganlarda shaxs xususiyatlarini shakllanishiga ham keskin ta'sir ko'rsatmoqda ekan. Ayniqsa,

telekanallar asosiy reytingini ko'tarayotgan shou-ko'rsatuvlar (bular ichida qimor o'yinlari – “Omadshou”, “Boriga boraka”, “Oltin kalit”, “Millioner shou”, “Sitro shou”...lar) voyaga yetmaganlarda boqimandalik xususiyatining qaror topishiga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Demak, bir pasda millioner bo'lish, tez boyib ketish va (yoki) avtomobil sohib(as) bo'lish istagini keskin oshishi, o'z navbatida voyaga yetmaganlarning “manipulyatsiya domi”ga (har ikkala hududda: $t=0,54$) tushib qolish xavfini ($p \leq 0,01$) keskin oshib ketishiga sabab bo'lmoqda (1-jadvalga qarang).

Darhaqiqat, dunyodagi kabi mamlakatimizda ham globallashuv va axborotlashuv jarayonini internetsiz tasavvur etish o'ta qiyin. Yangicha dunyo qarash, yangicha ong asosida voyaga yetayotgan “Z-avlod” vakillari sanalgan yoshlarimiz ochiq axborot manbai sifatida, asosan, internetga murojaat qilishmoqda. Natijalardan ko'rinadiki, tadqiqotda ishtirok etgan Qashqadaryolik va Surxondaryolik 235 nafar sinaluvchilarning ochiq axborot tizimiga, jumladan “internet va (yoki) ijtimoiy tarmoqlarga bo'lgan qaramlik” shkalasi bo'yicha unchalik katta bo'lmagan tavofutda yuqori darajadagi moyillikni namoyon qilishdi (mos ravishda: $\mu=21$; $\mu=20$). Bunga sabab sifatida sinaluvchilar psixikasining bio ijtimoiy tabiatini alohida e'tirof etish mumkin.

Psixologik tadqiqotlarda inson ruhiyati bioijtimoiy tabiatga ega ekanligi va bu holatga, uning ta'sirida kelib chiqadigan oqibatlariga uncha ham e'tibor berilmasligi qayd etilgan. Shu jihatdan biz tadqiqotimiz sharhida bioijtimoiy tabiatni voyaga yetmaganlar xulqi va ongi shakllanishi uchun yetakchi omil sifatida ko'rib chiqamiz. Inson ongining fundamentini ongsiz biologik xususiyatlar (shaxsiy va jamoaviy ongsizlik) tashkil etishi nuqtai nazaridan yondashsak, voyaga yetmagan o'smir va (yoki) ilk o'spirin yoshidagilar xulqi, nuqtai nazari va pozitsiyasi ochiq axborotlar tizimi orqali tarqatilayotgan turli axborot yordamida bir xil boshqarilishi mumkin. Shu jihatdan olib qaraganda har ikkala hudud sinaluvchilarining internetga, va ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarga bo'lgan yuqori darajadagi moyillikni (mos ravishda $t=0,42$; $t=0,40$) xavotirli holat ($p \leq 0,05$) sifatida qayd etish mumkin.

Voyaga yetmagan Qashqadaryolik va Surxondaryolik respondentlar xulq-atvorida virtual olamga qaramlikni namoyon bo'lish ko'rsatkichining, umumiy addiksiya jihati, ya'ni qaramlikka bo'lgan umumiy moyillikni psixologik nuqtai nazardan quyidagicha tahlil etish mumkin. Har ikkala hududda ham voyaga yetmaganlarning past darajadagi (mos

ravishda: $\mu=11$; $\mu=10$) moyilligini kuzatsak-da, ammo buning salbiy shaxs xususiyatlari shakllanishida yuqori darajagi ta'sirini alohida e'tirof etish mumkin. Masalan, TV, internet va (yoki) ijtimoiy tarmoqlarga orqali uzatilayotgan shou-ko'rsatuvlar ta'sirida yurtdoshlarimiz (kattalar) o'rtasida “qopqoqmaniya” kasalligiga chalinmagan odamni kamdankam uchratish mumkin bo'lib qoldi. Afsuski yoshi katta axborot iste'molchilarida shakllangan bunday xulq-atvor namunasi o'z navbatida voyaga yetmaganlar xulqida aks-ta'sirini ko'rsatmay qo'yamaydi.

Umuman olganda bu holat jamiyatda ijtimoiy normalarni o'zgarib ketishiga hamda voyaga yetmaganlarda axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladigan shaxs xususiyatlarining shakllanishiga salbiy ta'sirini namoyon qiladi. Bunda axborotning psixologik xavfsizligi ta'minlanganligi natijasida shaxs psixikasida namoyon bo'ladigan sublimatsiya mexanizmi voyaga yetmagan o'smirlarda o'z xohish-istaklari va xulq-atvorini remissiyalash fazasida yaqqol ko'rinadi.

Xulosa. Har qanday axborotlarning psixologik xavfsizligi borasidagi ma'rifat, yoshlarga ma'lum bir bilimlarni yetkazish, ularda axborotlar bilan ishlash madaniyatini to'g'ri shakllantirishdir. Axborotlar borasidagi psixologik ta'lim esa, yoshlarni turli yot axborotlar oqimidan asrash, salbiy axborotlar oqimiga qarshi psixologik bilim va ko'nikmalarini oshirish borasidagi amaliy faoliyatdir. Hozirgi kundagi amaliyot shuni ko'rsatadiki, insonlar internetga ma'lumot manbai sifatida ishonadilar va ko'pincha butun jahon internetiga murojaat qiladilar. Shuning uchun, fanda eng ko'p kutilgan narsa onlayn psixologik manbalar orqali yoshlar psixologiyasini turli shakllarda o'rganishdir.

Nazarimizcha, dunyo shiddat bilan rivojlanayotgan bir paytda, O'zbekistonda axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlash uchun quyidagi vositalarga alohida e'tibor qaratish lozim:

- Axborotlashtirish manbaalari faoliyati jarayonida mavjud shakllar va usullarni o'zgartirish, ularni milliy an'analarimiz va bugungi kun meyorlariga moslashtirish;
- Axborotlar tahdidiga qarshi barcha psixologik vositalardan foydalanish;
- Mahalliy ommaviy axborot vositalarining xalqaro miqyosdagi yoshlar ongiga ta'sirchanligini oshirish.
- Ichki va tashqi siyosatda ro'y berayotgan fakt va voqealarni yoritishda yangicha psixologik, sotsiologik va huquqiy yondashuvlarni qo'llash.

ADABIYOTLAR

1. Грачёв Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. М.: Издательство РАГС, 1998. С.34-56.
2. Кулатова С.Ю. “Вояга етмаган болалар тарбиясида ахборотнинг психологик хавфсизлигини таъминлашнинг асосий йўналишлари”. “Замонавий таълим” №2 (87), илмий-амалий оммабоп журнал. Т.: -2020. 49-56-б.
3. Кулатова С.Ю. “Социально-психологические особенности информационно-психологического обеспечения несовершеннолетних”. “Вестник интегративной психологии”. Международная академия психологических наук. Я., 2020. 26-29 ст.
4. Полат Е.С. Интернет и проблема информационной безопасности для подростков // Стандарты и мониторинг в образовании. 2004.-№4.-С.32-36.
5. Мехтиханова Н.Н. Психология зависимого поведения: учебное пособие / Мехтиханова Н.Н. -М.: МПСИ, 2008.-160 с.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сон “2022-2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони/ <https://lex.uz/docs/5841063>.

UDK:530.1:378.1

Sherali QO‘ZIBOYEV,
Quvasoy shahar ixtisoslashtirilgan maktab o‘qituvchisi,
Farg‘ona davlat universiteti fizika fakulteti maqsadli doktoranti
E-mail: sheralikuziboev1986gmail.com

O‘zMU professori, f-m.f.d. U.Abduraxmonov taqrizi asosida

METHODOLOGY OF ORGANIZING PHYSICS VIRTUAL LABORATORY COURSES IN HIGH SCHOOLS

Annotation

The article discusses the methods of using electronic animation laboratories in physics in the educational process and their effective use for schoolchildren, as well as the animated organization of virtual laboratory work using ICT tools in teaching physics in secondary schools. The algorithm is presented.

Key words: Technology, laboratory, animation, software, multimedia, educational process, software and pedagogical tool, information technology, 3D model, electronic board, speed, distance.

МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРНЫХ КУРСОВ ПО ФИЗИКЕ В ВУЗЕ

Аннотация

В статье рассматриваются методы применения электронно-анимационных лабораторий по физике в учебном процессе и их эффективное использование для школьников, а также анимированная организация виртуальных лабораторных работ с использованием средств ИКТ в обучении физике в общеобразовательных средних школах. представлен алгоритм.

Ключевые слова: Технология, лаборатория, анимация, программное обеспечение, мультимедиа, учебный процесс, программно-педагогический инструмент, информационные технологии, 3D-модель, электронная доска, скорость, расстояние.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA FIZIKADAN VIRTUAL LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH METODIKASI

Annotatsiya

Maqolada maktab o‘quvchilari uchun fizika fanidan virtual laboratoriyalarni ta‘lim jarayoniga tadbiiq qilish va tashkil etish metodikasi, hamda umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fizika fanini o‘qitishda AKT vositalaridan foydalanib virtual laboratoriya ishlarini animatsiyali tashkil etishga doir masalalar yoritilgan va algoritmi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Texnologiya, laboratoriya, animatsiya, dasturiy ta‘minot, multimedia, ta‘lim jarayoni, dasturiy pedagogik vosita, axborot texnologiyasi, 3D model, elektron doska, tezlik, masofa.

Kirish. Mamlakatimizda 2022-2026-yillarda rivojlanirishning yettita ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasidan — Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asoslangan Davlat dasturi ishlab chiqildi. Unda maktablarda ta‘lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqishga ham alohida e‘tibor qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-martdagi PQ-5032-sonli qaroriga asosan, 2021-2023-yillarda fizika fani bo‘yicha ta‘lim sifatini oshirish va fizika sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini ta‘minlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi.

Shu talablardan kelib chiqqan holda, umumiy o‘rta ta‘lim maktab o‘quvchilariga tabiiy fanlardan integrallashgan bilimlar asosida ta‘lim berish hamda o‘quv eksperimentini takomillashtirishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham dolzarb pedagogik muammo hisoblanadi.

Umumta‘lim maktablarida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib o‘qitishning afzalliklari juda ko‘p: o‘quvchilarda ma‘lum malakalarni shakllantirish vaqtini qisqaradi; mashq qilinadigan topshiriqlar soni oshadi; o‘quvchilarning ishlash sur‘ati jadallashadi; axborot kommunikatsiya texnologiyalari faol boshqarishni talab qilishi natijasida o‘quvchi ta‘lim subyektiga aylanadi; o‘quvchilar kuzatishi, mushohada qilishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni modellashtirish va bevosita namoyish qilish imkoniyati hosil

bo‘ladi; kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda darsni uzoqdagi manbalar bilan ta‘minlash imkoniyati paydo bo‘ladi; axborot kommunikatsiyalari bilan muloqot didaktik o‘yin xarakterini oladi va bu bilan o‘quvchilarda o‘quv faoliyatiga motivatsiya kuchayadi va hokazo.

Shu sababli ta‘limni kompyuterlashtirish muammolarini hal qilish bo‘yicha barcha rivojlangan mamlakatlarda, ular bilan bir qatorda, respublikamizda ham turli yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlari o‘tkazilmoqda.

Ta‘limga axborot texnologiyalarini jadal tatbiq etish, ta‘lim jarayonini kompyuterlashtirish yetakchi pedagogik-uslubiy g‘oyaga aylangan. Navbatdagi asosiy vazifa axborot texnologiyalari va kompyuterlashtirish bo‘yicha erishilgan natijalarni umumlashtirish yo‘li bilan yaxlit pedagogik-uslubiy nazariyani asoslashdan iborat.

Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fizika fanidan bilimlarni takomillashtirishda axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish jarayonini tatbiq etish laboratoriyalarning virtual variant ishlab chiqildi. Bu umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida fizikaning mazmunini va o‘quv eksperimentini takomillashtirish uchun muhim qadam bo‘ladi.

Buning uchun quyidagilarga alohida e‘tibor qaratilmoqda; fizika o‘qitishda o‘quv eksperimentini takomillashtirishda kompyuter vositalarini keng qo‘llash, o‘rganiladigan laboratoriya ishlarining o‘quv-bilimlar mazmunini shakllantirishda axborot kommunikatsiya texnologiya vositalarining o‘rni hisobga olish, fizikadan

o'zlashtirilishi lozim bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy malaka va ko'nikmalar mazmunini integrallashgan bilimlar asosida tashkil etish va fizika o'qitish jarayonini samarali tashkil etib, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda sezilarli yutuqlarga erishish.

Umumta'lim maktablari uchun tavsiya etilayotgan ushbu qo'llanma Milliy O'quv Dasturi (keyingi o'rinlarda MO'D deb yuritiladi) asosida ishlab chiqilgan. Qo'llanmani tayyorlashda MO'Dda 8-sinflar uchun tavsiya etilgan laboratoriya ishlarining mazmuni o'rganib chiqildi. Mazkur uslubiy ko'rsatma milliy o'quv dasturi rejasiga moslashtirib tayyorlandi. Bunda umumta'lim maktablarining 8-sinf o'quvchilari uchun fizikadan laboratoriya mashg'ulotlari bo'yicha o'zbek tilida virtual laboratoriya maydonchasi ishlab chiqishni joiz deb bildik. Bunda o'quvchilarning fizik qonun, hodisa va jarayonlarni chuqurroq o'rganishlariga, ularning tajriba o'tkazish va o'lchashlarning oddiy usullarini o'zlashtirishlariga ko'maklashish maqsad qilib qo'yilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ana'naviy statistik vizual va dinamik ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi ma'lumot turi. Shunday qilib «multimedia» terminini keng ma'noda shunday ta'riflash mumkin, u foydalanuvchiga effektiv ta'sir ko'rsatish maqsadidagi har xil dasturiy va texnik vositalaridan iborat bo'lgan axborot texnologiyalarining bir turi. R.Mayer o'zining «Multimedia learning» kitobida multimediani qo'llash asosida ta'lim sifatini oshirishning asosiy tamoyillari taklif qilingan: Multimedia Principle (multimedia tamoyillari) – faqat matnli ma'lumotlardan foydalanmasdan uning o'rniga matn, rasmlarni harakatlari, o'quvchilar bu laboratoriyalarni o'z ko'zlari bilan ko'rgan holda bajarishlari va natijada bilim va ko'nikmalari oshishi barobarida ta'lim jarayoni sifati oshadi; Spatial Contiguity Principle (muhitdagi yaqinlik tamoyili) – ma'no jihatidan bog'liq bo'lgan matn yoki rasmlar bir-biriga yaqin turishi lozim; Temporal Contiguity Principle (vaqtinchalik yaqinlik tamoyili) - ma'no jihatidan bog'liq bo'lgan matn yoki rasmlar harakatlari bir vaqtda taqdim qilinadi; Coherence Principle (moslik tamoyili) – multimedia bilan o'qitish jarayonida barcha ortiqcha tovush va rasmlar olib tashlanadi; Modality Principle (moddallik tamoyili) – ekrandagi matn va rasm harakatlari orqali o'qitishga qaraganda rasmni nutq orqali olib borgan samaradorli hisoblanadi; Redundancy Principle (ortiqchalik tamoyili) – o'qitish jarayonida animatsiyani nutq bilan olib borish lozim. Individual Differences Principles (individuallik tamoyili) – bilimlarni har bir talabaga to'liq yetkazib berish uchun o'qitishni formal shakl o'rniga dialog shaklida olib borgan ma'qul. Ta'limda multimedia texnologiyalarini qo'llashning asosiy afzalliklari[5-10]:

1. Ma'lumotlarni aniq va obrazli taqdim qilish ;
2. Interaktiv dialoglar yordamida o'qitish jarayonida individuallikni ta'minlash ;
3. O'quvchilarning idrok qilish va anglash xususiyatlarini rivojlantirish ;
4. Jahon axborot muhitida o'quvchilarning mustaqil ishlashini ta'minlash .

-Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim jarayonida ayniqsa fizika fanini o'qitish jarayonida axborot kommunikatsion texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga imkon yaratadi. AKT dan foydalanishning o'ziga xos muhim tomonlari shundaki, unda turli xil fizik qurilma va asboblarni tayyorlash shart yemas, hodisalarni jonli va tabiiy ko'rinishda tasvirlash, tajribani oz fursat ichida istalgan marta takrorlash, kuzatish qiyin bo'lgan va umuman kuzatilishi mumkin bo'lmagan jarayonlarni ham namoyish qila olish imkoniyatiga ega. Ushbu maqolamizda fizika faniga doir virtual laboratoriya ishini va undan foydalanish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashni maqsad qildik.

“First person” texnologiyasi asosida yaratilgan mazkur virtual laboratoriya tarkibida “elektr zanjirini yig'ishni hamda zanjirning turli qismlaridagi tok kuchi va kuchlanishini o'lchash” ni o'rganish jarayonlari virtual holatda foydalanuvchiga taqdim etiladi. Ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish zamon talabi bo'lib turgan davrda virtual laboratoriyalar mazkur talabni to'laqonli qamrab olishga xizmat qiladi.

-Tahlil va natijalar. Ishning maqsadi: o'tkazgich uchlaridagi kuchlanish va undan o'tayotgan tok kuchini o'lchash hamda Om qonuniga ko'ra o'tkazgich qarshiligini aniqlashni o'rganish.

Kerakli jihozlar: Tok manbai, milliampermetr, voltmeter, resistor, kalit va ulovchi simlar.

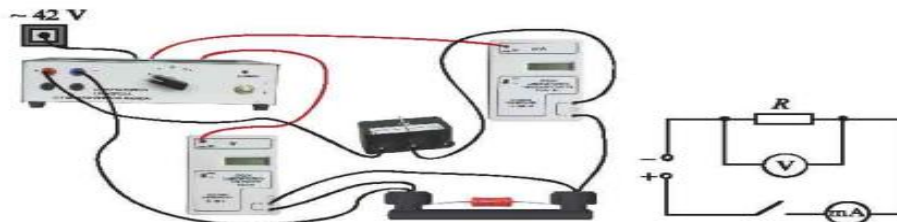
Ishni bajarish tartibi

Tok manbai, iste'molchi – resistor, milliampermetr, voltmeter va kalitdan iborat elektr sxema asosida zanjirni yig'ing. Kalitni ochiq qoldiring.

Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvati 4 V holatiga qo'yiladi.

Kalit ulanadi. Rezistoridan o'tayotgan tok kuchi milliampermetr va uning uchlaridagi kuchlanish voltmeter yordamida o'lchanadi. Olingan natijalar jadvalga qayd etiladi.

Kalit uziladi. Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvatini 6 V holatiga qo'yib, tajriba takrorlanadi. Olingan natijalar jadvalga qayd qilinadi. So'ngra kalit uziladi.

1-rasm

Tok manbaining iste'molchilarga kuchlanish beruvchi murvatini 8: 10 V holatiga qo'yib tajriba takrorlanadi. Olingan natijalar jadvalga qayd qilinadi.

O'tkazgichning elektr qarshiligini Om qonuniga ko'ra hisoblang va uni jadvalga qayd eting

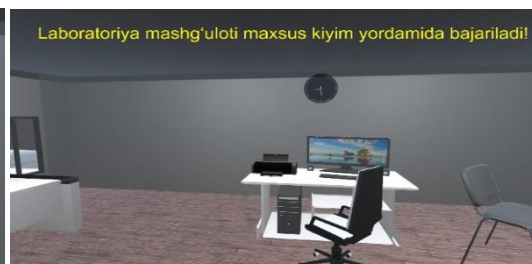
№	U1V	I1A	R1Ω	Ro'rt,Ω
1				
2				
3				

$$R_{\text{ortacha}} = \frac{R_1 + R_2 + R_3}{3}$$

qarshilikni o'rtacha qiymatini toping.

Natijani jadvalga yozing va xulosa chiqaring.

Virtual laboratoriyani bajarish algoritmi va metodikasi:

1(a,b)-rasm. Maxsus kiyim kiyish xonasining modeli. Tajribani bajarish uchun ruxsat olish:

2 - qadam. Laboratoriya xonasiga kirgan o'quvchi stol yoniga borib kompyuterni faol holatga keltiradi va laboratoriya ishining nazariy qismi bilan tanishib test savollariga javob beradi.

3 - qadam. Nazariy qisim va ish bajarish tartibi bilan tanishgan o'quvchi laboratoriya jixozlari yoniga borib ish bajarish ketma-ketligi bo'yicha natija olib daftariga yozib boradi.

Kutilayotgan natija:

O'qituvchida: o'quvchilarni baholashdagi shffoflikka erishadi, ularni tez va bir vaqtda baholaydi.

O'quvchida: fizik bilimlarni egallashga bo'lg'a qiziqishi ortadi, ijodiy (yaratuvchanlik) qobiliyati rivojlanadi.

O'quv mashg'ulotlarida interfaol texnologiyalarni qo'llash bilan biz o'quvchilarning nafaqat bilimini oshiramiz, balki ularning ijodkorlik faoliyatining rivojlanishiga ham olib kelamiz. Bundan tashqari o'quvchilarning barchasini qisqa vaqt davomida baholashga ham erishamiz.

Hozirgi kunda, o'qitishning texnik vositalari ichida eng samaralisi bu elektron doskadir. Chunki kompyuterlar,

mobil telefonlar, televideniya, internet muhitida o'sgan bugungi yoshlar jo'shqin ko'rinuvchi ma'lumotlarga hamda rag'batlantiruvchi omillarga juda chanqoq. Elektron doska proyeksion texnologiyalar sensorli qurilmalar bilan mujassamlashganligi sababli, unda talaba faqat kompyuterda ko'rganini ko'ribgina qolmasdan, balki u jarayonga aktiv aralasha oladi: orqaga - ildinga harakat qildira olishi va hatto tasvirni to'xtatib qo'yishi, ko'rilyotgan materialga qo'shimchalar kiritishi, o'zgartirishi, tahrir qilishi, har xil ranglar bilan belgilashi, unga izoh berishi mumkin bo'ladi. Demak, elektron doska ham o'zaro faollikni oshiruvchi omillardan biri ekan.

Xulosa va takliflar. Demak, Html5, javascript dasturdan foydalanish o'qitishda virtual laboratoriyalardan foydalangan holda, animatsiyali turda mashg'ulotlar olib borish o'qituvchiga qulaylik yaratilib qolmasdan, balki fizik tajriba ishlarini bajarish mexanizmlari va bosqichlarini tushunib yetishda yaxshi samara berishi kuzatildi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 6- oktyabr 1997-y. Farmoni // Ta'lim tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to'g'risida Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. -T.: Sharq. 1997.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fizika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5032-son Qaroriga 1-ilova, 17-band. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi 19.03.2021-y.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining axborotnomasi / Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. 4 - maxsus son - T.: Sharq. 1999-y.
4. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni //Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. -T.: Sh arq. 1991-y.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta maxsus ta'lim vazirligining //O'rta maxsus kasb-hunar ta'limining umumta'lim fanlari davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari. T.: Sharq. 2001.
6. Аксенов А.А. и др. Системно-комплексное построение фронтальных лабораторных работ в курсе физики // Темат.сб.науч.тр. Челабинск. политехн. ин-т. 1981, № 34, с. 86-87.
7. Begmatova D.A. Fizika praktikumi ish larini miqdoriy baholash ning didaktik asoslari. PFN ilmiy darajasini oliSh uchun yozilgan dis. Avtoref. -T.: TDPU. 2004. -22 b.
8. Begmatova D.A. Fizika eksperimenti xususida. // J. Xalq ta'limi. 2004. № 1. b.124-127.
9. Билолов И.У. Методика проведения лабораторных занятий в процессы обучения физики с применением персональных ЭВМ: Автореф. дис... канд. пед. наук. -T.: ^ДИУ. 1997. -22 с.
10. Boltayeva M.L. Fizika ta'limi jarayonida talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini rivojlantirish. PFN ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. Avtoref. T.: TDPU. 2004. -22-b.
11. <http://www.fizika.uz>
12. <http://Yenka.com>
13. <http://phet.colorado.edu/>
14. <https://iwant2study.org/lookangejss/>
15. <https://www.radian.com>

UDK: 373.211.24

Nargiza QUCHQOROVA,
Urganch davlat universiteti dotsenti
E-mail: kuchqarova06071979@gmail.com

Namangan davlat universiteti dotsenti PhD, Sh.Xo'jamberdiyeva taqrizi asosida

THE ROLE OF ELECTRONIC SYSTEMS IN THE FORMATION OF ECONOMIC COMPETENCE OF EDUCATORS

Annotation

This article provides information on the conditions and stages of simplifying the activities of preschool educational organizations with the help of modern digital technologies, the implementation of work on the admission of children to state preschool educational organizations, the use of public services and placement of tickets in MTTs, the application "non-state kindergarten" and electronic systems "e-jurist".

Key words: Referral, application "non-state kindergarten", electronic system "e-Lawyer", Public Services, administrative regulation, electronic queue, Preschool Education Management Information System, bbit system, contingent, integration.

РОЛЬ ЭЛЕКТРОННЫХ СИСТЕМ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВОСПИТАТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье представлена информация об упрощении деятельности дошкольных образовательных организаций с использованием современных цифровых технологий, осуществлении работы по приему детей в государственные дошкольные образовательные организации, условиях и этапах получения путевок при получении государственных услуг и трудоустройстве в ДОО, приложении негосударственный детский сад и электронных системах Э-юрист.

Ключевые слова: Путевка, приложение негосударственный детский сад, электронная система Электронный юрист, государственные услуги, административный регламент, электронная очередь, информационная система управления дошкольным образованием, система bbit, контингент, интеграция.

TARBIYACHILARNING IQTISODIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA ELEKTRON TIZIMLARING ROLI

Аннотация

Ushbu maqolada Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining faoliyatini zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida soddalashtirish, bolalarni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish ishlarini amalga oshirish, davlat xizmatlaridan foydalanish va MTT larga joylashtirishda yo'llanma olish shartlari va bosqichlari, "Nodavlat bog'cha" ilovasi va "E-huquqshunos" elektron tizimlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Yo'llanma, "Nodavlat bog'cha" ilovasi, "E-huquqshunos" elektron tizim, davlat xizmatlari, ma'muriy reglament, elektron navbat, Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimi, bbit tizimi, kontingent, integratsiya.

Kirish. Keyingi yillarda maktabgacha ta'limga katta e'tibor qaratilayotganligi, sohaga oid yangiliklarni va islohotlarning ko'pligi, rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalarini o'zimizga moslashtirgan holda olib borilayotganligi maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirish uchun yaratilayotgan sharoitlar quvonarli holatdir. Hozirgi davrda barcha sohalaridagi kabi maktabgacha ta'limda ham tizimga doir bo'lgan ishlar raqamli texnologiyalar asosida ya'ni, elektron tizimlar orqali olib borilmoqda. Shuning uchun ham bugungi kunda bo'lajak tarbiyachilarning iqtisodiy kompetentligini shakllantirish uchun muhim bo'lgan elektron tizimlarning o'rni nihoyatda kattadir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 28-martdagi 244-sonli "Bolalarni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish bo'yicha davlat xizmatlari ko'rsatishning ma'muriy reglamentini tasdiqlash to'g'risida"gi qaroriga muvofiq 2018-yil 1-apreldan boshlab, davlat xizmatlaridan foydalanish uchun jismoniy shaxslar faqat davlat xizmatlari markazlari yoki O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali murojaat qilinadi. Davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi bo'sh joylarning elektron hisobini yuritish, bolalarni tashkilotlarga qabul qilish uchun elektron navbatni shakllantirish va yo'llanmalarni

rasmiylashtirish O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimi tomonidan amalga oshiriladi.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Tashkilot direktori muntazam ravishda tashkilot quvvati va tarbiyalanuvchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni, tashkilotdagi bo'sh o'rinlar to'g'risidagi ma'lumotlarni, guruh ochilgan yoki yopilgan, guruh quvvatini, ta'lim turi o'zgartirgan, bola qabul qilingan va tashkilotdan chiqarilgan yoki boshqa guruhga o'tkazilgan vaqtdan boshlab bir ish kuni ichida O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimi (ya'ni bbit) ga kiritib borilishini ta'minlaydi. Tashkilotlarda bo'sh joylarning elektron hisobini yuritish, bolalarni tashkilotlarga qabul qilish bo'yicha elektron navbatni shakllantirish, bolalarni tashkilotlarga qabul qilish, bo'yicha yo'llanmalarni shakllantirish Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimi tomonidan avtomatik ravishda amalga oshirish tartibi quyidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun belgilangan:

-Umumiy turdagi davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari;

-Qo'shma turdagi davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari;

-Umumiy turdagi davlat idoraviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari;

-Davlat-xususiy sheriklikka asoslangan nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari [1].

Yuqorida ko'rsatilgan turdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarni bevosita davlat xizmatlari markazi tomonidan beriladigan yo'llanmaga asosan qabul qiladi, bu yo'llanmalar bolalarning ota-onalari va ularni o'rni bosuvchi shaxslar tomonidan ariza asosida MTTga navbatga qo'yilganda va bolaning navbati yetib kelganida shakllanadi. Ota-onalar yoki ularning o'rni bosuvchi shaxslar MTTga navbati kelganligi haqida arizada ko'rsatilgan telefon raqamiga keladigan sms orqali xabar topadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** MTT ga navbatga qo'yishda imtiyozga ega bo'lgan ota-onalarning bolalari ham mavjud bo'lib, ular:

-I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarning farzandlari;

- Ko'p farzadli oilada tarbiyalanayotgan bolalar;

- "Ayollar daftari"ga kiritilgan ijtimoiy himoyaga muhtoj onalarning farzandlari;

- Ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan yetim bolalar;

- Shartnoma asosida yashash joyini o'zgartirgan harbiy xizmatchilarning va ichki ishlar organlari xodimlarining farzandlari;

- Talabalar va pedagoglarning farzandlari;

- Aka-ukalari mazkur tashkilotning

tarbiyalanuvchilaridan bo'lgan bolalar;

- Ixtisoslashtirilgan MTTdan sog'lom bo'lib chiqqan bolalar;

DXSH NMTT lar DMTTlardan farqli o'laroq ushbu ma'lumotlar bilan bir qatorda MTBATga ijtimoiy ko'makka muhtoj oilalar farzandlarini va maxsus kontingent uchun ajratilgan kvota joylariga qabul qilingan bolalar haqidagi ma'lumotlarni ham kiritib boriladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi bo'sh joylar elektron hisobini yuritish, bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotiga qabul qilishda elektron navbatni shakllantirish va ularni MTTga qabul qilish, shuningdek, DXSH NMTT lardagi ijtimoiy ko'makka muhtoj oilalar va maxsus kontingent uchun ajratilgan kvotalar bo'yicha yo'llanmalarni shakllantirish MTBAT tomonidan avtomatlashtirilgan tarzda olib boriladi va tashkilotlarga bolalar shakllangan yo'llanmalar asosida navbatma-navbat qabul qilinadi. Davlat xizmatlarining, vakolatli organlarning va tashkilotlarning axborot almashinuvlari faqatgina idoralararo hamkorlikda o'zlarining elektron raqamli imzolari orqali amalga oshiriladi. (1-jadval. Bolalarni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish ishlarini amalga oshirish sxemasi.)

Bolalarni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish ishlarini amalga oshirish sxemasi [2]

Bosqichlar	Subyektlar	Tadbirlar	Bajarish muddati
1-bosqich	O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi	Maktabgacha ta'lim axborot tizimi hamda rasmiy veb-saytida o'z tizimidagi tashkilotlar to'g'risidagi ma'lumotlarning joylashtirilishini va ularning muntazam onlayn tarzda yangilab borilishini ta'minlash	Doimiy ravishda
2-bosqich	Ariza beruvchi	Davlat xizmatlari markaziga o'zi kelib murojaat qilish yoki elektron shaklda davlat xizmatlaridan foydalanish uchun YIDXPda ro'yxatdan o'tish	Xohishiga ko'ra
3-bosqich	1) Davlat xizmatlari markazi 2) YIDXP	So'rovnomanini maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimiga kiritish	1) 1 soat ichida 2) Avtomatik tarzda
4-bosqich	Maktabgacha ta'limni boshqarish axborot tizimi	a) yo'llanmani rasmiylashtirish — ko'rsatilgan tashkilot guruhida bo'sh joy mavjud bo'lsa; b) so'rovnomanini tegishli ravishda umumiy yoki imtiyozli ro'yxatga kiritish, shuningdek, navbatga qo'yilganligi haqida xabarnomani rasmiylashtirish — ko'rsatilgan tashkilot guruhida bo'sh joy mavjud bo'lmasa; v) yo'llanma yoki xabarnomani tashkilot va davlat xizmatlari markaziga (o'zi kelgan holda murojaat qilganda) hamda ariza beruvchiga (elektron shaklda murojaat qilganda) YIDXP orqali yuborish, bu haqida ariza beruvchiga xabar berish.	Avtomatik tarzda
5-bosqich	Ariza beruvchi	Yo'llanma yoki xabarnomani davlat xizmatlari markazi yoki YIDXP orqali olish	Yo'llanma yoki xabarnoma shakllangandan so'ng
6-bosqich	Maktabgacha ta'lim tashkiloti	Yo'llanma asosida bolani qabul qilish	Yo'llanma taqdim etilgandan so'ng

1-jadval

Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkilotlar to'g'risidagi ma'lumotlarni avtomatik ravishda yangilanib borilishi uchun o'z rasmiy veb-saytini MTBAT bilan integratsiyalashuvini ta'minlaydi va tashkilotlar manzillari, turlari, guruhlarining soni, tashkilotdagi bolalarning yoshini, ta'lim tili va smenasini ko'rsatgan holda guruhlardagi o'rinlar soni va bo'sh o'rinlarning mavjud ekanligi haqidagi ma'lumotlarni nazorat qilib boriladi. Bolalarni MTT ga joylashtirish uchun arizalar ota-onalar yoki ularning o'rni bosuvchi shaxslar tomonidan va bolaning yaqin qarindoshi bo'lgan bobosi, buvisi, voyaga yetgan opasi, akasi tomonidan va boshqa uchinchi shaxslar orqali "Davlat xizmatlari" markaziga murojaat qilgan holda yoki elektron tarzda amalga oshiriladi. Shuningdek, ota-onalar bolalarga tug'ilganlik haqidagi guvohnoma olayotgan paytlarida ham o'zlariga ma'qul bo'lgan MTT ga navbatga qo'yish uchun ariza berishlari mumkin bo'ladi. Bunda bolaning navbati bola 3 yoshga to'lmagunga qadar yetib kelmaydi. Bolani MTT ga navbatga uchinchi shaxslar tomonidan yoki ota-onalarining o'rni bosuvchi shaxslar tomonidan qo'yilgan taqdirda ushbu shaxsga berilgan ishonchnomaga asosan amalga oshiriladi. (2-jadval Bolalarni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish bo'yicha davlat xizmatlaridan foydalanish uchun so'rovnoma)

I. Ariza beruvchi haqida ma'lumot:	
1. Bolaga nisbatan (ota, ona, ularning o'rnini bosuvchi shaxs, yaqin qarindoshlar (bobosi, buvisi, akasi, opasi va boshqalar) yoki ishonchnoma asosida harakat etuvchi uchinchi shaxs:	
2. F.I.O.:	
3. Pasport ma'lumotlari (raqami va seriyasi):	
4. Manzili:	
5. Telefon raqami:	
6. Elektron pochta manzili (mavjud bo'lsa):	
7. Ishonchnomaning rekvizitlari (uchinchi shaxslar uchun):	
II. Bola haqidagi ma'lumot:	
1. F.I.O.:	
2. Tug'ilgan yili:	
3. Tug'ilish haqida guvohnoma ma'lumotlari (raqami va seriyasi):	
III. Tashkilot haqida ma'lumot:	
1. Tashkilot raqami:	1. 2. 3.
2. Guruhi:	
IV. Imtiyozli huquq borligi haqida ma'lumotlar va ularni tasdiqlovchi hujjatlar (mavjud bo'lsa)	
1. I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarning bolalari (nogironlik to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi)	
2. Yetim bolalar yoki ota-onasining qarovisiz qolgan bolalar (bitta yoki yolg'iz ota-onaning vafoti to'g'risidagi guvohnoma, ota-onaga huquqlaridan mahrum etilganlik to'g'risidagi sud qarori nusxalari va boshqalar)	
3. "Ayollar daftari"ga kiritilgan ijtimoiy himoyaga muhtoj yolg'iz ayollarning bolalari ("Ayollar daftari"ga kiritilganlik to'g'risida mahalla fuqarolar yig'inidan ma'lumotnoma)	
4. Akalari yoki opalari ushbu tashkilotning tarbiyalanuvchilari jumlasidan bo'lgan bolalar (qabul qilish to'g'risidagi buyruqning sanasi va raqami)	
5. Kontrakt bo'yicha harbiy xizmatchilarning va ichki ishlar organlari xodimlarining bolalari (ish joyidan ma'lumotnoma)	
6. Ko'p tarmoqli ixtisoslashtirilgan maktabgacha tashkilotlardan umumiy turdagi maktabgacha tashkilotlarga o'tkazilayotgan sog'aygan bolalar (tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyaning bola sog'lomligi to'g'risidagi xulosasi)	
V. Xabar berish tartibi	
1. Pochta orqali (pochta manzili)	
2. SMS yoki telefon orqali (telefon raqami)	
3. Elektron pochta orqali (elektron pochta manzili)	

2-jadval

Ijtimoiy ko'makka muhtoj oilalarning bolalari hamda maxsus kontingentga kiruvchi bolalarni davlat-xususiy sheriklikka asoslangan nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish uchun ariza beruvchilar so'rovnomanani ushbu jadvalga muvofiq shakl bo'yicha to'ldiradi.

- Tahlil va natijalar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining faoliyatini zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida soddalashtirish maqsadiga ko'ra davlat-xususiy sheriklik asosida faoliyat yuritayotgan va oilaviy nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarining davlat budjeti mablag'lari hisobidan oladigan subsidiyalarini berishda ishchi hodimlarning ishga kelib ketish kunlari va tarbiyalanuvchilarning har kungi yuritiladigan davomatlarini elektron tarzda amalga oshirish maqsadida Maktabgacha ta'lim vazirligining nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishning axborot tizimi tomonidan avtomatik tarzda hisoblab, uni nazorat qilish maqsadida "Nodavlat bog'cha" ilovasi yaratildi. Ilovada ishchi xodimlarning ishga kelib ketishlari va tarbiyalanuvchilarning har kungi davomatini yuritilishi shaxsni tasdiqlovchi biometrik identifikatsiya qilish texnologiyasiga yuqulash orqali amalga oshiriladi. Tarbiyalanuvchilarning davomat hisoboti tekshirilganda bolalarning davomati o'rtacha hisobda maktabgacha ta'lim tashkilotlarini boshqarishning axborot tizimi tomonidan ya'ni "Nodavlat bog'cha" ilovasi orqali tekshirilganda to'liq bola soniga nisbatan 40 foizdan kam bo'lgan taqdirda shu oyda ishchi xodimlarga davlat budjeti mablag'lari hisobidan oylik maosh to'lanmaydi. Ushbu ilovani amalga tadbir etishda muammolar yuzaga kelmasligi uchun nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari joylashgan hududlarning internet tarmoqlari uzluksiz va sifatli ishlashi tegishli tashkilotlar tomonidan nazorat qilinadi. "Nodavlat bog'cha" ilovasi bir so'z bilan aytganda, davomat yuritishning zamonaviy tizimi deydish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, Adliya vazirligi va Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi bilan birgalikda 2021-yil 1-oktabrdan Yuridik xizmat ko'rsatiladigan davlat idoralarining markazlarga yuboriladigan hujjatlari loyihalarini huquqiy ekspertizadan o'tkazish va qabul qilish jarayonlarini elektron shaklga o'tkazuvchi "E-huquqshunos" elektron tizimi ham

yaratildi. Quvonarlisi shundaki, bu "E-huquqshunos" elektron tizimi quyidagi asosiy imkoniyatlarga ega:

elektron tizimga ichki buyruq, shartnomalar va boshqa yuridik tusdagi hujjatlarning namunalarini kiritish hamda mavjud hujjatlar loyihalari namunalardan erkin foydalaniladi; elektron tizimdan foydalanuvchi tashkilotlar tomonidan shaxsiy kabinetga kirish, har qanday hujjat loyihasi va unga tahliliy materiallarni tayyorlash, qayta ishlash va xulosa olish uchun Markazlarga yuboriladi;

Markazlarning mas'ul xodimlari tomonidan, tegishli xulosa tayyorlash, hujjatlarni elektron raqamli imzo bilan tasdiqlagan holda, elektron tizimga biriktirish hamda o'zaro hujjat almashiniladi;

elektron tizimdan foydalanuvchi tashkilotlar tomonidan Markazlardan ijobiy xulosa olinganidan so'ng takrorlanmaydigan maxsus raqam berish va elektron tarzda qabul qilish hamda ushbu hujjatlarni avtomatik tarzda izchil ketma-ketlikda raqamlanadi;

davlat tashkiloti faoliyatini takomillashtirish bo'yicha takliflarni tizimga biriktirish, ularni tahrir qilish, takliflarni elektron raqamli imzo bilan tasdiqlash hamda yuboriladi.

Adliya vazirligi tomonidan 2022-yil 1-avgustdan boshlab bosqichma-bosqich "E-huquqshunos" elektron tizimiga bepul asosda ulash va ularga xizmat ko'rsatish choralari ko'rib o'z ish faoliyatini boshladi. E-huquqshunos tizimiga kirish va shartnoma, buyruqlarni yaratish tartibi lawyer.ijro.uz saytiga kirish orqali amalga oshiriladi.

- Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, bo'lg'usi tarbiyachilarimiz bugungi kunda Maktabgacha ta'limga oid bo'lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar, qaror va farmonlarni puxta o'qib o'zlashtirib olishlari zarur. Bo'lajak tarbiyachilarimiz o'z haq-huquqlarini bilish bilan birgalikda ish faoliyatini amalga oshirish jarayonida ham o'z natijasini ko'rsatmasdan qo'ymaydi. Hozirda MTT da hujjatlar bilan ishlash jarayonida ortiqcha qog'ozbozlikni kamaytirish borasida "E-huquqshunos" elektron tizim va "Nodavlat bog'cha" mobil ilovasining ishga tushirilgani ham buning yaqqol dalilidir. Bo'lajak tarbiyachilar bu elektron ilova va tizimlar haqida keng ma'lumotga ega bo'lib, o'zlari mustaqil ishlash ko'nikmasiga ega bo'ladi va kelgusi hayotda ham bu o'z samarasini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. “Bolalarni davlat maktabgacha ta’lim muassasalariga qabul qilish bo’yicha davlat xizmatlari ko’rsatishning ma’muriy reglamentini tasdiqlash to’g’risida” V.M. 319-son Qaror 20.05.2021-y.
2. O’zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida” gi O’RQ-595-son 2019-yil 16-dekabr.
3. O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 28-martdagi 244-sonli “Bolalarni davlat maktabgacha ta’lim tashkilotlariga qabul qilish bo’yicha davlat xizmatlari ko’rsatishning ma’muriy reglamentini tasdiqlash to’g’risida”gi qarori
4. Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta’lim sohasida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida soddalashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 2022-yil 2-avgustdagi 426-son qarori.
5. lawyer.ijro.uz .

UDK:112:316.346.13-053.81 (575.1)

Shuhrat MAMATQULOV,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası v.b dotsenti
E-mail: shuxrat.mamatqulov@inbox.ru

Siyosiy fanlar doktori, dotsenti D. Ernazarov taqrizi asosida

THE CREATORS OF THE RENAISSANCE FOR EDUCATED AND HIGHLY EDUCATED YOUNG PEOPLE

Annotation

The positive result of the reforms being carried out in our country to this day is largely connected with the raising of relations between the state and society to a completely new level. Young people are the main creators of these reforms. The main focus today is to provide young people with conditions for scientific research in various fields of science, and to encourage their achievements in science. The main goal is to increase the political consciousness of young people and legal education. In this article, we have given our opinions about the legal culture of our youth today and their improvement. Today, more attention is paid to science and youth education than ever before. In order to increase the knowledge and level of not only young people, but also members of our society as a whole, first of all, we need knowledge and high culture.

Key words: Renaissance, Consciousness, political consciousness, legal consciousness, identity, culture, active youth, constructivism

ТВОРЦЫ РЕНЕССАНСА ДЛЯ ОБРАЗОВАННОЙ И ВЫСОКООБРАЗОВАННОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Положительный результат реформ, проводимых в нашей стране по сей день, во многом связан с поднятием отношений между государством и обществом на совершенно новый уровень. Молодежь является главным творцом этих реформ. Основное внимание сегодня уделяется обеспечению молодежи условий для научных исследований в различных областях науки, поощрению ее достижений в науке. Основная цель – повышение политического сознания молодежи и правовое просвещение. В этой статье мы высказали свое мнение о правовой культуре нашей молодежи сегодня и ее совершенствовании. Сегодня науке и воспитанию молодежи уделяется больше внимания, чем когда-либо прежде. Для того чтобы повышать знания и уровень не только молодежи, но и членов нашего общества в целом, в первую очередь нужны знания и высокая культура.

Ключевые слова: Ренессанс, Сознание, политическое сознание, правосознание, идентичность, культура, активная молодежь, конструктивизм.

ILM-MARIFATLI VA YUKSAK BILIMLI YOSHLAR UCHUNCHI RENESANS BUNYODKORLARI

Annotatsiya

Bugungi kunga kelib mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning ijobiy natijasi ko'p jihatdan davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning tamomila yangi pog'onaga ko'tarilishi bilan bog'lanmoqda. Yoshlar bu islohotlarning asosiy buniyodkori hisoblanadi. Hozirgi kundagi asosiy e'tibor ham yoshlarga ilm-fanning turli sohalarida ilmiy tadqiqot uchun shart-sharoit qilib berish, ularning ilm-fandagi yutuqlarini rag'batlantirish zarur. Bunda asosiy maqsad yoshlarning siyosiy ongini huquqiy madsaniyatini oshirishga ham qaratilgan. Ushbu maqolada ham biz hozirgi kundagi yoshlarimizning huquqiy madaniyati va ularni oshirish haqida fikr mulohazalarimizni berib o'tganmiz. Bugungi kunda ilm-fanga, yoshlar tarbiyasiga har qachongidan-da ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a'zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma'rifat, yuksak ma'daniyat kerak.

Kalit so'zlar: Renessans, Ong, siyosiy ong, huquqiy ong, identitlik, madaniyat, faol yoshlar, konstruktivizm.

Kirish. Har bir jamiyat o'ziga zarur shaxsni tarbiyalaydi. Unga o'z taraqqiyoti darajasi va tendensiyalaridan kelib chiqib axloqiy, e'tiqodiy, kasbiy-professional, huquqiy va boshqa qator talablar qo'yadi. Jamiyat taraqqiyotining pirovard maqsadi ham inson, uning farovon, erkin va xavfsiz turmush kechirishidir. Jamiyat talabiga to'liq javob beradigan kishi turli davrlarda har xil atalgan. Yusuf Xos Hojib uni "tugal er", Forobiy "fozil kishi", tasavvuf namoyandalari "komil inson" deb ataganlar. "Har tomonlama rivojlangan shaxs", "uyg'un rivojlangan shaxs" atamalarini ham qo'llanilgan.

Mustaqillikdan keyin biz shaxsga nisbatan "komil inson", yosh avlodga nisbatan "barkamol avlod" atamalarini qo'llay boshladik. Gap atamada emas. Qanday sifatni qo'llamaylik, kelajak insonini tarbiyalashda biz, avvalo, jamiyat taraqqiyoti tendensiyalarini va ayni paytda milliy

ma'naviyatimiz xususiyatlarini hisobga olmog'imiz lozim. Binobarin, sun'iy intellekt va yuksak texnologiyalarga tayanadigan "to'rtinchi sanoat inqilobi" insonga qo'yadigan talablarini oldindan modellashtirishimiz va ta'lim-tarbiya tizimini ularga moslashtirish kerak.

Xuddi shunday milliy identligimizni saqlab qolish uchun ona tilimizni, tariximizni, adabiyotimiz va san'atimizni yetarlicha o'rgatishning optimal yo'llarini topmog'imiz lozim. Urf-odatlarimiz ham takomillashtirilishi va zamonaviylashtirilishi juda zarur. Ijtimoiy ongda, odamlarning xatti-harakatlarida burilish yuz berishi, yangi ideallar va qadriyatlar qaror topmog'i dardkor.

Uchinchi Renessans g'oyasini o'qitish va keng jamoatchilik ongiga yetkazishda nihoyatda ehtiyotkor bo'lish, me'yordan oshirib yubormaslik talab etiladi. Mafkuraviy

ishlarda sovet davridan qolgan bir illat bor: har qanday g'oya targ'ibotini kompaniyabozlikka aylantiramiz.

Uchinchi Renessans g'oyasining oraliq bosqich vazifalari aniqlanishi kerak. Masalan, 2030-yilda, 2040 — 2050-yillarda biz aholi jon boshiga taxminan qancha yalpi ichki mahsulot ishlab chiqaramiz, jahon reytingida taxminan qanday o'rinlarga ko'tarilamiz. Ta'lim, madaniyat, ilm-fan sohalarida qanday ko'rsatkichlarni, marralarni zabt etamiz. Ular bo'yicha mo'ljallar belgilanishi lozim. Shunda mazkur g'oyaning safarbarlik ta'siri konkret va kuchli bo'ladi. Ammo mo'ljallar havoyi bo'lmasligi, konkret raqamlardan tashkil topmasligi kerak. Yangi AKT, nanotexnologiyalar, biotexnologiyalar, sun'iy intellekt yaratish va shu kabi yo'nalishlardagi vazifalar ham e'tibordan chetda qolmasligi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va natijalar.

O'zbekistonlik faylasuf olimlardan E.Qodirov Qodirov E. "Yoshlar siyosiy madaniyatining shakllanishi", I. Saifnazarov, F. Saifnazarova "Yoshlar va oila vatan tayanchi", V. Qo'chqorov "Yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilishning g'oyaviy-siyosiy asoslari", va boshqalar o'z tadqiqotlarida yoshlarning ijtimoiylashuvi, ularning jamiyat ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotdagi munosabatlari, huquqiy madaniyatini yuksaltirish kabi ayrim masalalarga alohida e'tibor berganlar.

Yoshlarning hayot tarzi milliy mentalitetimizga asoslangan. Milliy mentalitet yoshlarning ijtimoiy-ruhiy rivojlanish sharti bo'lib, oiladagi sotsial munosabatlar ta'sirida insonlar bilan o'zaro muloqot natijasida yuzaga keladi. Yoshlarning ongi alohida e'tiborga loyiq bo'lib, ulkan axborot qabul qila oladi. Mana shu vaqtda yoshlar ongida siyosiy qarashlar professional qiziqish, ong rivojlanishi va o'zining xulq-atvorida o'zgarishlar ro'y beradi. Bu jarayonlar negizida yoshlarning jamiyatdagi o'rni o'zgarish, ularning huquq va majburiyatlar ortishi bilan bog'liq. Shu bilan birga, o'smirlik chog'ida bir qancha stereotiplarning xarakterlari davom etadi. Bolaning yoshligidan qolgan ayrim xatti-harakati uning xarakterida yangi elementlarni keltirib chiqaradi. "Biz yoshlarga doir davlat siyosatini hech og'ishmasdan, qat'iyat bilan davom ettiramiz. Nafaqat davom ettiramiz, balki bu siyosatni eng ustuvor vazifamiz sifatida bugun hamon talabqilayotgan yuksak darajaga ko'taramiz"[1] Yoshlardagi ijtimoiy-ruhiy rivojlanish har doim ham silliq kechavermaydi. Rivojlanish natijasida yoshlar jismoniy o'sib, hayotga qiziqishi oradi, ma'naviy quvvati, qobiliyati yuksaladi. Lekin ba'zida ma'naviy-ruhiy tayyorgarlik maqsadga to'g'ri intilmaslik, hayotiy tajribaning yo'qligi sabab salbiy oqibatlar olib kelishi mumkin. S.Jo'raev fikricha, "Yoshlar respublikamiz aholisining 33-35% mehnat resurslarining yarmidan ortiqrog'ini tashkil etadi"[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotning sifati va natijasi izlanishda qo'llaniladigan vosita va usullarga bog'liq. Shu bois, fanda tadqiqot vositalari, texnologiyasi va usullariga e'tibor har doim katta bo'lgan. O'rganilayotgan obyekt qanchalik murakkab bo'lsa, uning xossalari va qonuniyatlarini ochish uchun qanday vosita, asos yoki usulni ishlatish masalasi dastlab hal qilinishi kerak bo'lgan metodologik muammoga aylanadi. Mazkur muammo xususida mulohaza yuritish metodologiyani, ya'ni, metodologik bilim darajasini (qatlami) tashkil qiladi. Huquqiy demokratik davlat qurish uchun, avvalo, yoshlarning siyosiy madaniyatini yuksaltirish kerak. Bu Harakatlar strategiyasi bilan bog'liq. Chunki, yoshlar ham hokimiyat qarorlari qanday qabul qilinishini, ularning ijrosi qanday nazorat qilinayotganini bilishlari, bu qarorlarni tayyorlash va amalga oshirishda faol ishtirok etishlari bilan belgilanadi. Harakatlar strategiyasining maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyat har tomonlama va jadal rivojlanishini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha

sohalarini erkinlashtirishdan iborat[3]. Chunki siyosiy madaniyat, yuqorida ta'kidlanganidek, siyosiy tafakkur va ijtimoiy-siyosiy faoliyat madaniyatidir. Siyosiy madaniyat mamlakat siyosiy institutlari bilan uning aholisi o'rtasidagi munosabatlarning qanchalik ma'rifiyligini belgilovchi omildir.

"Yoshlar siyosiy madaniyati, – deydi yuridik fanlar doktori E.Kadirov. – shaxsning erta bolalikdan dastlab o'ldirilgan, maktabgacha ta'lim muassasasi, umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari yoki mavjud tashqi ta'sir doirasida davlat, siyosiy tizim, siyosiy institut va siyosiy jarayonlar haqidagi siyosiy ong, siyosiy bilim va siyosiy xulq-atvorining yig'indisidir"[4].

Tahlil va natijalar. M.Yo'ldoshev fikricha, "Yoshlarning ijtimoiy siyosiy faolligi ulardagi yuksak siyosiy madaniyat bilan uyg'un bo'lgan yuqori iqtisodiy tayyorgarlikni, g'oyaviy-siyosiy yetuklikni, faol va barqaror fuqarolik mavqeiini talab etadi. Bu talablar tashqi muhit va ichki omillar asosida kamol topadi. Sust faoliyat esa yoshlarning o'quv, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va mehnat faoliyatida muayyan qadriyatlarga ehtirom shakllanmaganini ko'rsatib turadi"[5].

Jahon tajribasi ham, o'z tajribamiz ham shundan dalolat beradiki, jamiyatda amalga oshirilayotgan har qanday, jumladan, ijtimoiy-siyosiy islohotlarning ham ko'zlangan yutuqlariga erishuvi mazkur islohotlarning jamiyat a'zolari tomonidan faol ravishda qo'llab-quvvatlanishi orqali yuz beradi. Davlat bilan jamiyat o'rtasida bo'ladigan o'ziga xos ijtimoiy hamkorlik taraqqiyotning garovi bo'lib xizmat qiladi.

Yoshlar muammolari o'rganib, tahlil etilar ekan, u ijtimoiy uyushma, yosh avlodning ijtimoiy hayotga kirib kelishi va unga nisbatan ijtimoiylashib borish xususiyatlari, katta avlod bilim va tajribalariga nisbatan vorislik, o'z hayotiy rejalarini shakllantirish va unga nisbatan yo'naltirilgan qadriyatlar, jumladan, kasbiy, ijtimoiy mobillik, turli guruhlar ichida ijtimoiy rollarni ijro etish hamda ko'nikmalarni shakllantirish kabi omillar e'tiborga oladi. Chunki "Ijtimoiy faollik subyektning jamoa, guruh va uyushmalar bilan muloqotda bo'lish, atrofida bilan hamkorlik qilish, tengdoshlari va katta-kichik oldida ma'lum majburiyatlarni ijodiy bajarish, tadbirkorlik ko'rsatish, ijtimoiy hayotni demokratlashtirish va boshqa jarayonlarda faol ishtirok etish malakalarini o'z ichiga oladi"[7].

Yoshlar hayotidagi ijtimoiy muammolarni hal etishning turli yo'llari keng jamoatchilik uchun nihoyatda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Buning uchun davlatimiz tomonidan turli ijtimoiy muammolarni bartaraf qilish borasida qonunlar, dastur, farmon va qarorlar qabul qilinmoqda. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, jamiyatda yoshlar muammolarni samarali hal etishda quyidagilarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb topdik:

Mamlakatimizda yoshlarning chinakam suyanchi va tayanch bo'la oladigan mutloqo yangi – O'zbekiston yoshlar ittifoqining respublika, viloyat, tuman, shahar ma'naviyat-ma'rifat markazlari ishini faollashtirish;

Ma'naviyat va ma'rifat sohasida faoliyat ko'rsatadigan xodimlarni tanlash, ularni qayta o'qitish, malakasini oshirishga katta e'tibor berish maqsadga muvofiq.

Oila, maktab, mahalla va keng jamoatchilik faoliyatiga alohida e'tibor qaratish. Ular o'zaro hamkorlikda ish yuritishlarini ta'minlash zarur.

Yoshlar ongiga ijtimoiy qarashlarning o'zgarishi boshqaruvga ham o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Ruhiy - ma'naviy rivojlanish yoshlar ongiga shunday singishi kerakki, bu narsa ularning mehnatida, dunyoqarashida o'z aksini topishi lozim. Bu jarayon negizida jamiyat taqdiri, mas'uliyatlilik, ijtimoiy faollik, jamiyat, o'z xalqi uchun faol mehnat qilishi yotadi. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"[9] gi qonun, birinchidan, millati, irqi, tili, dini, ijtimoiy mavqei, jinsi, ma'lumoti va e'tiqodidan qat'i

nazar, yoshlar haqida g'amxo'rlik qilish, ikkinchidan, yoshlarni huquqiy va ijtimoiy jihatdan himoya qilish, uchinchidan, yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari doirasida o'z manfaatlarini amalga oshirish yo'llarini erkin tanlab olishlariga kafolat berish, to'rtinchidan, jamiyatni rivojlantirishga, ayniqsa, respublika yoshlari hayotiga oid siyosat va dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishda yoshlarning bevosita ishtirok etishini ta'minlash; beshinchidan, huquq va burchlarning, erkinlik va fuqarolik mas'uliyatining birligi qoidalariga asoslanadi.

Chunki "Yoshlar ongini o'zgartirmasdan, uni erkin va ozod Vatan istiqbolini belgilovchi qarashlar bilan qurollantirmasdan turib xalqimiz intellektual salohiyatidan yangi ijtimoiy tuzum hamda vazifalar yo'lida foydalanib bo'lmas edi. Shu bois yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqod mahsulidir"[10]. Bunday sharoitda yoshlardagi tashabbus va g'ayrat, sabr-toqat va matonat, shijoat va ijodkorlik tuyg'ularini qo'llab-quvvatlash, yangi tafakkurni rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Yurtimizda uzoq yillar davomida qaror topib kelgan va shakllangan axloqiy-estetik tasavvurlar, ma'naviy ko'nikmalarni yoshlar ruhiyatida tiklash va yangi zamon talablari asosida rivojlantirish katta ijtimoiy nazariy muammoga aylandi. Shu tarzda O'zbekistonning bozor munosabatlari sharoitida "olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini leberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlar"[11] ilgari surildi. Jamiyat taraqqiyoti va yosh avlod dunyoqarashi, ma'naviyati, sog'lom tafakkurini vayronkor g'oyalarni ta'siridan saqlab qolish muhim ijtimoiy vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Bunday vazifa o'qituvchi va tarbiyachilarning tajribasi, bilim va malakasi orqaligina bolalarda nafaqat tabiiy fanlarni chuqur o'zlashtirish, shuningdek, tarixni bilish, mamlakat tabiati va jamiyatdagi voqea-hodisalarga insonparvarlik mezonlari orqali munosabatda bo'lish salohiyatlari ham shakllanib, rivojlanib boradi. Demak, "Yosh avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash o'ta muhim ahamiyatga ega. Buning uchun O'zbekistonda texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo'yicha kuchli milliy g'oya, milliy dastur kerak"[12].

Bugun yoshlarimiz ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni kuzatishi va faol ishtirok etishi, jamiyatning asosi bo'lgan qonun ustuvorligini bilishi, unga itoat etishi va hurmat qilishini anglamoqdalar. Shuningdek, fuqarolik jamiyati asoslaridan biri bo'lgan NNT faoliyati haqida tushunchaga ega bo'lishi va ixtiyoriylik asosida muayyan NNT faoliyatida ishtirok etishlari maqsadga muvofiq.

Jamiyat hayotini yuksaltirish, mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy kuch-qudratini oshirishda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, o'quv jarayonini zamonaviy talablarga mos ravishda olib borish, shu bilan birga, yoshlarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish alohida o'rin tutadi. Chunki, jamiyatdagi konstruktivizmga milliy

taraqqiyotga ilm-fan cho'qqilarini egallagan, qalbida Vatan tuyg'usi jo'sh urgan, istiqloq g'oyalariga sadoqatli, yurtning farovon kelajagiga ishonchi mustahkam yoshlarning faoligi, tashabbuskorligi, mustaqil fikrlash darajasi, Vatan ravnaqi uchun mas'ullikni chuqur his etishi orqaligina erishish mumkin[13].

Shuning uchun yoshlarning tarbiyasi, ularning yangicha dunyoqarashi doimo konstruktivizm, bunyodkorlik g'oyalariga yo'g'rilgan mafkurasi jamiyat kelajagi uchun beqiyos ahamiyatga ega. Milliy ravnaq, iqtisodiy barqarorlik, birinchi navbatda, jamiyatdagi tinchlik-totuvlik, katta hayot ostonasiga qadam qo'yayotgan yoshlarning zamonaviy bilimlarni chuqur egallangani, dunyoqarashining to'g'ri shakllangani, o'tmish ajdodlar merosidan bahramandligi va ular tajribasiga tayanib, mamlakatning ilmiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy salohiyatini mustahkamlash yo'lidagi azmu qarori bilan bevosita bog'liq. Bunday "Ijtimoiy faollik - shaxsning atrof muhit, jamiyatda kechayotgan jarayonlarga bo'lgan munosabatlarning integral tizimi bo'lib, uning individual-tipologik va umri davomida shakllanib boruvchi ijtimoiy shartlangan xususiyatlari bilan xarakterlanadi"[14].

Yoshlar tarbiyasi keng qamrovli va mashaqqatli ish hisoblanadi. Jamiyat har bir yosh a'zosi zamonaviy bilimlarni chuqur egallashi bilan birga, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, ulug' ajdodlar merosidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlardan boxabar, ularga og'ishmay amal qiladigan, jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini to'g'ri tushungan, irodasi mustahkam, iymoni baquvvat bo'lishi kerak. Bu fazilatlar bir-birini to'ldirishi, biri ikkinchisiga poydevor bo'lishi, ya'ni ta'lim va tarbiya jarayonlari konstruktivizm bilan bir-biriga hamohanglik kasb etishi lozim. "Biz yosh avlodni har tomonlama sog'lom va barkamol etib tarbiyalash borasidagi ishlarimizni yangi bosqichga ko'tarish maqsadida "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonunni yangi tahrirda qabul qildik, shu asosda yangicha yondashuvlar hayotga joriy etilmoqda"[15].

Hozirgi kunda zamonaviy ta'lim-tarbiya bilan bir qatorda tez sur'atlarda anti ta'lim ham rivojlanib, turli yo'nalishlarda o'z ifodasini topmoqda. Turli kanallar orqali yoshlar ma'naviy-ruhiy holatiga katta ta'sir etadigan bunday nomadaniy hodisalar, tabiiy ravishda ulardagi o'zini-o'zi himoya qilish reaksiyasini so'ndiradi, yoshlar ma'naviy olamini salbiy qarashlar, ular asosida shakllanadigan kayfiyatlar bilan to'ldirib boradi.

Xulosa va takliflar. Shuni aytish mumkinki, yoshlar haqiqatan jamiyat tarkibidagi alohida ijtimoiy-demografik guruhdir. Yoshlarda jamiyat boshqa a'zolaridan farqli o'laroq, o'ziga xos xususiyatlar va tavsiflar mavjudligini alohida ta'kidlash o'rinli. Mazkur xususiyatlar ularning ijtimoiy hayotga kirib borishi, hayot yo'llarini topishi, o'zini shaxsiy, ijtimoiy mavqeiga erishuvi, qarashlar, intilishlar, qiziqishlar, ma'naviy-madaniy, psixologik holatlaridan iborat. Demak, yoshlar ongida konstruktivizm to'g'risidagi dunyoqarashni to'g'ri shakllantirishda ularning millat tarixi va o'tmishini nechog'li yaxshi bilishi, yaqin-o'tmishda kechgan voqea-hodisalar mohiyatini to'g'ri anglashi g'oyatda muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – 1-jild T.: O'zbekiston, 2017-145-146- betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, T.: O'zbekiston, 2018.- 31-bet.
3. Jo'raev S.A. O'zbekiston Respublikasining o'tish davrida shakllanadigan davlat yoshlar siyosatining o'ziga xos xususiyatlari: Dis. ... politologiya fan. d-ri/ - T., 1994. – 5-b.
4. Mamatqulov Sh. (2022). Yoshlar faolligini shakllantirish mexanizmlari: muammo va yechimlar. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social sciences, 2 (Special issue23). 985-993.

5. Jo'raev S.A. O'zbekiston Respublikasining o'tish davrida shakllanadigan davlat yoshlar siyosatining o'ziga xos xususiyatlari: Dis. ... politologiya fan. d-ri/ - T., 1994. – 5-b.
6. Yuldoshev M.M. Mustaqil O'zbekiston Respublikasi yoshlarini tarbiyalash jarayonida xulq-odob madaniyati va siyosiy madaniyatini shakllantirish muammolari: Dis. ... falsafa fan. d-ri; Andijon Davlat tibbiyot in-ti. - T.,1998. – 194.
7. Raxmanova M.Q. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy faollikni rivojlantirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 2019. 11- bet.

UDK: 37; 371; 57;

Gulomjon MAXKAMOV,
Qo'qon Davlat pedagogika instituti Biologiya kafedrasida o'qituvchisi,
E-mail: mashxuraisabaeva1978@mail.com

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti, pedagogika kafedrasida dotsenti, p.f.f.d., M.M.Isabayeva taqrizi asosida

WAYS TO USE INFORMATION EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING BIOLOGY

Annotation

Today, it is required to use traditional and non-traditional forms of organization which educational processes to improve the quality of education in accordance with the requirements of a rapidly changing society based on modern approaches to learning. This means that the use of information technology in teaching biology, as in all education, determines the effective use of the teacher's time and the possibility of independent learning of students. The content of this article highlights the unique pedagogical features, the theoretical and practical significance of the use of distance learning technologies in the teaching of biological sciences, the possibility of developing biological concepts.

Key words: Information resource tool, multimedia program, information and communication education, connectivity, consistency, biological knowledge, activity method.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Аннотация

Сегодня требуется использовать традиционные и нетрадиционные формы организации образовательных процессов, повышать качество образования в соответствии с требованиями быстро меняющегося общества на основе современных подходов к обучению. Это означает, что использование информационных технологий в обучении биологии, как и во всем образовании, определяет эффективное использование времени учителя и возможность самостоятельного обучения учащихся. В содержании данной статьи выделены уникальные педагогические особенности, теоретическая и практическая значимость использования дистанционных образовательных технологий в преподавании биологических наук, возможности развития биологических концепций.

Ключевые слова: Информационно-ресурсный инструмент, мультимедийная программа, информационно-коммуникативное образование, связность, непротиворечивость, биологическое знание, деятельностный метод.

BIOLOGIYANI O'QITISHDA AXBOROT TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Annotatsiya

Bugungi kunda, o'quv-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning an'anaviy va noan'anaviy shakllarini qo'llash, o'qitishga zamonaviy yondashuvlar asosida shiddat bilan o'zgarib borayotgan jamiyat talablariga mos ravishda ta'lim sifatini oshirish talab etilmoqda. Bu esa barcha ta'lim kabi biologiyani o'qitishda axborot ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'qituvchining vaqtdan unumli foydalanishini hamda talabalarni mustaqil ta'lim olish imkoniyatini belgilaydi. Mazkur maqolani mazmunida biologiya fanlarini o'qitishda masafaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xos pedagogik xususiyatlari, nazariy va amaliy ahamiyati, biologik tushunchalarni tarkib toptirish imkoniyatlari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Axborot resurs vositasi, multimedial dastur, axborot kommunikasion ta'limi, uzviylik, izchillik, biologik bilimlar, faoliyat usuli.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2020-yil 12-avgustdagi "Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Pq-4805-sonli qarori [1], 2020-yil 6-oktyabrdagi «Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni it-industriya bilan integrasiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Pq-4851 sonli Qapopi keltirilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida professor – o'qituvchilarni axborot texnologiyalar asosida ta'lim berish davr talablariga muvofiq faoliyat yurita olishlari uchun zarur shart-sharoit yaratishda oliy ta'lim tizimi alohida o'rin tutadi. Ta'kidlash joizki, axborot kommunikatsiya texnologiyalari asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiyalashning asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Jumladan Pedagogika oliy ta'limda biologiya fanlarini o'qitilishida axborot ta'limiy resurs vositalardan samarali foydalanish uchun keng imkoniyat mavjud bo'lib, talabalarni fan yuzasidan olgan nazariy va

amaliy o'quv ko'nikmalarini puxta o'zlashtirish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Pedagog olimlarimiz tomonidan Pedagogika Oliy ta'lim muassasalarida axborot ta'lim texnologiyalardan foydalanishning ilmiy metodik asoslari tadqiq etilgan bo'lib, ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, A.Abduqodirov ta'limda innovasion texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini aniqlash va tadbir etishning metodik asoslari [3], pedagogik ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy –nazariy asoslarini U.SH.Begimqulov, Sh.S.Sharipov, G.S.Ergashevalar tomonidan yoritib berilgan [6]. U.Begimqulov, A.Hayitov, M.Lutfullaev, N.Tayloqovlar o'qitish metodikasini axborot-kommunikasion texnologiyalar (AKT) asosida amalga oshirish zarurligini, aynan o'qitishni individuallashtirish, ta'lim oluvchilar qobiliyati, imkoniyatlari va qiziqishiga moslashtirish, ularning mustaqilligi va ijodkorligini rivojlantirish, o'quv axborotlarining yangi manbalariga erishish, jarayon va obyektlarni kompyuter vositasida modellashtirishdan foydalanish va h.k.larni

ta'minlaydi. O'quv jarayoniga AKT joriy etilishi bilan o'qituvchiga ham, talabalarga ham yangi talab va kompetensiyalar paydo bo'ldi. Agar ilgari an'anaviy ta'lim tizimida o'qituvchining vazifasi boshqaruvchi va tuzatuvchiga aylangan bo'lsa, endi shaxsiy kompyuterda ishlash bo'yicha maxsus bilim va ko'nikmalar zarur bo'lib qoldi, buning asosiy ehtiyoji o'z navbatida, o'qituvchining o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini yo'naltirish zarurati namoyon bo'ldi [5]. N.I.Taylaqovning ishlarida o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishga qo'yiladigan pedagogik talablar, mezonlar, o'quv adabiyotlarining tuzilishi, shakllari va turlari bir butun yaxlit tizim sifatida ilmiy-pedagogik tahlil etgan. Ta'lim muassasalarining yagona axborot makoniga integratsiyalash konsepsiyasi, ta'lim bosqichlari uchun elektron darsliklar yaratish va ulardan masofali ta'limda foydalanishning pedagogik asoslari ishlab chiqilgan [5]. Ta'lim tizimiga axborot - resurs vositalarni qo'llash talabalarni o'quv manbalari bilan ta'minlash, ularda malumotlar bazasini kengaytirish, kreativ faollikni rivojlantirishga asoslangan elektron resurslar bilan ishlash orqali ularda ilmiy dunyoqarashini rivojlantirish nazarda tutiladi. Ta'limga axborot-resurs vositasini qo'llash, ta'lim muassasalarini o'qitishning zamonaviy texnik vositalari – mediateka, yuqori texnologik o'quv jihozlari, savodli darsliklar va interfaol o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash uni modernizatsiyalash shartlaridan biri hisoblanadi. [6]. Oliy ta'lim muassasalarida axborot - ta'limiy resurslar vositasida o'qitish tizimini takomillashtirish muammosi bo'yicha ko'plab ilmiy - tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lsada, biroq biologiya o'qituvchilarining kreativ faoliyatini axborot - ta'limiy resurslar vositasidan foydalanish asosida rivojlantirishning ilmiy metodik imkoniyatlarini kengaytirish muammolari tadqiq etilishi muhim vazifalardan sanaladi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Oliy ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalarining tatbiq etilishida asosiy baza vazifasini o'tagan, shu tizimga kirishish va unda tezlik bilan moslanishga ko'mak beruvchi ta'limning samaradorligini oshirish, o'quv materillarini va intensiv ravishda etkazib berish imkoniyatini beradi. Axborot ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi bilan ta'lim tizimi oldidagi vazifalar ham ahamiyatli darajada kengayadi. Oliy ta'limda talabalarni kompyuter savodxonligini o'rttirish, berilgan o'quv topshiriqlarni aniq va amaliy bajarish maqsadida mavzuga oid Internet ma'lumotlarini yig'ish, saralash, taqdimot holatiga keltirish kabi vazifalarni berish maqsadga muvofiq ekanligini tasdiqlaydi. SHuningdek, biologiya ta'lim yo'nalishida o'qitiladigan fanlar to'laqonli AKT orqali o'qitilishini talab etadi. Ayniqsa o'simlik, hayvon va odam organizmini, ishlash fiziologiyasi, anatomiyasi va morfologiyasi haqidagi bilim, ko'nikma va malakalarni uzviy tarkib toptirishda elektron doska, proyektor, multimediyali vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Laboratoriya laboratoriyasi zarur asbob va materiallar bilan to'liq ta'minlangan bo'lsa ham, haqiqiy tajriba tayyorlash va o'tkazish uchun ham, ish natijalarini tahlil qilish uchun ham ko'proq vaqt talab etadi. Bundan tashqari, o'ziga xosligi sababli, haqiqiy tajriba ko'pincha o'zining asosiy maqsadini - bilim manbai bo'lib xizmat qilishni amalga oshirmaydi. Ko'pgina biologik jarayonlar murakkabdir [9]. SHunday vaziyatlarda multimediyali o'quv dasturlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun Biologiya fanlarini o'qitishda

axborot ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini beruvchi quyidagi vazifalarni belgilab olish muhim vazifalardan sanaladi: DTS asosida biologik bilimlar mazmunini aniqlash, o'quv mashg'uloti uchun ma'lumotlarni saralash va boyitish borish; AKT orqali beriladigan ma'lumotlar bazasini talablar o'zlashtirishiga muvofiq tayyorlash; talabalarni intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish; talabalarining mustaqil o'quv faoliyatiga, o'zaro bilimlarni o'rtoqlashish va hamkorlikka intilishlarini o'rttirish; AKTning zamonaviy imkoniyatlari yordamida talabani kreativ faoliyatini o'rttirish; talabalarni mustaqil va faol o'zlashtirishi uchun qulay o'qitishning axborot muhitini yaratishdan iborat.

Biologiyadan o'qitishning barcha shakllarida talabalar iqtidori, qobiliyati va qiziqishlarini oshirishga yo'naltirilgan axborot ta'lim texnologiyasidan foydalanishda asoiy va yordamchi axborot dasturiy vositalar - interaktiv resurslar, multimediyali mahsulotlari, virtual laboratoriyalar kabilardan foydalanish imkoniyatlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Uzluksiz ta'lim tizimida AKTdan foydalanishning pedagogik asoslari va muammolari echish U.SH.Begimqulov, R.X.Djuraev, N.A.Muslimov, Q.T.Olimov, F.M.Zakirova, M.H.Lutfillaev, N.I.Taylaqov va boshqalarning tadqiqot ishlarida muayyan darajada tadqiq qilingan. Xususan, ta'lim jarayoniga kompyuter orqali kiritiladigan prinsipial yangilik interfaollik hisoblanadi. U ta'lim kontenti bilan faol o'zaro harakatlari shaklini qo'llashning keng imkoniyatlarini ochib beradi. Oliy ta'lim tizimida mediata'limni rivojlantirish samaradorligini oshirish uchun talabalarni mustaqil o'quv faoliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan axborot - ta'limiy resurslar vositalari bilan ta'minlash zaruriyatini beradi. Uning asosiy maqsadi shaxsga media tomonidan tarqatilayotgan axborotlarni tanlash, saralash, tahlil qilish va tanqidiy baholashga imkon beruvchi mediasavodxonlikni shakllantirish asosida axborotlarga nisbatan ehtiyojkorlik, oqillik, ijodiy yondashish, shuningdek, taqdim etiladigan fanga oid axborotlarni tanqidiy qabul qilish ko'nikma - malakalarini shakllantirishdan iborat [8]. Tahlillarning ko'rsatishicha, Biologik ta'limda axborotlar multimedia mahsullari ko'rinishida, o'qitish, o'yinli va test topshiriqlarini bajarishga ixtisoslashtirilgan kompyuter dasturlari, videoroliklar, axborotli xabarlar, elektron plakatlar ko'rinishida taqdim etilishi talabalarni o'quv faoliyatini rivojlantirishga, fan yuzasidan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni tarkib toptirishga xizmat qiladi. AKT orqali shamoyish etiladigan multimediyali taqdimotlar o'ziga xos motivasion muhitni shakllantirishga asos bo'lishi, pedagogni o'z kasbiy faoliyatini uzviylik va izchillikda namoyon etishini talab etadi.

Xulosa va takliflar. Biologiyani o'qitishda AKTdan foydalanish keng o'rganilgan tadqiq qilingan bo'lib, ular turlicha nazariyalar, konsepsiyalar, yondashishlar, pozitsiyalar, yo'nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Suningdek, biologiyadan ma'ruza darsi, laboratoriya mashg'ulotlari va amaliy ishlarda AKT asosida interaktiv resurs vositalar, virtual laboratoriyalar ishlanmalari ishlab chiqilishi va pedagoglardan o'quv mashg'ulot ustida puxta ishlashi, talabalar bilimini mustahkamlash maqsadida kreativ, motivasion va adaptiv o'quv topshiriqlar bazasini shakllantirish va axborot resurs vosita sifatida foydalanishi tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 18 yanvardagi 23-sonli "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ga 1-ilova. 1 bob. Umumiy qoidalar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6 oktyabrdagi «Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni it-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4851 sonli Qarori

3. Abdukadirov A., Taylakov N., Voltaev B. i dr. Основы информатики и вычислительной техники. 9 класс. Учебник. - Tashkent: Izdatel'sko-poligraficheskiy tvorcheskiiy dom imeni SHulpana, 2006. - S. 128.
4. Pryaxina E.N. Axborot texnologiyalarining imkoniyatlari asosida talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish va takomillashtirish : autoref. diss ... cand. ped . Fanlar: 13.00.01 / Pryaxina elena Nikolaevna. - Tyumen, 2006. - 28 p.
5. Parpiev A., Maraximov A., Hamdamov R., Begimkulov U., Bekmuradov M., Tayloqov N.. elektron o'quv uslubiy majmualar. Oliy ta'lim muassasalari uchun . -T.: O'zMU davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 144-b.
6. Ergasheva G.S. Konseptualnye osnovy ispol'zovaniya interaktivnykh programmykh sredstv pri obuchenii biologii// Nauka 21 veka: voprosy, gipotezy, otvety. Nauchnyy jurnal. – № 2 (17), 2016. – S. 68–71.
7. Xalimova M. Talabalarni axborot - ta'limiy resurslar vositasida kreativ faoliyatini takomillashtirishning didaktik asoslari / - T.: - OzMU xabarlari, - 102-b.
8. Rustamova N.R. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari mediamadaniyatini rivojlantirish texnologiyasi. (7-9-sinflar misolida). P.f.f.d. (PhD), T.,- 2019y., 144b, -23-b.
9. Suyunova G.U., Suyunova G. U., Usmonov B. Z. Biologiya fanini o'rgatishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o'rni va vazifalari. Academic research in educational sciences. 669-678.

Elnora MIRXAMIDOVA,
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti o'qituvchisi,
E-mail: elnoraxayitova87@gmail.com

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dosenti, p.f.f.d (PhD) M.M.Isabayeva taqriz ostida

WAYS TO PREPARE FUTURE TEACHERS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITY

Annotation

The article reveals the didactic foundations of the preparation of future teachers for pedagogical activity. The article highlights innovative technologies, the content of professional activities that allow to introduce into the educational process on the basis of the principle of individualization and democratization of the process of preparing future teachers for professional pedagogical activity, to improve the content, methods, means and forms of preparation for pedagogical activity, using the features of the integration of pedagogical knowledge.

Key words: Didactic foundations of teaching academic subjects, vitagenic, constructive, didactic factor, forms, methods, means of teaching, professional pedagogical activity, self-development of a teacher as a person.

ПУТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В статье раскрыты дидактические основы подготовки будущих учителей к педагогической деятельности. Освещены инновационные технологии, содержание видов профессиональной деятельности, позволяющие внедрять в учебно-воспитательный процесс на основе принципа индивидуализации и демократизации процесса подготовки будущих педагогов к профессионально-педагогической деятельности, совершенствовать содержание, методы, средства и формы подготовки к педагогической деятельности, используя особенности интеграции педагогических знаний.

Ключевые слова: Дидактические основы преподавания учебных предметов, витагенные, конструктивные, дидактический фактор, формы, методы, средства обучения, профессиональная педагогическая деятельность, саморазвитие педагога как личности.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARINI PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH YO‘LLARI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlashning didaktik asoslari ochib berilgan. Ta‘lim – tarbiya jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarining kasbiy - pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonini individuallashtirish va demokratlashtirish tamoyili asosida joriy etish, pedagogik bilimlar integratsiyasining o‘ziga xos xususiyatlaridan foydalanib, pedagogik faoliyatga tayyorlashning mazmuni, metodlari, vositalari va shakllarini takomillashtirish imkonini beradigan innovatsion texnologiyalar, kasbiy faoliyat turlarini mazmuni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: O‘quv fanlarining o‘qitishning didaktik asoslari, vitagen, konstruktiv, didaktik omil, o‘qitish shakllari, metodlari, vositalari, kasbiy pedagogik faoliyat, o‘qituvchilarining shaxs sifatida o‘z-o‘zini rivojlantirish.

Kirish. Jamiyatimizda ta‘lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar zamirida zamonaviy tendensiyalarni joriy etishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni o‘z ichiga olgan beshta tashabbus amaliyotga tatbiq etilishi, ta‘lim tizimini kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta‘lim standartlari hamda takomillashtirilgan o‘quv dasturlarini ishlab chiqilishi, ta‘lim sifatini baholash bo‘yicha va bo‘lajak kadrlarni tayyorlashga xizmat qiluvchi me‘yoriy asoslarini yaratishga keng imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Jumladan, mamlakatning barqaror raqobatbardoshligini ta‘minlashda ta‘lim sifatini baholash jarayoni va vositalarini takomillashtirish, erishilgan natijalarni aniqlashga imkonini beruvchi mexanizmlarni amaliyotga joriy etish, hamda yosh kadrlarni pedagogik salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi metodik bazani takomillashtirish muhim dolzarblilikni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bo‘lajak pedagogni kasbiy faoliyatga tayyorlashning maqsadli yondashuvlar asosida integratsiyalashgan texnologiyasini ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari SH.S.SHaripov tomonidan tavsiflab o‘tilgan [1], R.G.Isyanov [2], R.Axliddinov, U.I.Inoyatov, E.A.Seytxalilov, E.R.Yuzlikaeva tadqiqotlarida respublikamizda ta‘lim muassasalarini boshqarish modellarini yaratish va joriy qilish

masalalari o‘rganilgan [4,5], M.M.Urazova bo‘lajak kasbiy ta‘lim pedagogini loyihalash faoliyatiga tayyorlash texnologiyasini takomillashtirish pedagogning kasbiy kompetentligi tuzilmasida loyihalashtirish faoliyatining yangi bilimni loyiha ko‘rinishida individual ma‘nullashga yo‘naltiradigan original fikrlash salohiyati rivojlanganligini ochib beradigan refleksiya va pedagogning mustaqilligini tavsiflovchi ijodiy darajalari aniqlandi [6]. Bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlashda har tomonlama rivojlangan, o‘ziga, boshqa insonga, jamiyatga, ijodkor, tashabbuskor va tadbirkor kabi xususiyatlarning rivojlanishi, o‘quv-tarbiya jarayoni to‘g‘ri boshqara olishiga va o‘quvchilar bilan o‘rnata oladigan muamala va munosabatlariga ya‘ni kommunikativ qobiliyatiga bog‘liq. Kasbiy tayyorgarlik esa – bo‘lajak mutaxassisning psixologik, psixofiziologik, jismoniy hamda ilmiy-nazariy va amaliy tayyorgarligini belgilaydi [7]. O‘qituvchi uchun ta‘lim jarayoni o‘quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog‘langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o‘zgartirishlar kiritiladigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi. Oliy ta‘lim muassasalari talabalarini real hayotiy va kasbiy vaziyatlarda muloqot ko‘nikmalari va qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish, ularda jamiyatimizning ijtimoiy-kommunikativ sohasi uchun

shaxsiy va ijtimoiy mas'ullik hissida tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari aniqlangan[8]. Ushbu imkoniyatlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga kirisha olishida muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatga tayyorlash muammosi keng o'rganilgan bo'lib, ular turlicha kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid nazariyalar, konsepsiyalar, innovatsion yondashuvlar, faoliyat mexanizmlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyati – shaxs faoliyatida doimiy davom etuvchi serqirralikni o'zida namoyon etuvchi, pedagogik uddaburonligi, o'quvchilar ongining taraqqiy etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi, o'quv maqsadlarini to'laonli yoritish metodikasini bilishi va ta'lim-tarbiya ishlariga tayyorlanish tizimini rejalashtira olishga bo'lgan layoqatiga aytiladi. Faoliyatga tayyorlanish jarayonida:

– umumiy o'rta ta'lim me'yoriy ish hujjatlari bilan chuqur tanishib chiqishi;

– 4+2 pedagogik amaliyot o'tadigan fanlar bo'yicha darsliklarni to'liq o'rganish, ayniqsa, amaliyot davrida o'tiladigan mavzular va amaliy ishlarni o'rganib chiqishi;

– o'qitish metodlari va texnologiyalari bo'yicha ishlanmalarni hozirlab tayyorlash, birlashtirilgan uslubchi o'qituvchi bilan hamkorlikda ishlash, metodik jihatdan kompetensiyaviy ko'nikmaga ega bo'lib borish kabilar nazarda tutiladi.

Malakaviy amaliyot esa amaldagi Nizom va boshqa joriy o'quv-me'yoriy hujjatlar asosida odatdagidek davom ettiriladi. Muhimi, 1 va 2-bosqichlar talabani malakaviy amaliyotga to'la tayyorlab qo'yadi, ya'ni talaba quyi kurslardan umumiy o'rta ta'lim maktabining o'quv-tarbiya jarayonida faol ishtirok etadi, bu esa malakaviy amaliyotda ularning o'ziga ishongan holda faoliyat olib borishiga zamin tayyorlaydi.

Tahlil va natijalar. Hoziri kunda ko'pgina pedagog olimlarimiz SH.Begimqulov, R.X.Djuraev, R.Safarova, B.Xodjaev, N.A.Muslimov, M.E.Axmedova, E.SH.Suyunova, R.Movlonova, O.To'raeva, Q.T.Olimov, F.M.Zakirovalar tomonidan kasbiy tayyorgarlik jarayonida predmetlararo bog'lanish, bo'lajak pedagoglarni integrativ ta'lim asosida o'qituvchilik faoliyatiga tayyorlashni takomillashtirish, uzluksiz ta'limda pedagogik bilimlar va texnologiyalardan samarali foydalanish, ularning ilmiy metodik jihatdan izohlanishi pedagog olimlardan A.Azizxodjaeva, R.Axliddinov, O.Tolipov va boshqalarning tadqiqot ishlarida muayyan darajada tadqiq qilingan.

O'qituvchi uchun ta'lim jarayoni o'quvchilarning faoliyati bilan uzviy bog'langan va mazkur jarayonni tahlil qiladigan, umumlashtirib, tegishli hollarda o'zgartirishlar kiritiladigan ish jarayoni, kasbiy pedagogik faoliyati sanaladi.

Ilmiy pedagogik adabiyotlar tahlilidan olingan ma'lumotlar mazmunida bo'lajak pedagoglarning pedagogik faoliyatga tayyorlashning ijtimoiy - pedagogik va didaktik shart - sharoitlar aniqlandi. Ta'limning ijtimoiylashuvi – ta'lim oluvchilarda ongli intizom, insoniy qadr – qimmat tuyg'usi, yuksak ma'naviyat, ijtimoiy normalarga asoslangan xulq-atvor, estetik boy dunyoqarash, mantiqiy va ijodiy fikrlashni tarkib toptirish nazarda tutiladi.

Didaktik shart - sharoitning vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida esa quyidagilar belgilandi:

bo'lajak o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlashning nazariy va amaliy jihatdan o'zlashtirganlik darajasi;

bo'lajak o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalaridan foydalanishning metodik ta'minoti mavjudligi;

Bo'lajak o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga tayyorlashning o'quv-uslubiy ta'minoti "Pedagogik amaliyot dasturi metodikasi" va "Ta'lim tarbiya nazariyasi" kabi o'quv majmualari yaratish va samarali foydalanish;

Ushbu pedagogik shart-sharoitlar talabalarning pedagogik faoliyatga tayyorlashning quyidagicha mazmunini aniqlash zaruratini vujudga keltiradi.

1. Bo'lajak o'qituvchilarni ongi va qalbiga milliy mafkuraning bosh va yetakchi g'oyalarni singdirish orqali ularni barkamollikka yo'naltirish, o'zida milliy va umuminsoniy qadriyatlarining singdirish orqali millatlararo totuvlikni saqlash, kelgusida mukammal kasbiy mahoratga ega bo'lish orqali ijtimoiy hamkorlikka kirishish, g'oyaviy immunitetga ega bo'lish zarurligi nazarda tutiladi.

2. Bo'lajak o'qituvchilarining aqlan, ma'nan, ruhan va jismonan barkamolligini ta'minlash ustuvor yo'nalish hisoblanib, ta'lim-tarbiya uzviyligi asosida ularning barkamolligini ta'minlash muammosiga e'tibor qaratishdan iborat.

3. Tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi ta'limda shaxsning tahsil olish jarayoni, bilim, faoliyat usullarini o'zlashtirishi uning rivojlanishiga va shaxsiy sifatlarining shakllanishiga asoslanadi. Kadrlar tayyorlashning milliy modelida shaxs muhim o'rin tutadi va uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxs, fuqaroni shakllantirish nazarda tutiladi.

Talabalarda "Ta'lim tarbiya nazariyasi" "Pedagogika nazariyasi", "Xalq pedagogikasi" fanlari yuzasidan o'zlashtirgan bilimlari quyidagi metodik omillar orqali amalga oshirildi:

didaktik omilga asoslanib, pedagogika fanlari mazmunida kasbiy faoliyatni tarkib todirishning shakli, metodi va vositalarini uyg'un ravishda tanlashdan iborat bo'ladi. Bu o'qituvchi tomonidan ta'lim mazmuni, o'qitish vositalari, metodlari uzviyligida tashkil etiladi. O'quvchilarning hissiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi, o'z irodasi va kuchiga ishonch uyg'otishi, faol fuqarolik pozitsiyasini egallashi, kelgusida mustaqil kasbiy faoliyatini tasavvur qilishga yordam berishi lozim;

vitagen omil - bu (hayotiy tajribaga asoslangan) axborot bo'lib, o'qituvchi tomonidan yangi mavzuning didaktik maqsadlariga muvofiq tanlangan va metodik ishlov berilgan mavzuni o'rganish jarayonida foydalanishga mo'ljallangan o'quv materiallari sanaladi;

konstruktiv omil asosida vitagen ma'lumotlarga doir dalillar, qo'shimcha materiallar saralandi va pedagogik tajriba - sinov jarayonida qo'llanildi. Pedagogik faoliyatni tarkib toptirish yuzasidan tajribaga oid qo'shimcha adabiyotlardan va fanlar (pedagogika, psixologiya, yosh fiziologiyasi va gigenasi, valeologiya, biologiya) integratsiyasiga doir o'quv materialidan foydalanish sanaladi.

Xulosa va takliflar. Bo'lajak o'qituvchilarining pedagogik faoliyatini rivojlantirish muammosi turlicha nazariyalar, konsepsiyalar, yondashishlar, pozitsiyalar, yo'nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan. Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarining pedagogik kompetentligi innovatsion texnologiyalar asosida rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo'lib, ularda pedagogik salohiyatini oshirishga zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Sharipov Sh.S. Pedagogicheskie usloviya formirovaniya izobrazitel'skogo tvorchestva studentov (Na primere fakul'tetov Truda i professional'nogo obrazovaniya): Avtoref. dis.... kand. ped. nauk. – Tashkent: 2000.

2. Isyanov R.G. Klasterный подход v formirovanii modul'noy kompetentnosti prepodavateley vysshix obrazovatel'nykh uchrejdeniy. Tashkent: TGPU, 2014. 69 s.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'kituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped. fan. dok. ... dis. avtoref. Toshkent: TDPU, 2007. 47 b.
4. Yuzlikaeva E.R. Teoriya i praktika podgotovki uchitelya k diagnosticheskoy deyatelnosti: Avtoref. dis. ... doktora ped. nauk. – Tashkent: TGPU, 2012. – 42 s.
5. Qurbonov Sh.E., Seytxalilov E.A., Inoyatov U.I., Yuzlikaeva E.R., Sharipov Sh.S. Kadrlar tayyorlash milliy modeli va dasturi: «Islom Karimov modeli» - O'zbekiston mustaqilligining yuksak yutug'i va natijasi./ O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU, 2013. – 234-b.
6. Urazova M.M. Bo'lajak kasbiy ta'lim pedagogini loyihalash faoliyatiga tayyorlash texnologiyasini nakomillashtirish. Doktorlik dissertatsiyasi 2014-y.
7. Xodjaev B.X. Umumiy pedagogika. Darslik.: «Sano-standart» nashriyoti, T.,-2017-y.,- 416-bet.

UDK:159.9

Yarkinay NURUMBKOVA,
GulDU p.f.b.f.d.(PhD), dotsent
E-mail: yorkinaynurum@gmail.ru.com.

TKTI Yangiyer filiyali dotsenti D.Samadova taqrizi asosida

TYPES AND THE MAIN PRINCIPLES OF COACHING

Annotation

This article discusses the most effective principles of coaching. The coaching process harmoniously combines two principles: the principle of awareness and the principle of responsibility. If a person follows the principles of coaching, then he will feel free. And freedom is manifested only when a person is aware of his desires and aspirations; when he determines where he is on the way to the realization of his goal, when he chooses his only path from the whole variety of indicated paths and begins to act on the basis of the plan he has developed to achieve a specific result.

Key words: Coaching, client, individual, staff, personal, corporate, good choice, positive desire, confidentiality, motive, disposition, flexibility, hierarchization, responsibility, aggressive hopelessness, regressive hopelessness, self-blame.

ВИДЫ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ КОУЧИНГА

Аннотация

В данной статье рассмотрены наиболее эффективные принципы коучинга. Процесс коучинга в себе гармонично сочетает два принципа: принцип осознанности и принцип ответственности. Если человек будет следовать принципам коучинга, то он почувствует себя свободным. А свобода проявляется лишь тогда, когда человек осознает свои желания и стремления; когда определяет где находится на пути к реализации своей цели, когда из всего многообразия указанных путей выбирает свой единственный путь и начинает действовать на основе разработанного им плана достижения конкретного результата.

Ключевые слова: Коучинг, клиент, индивидуал, персонал, личный, корпоратив, хороший выбор, позитивное желание, конфиденциальность, мотив, диспозиция, гибкость, иерархизация, ответственность, агрессивное безнадёжность, регрессивное безнадёжность, самообвинение.

KOUCHING TURLARI VA ASOSIY TAMOYILLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada kouchingda eng samarali natija beradigan printsiplari yoritilgan. Kouching jarayoni ikkita prinsipni uyg'un ravishda birlashtiradi: onglik printsiplari va javobgarlik printsiplari. Inson kouching tamoyillariga muvofiq ish tusa, u erkinlikni his qiladi. Erkinlik inson o'z xohish va intilishlarini to'liq anglaganida namoyon bo'ladi; o'zi tanlagan maqsadini amalga oshirish yo'lida qayerda, qaysi joyda ekanligini aniqlaganida; u bu maqsadga erishish yo'llarini belgilab olganida, ko'rsatilgan yo'llarning xilma-xilligidan o'zining yagona yo'lini tanlab olishi va aniq natijaga erishish uchun o'zi ishlab chiqqan reja asosida harakat qila boshlaganida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: Kouching, mijoz, individua, personal, shaxsiy, korporativ, yaxshi tanlov, ijobiy niyat, konfidentsiallik, motiv, dispozitsiya, moslashuvchanlik, ierarxizatsiya, foiz, xatti-harakat, yo'nalish, mas'uliyat, agressiv umidsizlik, regressiv umidsizlik, o'zini ayblash.

Kirish. Kouching ong darajasida ishlaydi va vazifani tahlil qilish jarayonida voqelikni anglash chegaralarini kengaytirishga xizmat qiladi. Echim uchun barcha kerakli ma'lumotlarni to'plash va uni tahlil qilish mijoz tomonidan kouching yordami bilan mustaqil ravishda amalga oshiriladi. Buning uchun maxsus texnikalar qo'llaniladi, ularning asosiy turlaridan biri-kouching texnologiyalaridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. U.Timoti Golvi (W.Timothy Gallwey) - kouching asosida turuvchi Ichki O'yin kontseptsiyasi muallifi. Ilk bora bu kontseptsiya 1974-yilda nashr etilgan «Внутренняя Игра в Теннис» (The Inner Game of Tennis) kitobida yoritilgan. Djon Uitmor (John Whitmore) – 1992-yilda nashr etilgan «Коучинг высокой эффективности» kitobining muallifi. Golvining g'oyalarini biznes va menedjmentta qo'llash yo'nalishi bo'yicha rivojlantirgan. Tomas Dj. Leonard (Thomas J. Leonard) - Kouch Universiteti (Coach University - www.coachu.com),

Tadqiqot metodologiyasi. Kouchlar xalqaro federatsiyasi, Xalqaro sertifikatlangan kouchlar assotsiatsiyasi (International Association of Certified Coaches - IAC) va

CoachVille.com loyixasining asoschisi. Rossiyada ilk bora N.I.Kozlov o'zining kouching tizimini ishlab chiqan va izohlab bergan. Uning - “Дистанция” shaxsiy ko'maklashish tizimidan bir necha minglab insonlar o'tgan va Sintoning eng yaxshi trenerlari tarbiyalangan, bularning barchasi muallifning – “Истинная правда” (Chin haqiqat) kitobidan o'rin olgan. Bugungi kunda bu tizim Rossiyada o'z ustida ish olib boruvchilar uchun eng mashhur tizimdir.

Tahlil va natijalar. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, nazariy-qiyosiy tahlil, anketa so'rovlari, me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish, kuzatuv, suhbat, sotsiometriya, tajribasnov natijalarini matematik-statistik umumlashirish usullaridan foydalanilgan.

Kouchingning asosiy printsiplari shundaki, har bir shaxs (jamaa) maqsadlarga erishishning eng optimal usullarini topa oladi va unga tomon jadal harakat qilishning yo'lini tanlashi mumkin. Ushbu tamoyillar barcha uchun amal qiladi.

Kouchingning asosiy tamoyillari quyidagilarga asoslanadi:

✓barcha odamlar rivojlanish qobiliyatiga ega;

✓ odamlar o'zlari xohlagan va bunga tayyor bo'lgandagina o'zgarishga qodir;

✓ o'z salohiyatimizga bo'lgan ishonchimiz muvaffaqiyat bilan bevosita bog'liq;

✓ muvaffaqiyatni qanday aniqlashimiz yutuqlarimizga bevosita ta'sir qiladi;

✓ biz o'z potentsialimizni o'z e'tiqodlarimiz bilan cheklaymiz (masalan, ma'lum bir narsalarni tashqi yoki vaziyatli baryerlar tufayli bajarish mumkin emasligiga ishonish);

✓ odamlar bu jarayonning ichida chinakam ishtirok etsalargina o'rganadilar;

✓ biz hamma narsa orqali o'rganishimiz mumkin, ammo o'rganish faqat kelajak haqida o'ylaganimizda va rejalashtirganimizda sodir bo'ladi;

✓ boshqalarga yordam berish uchun biz doimo o'zimizni rivojlantirishimiz kerak [1].

Kouching hayot va faoliyatning turli sohalaridagi ko'plab muammolarni turli odamlarga va turli yo'llar bilan hal qilishga yordam beradi. Bu diapazon qanchalik keng ekanligini kouching turlari tasnifidan tushunish mumkin. Shunday qilib, eng umumiy shaklda kouching ikki turga bo'linadi:

1. Deyarli har qanday kasb va faoliyat turi bilan bog'liq masalalarni ko'rib chiqish mumkin bo'lgan kasbiy faoliyatda;

2. Oila, nikoh, shaxslararo munosabatlar va boshqalar masalalari ko'rib chiqiladigan noprofessional sohada.

Mijozlar soniga ko'ra, kouching quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Individual (personal, shaxsiy);

2. Guruh (jamo, korporativ).

Kouchingning davomiyligi mijozning o'z oldiga qo'ygan maqsadiga bog'liq. Agar bu oddiy bitta vazifa bo'lsa, bunga bir seansa erishish mumkin, lekin bir necha oy davom etishi mumkin. Bitta kouching mashg'ulotining davomiyligi 45 daqiqadan bir yarim soatgacha o'zgarib turadi va taxminan bir xil stsenariy bo'yicha (kirish va yakuniy mashg'ulotlardan tashqari) amalga oshiriladi [1].

Kouchingda oldingi mashg'ulot natijalarini sarhisob qilish (nimaga erishildi, nima bo'lmagan).

- Qilish mumkin bo'lmagan narsalarga yechim izlash.

- Joriy sessiya uchun maqsadni belgilash.

- Kouching texnologiyalaridan biri bo'yicha ushbu mashg'ulot uchun maxsus savollar ustida ishlash.

- Navbatdagi mashg'ulotgacha bo'lgan vaqtga sarhisob qilish va ish rejasini tuzish.

Tadqiqotlar jarayonida kouching tashkil qilishda quidagi tamoyillarga aniqlandi:

1. *Birinchiidan – barcha odamlarda hammasi yaxshi.*

Ko'pincha biz o'zimizni, harakatlarimizni yoki boshqa odamlarni "g'ayritabiiy, g'alatiroq" deb hisoblaymiz. Shuning uchun biz o'z ustimizda ishlashni xoxlamaymiz, yoki boshqa odamni tushunishdan, u bilan munosabatlar o'rnatishdan bosh tortamiz [1].

Biroq, bu tamoyilga ko'ra, biz hammamiz normalmiz. Va hayotdagi qiyinchiliklarni, muvaffaqiyatsizliklarni bolalik jarohatlari yoki achchiq hayot tajribalaridan qilingan xulosalar bilan oqlamasligingiz kerak. Xuddi shu tamoyil boshqa odamlarga ham tegishli - ularda hamma narsa yaxshi, shunchaki biz hozir ularni tushuna olmaymiz yoki ularni tushunishni xoxlamaymiz.

2. *Ikkinchiidan, sizda allaqachon maqsadlaringizga erishish uchun kerak bo'lgan HAMMA NARSA bor.*

Har bir inson (shu jumladan, siz) ham tashqi (pul, aloqalar, odamlar va boshqa moddiy va axborot resurslari) va ichki (tajriba, bilim, ko'nikma, iste'dod) barcha zarur resurslarga ega. Ushbu tamoyilni bilish sizga hozirda o'zingiz xohlagan narsaga aylana olmasligingizning barcha mumkin

bo'lgan "sabablarini" yo'q qilishga imkon beradi, shuningdek, maqsadlaringizga erishish va shu erda va hozir baxtli bo'lishga yordam beradi.

3. *Uchinchiidan, biz har doim eng yaxshi tanlovni qilamiz.*

O'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, biz tomonimizdan amalga oshirilgan ko'plab ishlar va qarorlarni ko'rish mumkin. Ko'pincha biz bu harakatlar va qarorlarni noto'g'ri deb baholaymiz. Biroq, biz qabul qiladigan har qanday qaror o'sha vaziyat uchun va o'sha paytda biz uchun eng yaxshisi ekanligini tan olish muhimdir. Shuning uchun hech kim hukm qilmasligi yoki hukm qilinmasligi kerak. Uchinchi tamoyilga ko'ra, biz xulosalar chiqaramiz va aybdorlik va xafagarchiliksiz oldinga intilamiz.

4. *To'rtinchiidan, barcha odamlar o'zlari uchun mavjud bo'lgan eng yaxshi tanlovni qiladilar va ijobiy niyat bilan harakat qiladilar.*

Inson tabiati shundan iboratki, har qanday harakatning maqsadi o'zi uchun yaxshi narsaga intilishdir. Shunday qilib, odamlarning harakatlari, hatto boshqalarga zarar yetkazadiganlar ham, dastlab salbiy zaryadga ega emas. Gap shundaki, odamlar har doim ham maqsadga erishish uchun ekologik toza yo'lni tanlamaydilar. Ammo buni tushunish sizga odamning harakatlarining sababini yaxshiroq tushunishga va u bilan umumiy til topishga imkon beradi.

5. *Beshinchiidan, har doim o'zgarishlar bo'ladi va ular muqarrar.*

Bu tamoyil biz hech qanday o'zgarishlarga qarshilik qilmasligimiz kerakligini aytadi, chunki ular muqarrar va taraqqiyotimizga hissa qo'shadi. Hamma narsa o'zgaradi va biz o'zimiz ham. Yana bir masala - qaysi yo'nalishda?

Umuman olganda, bizda har doim tanlov mavjud:

1. Yoki yuqoriga - baxt, muvaffaqiyat, sevgi, o'z iste'dodlarini rivojlantirish, boshqa odamlar va koinot ma'nfaati uchun

2. Yoki pastga - azob-uqubat, g'azab, g'azab, g'azab, kasallik, yolg'izlik.

"Konfidentsiallik" normasi. Kouching jarayonida bayon etilgan kimningdir, aniqrog'i guruhdagi biror-bir ishtirokchining hayotiga oid ma'lumotlar, fikrlar, hissiyotlarning ifodalanishi, o'yin va mashqlarni bajarish jarayonida noqulay holatlarga tushib qolishlar kouching doirasidan chetga chiqmasligi lozim. Negaki kishining shaxsiga oid bunday ma'lumotlarning mashg'ulot chegarasidan chetga chiqishi uning uchun turli kutilmagan noxushliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Insonning xatti-harakatlarida ikkita funktsional bog'liqlik mavjud: *rag'batlantirish va tartibga solish*. Aqliy jarayonlar, hodisalar va sezgi, idrok, xotira, tasavvur, e'tibor, fikrlash, qobiliyat, temperament, xarakter, hissiyotlar – ularning barchasi asosan xulq-atvorni tartibga solishni ta'minlaydi. Uning stimulyatsiyasi yoki motivatsiyasiga kelsak, u motivatsiya va motivatsiya tushunchalari bilan bog'liq. Ushbu tushunchalar o'z ichiga insonning ehtiyojlari, qiziqishlari, maqsadlari, niyatlari, intilishlari, motivatsiyalari, uni ma'lum bir tarzda o'zini tutishga olib keladigan tashqi omillar, uni amalga oshirish jarayonida biron bir faoliyatni boshqarish haqidagi g'oyalarni o'z ichiga oladi [3].

Sabab – bir sabab inson ehtiyojlari tizimida va bunda ulardan ongli o'zgaruvchan darajalilardan qiziqishlariga qadar sodir bo'ladi. Xulq-atvorli harakatlarni amalga oshirish jarayonida dinamik shakllangan motivlar harakatning barcha bosqichlarida mumkin bo'lgan o'zgarishi (o'zgarishi) mumkin, va xatti-harakatlar ko'pincha boshlang'ich emas, balki o'zgartirilgan motivatsiya bilan tugaydi. Sababi murakkab ichki tuzilishga ega: ehtiyoj, biror narsaga ehtiyoj paydo bo'lishi bilan, hissiy tashvish, norozilik bilan birga keladi, sabab boshlanadi;

Motivatsiya g'oyasi xatti-harakatni tavsiflash emas, tushuntirishga harakat qilganda paydo bo'ladi. Bu «Nima uchun?», «Nima uchun?», «Qanday maqsadda?» Kabi savollarga javob izlash va «nima uchun?», «nimani anglatadi...?». Xatti-harakatlardagi doimiy o'zgarishlarning sabablarini aniqlash va tavsiflash, uni o'z ichiga olgan harakatlarning motivatsiyasi haqidagi savolga javobdir. Har qanday xatti-harakat ichki va tashqi sabablar bilan izohlanishi mumkin.

Birinchi holda, xatti-harakat predmetining psixologik xususiyatlari tushuntirishning boshlang'ich va yakuniy nuqtalari, ikkinchidan, uning faoliyatining tashqi sharoitlari.

Birinchi holda, ular motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, niyatlar, istaklar, qiziqishlar va boshqalar haqida gapirishadi, ikkinchisida – mavjud vaziyatdan kelib chiqadigan imtiyozlar haqida. Ba'zida insonning ichidan paydo bo'ladigan barcha psixologik omillar uning xulq-atvorini aniqlaydi. Keyin ular ichki va tashqi xulq-atvorni aniqlashning analoglari sifatida dispozitsion va vaziyatli motivatsiya haqida gapirishadi [2]. Dispozitsion va vaziyatli motivatsiya mustaqil emas. Dispozitsiyalar ma'lum bir vaziyat ta'siri ostida yangilanishi mumkin va aksincha, ma'lum dispozitsiyalarning faollashishi (sabablar, ehtiyojlar) vaziyatni o'zgartirishga, aniqrog'i, uni subyekt tomonidan idrok etishga olib keladi. Zudlik bilan insonning tegishli xulq-atvori ma'lum bir ichki yoki tashqi ogohlantirishlarga reaksiya sifatida qaralmasligi kerak, ammo uning holatining vaziyat bilan uzluksiz o'zaro ta'siri natijasini xisobga olish kerak. Bu motivatsiyani doimiy o'zaro ta'sir va o'zgarishning tsiklik jarayoni sifatida ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi, bunda harakat predmeti va vaziyat bir-biriga o'zaro ta'sir qiladi va natija haqiqiy kuzatiladigan xatti-harakatlar ko'riladi [4].

Motivatsiya xulq-atvor alternativalarini ko'rib chiqish asosida doimiy tanlash va qarorlarni qabul qilish jarayoni bo'lib xizmat qiladi.

Motivatsiya harakatlarning yo'nalishini, aniq maqsadga erishishga qaratilgan yaxlit faoliyatni tashkil etish va barqarorligini tushuntiradi. Harakat, motivatsiyadan farqli o'laroq, xatti-harakatlarning predmetiga tegishli bo'lgan narsa – bu uning doimiy shaxsiy mulki, ichkaridan ma'lum harakatlarni bajarishga undash. Motivni, shuningdek, umumlashtirilgan shaklda ko'plab dispozitsiyalarni ifodalaydigan tushuncha sifatida ham aniqlash mumkin.

O'zining motivatsiya ma'nosidagi ehtiyojdan keyingi ikkinchi tushuncha -maqsaddir.

Maqsad bevosita ongli natija deb ataladi, u hozirgi vaqtda haqiqiy ehtiyojni qondiradigan faoliyat bilan bog'liq harakatlarga yo'naltirilgan.

Dispozitsiya (motivlar), ehtiyojlar va maqsadlar insonning motivatsion sohasining asosiy tarkibiy qismidir.

Insonning motivatsion sohasini uning rivojlanishi nuqtai nazaridan quyidagi parametrlar bo'yicha baholash mumkin: kenglik, moslashuvchanlik va ierarxizatsiya [4].

Motivatsion sohaning kengligi deganda har bir darajada taqdim etiladigan motivatsion omillarning – xilma-xillik (motivlar), ehtiyojlar va maqsadlarning xilma-xilligi tushuniladi. Inson turli xil motivlar, ehtiyojlar va maqsadlarga ega bo'lsa, uning motivatsion sohasi shunchalik rivojlangan bo'ladi.

Moslashuvchanlik. Bunday motivatsion soha yanada moslashuvchan deb hisoblanadi, unda quyi darajadagi turli xil motivatsion motivatorlardan ko'proq umumiy tabiat (yuqori daraja) ning motivatsion motivatsiyasini qondirish uchun foydalanish mumkin. Masalan, odamning motivatsion sohasi yanada moslashuvchan bo'lib, xuddi shu motivni qondirish sharoitiga qarab, boshqa odamga qaraganda ko'proq turli xil vositalardan foydalanishi mumkin. Bir kishining bilimiga bo'lgan ehtiyojini faqat televidenie, radio va kino qondirishi mumkin, boshqasi uchun turli xil kitoblar, davriy nashrlar, odamlar bilan muloqot ham uni qondirish vositasidir. Ikkinchisida motivatsiya sohasi yanada moslashuvchan bo'ladi.

Ierarxizatsiya – bu alohida olingan motivatsion sohani tashkil etish darajalarining har birining tuzilishining o'ziga xos xususiyati. Ba'zi fikrlar (motivlar, maqsadlar) boshqalarga qaraganda kuchliroq va tez-tez paydo bo'ladi; boshqalar zaif va kamroq tez-tez yangilanadi. Muayyan darajadagi motivatsion shakllarni aktualashtirishning kuchliligi va chastotasidagi farqlar qanchalik ko'p bo'lsa, motivatsion sohaning ierarxiyasi shunchalik yuqori bo'ladi [3].

Motivlar, ehtiyojlar va maqsadlardan tashqari, qiziqishlar, vazifalar, istaklar va niyatlar ham inson xatti-harakatlarining stimulyatori sifatida ko'rib chiqiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda Foiz deganda kognitiv tabiatning maxsus motivatsion holati tushuniladi, u odatda, ma'lum bir vaqtda mavjud bo'lgan har qanday ehtiyoj bilan bevosita bog'liq emas. Qiziqishlar dastlabki tadqiqotlar deb ataladigan maxsus faoliyat turiga to'g'ri keladi. Muayyan vaziyatga asoslangan motivatsion omil sifatida vazifa muayyan maqsadga erishishga qaratilgan harakat davomida tanani oldinga siljish uchun engib o'tilishi kerak bo'lgan to'siqqa duch kelganda yuzaga keladi. Istaklar va niyatlar bir zumda paydo bo'ladi va ko'pincha harakatlarni amalga oshirish uchun o'zgaruvchan shartlarga mos keladigan o'zgaruvchan motivatsion subyektiv holatlar. Garchi qiziqishlar, vazifalar, istaklar va niyatlar rag'batlantiruvchi omillar tizimiga kiritilgan bo'lsa-da, ular motivatsion xatti-harakatlarda ishtirok etishadi, ammo ular bunda rol o'ynaydigan darajada rag'batlantirmaydi. Ular xatti-harakatlar yo'nalishi uchun emas, balki uslub uchun ko'proq mas'uldirlar.

ADABIYOTLAR

1. Nurumbekova Y.A. Shaxs psixologiyasi va kouching o'quv qo'llanma. Guliston. GulDU. 2022. -281-b.
2. Olimov Q.T. Zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalar bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalar. Buxoro-2015.-81.
3. Коучинг в обучении: практические методы и техники / Парслоу Э., Рэй М. - СПб.: Питер, 2003. - 204 с: ил. - (Серия «Практическая психология»).
4. Уитмор Джон: Коучинг. Основные принципы и практики коучинга и лидерства. 2019.-320 с.
5. <https://bukhara.hh.uz/vacancies/kouch>
6. <https://asaxiy.uz/product/uitmor-dzhon-kouching-osnovnye-principy-i-praktiki-kouchinga-i-liderstva>

UDK: 372.30

Bahriddin OLIMOV,
Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: baxaolim6668@gmail.com

TDPU professori, p.f.d B.S.Abdullayeva taqrizi asosida.

INDEPENDENT WORK OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE CONDITIONS OF THE CREDIT MODULE FORMATION OF SKILLS

Annotation

This article describes the content of the work of future primary school teachers in the process of forming skills of independent work in the conditions of the credit module, and corrects the degree of effectiveness of the results obtained on the basis of experimental testing.

Key words: Credit module, individual, skills, pedagogical competence, talent, innovation, creativity, critical thinking, problem solving.

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНОГО МОДУЛЯ ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ

В данной статье описывается содержание работы будущих учителей начальных классов в процессе формирования навыков самостоятельной работы в условиях кредитного модуля, и корректируется степень эффективности результатов, полученных на основе экспериментального тестирования.

Ключевые слова: Кредитный модуль, индивидуум, навыки, педагогическая компетентность, талант, инновации, креативность, критическое мышление, решение проблем.

KREDIT MODUL SHAROITIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI INDIVIDUAL ISHLASH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Ushbu maqolada kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinif o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida mazmuni bayon etilgan hamda tajriba sinov asosida olingan natijalarning samaradorlik darajasi aniqlangan.

Kalit so'zlar: Kredit modul, individual, ko'nikma, pedagogik kompetentsiya, iste'dod, innovatsiya, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish.

Kirish. Bugungi kunda "O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 9 ta yo'nalish belgilangan bo'lib, asosiy e'tibor oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga qaratilgan. 2019-yilda oliy ta'lim bilan qamrab olish darajasi 20 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2030-yilga borib 100 foizdan oshishi rejalashtirilgan. Shuningdek, ayni paytda kredit-modul tizimi joriy etilgan OTMlar 50 foiz bo'lsa. Nodavlat, davlat – xususiy sheriklik asosidagi OTMlar soni kundan kunga ortib bormoqda. Bugungi kunda xorijiy OTMlarda 55-70 foizgacha mustaqil ta'lim belgilangan. Hozir bizda ta'limning 40 foizi mustaqil ta'limga ajratilgan bo'lsa, konsepsiyasiga ko'ra bu ko'rsatkich 60 foizga yetkaziladi. Kredit-modul sharoitiga o'tish – davr talabi. Bu tizimda o'qituvchilarni talabalar tanlaydi. Tanlov fanlarining soni ko'paytiriladi, ya'ni talaba o'z yo'nalishi bo'yicha tanlab o'rganishi mumkin bo'lgan fanlar soni ko'payadi. O'quv rejadagi fanlarning 50 foizi tanlov fani bo'lib, o'quv jarayoniga axborot tizimlari keng joriy qilinadi. Zamonaviy mutaxassisdan kasbiy kompetentlik va noodatiy vaziyatlarda qaror qabul qilish, jamoada ishlash, axborotni mustaqil olish, tahlil qilish, samarali foydalanish o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashuvchanlik talab etiladi. Kredit texnologiyasi murakkab tizim. Uning muvaffaqiyatli ishlashi ko'plab omillarga, jumladan, o'quv moddiy ta'minot, xalqaro standartlarga javob beradigan tayanch darslik, talabalarning mustaqil ishlashini

tashkil etish uchun muayyan shart sharoit (kompyuter sinflari, videozallar, elektron doskalar)ga bog'liq. O'qitishning kredit tizimida oliy ta'lim muassasasi o'quv jarayonida barcha zarur axborot manbalari: o'quv-uslubiy qo'llanma, elektron darslik, tarqatma materiallar, tarmoq ta'lim resurslariga kira olish imkoniyati mavjudligi juda ham muhim hisoblanadi. Matematika va maxsus fanlarni o'qitishda ham kredit-modul tizimini joriy etishda yuqoridagi talablar to'la qondirilishi lozim. Modulli o'qitish – o'qitishning istiqbolli tizimlaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki u ta'lim oluvchilarning bilim imkoniyatlarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish tizimiga eng yaxshi moslashgandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinif o'qituvchilarini kasbga tayyorlash hamda metodik-matematik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari bo'yicha turli davrlarda B.Abdullaeva, R.Adizov, M.Axmedov, Z.Dadanov, M.Zaynitdinova, N.Bikbaeva, R.Mavlonova, K.Olimov, A.Raximov, M.Jumaev, F.Kasimov,

E.Yangabayeva tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari hamdo'ctlik mamlakatlarida ushbu masala yuzasidan M.Bantova, G.Beltyukova, N.Istomina, L.Nesterenko, A.Polevhikova, A.Pishkalo, O.Tarasova, C.Shvetsovalar hamda xorijiy tadqiqotlar tajribasida Sh.Ainsworth (Sh.Ainsworth), C.Blessing (S.Blessing), T.Jong (T.Jong), V.Kouvenhoven

(W.Kouwenhovyen), T.Murray (T.Murray), C.Coutras (C.Coutras), K.Thaug (K.Thaug), C.Erduran (S.Erduran)lar ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi. An'anaviy ta'limda o'quv maqsadlari pedagog faoliyati orqali ifodalangan yangi bilimlar berishga yo'naltirilgan bo'lsa, modulli o'qitishda ta'lim oluvchilar faoliyati orqali ifodalanib, kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan bo'ladi. O'quv jarayonini tashkil etishning ECTS kredit texnologiyasiga o'tishda quyidagi maqsadlar ko'zlanadi[1]:

- Xorijda o'qishni davom ettirish uchun oliy o'quv yurtini tanlashda shart-sharoit yaratish;
- O'zbekistonda ta'lim olgan muddatni xorijiy davlatlarda tan olinishini ta'minlash;
- Yevropa oliy o'quv yurtlari o'quv rejalarini o'rganish va shu asosida o'quv jarayonini takomillashtirish;
- Talabalar qobiliyatini to'laroq ochilishiga va o'qitishning yuqori natijalariga erishish. Modulli o'qitishda o'quv dasturlarini to'la qisqartirilgan va chuqurlashtirilgan tabaqalash orqali bosqichma-bosqich o'qitish imkoniyati yaratiladi. Ya'ni o'qitishni individuallashtirish mumkin bo'ladi. Modulli o'qitishda quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:
- O'qitishning uzluksizligini ta'minlash;
- O'qitishni individuallashtirish;
- O'quv materialini mustaqil o'zlashtirish uchun yetarli sharoit yaratish;
- O'qitishni jadallashtirish;
- Fanni samarali o'zlashtirishga erishish. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimi oldidagi eng asosiy vazifa malakali mutaxassislarni tayyorlash. Bunday mutaxassisni tayyorlash uchun, albatta, unga nisbatan qo'yilayotgan talablar tizimini aniqlab olish kerak[2]. Unga quyidagi to'rtta yo'nalishni ko'rsatish mumkin:

- O'z sohasi bo'yicha zaruriy bilim ko'nikma va malakalarga ega bo'lish;
- Sohasiga oid mavjud bilimlarini doimiy ravishda mustaqil oshirib borish, ya'ni mustaqil ta'limga tayyor bo'lish;
- Sohasiga innovatsiyalar kiritish uchun mustaqil izlanish va ijod qilish ko'nikmasiga ega bo'lish;
- O'z vaqtini rejalashtirish, boshqarish va o'z faoliyatini tashkil etish ko'nikmasiga ega bo'lish. Modulli yondashuv erishilgan natijani izchil nazorat qilib borishga asoslangan. Natijada modulkredit tizimi vujudga kelgan. Kredit-zachet birligiga aylanuvchi Yevropa tizimi (ECTS – European Credit Transfer and Accumulating System) kredit jamlash tizimidir. Ushbu tizim Yevropa universitetlarida 1989-yilda o'tkazilgan tadqiqotlardan muvaffaqiyatli o'tgan va qabul qilingan. U talabani umumiy yuklamasiga asoslangan. Kredit tizimini kiritishdan maqsad ta'limning shaffofligini va akademik bilimlarni hamda kvalifikatsiyaning xalqaro tan olinishini osonlashtirish bo'lib hisoblanadi. Dastlab kredit chetdan kelib o'quvchilar uchun ishlatilgan va unga ishonch bildirilgan. OTMLar uchun yagona kreditlarning o'rnatilishi esa talabalarning mobilligini ta'minlashga yordam beradi[3].

Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish individual dasturini yaratishda, avvalo, dastur va dastur tuzilmalari tushunchalarining mohiyatiga to'xtalib o'tish muhim, deb hisobladik. Tuzilayotgan dastur doimo uni amalga oshiradigan shaxs bilan bog'liq bo'lib, aniq maqsadga qaratilgan eng yaqin harakat rejasi yoki o'quv mazmunining qisqacha bayoni toifasida namoyon bo'ladi. Shuni ham qayd etish zarurki, ta'lim amaliyotida innovatsiyalarning kiritilishi o'qituvchining o'zini o'zgartira olish, mobillik, faoliyatiga yangiliklarni singdirish qobiliyati va aniq belgilangan strategik rejalar mavjudligiga chambarchas bog'liq. Sohada sifat o'zgarishlarini ta'minlash nafaqat o'qituvchi, balki tizim va

uni boshqaruv vertikalida ham innovatsiyalarga ochiqlik kafolatlilik darajasini oshiradi[4].

Tahlil va natijalar. Kredit modul sharoitida innovatsion muhit konsepsiyasida ta'limda innovatsion jarayonlarning mikro va makro darajalari, maktablarda innovatsion faoliyatning amaliy, subyektiv va tashkiliy boshqaruv jihatlari, innovatsiyalarni tatbiq etish darajasi o'qituvchilarning faoliyatiga ilmiy va uslubiy bog'liqligi, innovatsion jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Uning nazariy asoslari sohaning negizini tashkil etuvchi qonunlar, omillar va tamoyillar majmui, o'qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlashning maqsadi, mazmuni, texnologiyasi va tashkiliy jihatlari aks ettiruvchi umumlashtirilgan qoidalar majmui bilan ifodalanadi. Innovatsion muhit gipotetik-deduktiv usuli orqali aniqlanadigan quyidagi qonuniyatlarga bo'ysunadi:

- Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim muhitini o'zgartirishning maqsad va vazifalari jamiyatdagi ijtimoiymadaniy holat, rivojlanish an'analari, innovatsion sharoit, o'qituvchining innovatsion kompetensiyasini shakllantirish zarurati;

- Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim sohasining makro va mikro darajalari o'rtasidagi munosabatlar metodologik asos va tamoyillarning birligi;

- Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhitning faoliyat ko'rsatishi, obyektiv ravishda uni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar o'rtasidagi tashqi ta'sirlar, munosabatlar va aloqalarga bog'liqligi;

- Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish muhitda o'qituvchining innovatsion kompetensiyasini shakllantirish ta'lim tizimidagi yangiliklarni aniqlash, qo'llab-quvvatlash va hamrohlik qilishga qaratilgan faoliyatni muvofiqlashtirilgan harakatlarda amalga oshirilishi[5]. Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Uning asosiy tashkil etuvchilari konstruktiv va gnostik harakatlardir. Faoliyatning ikkala turi o'qituvchida analitik, prognostik, proyeksion, aks ettirish ko'nikmalarini shakllantirishni talab qiladi.

Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish modeli xalq ta'lim xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimining integrativlik, uzluksizlik, variativlik, faollashtirish, ilmiy-metodik va tashkiliy tuzilmaviy qo'llab-quvvatlash kabi strategik yondashuvlarining o'zaro ta'siri, bog'liqligi va to'ldiruvchiligiga asoslanadi Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish formal, noformal, informal shakllarda pedagogik yo'nalishdagi oliy ta'lim tashkilotlari, qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limi muassasalari, uzluksiz metodik xizmat ko'rsatish tuzilmalari, kasbiy riojlanishni qo'llab-quvvatlaydigan pedagogik hamjamiyatlar va mustaqil ta'lim orqali amalga oshiriladi. Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish muammolar, ularni anglash va mustaqil ravishda hal etish qobiliyatining mavjudligida ko'rinadi. Shu nuqtai nazardan, innovatsion kompetensiyani rivojlantirish modeli obyekt bilan subyektning, jarayon bilan natijaning, harakatlar bilan izchillikning o'zaro hamohangligi, tizimni ifodalaydigan qonuniyatlar, o'zaro bog'liq komponentlar, metodologik yondashuvlar va tamoyillarning yaxlitligiga tayanadi. Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, kasbiy kompetentligi va faoliyatini muntazam takomillashtirib borish,

innovatsiyalarni qabul qilish, qayta ishlash va jarayonga ijodiy tatbiq qilish ko'nikmasini orttirishdir. Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarga ajratish o'rinli bo'ladi: - o'qituvchining o'qitadigan faniga doir bilimlari; - umumiy tayyorgarlik (metodologik, pedagogik, psixologik, metodik, didaktik) darajasi; - shaxsiy rivojlanish.

Hozirgi paytda bilimlarning tez eskirayotganligi, yangilarining yaratilish shiddati, taraqqiyotning to'xtovsiz talablari o'qituvchini doimiy ravishda faniga oid yangiliklarni o'zlashtirish, mustaqil o'qish, izlanuvchan bo'lishni taqozo qiladi. Uzlusiz kasbiy rivojlanish kurslari davomida kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik tadbirlar vositasida modellashtirish jarayonlariga doir xulosalarni keltiramiz. Jarayon to'rt pog'onada amalga oshiriladi: - diagnostik-propedevtik bosqichda dastlab tashxislash va maqsadni belgilash ishlari olib borildi. Unda o'qituvchilarga ko'rsatiladigan metodik yordam maqsadi, mazmuni va amalga oshirish shakllari muhokama qilinadi.

Tinglovchilar tomonidan rejalashtirilgan metodik tadbirlardan ko'zlangan natijaga erishish uchun kerakli

resurslar, ya'ni ilg'or tajribali, yetakchi o'qituvchilar, uslubchilar, tashkiliy, o'quv, moddiy-texnik va boshqa zaruriy vositalarni aniqlash hamda jalb qilish uchun sharoit yaratiladi. Metodik tadbirlarni loyihalash, o'quv jarayonini tashkil qilish, o'qitish uslublari, shakli, natijalarni baholash va monitoring shakllari tanlanadi. Asosiy e'tibor o'qituvchilarning mustaqil ravishda o'z mahoratlarini oshirishi, shuningdek, yillar davomida to'plangan tajribalariga qaratiladi[6]. Yakunda loyihalangan modelni joriy qilish va metodik faoliyatni tashkil etish yo'nalishlari ishlab chiqiladi;

- Adaptiv-korrektiv bosqichida metodik tadbirlarni tashkil etish innovatsion modellarning ijtimoiy-kasbiy ekspertizasi o'tkaziladi. Modillardagi bo'shliqlar, kamchiliklar to'ldiriladi va belgilangan tartibda rasmiylashtiriladi. Kredit modul sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini individual ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish strategik ta'sirni amalga oshirish uchun ular strategik innovatsion pozitsiyani egallashi (ya'ni, o'zgarishlar, yangiliklarni butunligicha qamrab olishi, bu vaziyatda o'zining, hamkasblari, ta'lim ishtirokchilarining harakatlari, o'zaro ta'sirini ko'rishi) va shu yo'nalishda harakat qilishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаева Б.С. ва б.қ. Математика // Педагогика олий таълим муассасаларининг 5111700 – «Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш» бакалавр йўналиши талабалари учун мўлжалланган дарслик – Т.: ТДПУ, 2013. – 340-бет.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогическая концепция современного национального образования и воспитания // Вестник университета РАО, 1999. – № 1. – С. 13-34.
3. Wallace M. Training Foreign Language Teachers. – Cambridge University Press, 1991. – 180 p.
4. Муслимов Н.А муаллифлиги асосида ёзилган. “Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси” номли Монографияси. Фан ва технология.: 2013-й. 6-10-б.
5. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТГПУ, 2003. – 174-б.
6. Абдуллаева Б.С. ва б.қ. Математика // Педагогика олий таълим муассасаларининг 5111700 – «Бошланғич таълим ва спорт-тарбиявий иш» бакалавр йўналиши талабалари учун мўлжалланган дарслик – Т.: ТДПУ, 2013. – 340-бет.

UDK:37.032.2

Maftuna OCHILOVA,
NDPI Ijtimoiy falsafa yo'nalishi doktoranti
E-mail: navoiyuzbek 39@gmail.com

Falsafa fanlari doktori N.O.Safarova taqrizi asosida

ALISHER NAVOIYNING INSON KAMOLATI XUSUSIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning jamiyatda insonning komillikka yetishishida bir qator ijobiy sifatlarga ega bo'lishi, hayot yo'llaridagi yashash tarzi va umrning mazmuni haqidagi falsafiy qarashlari tahlil etilgan. Mutafakkirning "Mahbub ul-qulub", "G'aroyib us-sig'ar", "Hayrat ul-abror" kabi bir qator asarlaridan namunalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Komillik, jamiyat, falsafiy e'tiqod, timsol, adolat.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИШЕРА НАВОИ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ СОВЕРШЕНСТВО

Аннотация

В данной статье анализируются философские взгляды Алишера Навои о наличии ряда положительных качеств в совершенствовании человека в обществе, образе жизни и смысле жизни. Приведены примеры ряда произведений мыслителя, таких как «Махбуб ул-Кулуб», «Гараиб ус-сигар», «Айрат ул-Абдор».

Ключевые слова: Совершенство, общество, философская вера, символ, справедливость.

ALISHER NAVOI'S PHILOSOPHICAL VIEWS ON HUMAN PERFECTION

Annotation

This article analyzes the philosophical views of Alisher Navoi about having a number of positive qualities in the perfection of a person in the society, the way of life and the meaning of life. Examples of a number of works of the thinker such as "Mahbub ul-Qulub", "Garayib us-sigar", "Hayrat ul-Abror" are given.

Key words: Perfection, society, philosophical belief, symbol, justice.

Kirish. O'sib kelayotgan avlodni har tomonlama yetuk, komil inson etib tarbiyalashda, ularning ongida milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirishda hech shubhasiz, tarixiy xotira, o'tmish madaniyat, buyuk allomalarning buyuk merosi, qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy o'zining betakror, olamshumul ahamiyatga molik ijod namunalari bilan jahonning yirik san'atkorlari qatoridan o'rin olgan. Alisher Navoiy asarlarini o'ragangan har bir kishi uning ijodida bosh maqsad bu komillik ekanligini angelaydi. Komil inson tushunchasini birinchi marta Shayxi Kabir nomi bilan mashhur bo'lgan Muhiddin Ibn al-Arabiy (1165-1240) tomonidan muomalaga kiritilgan. Ibn al-Arabiy nazdida komil inson - bu aqli avval yoki nafi avval, aqli kul tushunchalari bilan ma'nodoshdir. Chunki Tangri taolo ilohiy nurdan ilk marta Aqli avvalni yaratdi va uning surati shaklini Komil inson qiyofasida zuhur etti. Ibn al-Arabiyning fikricha, komil insonning yerdagi timsoli hazrat Payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vasallamdirlar" [1].

Komil insonni tarbiyalash to'g'risidagi tushuncha va tasavvurlar turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Davrlar o'tishi zamonlar o'zgarishi bilan u haqidagi fikrlar ham o'zgarib brogan. Komil inson tog'risidagi fikrlarning rivojlanishi, takomillashuvi, uning qanday bo'lishi tuzumning xarakteri, ishlab chiqarish darajasi, davlatni boshqarish uslubi, ilm-fan va madaniyatning rivojiga bog'liq bo'lga.

Mavzuda oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, faylasuflar, adabiyotshunos olimlar, va navoiyshunos olim va olimalarning ko'pchiligi komil inson g'oyasini mutafakkirning butun g'azallari va dostonlarida o'z aksini topadi degan fikrda turadilar. "Muazzam "Xamsa" da Navoiy orzu-idealidagi komil insonlarning butun bir turkumiga duch kelamiz, - deydi navoiyshunos. Ergash Ochilov, - ular orasida tarixiy shaxslar ham, tarixiy-afsonaviy

shaxslar ham, shoir tomonidan yuksak mahurat bilan yaratilgan obrazlar ham bor" [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Alisher Navoiy asarlarigadi insonning komillik sifatleri haqidagi falsafiy qarashlarini qiyosiy o'rganish, tahlil qilish.

Tahlil va natijalar. Navoiy "Xamsa" dostonlaridagi Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Iskandar, Farruh, o'tinchi chol va bir qancha baddiy obrazlar shaxsiyatida ezgulik, yaxshilik, rosgo'ylik, saxiylik, el-yurt g'ami uchun qayg'urush kabi eng go'zal insoniy xislatlar mujassamlashgan bo'lib, biz bu obrazlarni komil inson deiyishga haqlimiz. "Komil inson" asarining muallifi buyuk vatandoshimiz Aziziddin Nasafiy qanday sifatlarga ega bo'lgan kishini komil inson deiyish mumkinligi haqida yozadi: "Insoni komil yaxshi so'z, yaxshi amal, yaxshi axloq va yaxshi bilimga ega bo'lgan kishidir. Bu to'rt narsada kamolot kasb etgan odam komillikni qo'lga kiritgan hisoblanur" [3]. Demak, komil inson yuqoridagi to'rt narsaga mukammal shaklda ega bo'lgan insondir. Alisher Navoiy bu to'rt jihatni o'zida mujassamlashtirgan mukammal komil inson obrazini yaratdi va bu obrazni Farhod timsolida gavdalandirdi. Farhod-ruhiy poklangan shaxs. Shu sababdan Navoiy Farhodga :

Anga teng podsholig', yo gadolig'

Gadoliqqa teng etmay podshlig'

Demon, ham ko'ngli poku ham ko'zi pok,

Tili poku, so'zi poku o'zi pok [4]

deb ta'rif beradi. Doston mutoalaasida Farhodning har jihatdan, mutafakkir ta'kidlaganidek uning ko'ngli ham, o'zi ham pok ekanligining guvohi bo'lamiz. Dostonda Farhodning ezgu so'zli inson ekanligi ota-onsi, ustozlar, shuningdek, Shirin bilan bo'lgan muloqotda yoki Xusrav bilan o'rtasidagi munozarada yaqqol ko'zga tashlanadi.

Shuni alohida ta'kidlash o'rinli bo'ladiki, hatto Farhod va Shirinning bir-biriga bo'lgan muhabbati ham insonparvarlikka bo'ysunadi. Navoiyning qahramoni Shirin shunday deydi.

Menga ne yor-u, ne oshiq havasdur,

Gar men odam o'lsam, ushbu basdur! [5]

Shundan ko'rinib turibdiki, mutafakkir insoniylik, odamiylik, vafodorlik, mehr-oqibat, xalq g'amida yashash, uning farovonligi, baxt-saodati yo'lida hatto jonini fido qilish, xayr-ehson, o'zgalarga saxiylik qilish kabi fazilatlarini hamma narsadan yuqori qo'yadi. Navoiy bu bilan insonni, uning xislatlarini ulug'laydi, uni boshqa jonotlardan a'lo ekanligini ishonarli tarzda isbotlab beradi.

Shulardan kelib chiqqan holda Vohid Zohidovning quyidagi fikrlariga to'la qo'shilish mumkin, deb hisoblaymiz: "Keng ma'nodagi oshiq Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonini yozishdan ko'zlagan maqsadi... insonni, go'zal insoniy xislatlarini, go'zal hayotni ardoqlash va kuylashdir" [6]. Mutafakkirning boshqa dostonlari, asarlari, g'azal va ruboiylari to'g'risida ham shunday fikrni aytish mumkin.

Navoiy yaratgan barcha ijobiy obrazlar mehnatkash yoki mehnat ahlini qadrlaydigan kishilardir. Farhod ikkalasini umumlashtirgan obraz. Dostonda Farhodning eng ezgu amallari sifatida xalqni suv bilan ta'minlagani, ya'ni "Nahr ul-hayot" arig'i hamda, "Bahr ul-najot" nomli havuz qaziganligini e'tirof etish joiz. Mutafakkir shahzoda Farhodni:

O'qib o'tmak, uqib o'tmak shiori,

Qolib yodida safha-safha bori [7].

deya ta'riflar ekan, faylasuf "o'qimoq va uqmoq" zaruratini kamolot istagan avlodlariga nasihat qiladi. Navoiy dahosining qudrati bugungi jamiyatimiz hayoti uchun zaruriy bir ehtiyojni yodimizga solish, o'git berish uchun xizmat qilganlikda ham namoyon bo'ladi. Jamiyat ahli, yosh avlod kitobga yanada kuchliroq mehr bilan qarashga da'vat etiladi.

Farhod faoliyatida uning xalq farovonligi, tinchligi uchun kurashganligi, odamiylik nuqtayi nazaridan yondashganida ham yetuk shaxs ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Farhod yoshligida bilim olishga, zo'r havas bilan tirishadi. U bu sohada shu darajada yuqori cho'qqiga erishadiki, uning oldida hatto Arastu ham shogirdlik darajasida edi. Uning uch oyda butkul savodini chiqarishi, bir yilda Qur'oni Karimni yod olishi ham ilm bobida tengsiz qobiliyat egasi ekanligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy asarlarini o'qir ekanmiz hayot falsafasining qomusini chuqurroq tushunish va unga qat'iy amal qilsih lozimligini tushunib olamiz. Darhaqiqat, hech narsa Navoiyning teran nigohidan chetda qolmagan. Mutafakkir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb e'zozlaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a

Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Ikki jahonimg'a tilarsen fazo-

Hosil et ushbu ikisidin rizo.

Tun-kunungg'a aylagali nur fosh,

Birisin oy ayngla, birisin quyosh [8]

Tarbiya olish, shuning natijasida inson va uning dunyodagi vazifasi xususida turli falsafiy e'tiqodga ega bo'lishdir. Tarbiyalanishda jamiyat, oila, murabbiy va ustozlar bilan bir qatorda tarbiyalanuvchining o'ziga ham ko'p narsa bog'liq. To'g'ri falsafiy e'tiqodga ega bo'lgan kishi o'z saodatining insonparvarlikka ekanini anglagan bo'ladi.

Shoir e'tiqod qo'ygan falsafiy ta'limotga binoan, olam azaliy va abadiy, insonlar esa tomoshabin kabi o'tib boraveradi. Dunyoning rang-barang tovlanishlar, yangilanishlar, yasharishlar, o'zgarishlar, tabiat sirlari, voreahodisalar barcha sir-sinoatlar shoir ijodida chetda qolmagan.

Shoir hayot haqida, shunday hayot qo'ynida yashayotgan inson umri, umr mazmuni haqida "Garoyib us-sig'ar"da quyidagicha xulosa yasaydi:

Erur chun olam ichra joh foni yaxshi ot

boqiy,

Bas el komin ravo ayla, o'zingni komron

ko'rgach [9].

Ushbu misralarning mazmun-mihiyati shundaki, ey inson, o'zing baxt-saodatga erishgach elning ham murod-maqсадga yetishishiga yordam ko'rsat, bilingki, boylik davlat o'tkinchidir, yaxshi ot esa abadiy qoladi.

Navoiy bu kabi baytlarida insonni o'z falsafiy fikrlar i bilan faqat yaxshi xulqlar egasi bo'lishga, hayotda faqat o'zidan yaxshi nom qoldirishga undaydi. Navoiyning butun ijodiy markazida inson va uning kamoloti turadi. Fozil, sofdil, halol, odobli, saxiy, vafodor, sadoqatli, shafqatli, muloyim, mard, xullas, har tomonlama yetuk barkamol inson-shoirning azaliy orzusi bo'lgan, ya'ni insonda yuqoridagi sifatning barchasi bo'lishini istagan. Navoiy jamiyatdagi har bir inson faqat yaxshilikka intilishini orzu qilgan.

Navoiy vafodorlikning naqadar ijobiy xislat ekanligini, inson farog'ati va kamoloti uchun muhimligini "Navodir ush-shabbob" asarida quyidagicha ifodalaydi:

Kecha ulkim chirmanur bir gul bila ne tong,

agar

G'unchadek har subh o'lub xandon nashot

izhori bor [10].

Mutafakkir ushbu baytida oilaviy farovonlikdan bahramand bo'lgan kishini tongda atrofga chiriy ulashayotgan, muattar hid taratayotgan g'unchaga o'xshatadi. Navoiy yozgan har bir misrada insonni faqat yomonliklarda yiroq bo'lish bilan birga ilm va hunar o'rganishga da'vat etadi. Hunari va ilmi bor kishidan hech qachon yomonlik chiqmasligini uqtiradi. Olim oltmish yil davomida ko'rgan-kechirganlari asosida teran tahlil qilib "Mahbub ul-qulub" asarini yozdi. Bu kitobda insonni ma'naviy barkamol bo'lishi uchun nimalarga e'tibor berish kerak ekanligini hayotiy misollar vositasida ko'rsatilgan. Mutafakkir shunday deydi: "Yaxshilik qila olmasang- yomonliq ham bore qilma. Yaxshilidan yomonlig'ni yaxshiroq bilmasang, yaxshilarga qo'shul, yaxshilik tegrasig'a evrula olmasang, yaxshilar tegrasiga evrul"[11].

Alisher Navoiy asarlarini qaysi birini o'qimaylik, barchasida hayot haqiqati ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Navoiyshunos olim I.Haqqul yozadi: "Haqiqiy asarning qismati shunday bo'lgan: ular dunyoga keldimi, boqiy yashaydi. Chunki ularda insoniyat uchun suv va havodek zarur haqiqatlar eng yuksak badiiy shakllarda tasvirlanadi" [12] Alisher Navoiy asarlari ham umrboqiy mazularni qamrab olgan. Barcha yoshdagi insonlar uchun "Hayrat ul-abror" hikoyatlari tarbiya vositasi sifatida alohida o'rin tutadi. Yosh avlodni tarbiyalashda, ularni kamolot cho'qqisiga chiqishida shoir asarlaridagi yuksak falsafiy fikrlar dasturulamal bo'lib xizmat qiladi, kelajagimiz bo'lgan yoshlar tarbiyasida alohida hamiyat kasb etadi. Mutafakkir insonparvarlikka ijtimoiy mazmun beradi. Kamtarlik, vafodorlik, nafsnii tiyish, rosgo'ylik saxiylik, donolik, aqllilik, mohtoja va yetimlarga yordam berish, bag'rikenglik, muloyimlik, shirinsuxanlik, shijoatkorlik, ezgulik, mehr-muruvvat, rahmdillik, odamiylik-bularning hammasi insonparvarlikning tarkibiy qismi, muhim xususiyati bo'lib, insonni kamolot sari yetaklaydi, uni komil inson qilib tarbiyalashga yordam beradi.

Xulosa. Navoiy asarlari asrlar davomida ilm ahliga beminnat xizmat qiladi. Kishilarning hayot yo'lini yoritishda o'z nurlarini sochaveradi. Yuksak ma'naviyatli xalqimizning tarixi, madaniyati va adabiyotini batafsil tahlil qilish, o'rganishda mutafakkirning falsafiy fikrlari, ibratomuz so'zlari g'oyaviy manba bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Najmiddin Komilov Tasavvuf, Toshkent-2009, 131-132-betlar.
2. Ergash Ochilov . Komillikning ikki yo'li ||Navoiyning ijod olami. Toshkent, "Fan" 2001, 123-bet.
3. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. Toshkent-2007, 13-bet.
4. Alisher Navoiy MAT, 6-tom, 366-bet.
5. Alisher Navoiy MAT. Toshkent "Fan" 1991. 283-bet.
6. Zohidov Vohid. Ulug' shoir ijodining qalbi. Toshkent. O'zbekiston, 1970. 232-bet.
7. Alisher Navoiy MAT 6-tom, Toshkent-2011, 364-bet.
8. Alisher Navoiy MAT 6-tom, Toshkent-2011, 139-bet.
9. Alisher Navoiy MAT 1-tom, Toshkent-2011, 117-bet.
10. Alisher Navoiy MAT 2-tom, Toshkent-2011, 186-bet.
11. Alisher Navoiy MAT 9-tom, Toshkent-2011, 539-bet.
12. Haqqul I. "E'tiqod va ijod", Toshkent. "Fan" 2007, 36-bet.

UDK:159.9.072.432

Farida OCHILOVA,
Samarqand davlat universiteti
Psixologiya kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail:faridaocilova7@gmail.com

Psixologiya fanalri doktori, dotsent B.Shodiyev taqrizi asosida

INTERGENERATIONAL COMMUNICATION-THE BASIS OF THE FORMATION OF A CHILD'S PERSONALITY

Annotation

This article provides information on socio-psychological features of intergenerational relations and communication affecting the development of a child's personality, as well as a set of scientific theoretical opinions illuminated on the basis of scientific research conducted in the world and in our country.

Key words: Child personality, development, communication, communication between generations, attitude, scientific views.

МЕЖПОКОЛЕНЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Аннотация

В данной статье представлена информация о социально-психологических особенностях межпоколенных отношений и общения, влияющих на развитие личности ребенка, а также совокупность научно-теоретических взглядов, освещенных на основе научных исследований, проводимых в мире и в нашей стране.

Ключевые слова: Личность ребенка, развитие, общение, связь поколений, отношение, научные взгляды.

AVLODLARARO MULOQOT – BOLA SHAXSI SHAKLLANISHINING ASOSI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bola shaxsining rivojlanishiga ta'sir etuvchi avlodlararo munosabatlar va muloqotning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, bu borada jahon hamda yurtimizda olib borilgan ilmiy izlanishlar asosida yoritilgan ilmiy nazariy fikrlar majmui bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Bola shaxsi, rivojlanish, muloqot, avlodlar o'rtasida muloqot, munosabat, ilmiy qarashlar.

Kirish. Muloqot munosabatlarning qurishining asosi bo'lib xizmat qiladi. Bola shaxsini shakllanishida ham muloqot hamda munosabat muhim rol o'ynaydi. Bolaning rivojlanish bosqichlarida ta'sir etadigan omillar, ijtimoiylashuv jarayonida muloqotning o'rni, hozirgi zamonaviy psixologiyaning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda, shu sababli ham bolani ijtimoiy rolini namoyon bo'lishida atrofda, bola bilan uzviy muloqot va munosabatga kirishuvchi shaxslarning o'rni beqiyos. Oilalarida bola shaxsining tarkib topishiga alohida e'tibor bilan yondashish oila a'zolaridan mas'uliyat talab etadi.

Oilalardagi tarbiyaviy an'analarga e'tibor beradigan bo'lsak, munosabatlar ko'pincha "demokratik" va "avtoritar" nazorat qilinuvchi kabilarga ajratiladi. Bola katta avlod vakillaridan nafaqat individual xususiyatlar, hissiy-irodaviy sifatlarni shakllantirish balki, kiyinish madaniyati yurish-turish, harakat, holatlarida ham namoyon bo'ladi.

Muloqot jarayoni oiladagi tarbiya usullaridan kelib chiqib namoyon bo'ladi. Hozirgi kunda bola bilan yaqindan uning shaxsini hurmat qilish va shaxsiy fikrlarini, qarashlarini inobatga olish talab etilmoqda, sababi bolaning shaxsiy xususiyatlariga muloqot va munosabat jarayoni ruhiy ta'siri yuqoridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili. "Muloqot odamlar amalga oshiradigan faoliyatlar ichida yetakchi o'rinni egallab, u insondagi eng muhim ehtiyojni - jamiyatda yashash va o'zini shaxs deb hisoblash bilan bog'liq ehtiyojni qondiradi. Shuning uchun ham uning har bir inson uchun ahamiyati kattadir" [1]. Muloqot shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab jarayon sifatida ko'pgina psixologik adabiyotlarda yoritilgan. Muloqotning murakkabligi shundan iboratki, odamlarning shaxsiy ehtiyojlarini o'z ichiga oladigan turli faoliyatlarni amalga

oshiradigan, o'zaro munosabatga kirishish vosita bo'lib xizmat qiladi. Muloqot asosida o'zaro munosabatga kirishish jarayoni amalga oshadi hamda o'zaro ta'sir, axborot almashish, bir shaxsning boshqa shaxsiga munosabati namoyon bo'ladi.

Muloqotning turli shakllari va bosqichlari mavjud. Ular qo'yidagilarni o'z ichiga oladi: insonni o'z-o'zi bilan muloqoti, o'zgalari bilan muloqot hamda avlodlar o'rtasida muloqotdir. Inson doimo o'z-o'zi bilan muloqot qilsa, jamiyatdan chetlashib, ijtimoiylashmay qolish xususiyatlari namoyon bo'ladi, shuning uchun ham o'zgalari bilan muloqot qilish ehtiyoji xar bir jamiyat a'zosining muhim faoliyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Avlodlar o'rtasida muloqot esa, muhimligi jihatdan katta o'ringa ega. Avlodlar o'rtasidagi muloqot asosida jamiyat rivojlanadi, taraqqiy etadi. Bu borada A.N.Leontev o'zining "Psixika taraqqiyotidan ocherklar" kitobida muloqotning uchinchi shakli - avlodlar o'rtasidagi muloqotning ahamiyati to'g'risida shunday deb yozadi: «Agar barcha katta avlod o'lib ketganida, insoniyat turi yo'q bo'lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti ancha orqaga surilibgina emas, balki yo'qolib ham ketishi mumkin edi»[2]. Muloqotning borligi jamiyat taraqqiyotining va davomiyligining asosi bo'lib xizmat qilishini yuqoridagi fikrlar asosida ham isbotini ko'rishimiz mumkin. Sababi, avlodlar o'rtasidagi muloqot jarayonida madaniyat, madaniy milliy etnik qarashlar, qadriyatlar avloddan avlodga o'tib, rivojlanib, sayqallanib boradi, keyingi avlod uchun saqlanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida ham katta avlod vakillarining pand-nasihatlari, o'g'itlari, fikrlari, tuyg'ulari, tajribalari dasturi amal bo'lib xizmat qiladi. Oilada avlodlar bilan muloqot jarayonida bola shaxsiy xususiyatlarini shakllantirib boradi.

Bola shaxsini shakllanishida, avloddan-avlodga yetkazilgan xulq-atvor normalari, odatlar, an'analar, madaniy

estetik qarashlar ta'siri muhim masalalardan biridir bu borada Margaret Mid o'zining "Madaniyat va bolalik dunyosi" (Kul'tura i mir detstva) nomli kitobida "Eski, modadan chiqib ketgan kiyim kiyishda davom etgan yoshi ulug' ayolga eski moda tamg'asi qoladi. Madaniyatning dominant uslubidagi kichik o'zgarishlar postfigurativ madaniyatning xarakterini o'zgartirmaydi. Qanday bo'lmasin, qizlar buvilari qanday harakat qilsalar, xuddi shunday harakat qilishlari kerakligini bilishadi. Ular o'zlari buvi bo'lishsa, ular ham yangi modani qabul qilishadi yoki o'zgaruvchan modaga ergashish uchun yoshlarga imkoniyat beradilar. Moda g'oyasi ortida madaniy uzluksizlik g'oyasi turibdi. Biror narsaning modaligini ta'kidlab, ular hech qanday muhim narsa o'zgarimasligini aytishni xohlashadi"[3] deb yozadi. Darxaqiqat bala shaxsiy shakllanish jarayonida bobo- buvilarning xar bir xarakatlari kiyinish, yurish turishi, o'zaro muloqotiga e'tibor beradi va o'z shaxsiy xususiyatlarida namoyon qiladi.

Frantsuz olimi An Anselin Shuttsenbergir o'zining "Ajdodlar sindromi" asarida (Sindrom predkov) "...ishonch bilan aytish mumkinki, hayotimizda biz o'ylaganimizdan ko'ra kamroq erkinmiz. Biroq, nima sodir bo'layotganini tushunish, ushbu mavzularni ularning konteksti va murakkabligida tan olish orqali biz erkinligimizni qaytarib olishimiz va takrorlanishdan qochishimiz mumkin. Shunday qilib, biz nihoyat, ota-onamiz, bobo-buvilarimiz yoki, masalan, biz "almashtirgan" o'lgan birodarimizning (vafot etgan akasidan keyin dunyoga kelish) hayotini emas, balki "o'z" hayotimizni yashashimiz mumkin, ba'zida buni sezmasdan ham Avlodlar o'rtasidagi bu murakkab aloqalarni hech bo'lmaganda qisman ko'rish, his qilish yoki kutish mumkin. Ammo ko'pincha biz ular haqida gapirmaymiz: ular nozik, ongsiz, so'zsiz yoki yashirin tarzda tajribaga egadir..."[4] deb yozadi.

Bola oilada bo'layotgan o'zaro muloqotning axborot almashish, pertsevtik, hamda interaktiv tomonlari asosida munosabatlarni guvohi bo'lib ulg'ayadi, ya'ni oiladagi bo'layotgan voqeayliklarga munosabat, o'zaro xarakter va bir-birini tushunish xususiyatlarini oila a'zolarining faoliyatlarida aks etishi ijobiy tuyg'ularni paydo bo'lishiga zamin yaratadi. O'zaro muloqot asosida bir-birini tushinishga, xurmatga, g'amxo'rlikka asoslanmagan munosabatlarni ko'rsa, psixik xususiyatlariga salbiy holatlar namoyon bo'ladi.

Bolaga uning muloqotchan va munosabatlarda ijobiy bo'lishida oila a'zolari namuna sifatida namoyon bo'la olishlari lozimdir, bu borada rus psixologi Saporovskaya Mariya Vyacheslavovna o'zining Hamkorlik xulqi psixologiyasi (Psixologiya sovladayumego povedeniya) nomli maqolasida "Shubhasiz, jamiyatning optimal rivojlanishi uchun avlodlar o'rtasidagi muloqot zarur, chunki integratsiyalashuvining eng muhim omili hisoblanadi. "Eski"ni rad etmasdan yoki "yangi" bilan almashtirmasdan jamiyatning ilg'or rivojlanishi mumkin emasligi ham ayon. Va ko'pincha zarur "yangi" (ya'ni sohada printsipial jihatdan muhim emas) "eski" dan shunchalik farq qiladiki, avlodlar o'rtasida keskin tafovut mavjuddir va ularning submadaniyatlari qarama-qarshi madaniyatlarga aylanadi. Bu faktlar avlodlararo aloqa fenomeni va uning faoliyat ko'rsatish mexanizmlarini ko'p qirrali o'rganish zarurligini tushuntiradi"...[5] ushbu fikrdan ma'lumki, avlodlar o'rtasidagi muloqotda tafovutli holatlar ham namoyon bo'ladi, katta avlod vakillarining g'oyaviy qarashlari bilan yetishib kelayotgan bolaning fikrlarida qarama-qarshilik kuzatiladi. Muloqot jarayonida katta avlod vakillari bu kabi tabiiy fikrlar tafovutiga tayyor bo'lishi, bolaning shaxsiy fikrlarini inobatga olishi hamda, mutadil holatda muloqotga kirishishlari talab etiladi. Agarda bu kabi vaziyatlarda bolaga xotirjamlik bilan namuna bo'lolsa, muloqot jarayonida uchraydigan tafovutli holatlar ijobiy bartaraf etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola hayot davomida oladigan ijtimoiy xulq – atvor normalarini, muloqot ko'nikmalarini, shaxsiy shakllanish xususiyatlarini ko'proq "namuna" asosida shakllantiradi, hayotiy shakllanish jarayonida shaxsiy kamolotida namoyon etadi. Nafaqat shakllantirishga qaratilgan, balki avlodlar – avlodga etkaziladigan "tashuvchi", "etkazuvchi" shaxs sifatida ham gavdalanadi.

Oilada bolalarning bobo va buvilari bilan muloqot o'rnatishi o'zlarini qiziqtirgan savollari asosida kerakli ma'lumotlarini oladi. Shu bilan birgalikda keksa avlod tajribalari bilan o'rtoqlashishadi, bobolar, buvilarning bolalar bilan muloqoti asosida turli hayotda uchraydigan qiyinchiliklarni yengishdagi namunalaridan, ajdodlarimizning jasurligi, mehnatsevarligi, vatanparliklari haqida miflar, afsonalar, ertaklar asosida bayon etishi bolalarda katta ta'asurot qoldiradi. Bu kabi munosabatlar bolalarning ijtimoiy munosabatlarda, ijtimoiy rollarni bajarishda va irodaviy sifatlar mukammal shakllanishida hulq-atvorda namoyon bo'ladi.

Bola bilan ishonchli muloqot va munosabat muhimdir. "Muloqot yoki bevosita muomala shaklida odam ko'prok turli suxbatdoshlarni topib, ular bilan kirishib ketish orqali yoki aksincha, o'zini yolgizlikka maxkum etish orqali stressni yengillatish usuli bo'lsa, oxirgi yo'l - xayolga berilish, ya'ni, real xarakterlarni ramziy taassurotdagi obrazlar bilan almashtirish hisobiga tangliklardan uzoklashishdir" [6].

Muloqot ehtiyojdan kelib chiqib namoyon bo'ladi, turli salbiy holatlaridan xalos bo'lishga imkoniyat beradi. Bolada muloqot qilishga ehtiyoj ko'proq namoyon bo'ladi, sababi bu yoshda atrofni o'rganishga, ma'lumot olishga, tajribalar orttirishga nisbatan ehtiyoj kuchli namoyon bo'ladi. Bola muloqot asosida ushbu ehtiyojlarini to'ldirib boradi.

Bola dunyoga kelganda avvalo ilk bor onasi bilan munosabatda bo'ladi va onasini ta'niydi, shu sababdan bola bilan onaning xissiy bog'lanishi vujudga keladi, shuning uchun onaning murg'ak qalbni voyaga etkazishda mas'ulligi kattadir. .. "Mutaxassislar tadqiqotlari natijalarining ko'rsatishicha, tug'ilgan go'dakni tug'ilgan zahotiy qo'lga olinishi va dastlabki munosabatlarning o'rnatilishi go'dakning ijtimoiy muhitga qanchalik oson moslashishiga yordam beradigan asosiy omil hisoblanar ekan"[7]

Bunga esa bo'lajak onalar qay darajada tayyor ekanliklarini tadbiiq qilish muhim sanaladi.

O'.B.Shamsiyev "Oilaviy xolding – bola ijtimoiylashuvining psixologik mexanizmi" Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi aforeferatida bo'lajak onalarni turli guruhlarga ajratgan "tavsiflangan empirik tadqiqotlarda farzand kutayotgan ayollarning uch guruhi ajratilgan. Ko'rsatilishicha, bu guruhlar bolaga turlicha yo'nalgan, u bilan turli munosabatda bo'ladi. Bu yo'nalishdagi izlanishlarning ko'rsatishicha, birinchi guruh onalar bolaga nisbatan subyektli munosabatni afzal ko'rishadi, boshqa guruh onalari esa – obyektli, uchinchi guruh onalari esa aralash va oraliq munosabat, ya'ni qo'lga kiritilgan natijalar onaning bolaga subyekt-obyektli munosabatini tushuntiradi Tadqiqot xulosalariga ko'ra, bolaga nisbatan "obyektli" munosabat alohida o'rganilish zarurligi ta'kidlanib, agar obyektli munosabatda go'dak dastavval parvarish obyektli, ijtimoiy-psixologik, tibbiy ta'sir sifatida namoyon bo'ladi, deb hisoblasak, demakki, onada bolaga nisbatan manipulyativ munosabat mavjud, ya'ni bu onalar bola bilan, uning xohish va qiziqishlari bilan hisoblashmasdan, tartib vaqtlarini bajarishlari tasdiqlangan. Birinchi guruh onalari bolaga nisbatan sezuvchanlik, kuyunchaklik va qiziqishning yo'qligi bilan xarakterlanadi: ular bola bilan kam gaplashadi, unga qiziqishini namoyon etmaydi, bolani chetdan kuzatadi. Bunday holatda ona uchun bolaning qadri va unga nisbatan ijobiy emotsional munosabat yo'qligi to'g'risida tasavvur

uyg'onadi. Ona manipulyativ munosabatda bolalariga turlicha munosabatda bo'lishi mumkin: ularni yaxshi ko'radi, ijobiy munosabatda bo'ladi, manipulyatsiya ularning foydasiga ishlatiladi"[8].

Tadqiqotdan ko'rinib turibdiki, turli oilaviy muhitda tarbiya topgan bo'lajak yosh onalar, o'z oilalarda bola nisbatan munosabat stildan olgan holda o'zlarini onalikka tayyorlay boshlaydi. Onalik tasavvurlari olgan namunaviy tajribalari asosida shakllanadi, ota-onalarimiz va katta avlod vakillarining namunaviy munosabatni amal oshirishlari zarur.

Har bir oilada bola shaxsiga e'tibor uni shakllanishiga qaratilgan harakatlar oilaviy an'analar sifatida avlodlar - avlodga zanjir sifatida yetkazilib boriladi. Bu munosabatlarni rivojlanishida, sayqallanishida xar bir avlod vakilidan, mas'uliyat va hayotiy bola tarbiyasidagi tajribalarini boyitishga qaratilgan faoliyatlar katta ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Ilmiy tadqiqotlardan ko'rib turibdiki, bola bilan avlodlar o'rtasidagi muloqot va munosabat, bolaning shaxs bo'lib shakllanishida katta ahamiyatli faoliyat hisoblanadi.

Avlodlar o'rtasidagi munosabatlar rivojlangan tushunchalardir ya'ni- oila va qon bilan bog'liq munosabatlar tushiniladi. Asosiy xususiyatlarni tahlil qilish oiladagi avlodlararo munosabatlarni oilaviy munosabatlarning alohida turi sifatida ajratish imkonini berdi. Ushbu kontseptual turkumdagi "oilaviy munosabatlar" tushunchasi eng keng qamrovli bo'lib, oila guruhidagi avlodlar va avlodlararo munosabatlar doirasidagi turli tizimlarni o'z ichiga oladi - nikoh va aka-uka (intrageneratsiya);ota-ona-bola, bobo-buvilar-bolalar (avlodlararo), oilaviy munosabatlar tushiniladi.

Qarindoshlik munosabatlarining asosiy xususiyati - bu nikohda uchramaydigan, qarindoshlik (masalan, "qaynona / kuyov", "kelin / qaynona") genetik aloqadorlik va boshqalar) munosabatlaridir. Avlodlararo munosabatlar - turli avlod guruhlari vakillari sifatidagi oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar (bola-ota, bobo-buvi-bola munosabatlari)dir. Oiladagi avlodlararo munosabatning o'ziga xos turi - bu avlodlarning olamdan o'tgan ajdodlariga bo'lgan munosabati ham kiradi, bu oila xotirasining saqlanishini ta'minlaydi. Avlodlarga bo'lgan bunday munosabatni faqat shartli ravishda bog'lash mumkin, chunki ular avlodlararo ajdodlarga bir tomonlama yo'naltirilgan.

Avlodlar o'rtasidagi munosabatlar oila a'zolarining o'zaro munosabatlarining zaruriy sharti bo'lib, ayni paytda uning natijasidir. Jamiyatdagi avlodlararo munosabatlarning aniqlangan funktsiyalari asosida oiladagi avlodlararo munosabatning funktsional o'ziga xosligi tavsiflangan, empirik tadqiqotlarda tasdiqlangan: ular quyidagilar.

1. Identifikatsiya qilish jarayonining natijasi bo'lgan avlod o'ziga xosligi hususiyatlarini ta'minlovchi identifikatsiya funktsiyasi, ya'ni ijtimoiy guruhga a'zolik orqali o'zini aniqlash.

2. Oilada oldingi va birga yashab kelayotgan avlodlarning moddiy va ma'naviy qadriyatlarini, ijtimoiy ma'lumotlarini hamda tajribasini ko'chirish, o'zlashtirish, saqlash va ulardan foydalanish jarayonini ta'minlovchi nasldan-naslga funktsiyasi – oila xotirasi, jamoaviy xotiraning bir turi sifatida.

3. Qo'llab-quvvatlashni ta'minlaydigan resurs funktsiyasi, ayniqsa qiyin hayotiy vaziyatlarda muhim ahamiyatga ega. Qo'llab-quvvatlash individual va guruhli manba sifatida ham butun oila guruhining ham, uning turli yoshdagi a'zolarining ham ijtimoiy kapitalidir.

4. Kommunikativ funktsiya avlodlar o'rtasidagi muloqotga asoslangan muloqot jarayonida avlod tajribasini uzatish uchun sharoit yaratishni ta'minlaydi.

5. Ijtimoiylashtirish funktsiyasi oila a'zolari boshqa avlod vakillari sifatida boshqa odamlar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini egallashlari, boshqa avlodlar tomonidan ishlab chiqilgan tajriba va bilimlarni o'zlashtirishlari uchun sharoitlarni ta'minlashga qaratilgan.

6. Barqarorlashtiruvchi funktsiyasi oila guruhini o'zining eng muhim xususiyati - vertikal bog'liqlik (umumiy yaxlitlik) bilan ta'minlaydi, bu ularga doimiy o'tkaziladigan tajribalarni o'z ichiga olgan murakkab g'oyalar to'plami asosida oila xotirasini saqlashga yordam beradi.

Xulosa va takliflar. Bola shaxsini shakllanishi murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi, bunda avlodlararo munosabatning ahamiyati katta hisoblanadi. Yosh ota-onalarga keksa avlod vakillari ko'makdosh bo'lmog'i lozim. Milliy an'analarimiz kadriyatlarimiz, merosimiz, etnik qarashlarimiz, urf-odatlarimizni tabiiy va to'liq holda yetkazilishida ham katta avlod vakillarining hissasi salmoqli hisoblanadi, shunday ekan yosh ota-onalar bola tarbiyasida katta avlod vakillarining pand-nasihatlarini, takliflarini to'g'ri anglab yetishlari, avlodlar uchrasuvi marosimlarni tez-tez tashkil qilishlari ahamiyatlidir. Bunda bolaning shaxsiy hususiyatlarining shakllanishida, taraqqiy etishida, avlodlararo munosabatlarning ijobiy va xavass qilgulik tashkil etilganligi muhim sanaladi. Oilada yosh ota-onalar va ularning ota-onalarining o'zaro munosabatlarining ijobiy tashkil etilganligi bola ruxiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, ijobiy ijtimoiy munosabatlar o'rnatiladi.

Katta avlod vakillari va oila a'zolari, ota-onaning bolaga ruhiy-emotsional ta'siri beqiyosdir. Birinchi, ta'sir bu namuna bo'lib, oila a'zolari va katta avlod vakillarining o'zaro muloqotida, munosabatlarida ilqlik, qo'llab-quvvatlash, ko'mak tashkil qilish, bir-birini tushinishga qaratilgan, xar bir oila a'zolarining o'z o'rni borligi e'tiborga olingan munosabatlil oilalarda bola ruhiy jihatdan tetik, hissiy emotsional holati barqaror va muloqotga kirishishi, ijtimoiy jamiyatda o'zini ko'rsata olishi, o'z statusini egallay oladigan mukammal shaxs bo'lib voya yetishiga imkoniyat yaratilgan bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Каримова В.М. Ижтимоий психология Тошкент-“Фан ва технология”-2012.51-6.
2. Эргашев Эминжон Алиевич. «Шахслараро мулоқотнинг психологик асослари». Central asian academic journal of scientific research. ISSN: 2181-2489 VOLUME 2 | ISSUE 6 | 2022.82-6.
3. Маргарет Мид Культура и мир детства. М., 1983. С. 322-361 (фрагменты).
4. Анн Анселин Шутценбергер Синдром предков Издательство Института психотерапии Москва 2005. 13-бет.
5. Сапоровская Мария Вячеславовна «Психология совладающего поведения» Вестник КГУ им. Некрасова Н.А. • 2010, Том 16.185 ст
6. Каримова Василя Оила психологияси. Тошкент-2007. 72-бет.
7. Шамсиев Ў., & Абдусаматов Х. (2022). Дастлабки Мулоқот–Шахс Шаклланишининг асоси. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS), 2(2), 202-207.
8. Шамсиев Ў.Б. “Оилавий ҳолдинг – бола ижтимоийлашувининг психологик механизми” Психология фанлари доктори (достор оф ссиенсе) диссертацияси автореферати. Тошкент – 2019-йил.17-6.
9. Арапбаева Дамегул Курбоновнанинг “Келинлар оилага мослашувининг этнопсихологик хусусиятлари” номли Психология фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этган диссертация афтореферати. Тошкент – 2019-йил.6-6.

10. Далимова Нилуфар Мелибаевнанинг “Турли авлод вакилларининг ҳаётий қариятларининг ижтимоий-психологик детерминантлари” номли Психология фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этган диссертасия афтореферати. Тошкент – 2019-йил.20-б.

УДК:324

Отабек РАХМАТОВ,

Начальник отдела по работе с молодежью и
просвещение духовности.
В филиале РГПУ им.А.И.Герцена в г.Ташкент.
E-mail:mosi_94.ru@mail.ru

Рецензент профессор НУУз О.Мусаев

“ВЗАИМОСВЯЗИ СОЦИАЛЬНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ И ИХ РЕШЕНИЕ”

Аннотация

В современном обществе, в том числе – отечественном, растёт число граждан, выражающих недовольство формам политических и социальных конфликтов. В данной статье рассмотрена взаимосвязь между социальным и политическими конфликтами и пути решение.

Ключевые слова: Социальный конфликт, политический конфликт, структура конфликтов.

"THE RELATIONSHIP OF SOCIAL AND POLITICAL CONFLICTS AND THEIR SOLUTION"

Annotation

In modern society, including domestic, the number of citizens who express dissatisfaction with the forms of political and social conflicts is growing. This article discusses the relationship between social and political conflicts and ways to resolve them.

Key words: Social conflict, political conflict, structure of conflicts.

"IJTIMOIY VA SIYOSIY ZIDDIYATLARNING O‘ZARO ALOQALARI VA ULARNI HAL QILISH"

Annotatsiya

Zamonaviy jamiyatda, shu jumladan maishiy jamiyatda, siyosiy va ijtimoiy nizolar shakllaridan noroziligini bildiruvchi fuqarolar soni ortib bormoqda. Ushbu maqolada ijtimoiy va siyosiy qarama-qarshiliklar o‘rtasidagi munosabatlar va ularni hal qilish yo‘llari muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy konflikt, siyosiy konflikt, konfliktlar tuzilishi.

Введение Конфликт – объективно-субъективное явление, состояние, реальность, присущие общественным отношениям. Тезис о всеобщей гармонии интересов – один из многочисленных мифов.

Глубинная причина конфликтов в обществе – противостояние различных потребностей, интересов, ценностей конкретных субъектов политики, составляющих социальную структуру. В основе противоборства конфликтующих сторон – объективные противоречия (экономические, социальные, политические, этноконфессиональные, идеологические, культурные и др.).

Наиболее острые конфликты происходят между индивидами и социальными группами в сфере политики. Политика, с одной стороны, деятельность по предупреждению и разрешению конфликтов: «Искусство жить вместе». С другой стороны, политика – средство провоцирования конфликтов, поскольку она связана с борьбой за обладание властью. Технология и практика управления конфликтами определяются не только общими правилами, но и социально-экономическим, политическим состоянием общества, историческими, национальными, религиозными и культурными особенностями.

Реальная жизнь намного сложнее любых схем и предполагает такое взаимодействие индивидов, групп, организаций, институтов, в процессе которого имеют место сотрудничество, соперничество, несовпадение интересов, ценностей, ненависть, борьба, конфликт. Роль конфликтов в том, что они наиболее остро сигнализируют власти и обществу о возникающих разногласиях, противоречиях и стимулируют практические действия по своевременному преодолению имеющихся проблем.

Политический конфликт– острое столкновение противоположных сторон, обусловленное взаимопроявлением различных интересов, взглядов, целей в процессе приобретения, перераспределения и использования политической власти, овладения ведущими (ключевыми) позициями во властных структурах и институтах, завоевания права на влияние или доступ к принятию решений о распределении власти и собственности в обществе.

Наиболее общей причиной возникновения конфликтов является неравное положение, занимаемое людьми в обществе, разлад между ожиданиями, практическими намерениями и поступками людей, несовместимость претензий сторон при ограниченности возможностей их удовлетворения. По мнению Р.Дарендорфа, автора конфликтной модели общества, главный вопрос в конфликтах – это кто и каким образом распоряжается ресурсами, в чьих руках власть, позволяющая одной группе людей распоряжаться деятельностью других.

Социальный конфликт - это наивысшая стадия развития противоречий в отношениях между людьми, социальными группами, общества в целом, которая характеризуется столкновением противоположно направленных интересов, целей, позиций субъектов взаимодействия. Конфликты могут быть скрытыми или явными, но в их основе всегда лежит отсутствие согласия между двумя или более сторонами. В области научного знания существует отдельная наука, посвящённая конфликтам -конфликтология.

Причина социальных конфликтов кроется в самом определении — это противоборство индивидов или групп, преследующих социально значимые цели. К таким

причинам можно отнести: социальное неравенство, эгоистичность людей, несовпадение ценностей индивидов в обществе, религиозные различия, несовершенство человеческой психики, неравенство в доходах и другие. Социальный конфликт является результатом (следствием) определенных причин, поводов, условий, которые играют разную роль в возникновении данного следствия – социального конфликта. Для прогнозирования, диагностики, пресечения, разрешения социального конфликта как определенного результата нужно четко разграничить его причины, поводы, условия.

Анализ литературы по теме. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Причины нужно начинать с определения того следствия, по отношению к которому какие-то факторы определяются как поводы, причины, условия. Например, по отношению к кипящему чайнику (следствию) желание студента выпить чая является поводом; нагревание воды в чайнике – причиной, а наличие чайника, воды, источника тепла и т.п. выступают как условия (кипения воды в чайнике).

Методология исследования. Основными методами, обеспечивающими наиболее полную базу данных о конфликтном взаимодействии, его участниках, причинах и результатах являются:

- 1) структурно - функциональный;
- 2) процессуально - динамический;
- 3) метод типологизации;
- 4) прогностический;
- 5) разрешительный.

Анализ и решения. Например, перед получением двойки на экзамене дорогу студенту перебежала кошка. Между кошкой и двойкой нет генетической связи, они не вытекают одно из другого информационно, энергетически, вещественно. Это не означает что кошка может повлиять на оценку.

Условия – это явления, которые не входят вещественно, энергетически, информационно в состав данного следствия, но участвуют в нем опосредованно. Например, условием кипения воды в чайнике является наличие чайника, воды, источника тепла и т.п., которые сами по себе не вызывают кипения воды в чайнике.

Повод – это событие (фактор), которое по времени предшествует следствию и запускает причинно-следственную связь.

- довольно часто участники социального конфликта всеми правдами и неправдами пытаются скрыть истинные его причины, выдать повод и условия конфликта за его причины;

- чтобы спрогнозировать, предупредить, предотвратить, разрешить какой-либо социальный конфликт, нужно четко разграничить его причины, условия и поводы.

Взаимосвязь причины и следствия. Причина и следствие находятся во взаимной связи:

- следствие оказывает обратное влияние на причину, его породившую. С одной стороны, оно истощает причину материально, энергетически, информационно. Так, истощаются военная и моральная мощь воюющих сторон и т.п. С другой стороны, следствия, оказывают обратное влияние на причину, его породившую.

При определении причин социального конфликта следует учитывать многочисленные классификации типов причинности:

- объективные и субъективные, главные и второстепенные, многофакторные и простые (один фактор вызывает следствие).

Связь между причинами и социальным конфликтом может быть необходимой и случайной. Роль случайности в развитии социальных конфликтов между ними чрезвычайно важна.

Выводы и предложения. Политическая наука значительное внимание уделяет поиску форм, методов, средств контроля за протеканием конфликта, выработке эффективных технологий управления им. При многообразии субъектов конфликта, их целей и позиций управление конфликтом предполагает решение ряда общих задач:

- а) предупредить возникновение конфликта, либо воспрепятствовать его разрастанию и распространению;

- б) вывести скрытые, неявные, латентные конфликты в открытую форму с целью уменьшения опасности внезапного развития неконтролируемых процессов;

- в) локализовать социально-психологическое возбуждение, вызываемое политическим конфликтом, не допустить его распространения на другие сферы общества;

- г) учесть многочисленные внутренние и внешние факторы: степень открытости политической системы, уровень сплоченности конфликтующих групп, их силу, характер вовлеченности населения в конфликт, эмоциональные аспекты поведения лидеров и их сторонников, а также культурно-исторические, социально-экономические, этно-национальные и другие особенности общества.

Решение указанных задач конкретизируется в соответствии с основной установкой – либо на урегулирование, либо на разрешение конфликта. Урегулирование предполагает снятие остроты противоборства сторон с целью избежание негативных последствий конфликта. Однако, причина конфликта не устраняется, тем самым сохраняется вероятность нового обострения уже урегулированных отношений. Разрешение конфликта предусматривает исчерпание предмета спора, изменение ситуации и обстоятельств, которое бы приводило к отношениям партнерства и исключало бы опасность рецидива противостояния.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брега А.В. Управление политическим конфликтом // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2014. №1.
2. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. М.: РОССПЭН, 2002. 288 с.
3. Бегинина И.А. Категория интереса как инструмент анализа общественного мнения в социально-политической сфере // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Социология. Политология. 2009. № 3.
4. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 591 с.

УДК:371.10.378.14

Shoxista RUSTAMOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti
E-mail: rustamova-87@internet.ru

SamDChTI dotsenti, PhD A.A.Rahimov taqrizi asosida

REGARDING THE APPLICATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A PEDAGOGICAL CATEGORY IN SECONDARY EDUCATION

Annotation

Language learning is one of the most important areas in the human society. The language, which is a means of communication, can be practically acquired in a natural environment (in the family, among the public) or in an organized way (in the lesson). Knowledge of linguistic phenomena, on the other hand, is studied theoretically. It is obvious that teaching-learning a foreign language is in stark contrast to the native language and foreign language in certain aspects. This lies in the task of linguists to consistently study the current state of non-traditional, that is, teaching a language on the basis of communicativeness and eliminate existing problems of applying new technologies of teaching a foreign language.

Key words: Skills, ability, language skills, competence, speech competence, communicative competence, competency approach, competence types.

ОТНОСИТЕЛЬНО ПРИМЕНЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ В СРЕДНЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Изучение языка - одна из самых важных областей в человеческом обществе. Язык, который является средством общения, может быть практически усвоен в естественной среде (в семье, среди общественности) или организованным образом (на уроке). Знание лингвистических явлений, с другой стороны, изучается теоретически. Очевидно, что преподавание-изучение иностранного языка резко контрастирует с родным языком и иностранным языком в определенных аспектах. Это заключается в задаче лингвистов последовательно изучать современное состояние нетрадиционного, то есть преподавания языка на основе коммуникативности и устранять существующие проблемы применения новых технологий преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: Навыки, способности, языковые навыки, компетентность, речевая компетентность, коммуникативная компетентность, компетентностный подход, типы компетенций.

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANING O'RTA TA'LIMDA PEDAGOGIK KATEGORIYA SIFATIDAGI QO'LLANILISHIGA DOIR

Annotatsiya

Til o'rganish kishilik jamiyatida bag'oyat muhim sohalaridan hisoblanadi. Muloqot vositasi bo'lmish tilni tabiiy muhitda (oilada, jamoatchilik orasida) yoki uyushgan holda (darsda) amaliy egallash mumkin. Til hodisalariga oid bilimlar esa nazariy jihatdan o'rganiladi. Ma'lumki, chet tilini o'rgatish-o'rganish muayyan jihatlari bilan ona tili va chet tilidan keskin farq qiladi. Bu esa tilshunoslar oldida chet tili o'qitishning yangi texnologiyalarini qo'llashning noan'anaviy, ya'ni tilni kommunikativlik asosida o'qitishning hozirgi holatini izchil o'rganish va mavjud muammallarni bartaraf etish vazifasi yotadi.

Kalit so'zlar: Ko'nikma, qobiliyat, til ko'nikmalari, kompetensiya, nutq kompetensiyasi, kommunikativ kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, kompetensiya turlari.

Kirish. Og'zaki nutq til belgilarining ifoda etilayotgan ma'lumot va axborot oqimi talabidan kelib chiqqan holda, mavzularda ifoda etilishi ijtimoiy-madaniy va fiziologik faoliyatlar natijasi hisoblanadi. Og'zaki nutq jarayoni va uning rivojlantirilishi tilshunoslik va psixologiya ob'ektidir. Lingvistikada nutqning stilistik bo'yoqlari, undagi ekspressiv-modal vositalar, iboraviy birliklarning o'z o'rnida ishlatilishi nazarda tutiladi. Ayniqsa, xorijiy tildagi gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda lisoniy va boshqa vositalarning ortiqcha ishlatilishi kommunikativ muammolarni keltirib chiqaradi. Bu kabi muammolarni o'rganib chiqish va natijalar asosida muammolarga yechim topish masalalari hozirgi zamon tilshunosligida juda dolzarb hisoblanadi.

Turli davrlarda dunyo miqyosida lingvistlar tomonidan xorijiy tilni o'qitish usul va vositalari nazariy jihatdan turlicha talqin qilingan. Natijada tilshunoslikda kommunikativlik va ko'nikma tushunchalari keng qo'llanila boshlagan.

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** J.J.Jalolov ko'nikma deganda, nutq operatsiyalarini muayyan darajada amalga oshirish qobiliyati tushunilishini aytadi: "ko'nikma ongli holda bajariladigan faoliyatning avtomatlashgan tarkibiy qismidir. Ong ishtirokisiz avtomatlashgan faoliyat malaka deb ta'riflanadi [5]". Shuningdek, "nutq kompetensiyasi" tushunchasi ham mavjud bo'lib, uni G.I.Shukina "bilimlar, ko'nikmalar, qobiliyatlar va fazilatlar (shaxsiy va kasbiy jihatdan) birikmasi, shuningdek, yangi bilim va tajribaga ega bo'lish qobiliyati va ularni hayotga tatbiq etishga tayyorlik" sifatida izohlaydi [15]. Xorijiy tilni umumiy tarzda o'qitish, ta'lim yo'nalishlarida dastur va metodlar bir hilligi, o'quvchilarga umumiy tilga oid qoidalar va mashqlar orqali til o'rgatilgani bilan izohlanadi. Masalan, bugungi ta'lim muassasalarining ko'pchiligida an'anaga aylangan grammatikaga asoslangan metod va o'qituvchiga qaratilgan darslar (teacher centered lessons) buning yaqqol misoli bo'lib, o'quvchilardagi kreativ fikrlash va kommunikativ kompetensiyani shakllantirmasdan dars jarayonlarini zerikarli

va hattoki nomuvofiq bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bunday uslublarning cheklanishi va chet tilini o'qitishda kommunikativ usuldan foydalanish zarurligi ko'plab tadqiqotchilar va metodistlar tomonidan ko'rsatib o'tilgan, G.V.Rogova [12], Ye.I.Passov, [9], Marianne Celce Murcia [18], Jack C. Richards [17], Gilloteaux.M.J Dornyi.Z [16] va boshqalar. Bundan tashqari, xorijiy tilni o'zlashtirishda kommunikativ yo'nalish tatbiqi agar kasbiy faoliyatning muayyan sohasining voqeliklari va xususiyatlarini hisobga olmasdan, umumiy madaniy yoki hatto kasbiy material asosida amalga oshirilsa, tilni professional darajada o'rganishni ta'minlamaydi. Bugungi kunda chet tilini o'qitishning kompetensiyaviy yo'naltirilgan uslublari hanuzgacha yetarli darajada ishlanmagan. Xususan, o'quvchilarning og'zaki nutqini shakllantirishni amalga oshirishi uchun manbalar yetarli emas. Shuningdek, chet tilini o'qitish jarayonida professional ko'nikmalarni rivojlantirish uchun uslubiy va texnik vositalar hamda uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqilmagan.

- **Tadqiqot metodologiyasi.** Zamonaviy metodikada o'zaro muloqot jarayoniga yo'naltirilgan ta'limiy munosabatlarni, shu faoliyat ishtirokchilari o'rtasidagi aloqani ta'minlash va shu tariqa "sub'ekt-sub'ekt" xarakteriga ega bo'lishni ta'minlovchi muloqot tushunchasi tobora ko'proq ishlatilmoqda. Pedagogik jarayonda, an'anaviy o'qitish jarayonidan farqli ravishda, o'qituvchi va o'quvchiga xos bo'lgan rollar o'zgarib, o'qituvchi asosan dars jarayonida yangi ma'lumotlarni berish bilan butun vaqtini sarflamasdan, o'quvchiga uyga berilgan ma'lumotlar bo'yicha savollarga javob topish va mashg'ulot davomida muayyan muammo ustida ishlashlarida tavsiyalar berib borishni o'z ichiga oladi.

O'quvchilarning xorijiy tildagi og'zaki nutqini rivojlantirishda dialogik shakldan foydalanish strategiyasi qo'llaniladi va monologik nutq bosqichma-bosqich ravishda; tayyorgarlik, produktiv, voqea-hodisalarga shaxsiy munosabat bildirishga yo'naltiriladi. Chunki produktiv shaklning ifodalanishi tanqidiy fikrlash, leksik-grammatik materiallarni mantiqiy tahlilga yordam beradi. Yuqori sinf o'quvchilarning nutq faoliyatida produktiv shaklni rivojlantirishda murakkab so'z birliklari va gaplar orqali nutq yaratish va kasbiy atamalardan ham unumli foydalanish nazarda tutiladi.

Tinglab tushunishda o'ziga xos jihatlari ma'lumotning pertseptiv ko'nikmalarida namoyon bo'ladi. Bunda qabul qilinayotgan ma'lumotning sensor va pertseptiv-ma'noviy sintezi amalga oshiriladi. Ya'ni, suhbatdosh tomonidan uzatilayotgan tovushlar majmuasini va ularning ma'noviy interpretatsiyasini muayyan differentsial xususiyatlar yordamida bajarish va tanib olish (tinglab tushunish) jarayonini ta'minlab beradi. Mazkur kategoriyadagi ko'nikma va malakalar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- Fonemalarni tanib (bilib) olish va farqlash;
- Fonemalar va ularning turlarini ajratish;
- Intonatsion va ritmik strukturalarni ajratish;
- So'z yasovchi va shakl yasovchi (grammatik) affiksatsiya va fleksiya hodisalarini aniqlash;
- Leksik birlik va grammatik shakllarning omonimik, sinonimik va antonimik xususiyatlarini farqlash;
- Grammatik shaklni (so'zlarda) ajrata olish;
- Neologizmlarning ma'nosini aniqlay olish;
- Notanish so'zlarni kontekst mazmunidan kelib chiqqan holda anglash, taxmin qila olish va so'z yasash.

Ikkinchi yo'nalish, muloqot qilish qobiliyati, garchi u tabiatdan berilgan har bir insonning tabiiy fazilati bo'lsa-da, rivojlanish va takomillashtirish imkoniyatini ko'rsatadigan san'atdir. Shu sababli, hozirgi vaqtda kommunikativ yondashuv nafaqat pedagogik faoliyatning eng muhim elementi, ta'lim maqsadlariga erishish vositasi va sharti, balki, o'quvchilarning shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga

qaratilgan ta'limning mustaqil, qimmatli maqsadi hisoblanadi. Bu kasb ta'limi doirasida o'qitiladigan mutaxassislar uchun juda muhimdir.

Uchinchi, til vositalaridan (fonetik, leksik, grammatik) samarali foydalanish orqali nutqning kommunikativ samaradorligiga erisha olish, quyidagi kasbiy qo'nikma va malakalarni ham egallashi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- tinglab tushunish orqali qabul qilingan ma'lumotlarni xabar, ma'ruza, xulosa, bayonot ko'rinishida og'zaki ifodalay olish;

-turli manbalardan yig'ilgan ma'lumotlar, jahon yangiliklari (world news) bilan tanishish, umumlashtirish va ulardan xulosa tuzish.

Demak, kasbga yo'naltirilgan og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda xorijiy til mashg'ulotlari quyidagilardan tarkib topadi:

-turli mavzularda monologik bayonot tuzishga o'rgatish mashqlari;

-autentik materiallar ("audio matn, video material, xorijiy ommaviy axborot vositalari, so'nggi yangiliklarni tinglash, tematik lavhalar, lug'aviy-iboraviy birliklar") bilan ishlash [1];

- amaliy ingliz tili fanida "xorijiy til mashg'ulotlarini boshqa fanlar bilan o'zaro aloqadorligini faollashtirish" [2];

- "nutq vaziyatlarida yaratilgan harakat va holatlar ko'lamida dialogik muloqot qilishni rivojlantirish" [4].

- **Tahlil va natijalar.** O'rta ta'lim muassasalarida xorijiy tildagi og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishning maqsadi – o'quvchilarning turli ijtimoiy vaziyatlarda jonli muloqot ko'nikma va malakalarini amalga qo'llashga o'rgatishdan iborat. Demak, yuqori sinf o'quvchisi ingliz tilida erkin muloqot qilishi, suhbatdoshning nutqiga verbal va nonverbal vositalar yordamida javob qaytara olishi, atamalardan foydalangan holda nutq (monolog yoki dialog) yarata olishi, nutqiy vaziyatlarda o'quv dasturlarida belgilangan mavzular asosida ingliz tilida muloqot qila olishi lozim.

Shuningdek, tayyorgarliksiz nutq – ya'ni, o'zi va atrof muhit, unda sodir bo'layotgan real vaqt kesimidagi voqea-hodisalar haqida adekvat og'zaki munosabat bildirish qobiliyatiga ega bo'lishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxslar harakatlarining zaruriy tashkil etilishi va birligi ta'minlanadi, ularning oqilona, hissiy va ixtiyoriy o'zaro ta'siri amalga oshiriladi, his-tuyg'ular, fikrlar va qarashlar majmuasi shakllantiriladi, o'zaro tushunish va harakatlarni muvofiqlashtirish jamoaviy faoliyatni tavsiflaydigan narsalarga erishiladi. Bu kabi vazifalar kasb-hunarini egallab borayotgan va yangi bir ko'rinishga ega bo'lgan kadrlarni tayyorlashda eng muhim jarayonlar hisoblanadi [8]. Og'zaki muloqotning muvaffaqiyati o'quvchining kommunikativ qobiliyatlari va ko'nikmalarini rivojlanishining yuqori darajasi bilan ta'minlanadi. Shuning uchun ularni shakllantirish ta'limning maqsadlaridan biriga aylanadi. Ushbu masalaning turli jihatlari I.V.Raxmanov [10], G.V.Rogova [12] va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida ko'rib chiqilgan. Ta'limga vakolatlariga asoslangan yondashuvning kiritilishi ta'limning maqsadlarini "kompetensiyaviy yondashuv" va "kompetensiya" tushunchalari orqali taqdim etishga olib keldi.

B.Xodjayevning fikricha, kompetensiya (lotincha so'z bo'lib, erishaman, to'g'ri kelaman ma'nolarini bildiradi) – sub'ektning maqsadni qo'yish va unga erishish uchun tashqi va ichki xaziralarni samarali tashkil qila olishiga tayyorligi, boshqacha qilib aytganda, bu sub'ektning muayyan kasbiy masalalarini yecha olishga shaxsiy qobiliyatidir [14].

N.A.Muslimovning qayd etishigacha, inglizcha "competence" tushunchasining lug'aviy ma'nosi "qobiliyat"

demakdir, biroq kompetensiya atamasi bilim, ko'nikma, mahorat va qobiliyatni ifoda etishga xizmat qiladi [7].

N.V.Tarasova uni "muammoni hal etish uchun bilim va vaziyat, bilim va harakat o'rtasida aloqadorlikni ta'minlash imkonini beradigan bilim, qadriyatlar, layoqatlarga asoslangan umumiy qobiliyat" sifatida talqin etadi [13].

Yuqorida keltirilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, kompetensiya insonning mavjud bilim va hayotiy tajribalarga tayangan holda ma'lum bir muammoni hal etishga doir qobiliyati, degan xulosaga kelish mumkin.

Demak, kompetensiya insonga nafaqat kasbiy, balki, uning butun hayotiy faoliyati davomida kerak bo'ladigan qobiliyatlar yig'indisidir. Ularni to'la egallamay turib hech bir til o'rganuvchisi o'z muloqot faoliyatini muvaffaqiyatli yurita olmaydi.

Kompetensiyaning turlarini tasniflashga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud. Jumladan, N.A.Muslimov kasbiy ta'lim nuqtai nazaridan kompetensiyalarni quyidagi turlarga ajratadi:

maxsus kompetensiya – yetarli yuqori darajada o'z kasbiy faoliyatini egallash, keyingi kasbiy rivojlanishni loyihalashtira olish;

ijtimoiy kompetensiya – birgalikdagi kasbiy faoliyat, hamkorlikni egallash, o'z mehnati natijalariga ijtimoiy javobgarlik;

shaxsiy kompetensiya – mustaqil aks etish va mustaqil rivojlanish usullari, shaxsning kasbiy to'siqlarga qarshi turish vositalarini egallashi;

individual kompetensiya – kasb doirasida individuallikni mustaqil qo'llash va rivojlantirish usullarini egallash, kasbiy-shaxsiy o'sish, mustaqil tashkil qilish va mustaqil rivojlantirishga tayyorgarlik;

asosiy kompetensiyalar – moslashish va maxsuldor faoliyat uchun zarur bo'lgan shaxsning madaniyatlararo va sohalararo bilim, qobiliyat va ko'nikmalari [8].

Kasbiy kompetensiyani rivojlantirish g'oyasi ijtimoiy taraqqiyot nazariyasi va amaliyotida, post-industrial, axborot jamiyatiga o'tish davrida yuzaga kelgan ta'limni rivojlantirishdagi ziddiyatlarni hal qilishning eng samarali

ADABIYOTLAR

- Belyaeva A.S. Obucheniye inoyazichnomu professionalno-orientirovannomu rechevomu obsheniye s uchetoм spetsiki fizkulturnix vuzov.//Diss. na soiskanie uch. stepeni doktora ped. nauk, – M., 2003. – 356 s.
- Vereshagin E.M., Kostomarov V.G. Yazik i kultura. Lingvostranovedeniye v prepodavanii russkogo yazika kak inostrannogo.– M.: Russkiy yazik, 1983. – 215 s.
- Galskova N. D., Gez N.I. Teoriya obucheniya inostrannim yazikam: Lingvodidaktika i metodika. Uchebnoe posobiye dlya stud. lingv. univ. i fak. in-yaz. Vissh. Ped. ucheb. zavedeniye. – M.: Izdatelskiy sentr "Akademiya", 2004. – 336 s.
- Galskova N.D. Sovremennaya metodika obucheniya inostrannim yazikam: Posobiye dlya uchitelya. – M.: ARKTI, 2004. – 192 s.
- Jalolov J.J. Chet til o'qitish metodikasi. – T: O'qituvchi, 2012. – 432-b.
- Leont'ev A.A. Yazik, rech i rechevaya deyatelnost. –M.: Prosvesheniye, 1969. – 211 s.
- Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. – T.: Fan, 2004. – 23-b.
- Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. –T.: Fan va texnologiya nashriyoti, 2013. – 40 b.
- Passov Y.I. Kommunikativniy metod obucheniya inoyazichnomu govoreniyu / Ye.P. Passov. - M.: Prosvesheniye, 1991. - 233 s.
- Raxmanov I.V. Osnovniye napravleniye v metodiki prepodavaniya inostrannix yazikov v 19-20 v. M.: Pedagogika, 1972. –318 s.
- Raven D. Kompetentnost v soveremenom obshestve. –M.: Koko-tsentr, 2002. – 166 s.
- Rogova G.V., Vereshagina I.N. Metodika obucheniya angliyskomu yaziku na nachalnom etape v obsheobrazovatelnix uchrejeniyax: Posobie dlya uchiteley i studentov pedvuzov, 3-e izd. – M.: Prosveshenie, 2000. – 232 s.
- Tarasova N.V. Mirovoy opit realizatsii kompetentnostnogo podxoda v professionalnaya obrazovaniy // Srednee professionalnoe obrazovaniye, 2007. – S. 30-38.
- Xodjayev B.X. Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirish. ped.fan.dok.diss. – T., 2016. – 314-b.
- Shukina G.I. Formirovanie poznavatelnix interesov v protsesse obucheniya. – M.: Uch.ped.giz, 1971. – 230 s.
- Guilloteaux M.J. and Dörnyei, Z. (2008) Motivating Language Learners: A Classroom-Oriented Investigation of the Effects of Motivational Strategies on Student Motivation. TESOL Quarterly, 42,55-77. [http://dx. doi.Org /10.1002/ j. 1545-7249. 2008. Tb 00207. X 2008;](http://dx.doi.org/10.1002/j.1545-7249.2008.tb00207.x)
- Jack C. Richards. Communicative Learning teaching today – Cambridge, 2006. – 131 p.
- Marianne Celce-Murcia. Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching. – University of California, 2007. – 31 p.

UDK: 355.23 (575.1)

Nuriddin SALOXIDDINOV,

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Harbiy tayyorgarlik kafedrasida o'qituvchisi

IIV Akademiyasi Tashkiliy-shtab faoliyati kafedrasida boshlig'i, yu.f.d. (DSc), professor A.A. Matchanov taqrizi asosida

EXPERIENCE OF DEVELOPED COUNTRIES IN PREPARING FUTURE INTERIOR EMPLOYEES FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Annotation

This article discusses the experience of the developed countries of the USA and Great Britain in the professional training of future police officers.

Key words: Police department, vocational education, professional training, police training, Federal Bureau of Investigation, constable, inspector, modular system.

ОПЫТ РАЗВИТЫХ СТРАН В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СОТРУДНИКОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В данной статье рассматривается опыт развитых стран США и Великобритании по профессиональной подготовке будущих сотрудников полиции.

Ключевые слова: Полицейское управление, профессиональное образование, профессиональная подготовка, полицейская подготовка, Федеральное бюро расследований, констебль, инспектор, модульная система.

BO'LAJAK ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA RIVOJLANGAN MAMLAKATLARNING TAJRIBALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak politsiya xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlash bo'yicha rivojlangan mamlakatlardan AQSh va Buyuk Britaniyaning tajribalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Politsiya departamenti, kasbiy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, politsiya ta'limi, Federal tergov byurosi, konstebel, inspektor, modul tizimi.

Kirish. Ilmiy-texnik taraqqiyot rivojlanayotgan bugungi kunda hayotimizning barcha jabhalari qatori jinoyatchilik sohasida ham yangidan yangi o'zgarishlar amalga oshib bormoqda. Bu esa huquqni muxofaza qilish organlari sohasida, hususan, kadrlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularning bilim, ko'nikma va mahoratlarini takomillashtirish zaruratini taqazo etmoqda. Shu sababdan ushbu soxa vakillarining kasbiy ta'lim tizimini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tashkil etish, kadrlarni tanlash, saralab olish va kasbiy tayyorlash ishlarini rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribalaridan foydalangan holda amalga oshir lozimdir.

Shu o'rinda davlatimiz rahbari Sh.M. Mirziyoyev 2017-yil 9-fevral kuni dagi ichki ishlar organlari faoliyati, tizimida mavjud muammo va kamchiliklar, istiqboldagi vazifalarga bag'ishlangan yig'ilishda: «Bu borada o'quv jarayonlarini interfaol usulda, ilg'or xorijiy tajribaga tayanib olib borishga, aholi oldida hisobotlar berish, fuqarolarning murojatlari, yoshlarning uyushmagan qismi bilan ishlash, jamoat tashkilotlari bilan hamkorlikni kuchaytirish yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratilishi kerak» [1] – deya ta'kidlab o'tgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sobiq sovet ittifoqi tarkibidan ajralib chiqqan davlatlarda ichki ishlar organi xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlash mexanizmlari deyarli bir biridan farq qilmasligi ushbu sohaga ta'luqli bo'lgan tadqiqotlardan ko'rinib turibdi. Bunga Синянский В.А., Каленик Р.С., Афиногенов Т.П. larning quyidagi fikrlari yorqin misol bo'la oladi: “Mustaqil davlatlar hamdo'stligi nomi bilan tanilgan mamlakatlarda ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy tayyorgarligini tashkil etish, shuningdek, ichki ishlar organlariga tegishli bo'lgan idoraviy buyruqlar va

qonun hujjatlari, Sobiq ittifoq militsiya xodimlarining kasbiy xizmat tayyorgarligi va uni rivojlantirishga qaratilgan metodlari asosida amalga oshiriladi” [2].

AQSh hamda Yevropa mamlakatlarida esa politsiya xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlash uch bosqichli tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, har bir mamlakatda mazkur bosqichlar o'zining milliy ta'lim standartlaridan kelib chiqqan holda turli ko'rinishlarda amalga oshiriladi. Umumiy olganda birinchi bosqich – politsiya xizmatiga yangi qabul qilingan xodimlar uchun dastlabki kasbiy tayyorlash bosqichi bo'lib, hududiy politsiya boshqarmalarida va ta'lim muassasalarida amalga oshiriladi. Milliy darajada ushbu bosqich umumiy o'rta yoki professional ta'lim turlari bilan tenglashtirilgan. Ikkinchi bosqich – politsiya xodimlarini turli mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash bosqichi bo'lib, oliy ta'limning bakalavriat darajasiga tenglashtirilgan. Uchinchi bosqich – politsiya idoralari uchun bo'lajak raxbarlarni tayyorlash bosqichi bo'lib, oliy ta'limning magistrlik darajasiga tenglashtirilgan [3].

Bugungi kunda politsiya xodimlarini kasbiy faoliyatga tayyorlash tizimining Germaniya, Fransiya, Buyukbritaniya va Amerika modeli G'arb mamlakatlari dunyosida eng asosiy namunalardan biri sanaladi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. AQSh politsiya xizmatiga iloji boricha oliy ma'lumotga yoki ilmiy darajaga ega bo'lgan shaxslar qabul qilib olinadi. Politsiya ta'lim muassasalarida esa faqat xizmat uchun zarur bo'lgan kasbiy fanlar bo'yicha mashg'ulotlar o'tkazilib, boshqa ta'lim muassasalar qatori ma'lumot darajasi bilan ta'minlamaydi. Bundan tashqari, ta'lim dasturlari bo'yicha politsiya faoliyatiga bog'liq maxsus fanlarni qamrab olgan fuqarolik universitetlari tashkil etilgan bo'lib, ko'pchilik politsiya xodimlari ma'lumot darajalariga

ega bo'lishlari uchun ushbu ta'lim muassasalariga yoki boshqa fuqarolik universitetlariga jo'natiladilar.

AQSh politsiya xodimlarini kasbiy tayyorlash ishlari bir nechta bosqichlardan iborat bo'lib, quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- Politsiyada xizmat qilish istagini bildirgan nomzodlar uchun boshlang'ich kasbiy tayyorlash bosqichi;

- Egallangan bilim va tajribalarni muntazam ravishda takomillashtirishga mo'ljallangan mustaqil ta'lim va malaka oshirish bosqichi;

- Rahbarlik lavozimlariga tayinlangandan so'ng zaruriy bilimlarni egallash uchun malaka oshirish bosqichi [4].

1990-yilda AQSh hukumati tomonidan turli huquqni muhofaza qilish organlari uchun kadrlar tayyorlash maqsadida ko'plab ta'lim muassasalarini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinib, ushbu qaror asosida AQSh politsiya xodimlarini tayyorlovchi bir qancha xususiy va davlat ta'lim muassasalari tashkil etilgan. Bugungi kunda ushbu soha bo'yicha ta'lim muassasalarining bitiruvchilari 70 dan ortiq mutaxassisliklarga ega bo'lishadi [5].

AQSh politsiya akademiyalari orasida Federal tergov byurosi (Federal Bureau of Investigation – FBI) Akademiyasi taniqli deb topilgan bo'lib, ushbu Akademiyada politsiya xodimlari quyidagi asosiy dasturlar bo'yicha tayyorgarlikdan o'tadilar:

- Xizmatga yangi qabul qilingan xodimlarni boshlang'ich kasbiy tayyorlash dasturi;

- Razvedka faoliyati asoslari dasturi;

- AQSh hamda boshqa davlatlar politsiya organlarining soxaviy xizmat raxbarlarini tayyorlash va huquqni muhofaza qilish sohasida ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirish dasturi;

- Federal tergov byurosi xodimlarining boshqaruvchanlik qobiliyatlarini takomillashtirish dasturi;

- Xalqaro hamkorlik bo'yicha bir qancha ko'plab mamlakatlar huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarini kasbiy tayyorlash dasturi.

Akademiyaga har yili boshlang'ich kasbiy tayyorlash dasturi bo'yicha 800 nafar tinglovchilar qabul qilinib, yigirma haftalik tayyorgarlikdan o'tadilar. Dastur umumiy 850 soatni tashkil etib, quyidagi to'rt asosiy tayyorgarlik bosqichlarini qamrab olgan:

Birinchi bosqich – ta'lim olishning nazariy qismi hisoblanib, ushbu bosqichda tinglovchilar huquq asoslari, sudga oid fanlar, jinoyatlarni tergov qilish metodlari, suxbat o'tkazish va so'roq qilish texnikasi, kriminalistika, sud tibbiyoti, ish yuritish asoslari, narkojinoyatlarni tergov qilish, etika, psixologiya va boshqa shu kabi fanlarni o'zlashtiradilar.

Ikkinchi bosqich – ta'lim olishning amaliy qismi bo'lib, tinglovchilar jinoyat to'g'risida ariza olish, voqea joyini ko'zdan kechirish, so'roq qilish, gumon qilinuvchi shaxslar va ularning aybdorligini isbotlovchi dalillarni sudga taqdim etish, jinoyatchini ushlab va hibsga olish ishlari bo'yicha amaliyot o'taydilar. Bundan tashqari, ushbu bosqichda tinglovchilar «Hogan xiyoboni» nomli taktik poligonda stenariylashtirilgan favqulotda vaziyatlar bo'yicha qo'l jangi usullaridan foydalanish va bo'yoqli patronlar o'rnatilgan o'qotar qurollardan otish mashg'ulotlarini amalga oshiradilar.

Uchinchi – o'qotish tayyorgarligi mashg'ulotlarini o'zlashtirish bosqichida tinglovchilar qurol qo'llashning huquqiy asoslari, xizmat vazifalarini bajarish chog'ida har qanday qurollardan mohirona foydalana olish va turli murakkab sharoitlarda otish ko'nikmalariga ega bo'lishadi. O'qotish mashg'ulotlari uchun har bir tinglovchiga umumiy to'rt ming dona jangovar patronlar ajratilgan bo'lib, murakkab sharoitlarda qurol qo'llash ko'nikmasini shakllantirish uchun modellashtirilgan elektron otish qurollaridan ham keng foydalaniladi. Ushbu bosqich yakunida tinglovchilar pistolet

va boshqa maxsus o'qotar qurollardan toifalangan otish mashqlari – aniq nishonga urish, mudofaalanuvchi jangovar otish va huquqiy qurol qo'llash bo'yicha sinov imtixonini topshiradilar.

To'rtinchi – taktik tayyorgarlik mashg'ulotlari bosqichida politsiya xodimining funksional majburiyatlarini bajarish chog'larida birinchi navbatda o'zilarini taktik himoya qilish va boshqa amallarni bajarish uchun jangvar-jismoniy tayyorgarlikdan o'tadilar. Bundan tashqari ushbu bosqichda, tinglovchilar favqulotda vaziyatlarda avtotransport vositalarini boshqarish maxoratlariga ega bo'lalilar. Ushbu bosqich yakunlangach tinglovchilar yakuniy sinov imtixonlarini topshiradilar va Federal tergov byurosida xizmat olib borishlari uchun qasamyod qabul qiladilar. Qasamyod keltirganlaridan so'ng xizmat guvoxnomasi va maxsus agent belgisiga, shuningdek, shaxsiy qurollariga ega bo'lishib Federal tergov byurosining hududiy boshqarmalariga xizmatga jo'natiladilar [6].

Boshlang'ich kasbiy tayyorlash dasturining yuqorida ta'kidlab o'tilgan har bir bosqichida o'ziga hos qiyinchiliklar mavjud bo'lib, har yili ushbu qiyinchiliklarga 10-12% tinglovchilar dosh bera olmay Akademiyadan chetlashtiriladi.

Buyukbritaniyada esa, politsiya xodimlarini kasbiy tayyorlashning samarali mexanizmi yo'lga qo'yilgan bo'lib, boshqa Yevropa mamlakatlaridan tubdan farq qiladi. Bugungi kunda politsiya xodimlarini kasbiy tayyorlashning Britaniya modeli quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- Konstebel (safdorlik) lavozimlariga qabul qilingan yangi xodimlarni boshlang'ich kasbiy tayyorlash bosqichi;

- Jinoyat qidiruvi, yo'l patrul xizmati va boshqa shu kabi tor mutaxassislik doiralarda xizmat qilish istagini bildirgan nomzodlar uchun maxsus kasbiy tayyorlash bosqichi;

- Politsiya serjanti va inspektorlarini tayyorlash bosqichi;

- Raxbar kadrlarni kasbiy tayyorlash bosqichi [7].

Konstebel (safdorlik) lavozimlariga qabul qilingan yangi xodimlar ikki yillik muddatni o'z ichiga olgan «Politsiya xodimini o'qitish va kasbiy rivojlantirishning boshlang'ich dasturi» (Initial Police Learning and Development Programme IPLDP) bo'yicha hududiy politsiya boshqarmalarida va ta'lim muassasalarda boshlang'ich kasbiy tayyorgarlikdan o'tadilar. Ushbu dastur Buyukbritaniyaning barcha politsiya bo'linmalari tomonidan tan olingan yagona milliy dastur hisoblanib, 2006-yilda qabul qilingan [8, 28-b]. Quyida ta'kidlab o'tilgan natijalarga erishish ushbu dasturining ustuvor vazifalari etib belgilangan:

- Xodimlarga politsiya faoliyatida xizmat olib borishning afzallik tomonlarini tanishtirish;

- Xodimlarda aholi bilan samarali muloqotga kirishish ko'nikmalarini shakllantirish;

- Yuklatilgan xizmat vazifalarini bajarishda o'ziga nisbatan ishonchni orttirish;

- Funksional xizmat vazifalarini bajarish uchun zaruriy bilim va kasbiy kompetentlikni rivojlantirish;

- Politsiya xizmatining har qanday shart-sharoitlariga moslashtirilgan holda kasbiy tayyorlash [9].

Ta'lim olishning ba'zi bosqichlari fuqarolik kollejlari va universitetlarda amalga oshirilishi mumkin bo'lib, o'quv jarayoniga tajribali politsiya xodimlari, nufuzli kollej va universitetlarning o'qituvchilari, shuningdek, jamoatchilik vakillari ham jalb etiladi.

O'qish muddati umumiy ikki yil bo'lib, xizmatga yangi qabul qilingan xodimlarning to'liq sinov muddatini qamrab olgan. «Politsiya xodimlari ta'limini rivojlantirishning boshlang'ich dasturi» 20 dan ortiq fanlarni o'z ichiga olgan bo'lib, modul tizimi asosida to'rt bosqichga bo'linib amalga oshiriladi [7]. Har bir bosqich sinov imtixonlarini topshirish orqali yakunlanadi.

Birinchi bosqich – «Politsiya faoliyatga kirish» bosqichida tinglovchilar politsiya faoliyatini tashkillashtirish asoslari, politsiya strategiyasi, jamoat xavfsizligi, inson huquqlari, birinchi tez tibbiy yordam, shahsiy xavfsizlik, politsiya faoliyatida axborot texnologiyalari va aloqa vositalaridan foydalanish kabi fanlarni o'zlashtiradilar.

Ikkinchi bosqich – «Jamoat xavfsizligi va hamkorlik» bosqichida tinglovchilar fuqarolar bilan muloqot qilish, aholi va turli ijtimoiy guruhlar bilan hamkorlik qilish va ularning muammolarini o'rganish uchun hududiy politsiya bo'linmalarida amaliyot o'taydilar. Bundan tashqari ushbu bosqichda huquqbuzarliklar profilaktikasi asoslari, politsiyada tezkor qidiruv faoliyati kabi fanlarni o'zlashtiradilar.

Uchinchi bosqich ta'lim olishning asosiy bosqichi hisoblanib «Politsiya xodimining asosiy kasbiy malakaga ega bo'lish» bosqichi deb ham ataladi. Ushbu bosqichda tinglovchilar politsiya faoliyatiga bog'liq bo'lgan qonun xujjatlari, politsiya faoliyatida ish yuritish asoslari, jinoyatlarni tergov qilish va politsiya xodimining kasb odobi kabi fanlarni o'rganadilar. Ushbu bosqich yakunida tinglovchilar egallagan bilimlari bo'yicha sinov imtihonlarini topshirganlaridan so'ng maxsus tayyorgarlikdan o'tgan xodimlar va tajribali murabbiylar rahbarligi ostida hududiy politsiya bo'linmalarida patrullik xizmatini o'taydilar.

To'rtinchi bosqich – «Mustaqil patrullik xizmati» bosqichida tinglovchilar egallagan bilim va ko'nikmalarini takomillashtirish maqsadida hududiy politsiya bo'linmalarida tajribali murabbiylarning nazorati ostida patrullik xizmatini amalga oshiradilar. Ushbu bosqichda tinglovchilarning xizmat mobaynidagi erishgan yutuqlari va yo'l qo'ygan kamchiliklari hududiy politsiya boshqarmasining bolshig'i tomonidan kuzatib boriladi, hamda, keyinchalik ushbu xodimning politsiyada xizmat olib borishga loyiq yoki noloyiqligi to'g'risida hulosaga kelinadi. Umumiy dastur malakaviy sinov imtihonlarini topshirish orqali yakunlanib, sinov imtihonlaridan muvaffaqiyatli o'tgan tinglovchilar hududiy politsiya boshqarmalarining konstabl (safdorlik) lavozimlariga qabul qilinadilar [6].

Ushbu lavozimda xizmat olib borayotgan xodimlar avval serjant va keyinchalik inspektor (ofitser) unvonlarini qo'lga kiritishlari uchun maxsus tayyorgarlikdan o'tishlari lozim. Misol uchun, kamida uch yillik xizmat stajiga ega bo'lgan, shundan oxirgi ikki yillik xizmati mobaynida hech qanday intizomiy jazoga tortilmagan xodim malakaviy imtixonlarni topshirishgandan so'ng serjant unvoniga ega bo'ladi.

Inspektor unvoniga ega bo'lish istagi bo'lgan xodim so'ngi ikki yillik xizmat mobaynida hech qanday intizomiy

jazoga tortilmagan va serjantlik lavozimida kamida bir yil xizmat qilgan bo'lishi shart. Shundan so'ng, politsiya boshqarmasi rahbarlarining tegishli tavsiyalariga binoan «Yuqori salohiyatli rivojlanish sxemasi» (High Potential Development Scheme, HPDS) deb ataluvchi maxsus kursning o'quv dasturini o'zlashtirganlaridan so'ng inspektor unvoniga ega bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, jaxon mamlakatlari orasida turli politsiya xizmatlari mavjud bo'lib, shunga mos ravishda ularning kasbiy tayyorgarligi ham turli ko'rinishlarda tashkil etiladi. Biz yuqorida ta'kidlab o'tgan, politsiya xodimlarini boshlang'ich kasbiy tayyorlash va ularning uzuluksiz ta'lim olishlarini amalga oshiruvchi Amerika, Britaniya, Fransiya hamda Germaniya modellari nafaqat G'arb balki, butun dunyo mamlakatlari bo'yicha eng samarali namunalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan mamlakatlarning politsiya xodimlarini boshlang'ich kasbiy tayyorlash bo'yicha tajribalarini o'rgangan holda quyidagilarni hulosa sifatida keltirib o'tamiz:

birinchidan, politsiyaning barcha bo'g'inida xizmat qilayotgan xodimlar boshlang'ich kasbiy tayyorgarlikdan o'tgan bo'lishlari lozimligi;

ikkinchidan, politsiyada xizmat qilish istagini bildirgan nomzolar uchun tanlov asosida saralab olish tizimining qat'iy tartibda amalga oshirilishi (masalan: AQShda politsiya deportamentlarining bo'sh ish lavozimiga 20 nafardan 40 nafargacha, huddi shunday, Federal tergov byurosida xizmat qilish uchun esa, bir necha yuzlab nomzodlar orasidan munosiblari saralab olinadi [6]);

uchinchidan, politsiyaga yangi qabul qilingan xodimlar boshlang'ich kasbiy tayyorgarlikdan o'tganlaridan so'ng xizmatga jalb qilinishlari;

to'rtinchidan, politsiya xodimlarini boshlang'ich kasbiy tayyorlash dasturi modul tizimi asosida bosqichlarga bo'linib, dars mashg'ulotlarining 25 foizi nazariy, qolgan 75 foizi esa amaliy tarzda tashkil etilishi;

beshinchidan, boshlang'ich kasbiy tayyorlash dasturi bo'yicha dars mashg'ulotlarining deyarli 50 foizi jangovar hamda jismoniy tayyorgarlik mashg'ulotlariga yo'naltirilganligi;

oltinchidan, ofitserlik unvoniga ega bo'lish va ushbu lavozimda xizmat qilish uchun esa politsiyaning quyi bo'g'inida (safdor va serjantlik lavozimlarida) ma'lum muddat xizmat stajiga ega bo'lishi hamda tegishli dastur bo'yicha tayyorgarlikdan o'tishning majburiyligi o'ziga xos xususiyatlaridan biri sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Шавкат Миромонович. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018. – 592-б.
2. Синянский В.А., Каленик Р.С., Афиногенов Т.П. Профессиональная подготовка полицейского в зарубежных странах, передовой опыт, современные технологии. Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2020. Т. 9. № 1(30) 153-с.
3. Закатов В.В. Профессиональная подготовка сотрудников полиции за рубежом: особенности и тенденции развития. // Балтийский гуманитарный журнал. 2017. Т. 6. № 4(21) 313-с.
4. Гейжан Н.Ф., Балахонский В.В., Миронкина О.Н. Профессиональный отбор и обучение сотрудников полиции в зарубежных странах. Pedagogical Journal. 2021, Vol. 11, Is. 5A // 503-с.
5. Куркина И.Н. Базовые стандарты и модели подготовки полицейских кадров за рубежом. Ведомости уголовно-исполнительной системы №10 – 2012 г. 56-с.
6. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: Учебное пособие / Якубов А.С., Асямов С.В., Таджиев А.А., Миразов Д.М. – Т.: Издательство «Fan va texnologiya», 2010. – 452 с.
7. Закатов В.В. Педагогические особенности первоначальной подготовки полицейских в европейских странах. Труды Академии управления МВД России. 2015. №3 (35). 101 с.
8. Нурадинов Ш.М., Касаткин М.Н.. Правовые и педагогические особенности реализации права на образование в ходе подготовки кадров для правоохранительных органов Великобритании. Вестник Московского университета МВД России №1 / 2020 г. 28 с.
9. Быхтина Н.В. Особенности содержания первоначальной подготовки полицейских кадров в России и зарубежных странах. Вестник Восточно-Сибирского Института МВД России 1(84) 2018 г. 156 с.

UDK: 316.347(575.121)

Muxriddin SODIRJONOV,
Sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: sodirjonov@mail.ru

NamDU dotsenti, (PhD) Q. O. Mahkamov taqrizi asosida

ZAMONAVIY O‘ZBEK JAMIYATIDA IJTIMOYIY KAPITAL RIVOJLANISHINING ETNOSOTSIAL OMILLARI

Аннотация

Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek jamiyatida ijtimoiy kapitalning rivojlanish bosqichlari va etnosotsial hususiyatlari haqida ayrim mulohazalar berilgan. Shuningdek, bugungi kunda ijtimoiy kapitalning tarkibiy qismlari va rivojlantirish omillari tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: Inson omili, inson kapitali, insoniy munosabatlar, ijtimoiy kapital, ijtimoiylashuv, jamiyat, ishonch, axloq, ma’naviyat, iste’dod, qobiliyat, birdamlik, transformatsiya, mentalitet, identitetlik, sotsial mobillik, kundalik hayot, tolerantlik, ijtimoiy kayfiyat.

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В данной статье даны некоторые комментарии об этапах развития социального капитала и этносоциальных особенностей в современном узбекском обществе. Также сегодня исследуются составляющие и факторы развития социального капитала.

Ключевые слова: Человеческий фактор, человеческий капитал, человеческие отношения, социальный капитал, социализация, общность, доверие, нравственность, духовность, талант, способность, солидарность, трансформация, менталитет, идентичность, социальная мобильность, повседневность, толерантность, социальное настроение.

ETHNO-SOCIAL FACTORS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL CAPITAL IN MODERN UZBEK SOCIETY

Annotation

This article provides some comments on the stages of development of social capital and ethno-social characteristics in modern Uzbek society. Also today, the components and factors of the development of social capital are being studied.

Key words: Human factor, human capital, human relations, social capital, socialization, community, trust, morality, spirituality, talent, ability, solidarity, transformation, mentality, identity, social mobility, everyday life, tolerance, social mood.

Kirish. Ijtimoiy kapital davlatning ijtimoiy pivojlanishida muhim ahamiyat kasb etib, kishilar o‘ptasidagi xatti-harakatlar normalari va o‘zaro ijtimoiy ta’sir mexanizmlarini yaratadi. “Yangi O‘zbekistonni dunyoning taraqqiy topgan, ijtimoiy-iqtisodiy barqaror o‘sayotgan va inson kapitali yuqori bo‘lgan demokratik davlatlari qatopiga kipishini ta’minlash – barqaror pivojlanish strategiyamizning mazmun va mohiyatini tashkil etadi [2]. Ijtimoiy aloqalar negizini tashkil qiluvchi ushbu hodisalarning asosi bo‘lgan “inson omili”, “inson kapitali” hamda “insoniy munosabatlar”ga bo‘lgan ilmiy yondashuvlar yangicha mazmun-mohiyat kasb etib, milliy va etnomadaniy xususiyatlarining ijobiy transformatsiyalashuvi esa o‘z navbatida muayyan bir makonda istiqomat qilayotgan aholining tupmush tapzidagi sifat o‘zgarishlari bilan izohlanadi. Shuning uchun ham inson kapitaliga bo‘lgan ehtiyoj davlat siyosati va jamiyat manfaatlarini asosida barqaror pivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar va uning etnosotsiologik xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, iqtisodiy rivojlanishi, tinchligini ta’minlash, inson sog‘lom va farovon hayot kechirishi uchun davlat kuchli ijtimoiy siyosat olib boradi. Shularni inobatga olganda, “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi” [1] dastlabki bosqichlaridan aholining turmush arovonligi hamda hayot sifatini ta’minlash yuzasidan katta yaratuvchilik ishlari amalga oshirildi. Bugungi kunda davlat

budjetining 60 foizidan ortig‘i ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo‘naltirilmoqda.

“Ijtimoiy kapital” iqtisodiy adabiyotlarda juda keng qo‘llanilgan tushunchalardan biridir. Chunki, ijtimoiy kapital davlatning ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda “Ijtimoiy kapital” atamasini L. J. Xanifan [3] tomonidan birinchi bo‘lib 1916-yilda kichik qishloq jamoalaridagi ijtimoiy munosabatlar tarzida talqin qilingan. 1980-yilga kelib, fransuz sotsiologi, etnolog va faylasufi P. Burde [4] “Ijtimoiy kapital” atamasining siyosiy hamda sotsiologik talqini ilmiy nazariy asosini yaratdi. Shuningdek, amerikalik olimlar siyosiy tadqiqotchi J. Kaulman (1990), sotsiolog A. Portes (1986), R. Patnemlar (2000) ijtimoiy kapitalni fenomeni, shakllanish va rivojlanish manbalarini tadqiq etishgan. Shuningdek, ijtimoiy kapital sotsial fenomen sifatida E. Smit, J. Tepnep va T. Kun [5] kabi olimlar tomonidan inson omili masalalari bilan bog‘langan holda tadqiqotlar olib borilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “ijtimoiy kapital” tushunchasi va nazariyalarida uchta asosiy yondashuvdan iborat:

– P. Burde yondashuviga ko‘ra, ijtimoiy kapital – turli manfaatlar asosi bo‘lgan ijtimoiy aloqalar tizimidir [6];

– J. Kolman nazariyasiga ko‘ra, ijtimoiy kapital kelgusida foyda olish maqsadida shaxslar tomonidan ishlab chiqarilgan jamoat ne‘matidir [7];

– R. Patnema asosiy uchta omil nazariyasiga asoslanib, ijtimoiy kapital – ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy

meyorlar va ishonch tizimi sifatidagi konsepsiyasiga asoslangan [8].

Ilmiy adabiyotlarda "Ijtimoiy kapital" tushunchasiga berilgan ta'riflarda farovonlik va rivojlanish omillari sifatida axloq-odob normalari, ishonch hamda samarali hamkorlikdagi faoliyatlarga e'tibor qaratilgan. O'z o'rnida shuni ta'kidlash ham kerakki, ishonch har qanday ijtimoiy kapitalning umumiy xususiyatidir. Ishonch – ijtimoiy kapitalning asosiy va zarur sharti hisoblanadi. To'plangan ijtimoiy kapital shaxsning jamiyatdagi o'rnini va ijtimoiy maqomini belgilashda ham qo'llaniladi. Zamonaviy jamiyatda stratifikatsiya tizimi faqatgina iqtisodiy omillar bilan o'lchanmay, balki ijtimoiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, nemis faylasufi N. Lumanning ta'kidlashicha, ishonch ijtimoiy mexanizm sifatida noaniq sotsial munosabatlarni boshqaradi va tavakkalchilikni kamaytiradi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. F. Fukuyama tomonidan ishonchga asoslangan ijtimoiy kapital tushunchasi kiritilgan: "Ishonch" – bu kishilarning ma'lum bir maqsad va natija uchun o'zaro kelishgan holda, ehtiyojlarning qondirishga qaratilgan ijtimoiy hodisa hisoblanadi. Ijtimoiy kapital va resurslar manbalarini vujudga kelishida oilaning roli beqiyosdir [10]" deya ta'rif beradi.

Buyuk mutafakkirlarning inson va uning ijtimoiylashuvi haqidagi qarashlari ham turlicha. Xususan, Abu Ali ibn Sino: "Inson boshqalarning ehtiyojlarini qondirishi sababligina inson bo'ladi, boshqalar ham shunday yo'l tutadi. Birov ekin ekadi, boshqa odam non yopadi, uchinchi kiyim tikadi, to'rtinchisi igna yasaydi va hamma bir-birining ehtiyojini qondirish uchun to'planadi [11]", deb ko'rsatgan.

Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat ("inson jamoasi")ning kelib chiqish sabablarini ilmiy jihatdan asoslab beradi: "Har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, uning bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish kishilik jamoasiga ehtiyoj tug'iladi... Shu sababli, yashash uchun zarur bo'lgan, kishilarni bir-biriga yetkazib beruvchi va o'zaro yordamlashuvchi ko'p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o'z tabiati bo'yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishmoq uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson ko'paydi va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnatishdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi" [12].

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy kapital-insonlarning o'zaro ijtimoiylashuvi natijasidir. Kishilar o'rtasidagi xatti-harakat normalari va o'zaro ijtimoiy ta'sir mexanizmlarini yaratadi. Ijtimoiy kapital keng ma'noda jamiyatdagi moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmuidir. Shuningdek, jamiyatda insonlarning umuminsoniy axloq qoidalari tizimidagi ishonchli foyiat ko'rinishidir.

Ijtimoiy kapital rivojlanishida quyidagi tushunchalar muhim ahamiyat kasb etadi:

Birinchi, o'zaro ishonch – har bir inson ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonida o'zaro ishonch omili asosida milliy urf-odatlar va ularning zamirida mujassam bo'lgan mehr-oqibat, insonni ulug'lash kabi g'oyalarni rivollantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi, ijtimoiy kapitalda ijtimoiy kelishuvchanlikni quyidagicha ta'minlash mumkin, ijtimoiy hamjihatlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik va etnik munosabatlardagi mo'tadillikka erishiladi.

Uchinchi, ijtimoiy birdamlik – ijtimoiy kapitalning muhim komponentini tashkil etadi. Kishilik tarixi va rivojlangan davlatlar tajribasida ("yapon xarakteri", "koreys tabiati") ham ushbu omil o'zini oqlagan. Ijtimoiy birdamlikni ta'minlash – ijtimoiy ziddiyat va tengsizliklarning o'zlarini

adolatsiz ravishda hamma narsadan bebahra bo'lib qolgan yoki haq-huquqlari kamsitilgan deb hisoblovchi butun-butun aholi guruhlarini va tabaqalari vujudga keladigan darajaga borib yetmasligiga erishish demakdir.

To'rtinchi, ijtimoiy adolat jamiyat hayotning barcha sohalarini o'z ichiga qamrab oladi. Fuqarolik jamiyatida inson o'z shaxsiy hayoti va jamoaviy turmush tarzida adolat tamoyillarining namoyon bo'layotganligini ko'rib, adolatparvarlikni idrok etgandagina, uning insonparvar ijtimoiy tuzum ekanligiga ishonch hosil qilishi mumkin bo'ladi. Lekin, ushbu jarayonda ijtimoiy adolat tamoyillari inson haq-huquqlari, umuminsoniy qadriyatlar qonunlariga to'la rioya qilishini ham taqozo etadi.

Ijtimoiy kapitalning ta'sir doirasini aniqlash makro, mezo va mikro darajalar (1-rasm) bilan farqlanadi hamda ularning har birida uning rivojlanishiga o'ziga xos omillarni aniqlash mumkin.

(1-rasm).

Ijtimoiy kapital rivojlanish jarayonida quyidagi muammolarga duch kelishi mumkin:

- mamlakatda olib borilayotgan siyosatning xalq manfaatlariga yo'naltirilmaganligi;
- axloqiy qadriyatlarining o'zgarib borishi;
- yagona ijtimoiy mafkuraning yo'qligi;
- qonunchilik va huquqiy normalarning nomukammalligi;
- moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalanishdagi tengsizlik;
- etnik va milliy nizolar tahdidi;
- turli yuqumli va irsiy kasalliklar;
- hududlardagi ekologik muammolarning ortib borishi;
- ijtimoiy kayfiyatdagi tushkunlik;
- umidsizlik va o'zaro ishonchsizlik;
- milliy birdamlikning zaiflashuvi;
- iqtisodiy sohada halol va sog'lom raqobatning tushib ketishi;
- ijtimoiy ma'suliyat, daxldorlik va javobgarlikning yo'qligi;
- zamonaviy ilm-fanga e'tiborning sustligi va sun'iy "ziyolilik";
- oilaviy qadriyatlarining zaiflashuvi.

Ijtimoiy kapitalning vujudga keltiruvchi etnosotsial xususiyatlari va rivojlantiruvchi bir nechta omillar mavjud [13]:

1. Oila – har bir oila ijtimoiy munosabatlarni o'ziga xos tarzda aks ettiradi. Shunga ko'ra, oilaning bolaga ta'siri spetsifik va o'ziga xos bo'lgani uchun uning ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishi ham o'ziga xos hamda takrorlanmasdir. Ijtimoiy kapital va resurslar manbalarini vujudga kelishida oilaning roli beqiyosdir.

2. Maktab – ijtimoiy-madaniy rivojlanishning muhim bosqichi.

3. Mahalla – to'y-hasham, hashar, urf-odatlar tarannumi, marosim va an'analardagi ishtiroklar asosida vorisiylik omili taraqqiy etib boradi.

4. Etnik guruhlar va munosabatlar – aholining o'zlikni anglash darajasi, fuqarolarning hayot mazmuni, kundalik turmush tarzi, millatga xos mentalitet meyorlari.

Ijtimoiy harakatlar, ijtimoiy institutlar, jamoat tashkilotlari – ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantiruvchi dastur hamda harakatlar. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar hamda jamoat tashkilotlari va ko'ngillilar uyushmalarining o'zaro samarali ijtimoiy aloqalari tizimidan tashkil topadi. Natijada, jamiyat uzining kommunikatsiyalari, mamlakatning iqtisodiy va siyosiy sohalariga tegishli prinsiplardan farq qiladigan,

o'ziga xos qonuniyatlar – tenglik, birdamlik, ochiqlik, o'zaro hurmat hamda ishonch asosida shakllantiriladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy kapitalning nazariy-metodologik asoslari ijtimoiy aloqalar, tarmoqlar, normalar, qoidalar, ishonch, e'tiqod, majburiyat va shu kabilarning tahlili bilan amalga oshiriladi. U jamoaviy va yakka tartibdagi ijtimoiy subyektlarning o'zaro sherikchilik asosida tashkil etilishi, birlashishi, o'zaro yordam elementlarini ta'minlash komponentlari hisobiga amalga oshiriladi. Inson kapitalini hosil qiluvchi ijtimoiy faktorlar inson salohiyati, birinchi navbatda, uning tarmoq tarkibiy qismiga tayanib, o'zaro ijtimoiy aloqalarni yaratadi va uni butun faoliyat mobaynida qo'llab-quvvatlaydi.

Har bir jamiyatning uzoq tarixiy jarayonlari, insonlarning ijtimoiy hamkorlik va an'analari zamirida rivojlanadi. Rivojlantirish esa o'zaro ishonch, ijtimoiy qadriyatlar, davlat va nodavlat tashkilotlarda ko'ngilli

ishtiroklari, faollik hamda tashabbuskorlik kabi omillarida namoyon bo'ladi. Buning uchun esa zamonaviy o'zbek jamiyatida insonlar o'rtasidagi munosabatlarni mobillashirish va o'zaro ishonchni ortirishga yordam beruvchi, turli faktorlar individul hamda jamoaviy hamkorlik, muloqot, umumiy munosabatlar o'rnatish yo'li orqali ijtimoiy kapitalni jamiyatning muayyan potetsial va uning ajralmas qismiga aylantiriladi.

Shakllangan ijtimoiy kapital asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy ahamiyatga molik bo'lgan vazifalarni bajarishga kirishish, birinchi navbatda, ijtimoiy adolat tamoyillarini ijtimoiy hayotga to'la tadbiiq etishni talab qiladi. Bu mehnatga ongli ijodiy munosabatda bo'lish, uning samarasi va sifatiga qarab baholashni, mehnat jarayonida o'z-o'zini boshqarish qonuniga rioya qilishni taqozo etadi. Agar yuqoridagilarning hammasi ijtimoiy hayotga joriy etilsa, unda inson jamiyatdagi fuqarolik burchlarini to'liq ado etgan bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони / ЎзР Қонун ҳужжатлари тўплами. – 2017. – №6. 70-модда.
2. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: О'zbekiston, – 2021. – Б. 206.
3. Hanifan L. J. The Rural School Community Centr // Annaks of the American Academy of Political and social Sciences. – 1916. – Pp. 130–138.
4. Bourdie P. The forms of capital // Handbook of theory and research for sociology of Edication / Ed. by Richardson J.. – New York: Greenword Press, 1986.
5. Смит Э. Национальная идентичность. – Москва: Основы, 1994; Кун Т. Структура научных революций. – М., 2009; Тернер Дж. Структура социологической теории. – Москва: Прогресс, 1985.
6. Bourdieu P. [Forms of capital]. Ekonomicheskaya sotsiologiya, 2002, vol. 3, iss. 5, pp. 60–74 (In Russ.) URL: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5.pdf#page=60.
7. Coleman J. S. Social Capital in the Creation of Human Capital. Obshchestvennye nauki i sovremennost' = Social Sciences and Contemporary World, 2001. – №3. – Pp. 121–139. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (In Russ.).
8. Putnam R.D. Chtoby demokratiya srbotala. Grazhdanskie traditsii v sovremennoi Italii[MakingDemocracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. – Moscow, Ad Marginem Publ., 1996, 287 p. URL: https://edu.kpfu.ru/pluginfile.php/113782/mod_resource/content/1/R_PatnemChtoby_demokratia_srbotala.pdf.
9. Luhmann N. Trust and Power. – Willy, 1979. – P. 1–3.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальнке добредетели и путь к процветанию / Пер. с. англ. – М., 2008. – С. 64.
11. Рахимов С. Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али ибн Сино. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – С. 120.
12. Абу Наср. Форобий Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, 1993. – Б. 4–5.
13. Содиржонов М.М. Инсон капитали ривожланиш жараёнларининг этнососоциологик хусусиятлари (Фарғона водийси мисолида). Социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2022. – Б. 43.

UDK:796.1.23.

Ulug'bek TURSUNALIYEV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti mustaqil izlanuvchisi
e-mail: ulugbektursunaliyev@gmail.com

P.f.b.f.d.(PhD) B.Raxmatov taqrizi asosida

YOSH TAEKVONDOCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIK DARAJASINI ANIQLASH

Аннотация

Muallif maqolada taekvondochilarning sparing va pumseda bajarayotgan harakatlar texnikasini va ularning texnik tayyorgarlik darajasini aniqlash bo'yicha olib borilgan ilmiy-tadqiqot natijalari tahlil qilinib, taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mashg'ulot, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy sifatlar, texnika, sparing va pumse.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ УРОВНЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ ТХЭКВОНДИСТОВ

Аннотация

Автор проанализировал результаты проведенного в статье исследования по определению техники действий, выполняемых бойцами тхэквондо в спаринге и пумсе, и уровня их технической подготовки, а также разработал предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Тренировка, физическая подготовка, физические качества, техника, спаринг ва пумсе.

DETERMINATION OF THE LEVEL OF TECHNICAL TRAINING OF YOUNG TAEKWONDO ATHLETES

Annotation

The author analyzed the results of the research conducted in the article to determine the technique of actions performed by taekwondo fighters in sparring and pumseh, and the level of their technical training, and also developed suggestions and recommendations.

Key words: Training, physical fitness, physical qualities, technique, sparring in a pumseh.

Kirish. Mamlakatimizda taekvondo sport turini yanada rivojlantirish, yosh taekvondochilarning harakat ko'nikmalarini shakllantirish va jismoniy sifatlarini rivojlantirish, texnik tayyorgarligini takomillashtirish bo'yicha bir qator mutaxassislar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Ammo yosh taekvondochilarning sparing va pumse bajarayotgan harakatlarni mukammal bajarish texnikasini takomillashtirish bo'yicha yetarli darajada izlanishlar samarasi yoritilmagan. Bu esa taekvondochilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirishni tizimli ravishda tashkil etishni talab etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2022-yil 3-noyabrdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlarni tayyorlash hamda ilmiy tadqiqotlar tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida belgilangan ustuvor vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti hamda O'zbekiston Taekvondo WT Assotsiatsiyasi o'rtasida o'quv-mashg'ulotlari, ilmiy-uslubiy va innovatsion texnologiyalar asosida taekvondo sport turini yanada takomillashtirish bo'yicha o'zaro hamkorlik shartnomasi imzolandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 14-fevraldagi "O'zbekiston sportchilarining navbatdagi yozgi va qishki Olimpiya va Paralimpiya o'yinlarida muvaffaqiyatli ishtirok etishi uchun tayyorgarlik ishlarini jadallashtirish to'g'risida"gi PQ-127-son qaroriga muvofiq, shuningdek, taekvondo (WT)ni olimpiya sport turi sifatida ommalashtirish, yoshlar orasidan sportchilarni saralab olish tizimini yaxshilash, milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta'minlash maqsadida quyidagilar 2022 – 2024-yillarda taekvondo (WT) sport turini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilandi. taekvondoni aholi o'rtasida keng targ'ib qilish,

iqtidorli sportchilarni, shu jumladan sportchi-ayollarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) hamda ularni professional sportchilar sifatida tayyorlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish; maktabgacha yoshdagi bolalarda taekvondoning "Pumse" (poomsaye) yo'nalishiga qiziqish uyg'otish orqali nafas olish, xotira va konsratsiyani yaxshilash, vestibulyar apparatni chiniqtirish kabi sog'lomlashtirish ishlarini olib borish, shuningdek, istiqbolda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida Koreya xalqaro hamkorlik agentligi (KOICA) bilan hamkorlikda "Kids taekvondo" loyihasini ishga tushirish bo'yicha tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish vazifalari belgilangan.

Tadqiqotning maqsadi. Taekvondochilarning sparing va pumseda bajarayotgan harakatlar texnikasini va ularning texniktayyorgarlik darajasini aniqlash.

Tadqiqotning vazifasi. Taekvondochilarning sparing va pumseda bajarayotgan harakatlar texnikasini va ularning texniktayyorgarlik darajasini aniqlashning asosiy vosita va uslublarini qo'llash.

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi. Taekvondochilarning sparing va pumseda bajarayotgan harakatlar texnikasini va ularning texniktayyorgarlik darajasini aniqlash jarayonida hato va kamchiliklari o'granildi. Bundan tashqari jamoaviy va individual tayyorgarligini yuqori bo'lishim sobaqa jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Bundataekvondochilarni texnik tayyorgarligi qismlarining asosi bazaviy texnika tayyorgarligini o'z ichiga olishi kerak. Yosh sportchining jismoniy tayyorgarligini har bir topshiriq bo'yicha har bir mashg'ulotda nazorat qilishi kerak. Ayniqsa, sport texnikasi bo'yicha nazoratni sinchkovlik bilan o'tkazish kerak. Bu mashqlarni bajarish sifatini, mashqlar va harakatlar o'rtasidagi aloqalarni baholash bilan amalga oshiriladi. Mashqlarning alohida fazalari yoki fiksatsiya, bir

elementdan boshqasiga o'tish sifati va boshqa shu kabi muhim detallar kamdan kam hollarda baholanadi.

Tadqiqot o'tkazishda elementlar tarkibiga quyidagilar kiritildi: asosiy turish holatlari va shu holatlarda harakatlanishlar, oyoqlar bilan zarbalar berish (turish holatlaridan, harakatlanib, kombinatsiyalangan, nishonga), 1-jadval

Tajriba guruhi sportchilarining texnik tayyorgarliklari darajasi(ballarda)

№	F.I.SH.	Texnik harakatlar			
		Turish holatlari, turish holatlarida harakatlanishlar	Turish holatlaridan oyoqlar bilan yakka zarbalar	Nishonga oyoqlar bilan kombinatsiyalangan zarbalar	Nishonga qo'llar bilan kombinatsiyalangan zarbalar
1	2	3	4	5	6
1.	A-ov T.	9	8	8	7
2.	B-ov M.	9	8	8	8
3.	Pak N.	9	8	8	7
4.	B-ov Ch.	8	7	7	6
5.	G-ov K.	8	7	7	7
6.	J-n V.	8	7	7	7
7.	I-ov K.	8	7	7	7
8.	K-ov P.	9	8	8	7
9.	Lim A.	8	7	7	7
10.	M-ov V.	9	8	8	7
11.	M-in A.	9	8	8	8
12.	N-ko A.	9	8	8	8
13.	N-ov A.	9	8	7	7
14.	N-ov S.	8	7	7	6
15.	Li D.	8	7	7	6

2 jadval

Nazorat guruhi sportchilarining texnik tayyorgarliklari darajasi (ballarda)

№	F.I.SH.	Texnik harakatlar			
		Turish holatlari, turish holatlarida harakatlanishlar	Turish holatlaridan oyoqlar bilan yakka zarbalar	Nishonga oyoqlar bilan kombinatsiyalangan zarbalar	Nishonga qo'llar bilan kombinatsiyalangan zarbalar
1	A-ev A.	8	7	7	7
2	A-ov R.	8	7	7	7
3	B-in A.	8	7	7	6
4	Pak A.	8	7	7	7
5	V-ov M.	9	8	8	7
6	G-ev V.	9	8	8	9
7	G-ev R.	8	7	7	6
8	Z-in D.	9	8	7	7
9	Ugay S.	8	7	7	7
10	Kan E.	9	8	8	7
11	K-ov D.	9	8	7	7
12	K-ik D.	8	7	7	7
13	K-ov N.	9	8	8	7
14	Lim S.	9	8	8	8
15	M-ov D.	9	8	8	7

Tajribadan keyin nazorat va tajriba guruhi sportchilari texnik tayyorgarliklari darajalarida statistik muxim bo'lgan farqlar aniqlanmadi ($R > 0,05$). Bu, tajriba metodikasini, an'anaviy metodika bilan taqqoslaganda, texnik tayyorgarliklari darajalariga ko'proq ta'sir qiluvchi omillarni yo'qotish imkonini beradi.

Sport texnikasiga o'rgatishning eng boshidan trenajer moslamalarida tayyorgarlik yoki maxsus mashqlarni bajarishda harakatning ratsional shaklini shakllantirish zarur. Taekvondo bilan shug'ullanuvchi sportchilar harakatlarni o'rgatishga oid masalalar, jismoniy sifatlarning rivojlantirganlik darajasini sparing va pumseye mashqlarni ijro etish texnikasiga ta'sirini qiyosiy o'rganishga alohida urg'u beriladi. Yosh taekvondochilar tayyorgarligini nazorat qilish, jumladan uning sifatlari harakat malakalari va

tayekvondo qoidalari bo'yicha bellashuvlar. Texnik imtihonlar makrotsiklning oxirida, shartli-musobaqa bosqichida o'tkazildi. Quyidagi jadvallarda texnik tayyorgarlik ko'rsatkichlari, 10 ballik tizim bo'yicha ekspert baholashni qo'llash bilan keltirilgan (1., 2 jadval).

ko'nikmalarining shakllanishini har tomonlama meyoriy testlar yordamida baholash mavzulari ko'rib chiqildi.

Xulosa. Har bir taekvondochi musobaqa oldidan tobogini ustiga kygan paytdan boshlab o'zini jangchidek xis qilishi zarur. Sportchi jang maydonida yashashi, o'zi uchun zahira zarbasini aniqlab olishi va so'nggi daqiqalarda shu zarba orqali g'alaba qozonishga ishonch paydo qilish kerak. Jangda g'olib bo'lish bu yillar davomida mashg'ulot jarayonida qilingan mehnatlar mukofotiga aylanadi. Sparingda tezkorlik, pumseyeda esa aniqlik, o'zini nazorat qilish, nozik va aniq harakatlarketma ketlikda bo'lishi talab qilinadi. Bu nafaqat jang san'ati balki, aqlni charxlash, mushaklarni mustahkamlash hamda o'zini o'zi tartibga solishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 14-февралдаги “Ўзбекистон спортчиларининг навбатдаги ёзги ва кишки Олимпия ва Паралимпия ўйинларида муваффақиятли иштирок этиши учун тайёргарлик ишларини жадаллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-127-сон Қарори.
2. Рахматов Б.Ш. “Ёш таэквондочиларда мувозанат сақлаш турғунлиги ва ҳаракат аниқлигини вестибулосоматик машқлар ёрдамида ривожлантириш самарадорлиги Педагогика. фан. (PhD)...дисс.автореф.-Чирчик:ЎзДЖТСУ 2022, 8-9-б.
3. Симаков А.М. Становление технико-тактичесподготовленности юных таэквонистов / Бакулев В.Е., Момот Д.А., Симаков А.М. //Материалы итоговой научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава Санкт-Петербургского государственного университета физической культуры имени П.Ф.Лесгафта. 2008. - В. 11-12.
4. Choy Men Che S.M., Таэквондо: основы и принципы. НПО «Ориус», 1991.-72 47-б.

УДК:377.031

Nilufar TUXTAYEVA,

Senior teacher, Department of Theoretical Aspects of the English Language, UzSWLU

E-mail: nilufartuxtayeva0609@gmail.com

Based on review: Doctor of Pedagogical Sciences, Professor F.I. Ikramkhanova

METHODOLOGY OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS THROUGH DEVELOPMENT OF LINGUISTIC COMPETENCES

Annotation

This research paper reveals several methodologies of professional training through the development of linguistic competencies for the students of pedagogical universities. In modern conditions, an active process continues improvement of the main directions in the field of language education, such as the focus on global development trends, changes in the social context of learning foreign languages, striving for progress, revision of content and objectives of foreign language education, which determine the further development of the university system education and are aimed at improving education to the level compliance with international standards. That is why, in conditions of intensive usage of digital technologies, scientists and university professors face a number of important tasks for the fundamental improving English language teaching.

Key words: Student, teacher, pedagogy, English, requirements, linguistic competence, student-centered lessons, information and communication technologies.

МЕТОДИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПУТЕМ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация

В данной научной работе раскрываются несколько методик профессиональной подготовки через развитие языковых компетенций у студентов педагогических вузов. В современных условиях продолжается активный процесс совершенствования основных направлений в сфере языкового образования, таких как ориентация на мировые тенденции развития, изменение социального контекста изучения иностранных языков, стремление к прогрессу, пересмотр содержания и задач иностранного языка, которые определяют дальнейшее развитие системы университетского образования и направлены на повышение уровня образования до уровня, соответствующего международным стандартам. Именно поэтому в условиях интенсивного использования цифровых технологий перед учеными и преподавателями вузов стоит ряд важных задач по кардинальному совершенствованию преподавания английского языка.

Ключевые слова: Студент, учитель, педагогика, английский язык, требования, языковая компетенция, личностно-ориентированные уроки, информационно-коммуникационные технологии.

“BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH ORQALI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASH METODIKASI”

Annotsiya

Ushbu tadqiqot ishi pedagogika oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirish orqali kasbiy tayyorgarlikning bir qancha metodologiyalarini ochib beradi. Zamonaviy sharoitda til ta’limi sohasidagi asosiy yo‘nalishlarni takomillashtirish, xususan, jahon taraqqiyot tendentsiyalariga e’tibor qaratish, chet tillarini o‘rganishning ijtimoiy kontekstidagi o‘zgarishlar, taraqqiyotga intilish, xorijiy tillarning mazmuni va maqsadlarini qayta ko‘rib chiqish kabi faol jarayon davom etmoqda. Universitet ta’lim tizimini yanada rivojlantirishni belgilab beruvchi va ta’limni xalqaro standartlarga mos darajaga yetkazishga qaratilgan til ta’limidir. Shu bois raqamli texnologiyalardan jadal foydalanish sharoitida universitet olimlari va professor-o‘qituvchilari oldida ingliz tilini o‘qitishni tubdan takomillashtirish bo‘yicha qator muhim vazifalar turibdi.

Kalit so‘zlar: Talaba, o‘qituvchi, pedagogika, ingliz tili, talablar, lingvistik kompetensiya, o‘quvchiga yo‘naltirilgan darslar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

Introduction. The main requirement for the content of preparation for professional activities through the development of linguistic competences for the future English language teachers is to study the definitions and constructions of the English language and to ensure a seamless relationship with other subjects. But in the process of studying some aspects of interdisciplinary connection, they put forward the opinion that the connection between the subjects taught at the Higher Education Institution should be at the level of historical development. This is, in turn, to emphasize that any concept or legality that arose on the basis of the synthesis of any concepts or laws should be stated based on this system as much as possible. But they could not give an opinion on how

optimally these connections can be brought into current High Educational Institutions [5].

Discussions. Scientists who conducted research in the field of professional education: according to the views of S.Ya. Batyshev, A.P. Belyayeva, M.I. Makhmutov, P.I. Novikov, O.B.Mochalova and others [6], the concepts, laws, arguments, and rules that create interdisciplinarity should first of all fully follow the didactic principles, and the concept participating in one or another discipline should completely and comprehensively determine the concept in this discipline. The scientists took into consideration that the new concept or law that has arisen should not give permission to the development of science.

Therefore, in the process of higher education, preparing future English language teachers for professional activities by developing linguistic competences encourages them to think independently, develops creativity in them, and is considered to be able to improve the English language knowledge system. At this point, one of the important factors in the development of students' ability to master the English language is the formation of creative qualities in students, teaching them to think independently.

The main conditions for the effective organization of mastering the learning material from the English language are as follows:

- the text should be interesting and understandable, but it is excluded to deviate from scientificity and its research character;

- attention is paid to methodical guidance and others in the organization of the development of oral speech. As a result of our research, a number of literature and scientific sources were analyzed. It is clear from the analysis that the problem of rapid teaching of English to students in the context of digital technologies has not been fully resolved. In the conditions of digital technologies, especially in our country, the creation of digital in the High Educational Institutions is one of the issues being studied as feedback in the era of globalization. It is possible to achieve high results in the case of using "Web-quest", "Web-discussion", "Cloud" types of technology in the rapid teaching of English to students [1].

The usage of the following information and communication technologies in teaching English serves to increase the quality of education, to develop students' creativity, and to learn the English language perfectly: programmed education, interactive dialogue, computer visualization of educational information, computer modeling, using training programs. One of the technologies used in higher education institutions and ready to give effective results is Microsoft Cloud cloud technologies [4].

In teaching English to students, cloud technologies have a great effect on their knowledge acquisition, because technologies consisting of an information complex are more convenient than conventional technologies. When cloud technologies are used in English classes, the computer programs used by the student can display the work results in the local web browser window. All applications necessary for work can be located on a remote remote Internet server and temporarily stored in the cache (organizing the database) of the student's laptop, set-top box, phone. In this case, the user of the Internet service has a personal database and may not know about the infrastructure, operating system, and software of the infrastructure that stores the information [9].

In "cloud" technologies, the order of work in the files is important because of its convenience. Firstly, the availability of software, or the presence or absence of a flash card, the size of the data on the computer's hard drive, the license of the programs, the possibility of delivering information to several people in one second, etc. indicates convenience.

When choosing teaching methods, it is appropriate for the teacher to choose the most convenient method aimed at effectively solving educational tasks, spending the least amount of time in the specific conditions of education.

When perceiving the educational material in English, the student accepts the algorithm of the text structure as the main guide for understanding the content of the material. For example, test control is widely used to assess students' knowledge of the English language. If students are addressed with the help of digital technologies, for example, with tests based on Cloud technology, this situation arouses great interest in students and provides an opportunity to determine

the acquired competencies related to science, along with the level of formation of the general worldview of students [1,7].

Today, digital technologies are being used at all levels of education, starting from pre-school educational institutions. However, we have seen that these activities are not organized and do not always follow didactic principles. For example, homework is not just a boring "obligatory" chore, but an interesting stepping stone to a new pursuit. The use of quests in the educational process, not just downloading educational material from the platform, but solving a situational task, a problem in the form of a puzzle, arouses more interest in students, web quests that attract knowledge significantly increase their level of knowledge.

In "cloud" technologies, the order of work in files is important because of its convenience. Firstly, the availability of software, the presence or absence of a flash card, the size of the data on the computer's hard drive, the license of the programs, the possibility of delivering information to several people in one second indicates convenience.

When choosing teaching methods, it is appropriate for the teacher to choose the most convenient method aimed at effectively solving educational tasks, spending the least amount of time in the specific conditions of education. When perceiving the educational material in English, the student accepts the algorithm of the text structure as the main guide for understanding the content of the material. For example, test control is widely used to assess students' knowledge of the English language. If students are addressed with the help of digital technologies, for example, with tests based on Cloud technology, this situation arouses great interest in students and provides an opportunity to determine the acquired competencies related to science, along with the level of formation of the general worldview of students [6].

Today, digital technologies are being used at all levels of education, starting from pre-school educational institutions. However, we have seen that these activities are not organized and do not always follow didactic principles. For example, homework is not just a boring "obligatory" chore, but an interesting stepping stone to a new pursuit. The use of quests in the educational process, not just downloading educational material from the platform, but solving a situational task, a problem in the form of a puzzle, arouses more interest in students, web quests that attract knowledge significantly increase their level of knowledge.

Students' summaries of lectures in lecture classes represent the simplest example of using the Internet as a source of information. Webquests based on English rewriting should not be considered webquests. In most cases, the retelling of the topic is allowed in the exercises as a web search task. However, the form of the oral presentation of the students is significantly different from the form of the original materials, that is, this text is taken from the Internet without using a text editor.

The content of the educational platform for rapid teaching of English to students in the context of digital technologies should consist of the following elements:

- *educational content*: aimed at improving the quality of the content applied to the educational process; the activity of the diagnostic system for self-assessment; organization of educational activities of students on the basis of distance education integration, etc.

- *educational and training content*: training programs; information on semester and final certification; tests designed to determine the development of competencies necessary for students' personal, acmeological, and future professional activities; information on the organization of pedagogical activities; description, general and regulatory information about webquest functions; internet service, official website, library website, e-mail address, creating educational and

educational posts; methods of students learning English in social networks, etc.

- *scientific content*: all information related to scientific and research activities, information that has a didactic description and combines research components.

- *motivational content*: pedagogical and psychological aspects of rapid teaching of English to students in the context of digital technologies; It has the content of such components as the organization of the educational process based on the four principles of the methodology.

For example, on the basis of the topic "The House of My Dream", the students of the 1st stage were assigned the task of finding a solution to the following quest. In this case, the tasks of educational and educational and motivational content are considered to have fulfilled their essence at the functional level.

The House of My Dream

Like anybody else, I would like to live in a house that is perfect in every way. And now I will tell you about the house of my dream.

I would like my house to be somewhere in a quiet and cozy town by the sea or just in a warm and sunny place because I do not like cold and winter. My house is not very big and it is two-storeyed. It is built of bricks and painted white, and its roof is made of tiles in a bright blue color, so it looks fresh and cool even when the weather is hot.

Around my house there is a large courtyard with flower beds and a rose garden. There are also beautifully trimmed shrubs, and in the far corner of the yard there are two pines between which a hammock is stretched. Near my house there is also a small pool with sun loungers around. The fence around the house is also made of bricks with nice wrought-iron gates.

A wide stone porch with a beautiful railing leads to the door of my house. Behind wide white double doors there is a spacious hall with walls painted beige and wrought-iron lamps on the wall and the ceiling. Nearby, there is a small beautiful hanger and a banquette to make it convenient to take off your shoes. Opposite the door there would be two armchairs and a table with fresh flowers or an elegant console.

Once this text is uploaded to the educational platform, the Web Quest tasks focus on the student's rapid acquisition of English that there is not such an attractive reward for providing an email address. This leaves its mark on Internet marketing. In recent years, there is a widely popular concept of information technology, which is able to solve the problem of personal effectiveness and take the marketing strategy to a new level. Within the framework of the research, we studied the concept of Webquest in detail, began to study its main principles and, based on the research hypothesis, analyzed whether this concept corresponds to the purpose of the research. It was found that, despite the fact that this digital

technology has been used for a long time, most of its formats were developed as experimental methods of influencing the behavior of consumers in response to their needs. In the educational system, this technology is intended for the systematization of didactic products [4].

Cybernetic analysis of pedagogical phenomena contributes to a clear identification of interrelated links and conditions of the pedagogical process, allows you to introduce elements of programmed learning into teaching foreign languages. Programmed methods solve the problem of optimization of the management of the educational process. The use of methods of statistical analysis contributes to the increase in the scientific level of the methodology. Using methods of mathematical statistics, mathematical linguistics, information theory allows you to solve the issues of rationalizing the process of teaching foreign languages [7].

Reliance on basic and related sciences is the most important condition for raising the scientific level of methodology. One of the important tasks of theoretical methodology is the scientific synthesis of basic and related sciences in their dialectical unity and their use in a transformed form, taking into account the goals, stages, conditions of learning. The following problems are identified for the methodology:

- definition of a foreign language as a subject;
- study of the teacher's activities (development of forms, methods, techniques training);
- study of the student's activity (checking the effectiveness of using methods, studying the development of the student);
- establishment of specific patterns, definition of the scope
- the action of laws related to the methodology of sciences and the identification of their specific refraction in the technique [6].

Conclusion. Thus, the use of innovative technologies in education, in particular in the teaching of foreign languages, can significantly expand and diversify the activities of students, which in turn positively affects the results of the educational process. However, it should be noted that this positive effect can only be achieved with careful planning of goals, results and ongoing activities, all of which should be aimed at meeting educational needs and needs of students. It is obvious that the process of teaching foreign language speech is extremely multidimensional. The necessary set of tools for organizing early learning are rhymes, counting rhymes, children's poems in sound recordings, cartoons, selected to reflect the necessary features of foreign language speech. Recordings should contain children's voices of native speakers of the target language. The presented material should contain plot plots (for example, stories about children or fairy tales), which are the basis and outline of interactive learning.

REFERENCES

1. Barron B. When smart groups fail / Barron B. – Stanford.: The Journal of Learning Sciences, 12 (3), 2003. – P.307–359.
2. Cox E. Adult learners learning from experience: Using a reflective practice model to support work-based learning / Cox E. - Auckland. : Reflective Practice, 6(4), 2005. – P.459–472.
3. Engle R. A., and Conant, F.R. Guiding principles for fostering productive disciplinary engagement: Explaining an emergent argument in a community of learners classroom / Engl R. A., and Conant F.R. – Auckland.: – Cognition and Instruction, 20 (4), 2002. – P.399 – 483.
4. Larrivee B. Transforming teaching practice: Becoming the critically reflective teacher / Larrivee B. – California: Reflective Practice, 1(3), 2000. – P.293–307.
5. Rinaldi C. The thought that sustains educational action / Rinaldi C. – Auckland: Reggio Childen Newsletter, 3, 1998. – P.39–53.
6. Velichkova L.V. Psycholinguistic and pedagogical foundations of early teaching of a foreign language in conditions of artificial bilingualism / Velichkova L.V. Abakumova O.V. // Global scientific potential. - Issue. No. 3(12). - St. Petersburg, 2012. P. 5–7.
7. Vinarskaya E.N. Expressive means of the text (based on Russian poetry) / Vinarskaya E.N.. - M.: Higher. school, 1989. - 136 p.
8. Zhinkin N.I. Speech as a conductor of information / Zhinkin N.I.. - M.: Science. 1982. - 159 p.

УДК: 371.315

Mehridin USANOV,
Jizzax politexnika instituti v.b.dotsenti
E-mail: mehridin.usanov.91@bk.ru

Jizzax Politehnika instituti professori, pedagogika fanlari doktori J.A.Hamidov taqrizi ostida

SIRT VA UNING BERILISH USULLARI MAVZUSINI O'QITISH JARAYONIDA INNOVATSION TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH USULLARI

Аннотация

Ushbu ishda oliy matematika fanining "Sirt va uning berilish usullari" mavzusini o'qitishda qo'llaniladigan innovatsion texnologiyalar va ta'lim metodlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim, metod, texnologiya, o'quv vositalari, ta'lim jarayoni, hamkorlikda o'qish.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССАХ ОБУЧЕНИЯ ПОВЕРХНОСТИ И СПОСОБОВ ЕЕ ПЕРЕДАЧИ

Аннотация

В данной работе обсуждаются инновационные технологии и методы обучения, используемые при преподавании темы «Поверхность и методы ее переноса» высшей математики.

Ключевые слова: Обучение, метод, технология, средства обучения, учебный процесс, кооперативное обучение.

METHODS OF USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING PROCESSES OF SURFACE AND ITS TRANSMISSION METHODS

Annotation

In this work, the innovative technologies and educational methods used in the teaching of the topic "Surface and its transfer methods" of higher mathematics are discussed.

Key words: Education, method, technology, educational tools, educational process, cooperative learning.

Kirish. O'quv fanlari bo'yicha elektron o'quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o'z navbatida, talabalarning mazkur fanlar bo'yicha bilimlarni chuqur o'zlashtirishlarining asosiy omili bo'lib, ta'lim-tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi.

Ayni shunday sa'y-harakatlar amalga oshirilishi ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini keng tatbiq etishni yanada jadallashtirish, professor-o'qituvchilarni ilg'or pedagogik bilimlar va texnologiyalar bilan qurollantirish, ularning mahoratini oshirish, xorijiy oliy ta'lim muassasalari tajribasini chuqur o'rganish hamda ulardagi samarali usul va vositalarni milliy ta'lim tizimimizga joriy etish imkonini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq atvorning andozalarini o'zgartirish Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi, umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir

Tadqiqot metodologiyasi. Innovatsion texnologiyalar talabalarning faol hayotiy munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan. Ularga o'quv jarayonidagi yangi shakldagi interaktiv usullar kiradi. Talabalar dars jarayonida mavzuni o'zlashtirish uchun doira shaklida o'tiradilar.

Ta'lim tizimiga mediatsiyaga kirish texnologiyasini kiritish mumkin. Talabalarga vujudga kelgan huquqiy

nizolarni neytral vositachi - Mediator ishtirokida tinch yo'l bilan xal etishni o'rgatish. Bu xolatda talabalar insonlarga beg'araz yordam berishning o'ta muhim tartib va vazifa ekanligini tushunib yetadilar. Bu texnologiya bugungi kunda rivojlangan horijiy mamlakatlarning jumladan, Amerika Qo'shma shtatlari, Germaniya, Yaponiya va Rossiya davlatlarining oliy ta'lim muassasalarida ta'lim va tarbiya jarayonlarini tashkil etishda keng qo'llanilmoqda.

Tahlil va natijalar. Biz quyida dars jarayonida mediatsiya texnologiyasini qo'llash masalasini ko'rib chiqamiz.

Muammoli o'qitish. - Maqsadi - faol shaxsni tarbiyalash. Vazifasi - faol bilish jarayoniga undash, ijodiy fikrni rivojlantirish, tanqid va tahlil qilish, muammoni yechish usulini izlashga o'rgatish, tafakkurida ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirish.

Muammoli vaziyatni yaratish metodikasi:

Talabalar muammoning yechimini o'zlari topishga urindilar;

Talabalar bitta savolga har xil fikrlar bildiradilar;

Fikrlar taqqoslanadi, umumlashadi va xulosa chiqariladi.

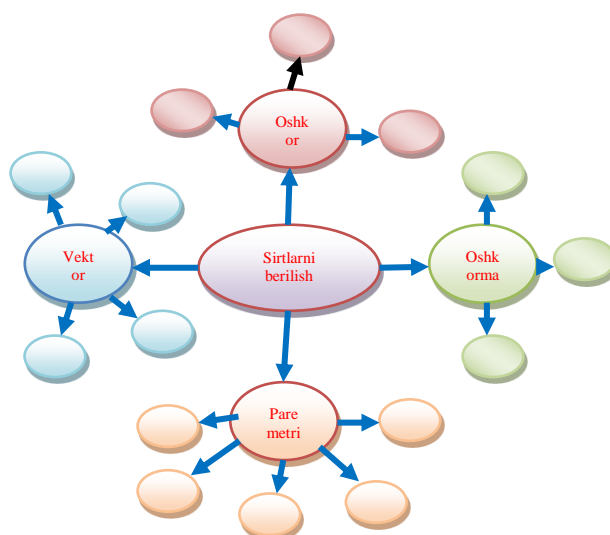
Muammoli o'qitishning shakllari:

Ma'ruza yoki seminarlarda o'quv materialini muammoli bayon etish;

Laboratoriya ishlari yoki tajriba qilishda qisman izlanuvchi faoliyat;

Bitiruv ishlarini bajarishda mustaqil tadqiqot faoliyati.

"Klaster" uslubi. - Fikrlarning tarmoqlanishi - pedagogik strategiya bo'lib, u talabalarning biron-bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib, ularni mavzuga taaluqli tushuncha yoki aniq fikrlarni erkin va ochiq uzviy bog'langan ketma-ketlikda o'rgatadi (1-rasm).

1-rasm. “Sirt va uning berilish usullari” mavzusini o‘qitish jarayonida klaster grafik organayzeridan foydalanish.

Fikrlarni tarmoqlash quyidagicha tashkil etiladi:

❖ Hayolga kelgan fikr bir so‘z bilan ifoda etilib, ketma-ket yoziladi;

❖ Fikrlar tugaguncha, yozishda davom etiladi va fikrlar tugasa, u xolda yangi fikr kelgunga qadar biron rasm chizib turiladi;

❖ Darsda imkon boricha fikrlarning va o‘zaro bog‘liqlikning ketma-ketligini ko‘paytirishga harakat qilinishi lozim;

Aqliy hujum. – Bevosita jamoa bo‘lib, “fikrlar hujumi”ni olib borish. Bu uslubdan maqsad – mumkin qadar katta miqdordagi g‘oyalarni yig‘ish, talabalarni ayni bir xil fikrlashdan holi qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo‘lgan fikrlarni yengishdir.

“Zig–zag”– usuli 1980-1990-yillardan boshlab paydo bo‘lgan. Bu usulning boshqa usullardan farqi shundaki, ishtirokchilar kichik guruhlariga ajratiladilar va talabalar raqamlanadilar, spiker (boshliq saylanadi). So‘ngra bir xil raqamlar bir-birini “topadilar”. Topshiriq beriladi va o‘zlashtirgach, tarqalishadilar. Har bir a‘zo o‘zi o‘zlashtirgan materialni eski sheriklariga aytib beradi. Savol-javobda esa guruh baholanadi. Har bir raqamlanganlar yangi va har xil topshiriqlar olganini hisobga olsak, har bir talaba o‘z guruhi manfaat uchun ham berilgan topshiriqni bilishi kerak va bilishga majbur. Chunki, u o‘z guruhiga qaytganda, o‘rgangan mavzu bo‘yicha savol-javobda guruhi nomidan qatnashishi kerak.

F	Fikringizni bayon eting	
S	Qarorning sababi	
M	Misol	
U	Xulosa	

Keys-stadi texnologiyasi haqida tushuncha. Keys-stadi (ing. case – aniq vaziyat, study – o‘qitish) – bunda chinakam vaziyatga asoslangan, talaba yuzma-yuz kelgan, topshirilgan vaziyatdan ilojini topib chiqib ketishi yoki to‘g‘ri qaror qabul qilishi lozim. Muammoning hal bo‘lishidan avval qidiruv, tahlil, qo‘shimcha ma‘lumotdan foydalanib farazlarni ilgari surish, nazariy bilimlardan foydalanish va amaliyotga tadbiiq qilish kabi faoliyatlar bajariladi.

Keys-stadi o‘z belgilari bilan quyidagilarni mo‘ljallaydi:

“Bumerang” texnologiyasi. – Mazkur texnologiya bir mashg‘ulot davomida o‘quv materialini chuqur va yaxlit holatda o‘rganish, ijodiy tushunib yetish, erkin egallashga yo‘naltirilgan. Asosiy tushunchalar quyidagilar:

Ochiq savollar – bu savollar muomala, so‘zlashuvni davom ettirishga imkon beradi. Ularga qisqa, bir xil javob berish mumkin emas.

Yopiq savollar – bu savollar oldindan “ha” yoki “yo‘q” tipidagi to‘g‘ri, ochiq javoblarni berishni ko‘zda tutadi.

Ko‘ndalang so‘roq – bir-biriga guruhlab beriluvchi qisqa savollar qatori bo‘lib, bu o‘ziga xos axborotlar izlash hamda dalillarni, opponentlarni pozitsiyasini aniqlash va muayyan qarorlar qabul qilish uchun ajoyib imkoniyatdir.

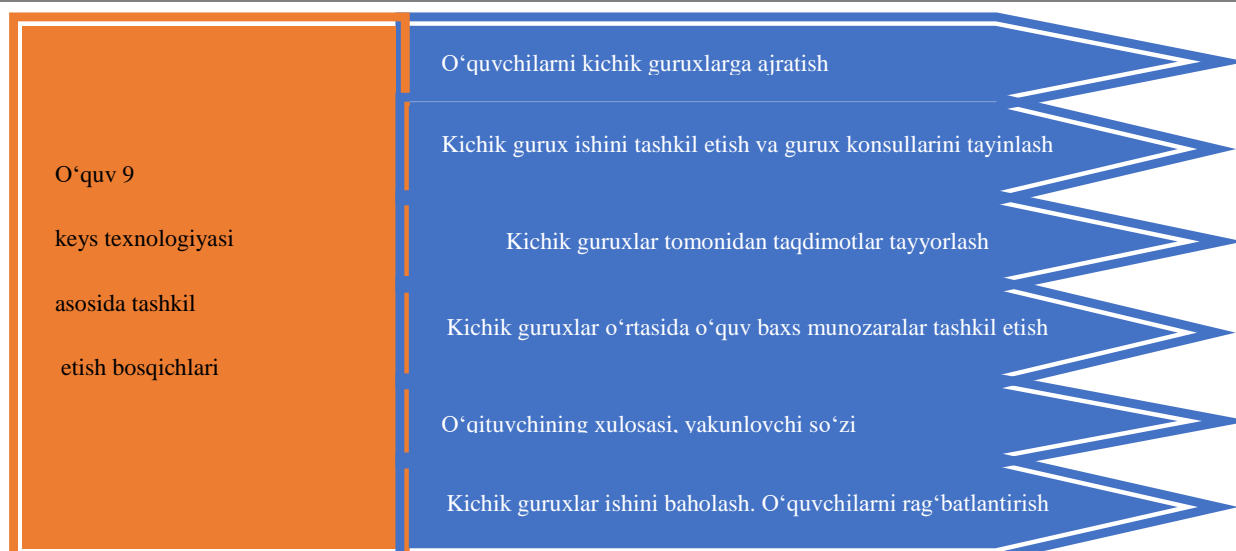
FSMU texnologiyasi. – F – fikringizni bayon eting; S – fikringizning bayoniga biron sabab ko‘rsating; M – ko‘rsatgan sababaingizni isbotlab misol (dalil) keltiring; U – fikringizni umumlashtiring. Ushbu texnologiya talabalarga tarqatilgan oddiy qog‘ozga o‘z fikrlarini aniq va qisqa ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi. Mazkur texnologiya o‘quv rejasi asosida biron bir bo‘lim o‘rganib bo‘lingach, qo‘llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya talabalarni o‘z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o‘z fikrini boshqalarga o‘tkazishga, ochiq holda baxslashishiga va baxslashish madaniyatiga o‘rgatadi.

vaziyatda qatnashuvchilar (talaba);
holat shartlari bilan tanishtiruvchi rahbar (o‘qituvchi);
chinakam, haqiqatga yaqin, aniq bo‘lgan muammo va masalalarni ko‘rsatuvchi vaziyatni mo‘ljallaydi.

Olinadigan natija xiliga ma‘lumot manbasi bo‘yicha shaxsga ma‘lumot berish (taqdimot). O‘qituvchi subyekt bo‘lib, talabalar – vaziyat qatnashuvchilaridir.

Ma‘lumot manbai real (haqiqiy) vaziyatdir. Olinadigan natija – muammo-savolning yechilishi, bajarilishi.

O‘quv jarayonini keys texnologiyasi asosida tashkil etish bosqichlari

Insert texnologiyasi– lokal darajadagi pedagogik texnologiya bo'lib, o'quvchilar tomonidan o'quv materialidagi asosiy g'oya va faktik materiallarni anglashga zamin yaratish maqsadida qo'llaniladi.

Insert texnologiyasida qo'llaniladigan maxsus jadval

	Mavzular	"Bilaman" V	"Ma'qul layman" +	"O'rganish lozim" -	"Tushunma dim" - ?
1.	Ikkinchi tartibli sirtlar				
2.	Konissimon sirtlar				
3.	Silindrik sirtlar				
4.	Aylanma sirtlar				
5.	Oshkormas kurinishdagi sirtlar				
6.	Oshkor kurinishdagi sirtlar				
7.	Sirt- vektor funksiyaning godografi sifatida				
8.	Parametrik kurinishda berilgan sirtlar				

"Bilaman" - V - mavzuda berilgan ma'lumot shu kungacha o'zlashtirilgan

bilimlarga mos kelsa;

"Ma'qullayman"- + - agar ma'lumotlar tushunarli va yangi bo'lsa;

"O'rganish lozim"- - agar ma'lumotlar o'zlashtirilgan bilimlarga mos

kelmasa;

"Tushunmadim" - ? -o'quv materiallarini o'zlashtirishi qiyin bo'lsa shu

belgilarni qo'yadilar.

Xulosalar: Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ta'lim jarayoniga zamonaviy metod va texnologiyalarni qo'llagan holda dars jarayinlarini olib borishda talabalarning bilim olish darajasi oshadi, hamkorlikda ishlash ko'nikmalari rivojlanadi, shuningdek tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlanadi.

ADABIYOTLAR

1. Усанов М. М. Современная информационно-образовательная среда как основа модернизации системы образования //Global Science and Innovations: Central Asia (см. в книгах). – 2021. – Т. 4. – №. 1. – С. 61-65.
2. Мустафаевич У.М. Инновационные технологии как фактор развития профессиональной компетенции студентов //Web of Scientist: Международный научный исследовательский журнал. – 2022. – Т. 3. – С. 199-203.
3. Usanov M.M. Using of Cloud Technologies in the Process of Preparing Future Specialists for Professional Activity //International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). – 2020. – Т. 4. – №. 5.
4. Mustafayevich U.M. Educational Aspects of using Cloud-Based Network Services in Training Future Engineers //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2022. – Т. 2. – С. 13-19.
5. Усанов М.М. Таълимдаги булутли технологиялар //НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник-НамГУ. – 2020.
6. Usanov M. Kompleks sonlar maydoni ustidagi ko'phadlar va ularni keltirilmaydigan ko'paytuvchilarga yoyish //Eurasian Journal of Mathematical Theory and Computer Sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 106-114.
7. Usanov M.M. Bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda bulutli texnologiyalardan foydalalanish. – T.: "Lesson press" nashriyoti, 2022. -122-bet

УДК:37.091.3:811.161

Гулжазира УТЕНБАЕВА,
PhD, старший преподаватель УОБ РУз
E-mail: mukhtarovna9420@gmail.com

На основе рецензии Кубединовой Э.Р. (PhD) ТГУУЯЛ им. А. Навои

LINGUODIDACTIC FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE PRAGMATIC COMPETENCE OF FUTURE OFFICERS

Annotation

This article analyzes the concept and essence of “competence” of the students of the Higher Educational Institution in teaching the Russian language in the linguodidactic aspect. The article also discusses the concept of “foreign language competence”, as well as one of its main components – “pragmatic competence”. Having traced the main approaches to their improvement, the author analyzed the positions of a linguodidacticist, whose views on the problem are of particular importance for this study and developed theoretical conclusions.

Key words: Competence, foreign language competence, pragmatic competence, cadets, Russian as a foreign language.

BO'LAJAK OFITSERLARNING PRAGMATIK KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHNING LINGVODIDAKTIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada rus tilini o'qitishda kursantlarining “kompetentsiya” va “kompetentlik” tushunchalari va mohiyati lingvodidaktik jihatidan tahlil qilingan. Maqolada “chet tili kompetentsiyasi” tushunchasi, shuningdek uning asosiy tarkibiy qismlaridan biri – “pragmatik kompetentsiya” ko'rib chiqilgan. Ularni takomillashtirishning asosiy yondashuvlarini kuzatib, muallif tomonidan lingvodidaktika pozitsiyalarini tahlil qilingan, uning muammoga bo'lgan qarashlari ushbu tadqiqot uchun alohida ahamiyatga ega va nazariy xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kompetentsiya, kompetentlik, chet tili kompetentsiyasi, pragmatik kompetentsiya, kursantlar, rus tili chet tili sifatida.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация

В данной статье проанализированы в лингводидактическом аспекте понятие и сущность «компетенция» и «компетентность» курсантов ВВОУ при обучении русскому языку. В статье также рассмотрено понятие «иноязычная компетенция», а также один из главных её компонентов – «прагматическая компетенция». Проследив основные подходы к их совершенствованию, автором был проделан анализ позиций лингводидактиков, чьи взгляды на проблему представляют особую значимость для настоящего исследования и разработаны теоретические выводы.

Ключевые слова: Компетенция, компетентность, иноязычная компетенция, прагматическая компетенция, курсанты, русский язык как иностранный.

Введение. Важнейший компонент проекта нового Государственного образовательного стандарта высшего образования Республики Узбекистан (ГОС ВО РУз) – это ориентация на достижение практических навыков и способности применения полученных знаний для реализации профессиональной деятельности. В практике образовательного процесса такой подход принято называть компетентностным. Компетентностный подход – это подход к исследованию, проектированию и организации образовательного процесса, ключевой категорией которого выступает понятие «компетенция» [1].

Компетенции в образовании – это главные ориентиры результативности, успешного и эффективного развития образовательного процесса, что, в свою очередь, укрепляет позиции компетентностного подхода к образованию в Республике Узбекистан. Компетентностный подход позволяет сосредоточить внимание на результатах, которые рассматриваются как способность и готовность человека к действию по выполнению поставленных профессиональных задач [3].

И.А.Зимняя, среди факторов, определяющих необходимость применения компетентностного подхода в современном вузовском образовании, выделяет, прежде всего, интеграцию и глобализацию мировой экономики и смену образовательной парадигмы [6]. Вследствие этого в современной методике преподавания наблюдается тенденция к применению такого понятия, как коммуникативная компетенция, которое применительно к процессу обучения иностранному языку трансформируется в понятие «иноязычная коммуникативная компетенция» [7]. По нашему мнению, наиболее точное определение данному понятию даёт Е.Н. Багузина: «Иноязычная коммуникативная компетенция – готовность и способность личности понимать и порождать иноязычные высказывания в соответствии с конкретной ситуацией, конкретной целевой установкой, коммуникативным намерением и задачами профессиональной деятельности» [7].

На основе данного определения можно сделать вывод, что иноязычная коммуникативная компетенция очень многогранное понятие, которое, прежде всего, связано с осуществлением коммуникативной

деятельности на иностранном языке. Говоря о процессе обучения иностранному языку и языку специальности в неязыковом вузе, следует отметить, что главной его задачей является совершенствование у студентов, в нашем случае у курсантов, профессиональной иноязычной коммуникативной компетенции, которая является одним из ключевых компонентов профессионализма будущих выпускников военных (неязыковых) специальностей [7].

Литературный обзор. Проблемы коммуникации в педагогике рассматриваются в трудах А.А. Вербицкого, Б.В. Беляева, Е.И. Пассова, А.К. Марковой, В.С. Коростылева, В.В. Краевского, А.А. Леонтьева, Е.С. Полат, П.Д. Парыгина, Е.И. Пассова, В.Г. Гак, Фасновой, В.А. Аверина, Л.А. Быкова, Л.М. Войтук, И.Н. Денисова, Н.В. Самоукина, И.Ю. Тарасовой, Л.А. Филатовой, В.П. Конечной, Л.А. Бушиной, Б.А. Ивановой, В.Л. Скалкина, Л.А. Татариновой, Г.П. Щедриной Т.В. Базжиной, Е.В. Мусницкой, С.Г. Тер-Минасовой, Н.А. Якубова и др. Тем не менее, разные научные школы по-разному определяют состав и названия этих компонентов. Данную проблему исследовали многие учёные-лингвисты Узбекистана, такие как Д.С. Саъдуллаев, Л.Т. Ахмедова, Д.У. Хошимова, Е.А. Лагай, В.И. Андриянова, О.В. Кон, М.А. Батырова, С.И. Исмаилова, Х.А. Маматкулов и т.д. Весьма интересна точка зрения Д.С. Саъдуллаева, который рассматривает прагматическую компетенцию как часть лингвокультурологических знаний. Но вместе с тем следует отметить, что оптимальный подход к совершенствованию прагматической компетенции тюркоговорящих курсантов неязыковых высших военных образовательных заведений еще не выработан.

Методология исследования. Прежде чем исследовать иноязычную коммуникативную компетенцию будущего военного специалиста, следует рассмотреть понятия «компетенция» и «компетентность», а также основные структурные компоненты иноязычной коммуникативной компетенции. В нашей исследовательской работе мы берём за основу позиции лингводидактов, взгляды на проблему которых представляли и представляют огромную значимость для совершенствования стратегической компетенции. Мы полагаем, что компетенция описывает личностные особенности, обеспечивающие достижение результата. На наш взгляд, чтобы понять сущность компетенции, следует рассмотреть понятие «компетентность».

В научных и научно-популярных источниках нами был осуществлён поиск информации, анализ которой позволил выявить, что термины «компетенция» и «компетентность» в какой-то мере схожи и имеют много общего, но и в то же время, понятие «компетентность» имеет более широкое значение. Сравним: компетенция – способность выполнить какую-либо задачу или сделать что-либо [9]; компетентность (competence) – фундаментальные способности (подразумеваемое знание и т.д.), проявляемые социальными акторами, являющимися «квалифицированными» участниками социальных контекстов [4]; компетенция – область вопросов, в которых кто-либо хорошо осведомлен [5]; компетентность – свойство по значению прилагательного «компетентный»: обладающий основательными знаниями в какой-либо области. В наиболее общем понимании «компетентность» означает соответствие предъявляемым требованиям, установленным критериям и стандартам в соответствующих областях деятельности и при решении определенного типа задач, обладание необходимыми активными знаниями, способность уверенно добиваться результатов и владеть ситуацией (от латинского слова *comprete* – подходить, соответствовать, добиваться). В данном случае мы придерживаемся трактовки понятия

«компетенция» Э.Г. Азимова и А.Н. Шукина в «Новом словаре методических терминов и понятий», где отмечено, что «...компетенция (от лат. *competens* – способный) – совокупность знаний, навыков и умений, формируемых в процессе обучения той или иной дисциплине, а также способность к выполнению какой-либо деятельности на основе приобретенных знаний, навыков и умений» [2].

Исходя из вышеизложенного, нам представляется необходимым отметить тот факт, что в настоящее время существует множество интерпретаций понятий основных компонентов компетенций, включающих в себя следующие аспекты: ценностно-смысловые; общекультурные; учебно-познавательные; информационные; коммуникативные; профессиональные и компетенции личностного самосовершенствования.

Анализ и результаты. Термин «компетенция» вошло в употребление в США в 60-е годы XX века, когда большое значение стали уделять подбору профессиональных кадров, которые могли выдержать на рынке труда сильную конкуренцию. Данный подход подвергся справедливой критике, которая вполне обоснованно говорила о том, что компетенции в виде практических знаний недостаточно для развития творческой индивидуальности. Тогда и было предложено разделить два понятия: компетентность и компетенция. Компетентность стала рассматриваться как личностная категория, а компетенции превратились в единицы учебной программы и составили «анатомию» компетентности [8]. Компетенции нередко используются для характеристик потенциальных возможностей при получении работы на рынке труда. Для этого нужно обладать, по крайней мере, «ключевыми компетенциями». В современном мире они включают «грамотный» уровень владения языком, компьютерную грамотность, владение способами решения проблем, гибкое и инновационное мышление, склонность и способность к непрерывному образованию. Ключевые компетенции показывают, что владение грамотной речью – это соответствие жизненным требованиям: узко понимаемая коммуникативная компетенция (готовность общаться на иностранном языке на занятии) должна быть дополнена подготовкой к реальному профессиональному общению.

Возвращаясь к понятию «иноязычная коммуникативная компетенция», стоит отметить, что в истории развития данного понятия существовало немало подходов к ее структурированию. Так, например, согласно концепции М. Canale и М. Swain, структурными компонентами иноязычной коммуникативной компетенции являются: лингвистическая, социолингвистическая и прагматическая компетенции.

В то же время, Л.Ф. Бахман и О.С. Палмер считают, что основными компонентами иноязычно-коммуникативной компетенции являются лингвистическая, социолингвистическая, стратегическая и прагматическая компетенции [10].

В концепции Ван Дейка выделяется пять компонентов иноязычной коммуникативной компетенции: лингвистический, социолингвистический, дискурсивный, стратегический и социокультурный [5].

В российской методике обучения иностранным языкам иноязычная коммуникативная компетенция подразделена на следующие компоненты:

речевая, языковая, социокультурная, компенсаторная и учебно-познавательная компетенция.

В отечественной методике обучения иностранным языкам доктор педагогических наук, профессор Л.Т. Ахмедова отмечает: «Иноязычная коммуникативная компетенция – это способность и реальная готовность

осуществлять иноязычное общение с носителями языка, а также приобщение школьников к культуре страны/стран изучаемого языка, лучшее осознание культуры своей собственной страны, умение представлять её в процессе общения» [3]. Л.Т. Ахмедова рассматривает иноязычную коммуникативную компетенцию как совокупность следующих компонентов: лингвистического, социолингвистического, прагматического и дискурсивного. Также, Л.Т. Ахмедова отмечает, что прагматическая компетенция обеспечивает стратегии, способствующие эффективности общения, например, стратегии прерывания, уточнения, компенсации в ситуациях с затруднениями в общении.

Таким образом, рассмотрев несколько вариантов построения структуры иноязычной коммуникативной компетенции, мы приходим к выводу, что прагматическая компетенция является одним из важных ее структурных компонентов.

Говоря о компетенции военных, отметим, что для данного исследования интерес представляет именно прагматическая компетенция будущего военного специалиста, являющаяся в современных условиях одним из основных факторов, которые оказывают сильное влияние на готовность выпускника военного вуза выдержать конкуренцию на мировом рынке труда и занять достойное место не только в профессиональном, но и международном сообществе [11]. Владение русским языком тюркоговорящих курсантов в нашей Республике – одно из основных условий востребованности на рынке труда, карьерного роста и профессионального успеха военного специалиста. Поэтому в данном исследовании прагматическая компетенция тюркоязычных курсантов рассматривается с точки зрения компетентностного подхода в подготовке будущих офицеров вуза, а значит, неотъемлемым компонентом профессиональной компетентности является предметная компетенция. Овладение русским языком требует усвоения запаса языковых, речевых и энциклопедических (например, социокультурных) знаний. Помимо этого, усвоение языка неотделимо от приобретения опыта поведения обучающихся в типичных речевых (проблемных) ситуациях. Наконец, мы считаем, что уровень владения языком, будет ограниченным без погружения в реальную жизненную среду с присущим ей разнообразием языка, социокультурных традиций и представлений о «должных»

нормах поведения, что и представляет собой прагматическая компетенция.

Выводы и предложения. Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы. Эволюция концепции прагматической компетенции представляет собой последовательный процесс концептуализации понятия в рамках трех основных событийных кластеров, которые характеризуются доминированием и сменой ведущих методологических подходов: 1960-е гг. – генеративная лингвистика и оппозиционная ей теория коммуникативной компетенции; 1980-е гг. – социолингвистический тренд в коммуникативном подходе; 1990-е гг. по настоящее время – коммуникативная компетенция в контексте теории речевых актов.

Актуальная интерпретация прагматической компетенции в исследовательских границах лингводидактики представляет данный феномен как совокупность иллокутивной и социолингвистической компетенций, обуславливающих успешную коммуникацию на неродном языке.

В процессе исследования было установлено, что функциональными компонентами прагматической компетенции, обеспечивающими совершенствование коммуникативных умений в процессе обучения русскому языку курсантов ввоу, являются: в пределах иллокутивной компетенции – операционный компонент (различение функциональных особенностей используемого языкового репертуара) и организационный компонент (соблюдение конвенциональных норм и структурирование высказывания), в пределах социолингвистической компетенции – интеракционный компонент (релевантный выбор коммуникативных стратегий и тактик) и паралингвистический компонент (использование невербальных средств реализации коммуникативного намерения сообразно конкретной ситуации общения).

В практике обучения курсантов ввоу русскому языку развитие прагматической компетенции ориентировано на преодоление межъязыковой интерференции и лакуарности, являющихся основными факторами, которые препятствуют успешному осуществлению коммуникации на неродном языке в реальном ситуативном контексте.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Узбекистан об образовании. Принят Законодательной палатой 19 мая 2020 года. Одобрен Сенатом 7 августа 2020 года. [Электронный ресурс]: <https://lex.uz/tu/docs/5013009> (дата обращения 15.10.2022).
2. Азимов Э. Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.: Издательство ИКАР, 2009. - 448 с.
3. Ахмедова Л.Т. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка» в образовательном процессе Республики Узбекистан. // Научно-методический электронный журнал «Методика. Назария ва амалиёт/ методика методологияси» // науч.статья. Т., 2017. 71 с.
4. Багузина Е.И. Веб-квест технология как дидактическое средство формирования иноязычной коммуникативной компетенции (на примере студентов неязыкового вуза): автореф. дис. канд. пед. наук. М., 2012. 29 с.
5. Ван Дейк Т.А., Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике: Когнитивные аспекты языка: сб. ст. М.: Прогресс, 2008. Вып. 23. С. 153-211.
6. Гиренок Г.А. Формирование коммуникативной компетенции будущих сотрудников УИС в высшей профессиональной школе / автореферат кандидата педагогических наук/ Самара, -2013.
7. Гончарова Н.Л. Категории «компетентность» и «компетенция» в современной образовательной парадигме // Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки». - 2007. - No 5. - [Электронный ресурс]: <http://www.ncstu.ru> (дата обращения 15.10.2022).
8. Загвязинский В.И. О компетентностном подходе и его роли в совершенствовании высшего образования [Электронный ресурс]: <http://www.utmn.ru/docs/2241.doc> (дата обращения 15.10.2022).
9. Зимняя И.А. Ключевые компетенции новая парадигма результата современного образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. С. 34-42.
10. Толстова Н.М. Формирование стратегической компетенции при изучении иностранного языка у студентовнеязыковыхспециальностей/ науч.статья.[Электронныйресурс]:

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25375831> (дата обращения 15.10.2022).

11. Фролова Н.В. Психолого-педагогические условия формирования языковой компетенции будущих военных специалистов в вузе (На материале изучения дисциплины Иностранный язык)/ дис. кан.пед.наук / Орел, 2005 - 209 с
12. Хлызова Н.Ю. Интерпретация понятий «компетентность» и «компетенция»: к проблеме систематизации научной терминологии // Медиаобразование: от теории - к практике: сборник материалов II Всероссийской научно-практической конференции «Медиаобразование в развитии науки, культуры, образования и средств массовой коммуникации», Томск, 4 - 6 декабря, 2008 г.
13. Bachman L.F. Fundamental considerations in language testing. Oxford: Oxford University Press, 1991. 408 p.

UDK: 304

Nilufar FAYZULLAEVA,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi
E-mail: nilufarfs@yahoo.com
Pedagogika fanlari doktori, professor S.Usmanov taqrizi asosida

FEATURES OF SOCIALIZATION IN THE CONTEXT OF DIGITAL CULTURE

Annotation

The scientific article will try to explain its behavior in the internet space and the relevance of the Internet. Internet networks are viewed not only as a source of information and a resource of innovation, but also as a powerful tool in the form of a separate digital environment, which has its own language, culture, values and patterns of user behavior. The main focus is on the fact that the Internet is an integral part of the promotion of the individual and can be qualified as a culture.

Key words: Internet networks, digital community, Digital Culture, digital socialization, behavioral motor forms, personal development

RAQAMLI MADANIYAT SHAROITIDA IJTIMOYILASHUVNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Ilmiy maqola internet makonidagi xatti-harakati va Internetning dolzarbligini tushuntirishga harakat qiladi. Internet tarmoqlari nafaqat axborot manbai va yangilik resursi, balki o'ziga xos tili, madaniyati, qadriyatlari va foydalanuvchi xatti-harakatlari namunalarida ega bo'lgan alohida raqamli muhit ko'rinishidagi kuchli vosita sifatida qaraladi. Asosiy e'tibor Internet shaxsni ijtimoiylashuv qilishning ajralmas qismi ekanligi va madaniyat sifatida malakali bo'lishi mumkinligiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Internet tarmoqlari, raqamli hamjamiyat, raqamli madaniyat, raqamli ijtimoiylashuv, xulq-avtor shakllari, shaxsiy rivojlanish

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В научной статье предпринята попытка объяснить поведение личности в интернет-пространстве и популярность сети Интернет. Интернет-сети рассматриваются не только как источник информации и новостной ресурс, а как мощнейший инструмент в виде обособленной цифровой среды с собственным языком, культурой, ценностями, моделями поведения пользователей. Основной акцент сделан на то, что Интернет-сети являются неотъемлемой частью социализации личности и могут квалифицироваться как культура.

Ключевые слова: Интернет-сети; цифровое сообщество; цифровая культура; цифровая социализация; модели поведения; развитие личности

Kirish. Jamiyatni raqamlashtirish, internet-tehnologiyalarning keng miqyosda rivojlanishi, internet tarmoqlarining keng tarqalishi odamlarning kundalik hayotiga barqaror va mustahkam kirib borgan jarayonlardir. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning yosh avlodga ta'siri bilan bog'liq masalalar turli fan sohalari tadqiqotchilari: psixologlar, pedagoglar, sotsiologlar, madaniyatshunoslar va boshqalarning diqqat markazida. Shuni tan olish kerakki, raqamlashtirish jarayoni turli yoshdagi odamlarga tegishli, chunki ma'lum raqamli texnologiyalardan foydalanmasdan ham professional faoliyatni, ham kundalik hayotni tasavvur qilish qiyin.

Biroq, ushbu tadqiqotlar doirasida yosh avlodga bo'lgan alohida qiziqish bir nechta fikrlarni belgilaydi. Birinchidan, raqamli gadjetlar uning tug'ilgan kunidan boshlab kundalik ishining bir qismi bo'lib kelgan. boshqa yosh guruhlari orasida Internet foydalanuvchilari soni barqaror o'sib borayotgan bo'lsa-da, yoshlar auditoriyasining qamrovi eng katta bo'lib qolmoqda. Ikkinchidan, keyingi ijtimoiy va madaniy rivojlanish yoshlarda qanday qadriyatlar, xatti-harakatlar, ko'nikmalar shakllanganiga bog'liq bo'ladi.

Zamonaviy odamning faoliyatini raqamli texnologiyalardan foydalanmasdan, ulardan foydalanish ko'nikmalariga ega bo'lmasdan tasavvur qilib bo'lmaydi. Raqamli texnologiyalar nafaqat amaliy muammolarni hal qilish vositasida aylanmoqda, balki ular zamonaviy insonning hayotini sezilarli darajada o'zgartiradi, turmush tarzini

belgilaydi. Shu sababli, raqamli ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi shaxsni ijtimoiylashtirishning zaruriy qismida aylanadi.

Materiallar va metodlar. Dastlab Internet tarmoqlariga faqat statsionar kompyuterlar orqali qirish mumkin bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda internetdan mobil qurilmalar yordamida dunyoning istalgan nuqtasidan foydalanish mumkin. Shu munosabat bilan ular kiberijtimoiylashuv, virtual kompyuter ijtimoiylashuvi haqida gapirishadi. So'nggi 10 yildagi dinamika bugungi kunda O'zbekiston fuqarolarining 75 foizdan ortig'i kuniga o'rtacha uch soat foydalanayotganligi internet ommaborligi barqaror o'sib borayotganini yakkol tasdiqlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi kunda "raqamli madaniyat" iborasi zamonaviy leksikaga mustahkam kirdi. Faylasuv R.Gir tomonidan taklif qilingan raqamli madaniyat iborasi bir nechta ma'noga ega. Raqamli madaniyat jamiyatni ma'lum bir davrda va undagi ijtimoiy munosabatlar rivojlanishining ma'lum darajasida birlashtiruvchi qadriyatlar tizimi madaniyatning umumiy g'oyasiga mos keladi. Shubhasiz, raqamli iqtisodiyot va raqamli jamiyatning talqinlari raqamli madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. G'arb adabiyotida raqamli madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash tendensiyasi kamida 1990-yillarning oxiridan boshlab kuzatilishi mumkin (Levinson, 1999). 2000-yillarda ushbu yo'nalishda tadqiqot sohasi kengaydi (Gere, 2002; Harris, Taylor, 2005; Kressel, 2007;

Digital Culture., 2008). "Texnologiya sifatida tajriba" asarida Djon Makkarti va Piter Rayt, xususan, foydalanuvchi tajribasi deb ataladigan har qanday hisob insonning texnologiya bilan o'zaro ta'sirining hissiy, intellektual jihatlarini o'z ichiga olishi kerak, chunki ular hayotning ajralmas qismi bo'lib, shunchaki foydalanilmaydi, balki uni mazmunini tashkil etadi deb ta'kidlaydilar.

Masalan, Microsoftning "Raqamli madaniyat: Sizning raqobatbardosh ustunligining" asarida buni quyidagicha ta'riflaydi: "Raqamli madaniyat – bu umumiy, asosiy va chuqur ildiz otgan asosiy taxminlar, qadriyatlar, e'tiqodlar va me'yorlar bo'lib, ular tashkilotning texnologiyadan foydalanishni qanday rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashni tavsiyalaydi". (Digital culture., 2017, 24).

Raqamli madaniyat sharoitida shaxsni shakllantirish jarayoni, ijtimoiylashuv jarayoni murakkab va noaniqdir. Yoshlarning raqamli madaniyatga kirishi jarayonida bir nechta yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning har biri, o'z navbatida, mutaxassislarning o'rganish va muhokama qilish obyektiga aylangan ko'plab masalalarni birlashtiradi. Birinchidan, kibermakondagi ijtimoiylashuv raqamli vositalarni o'zlashtirish va ijtimoiy o'zaro ta'sir uchun raqamli resurslardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, Internet muhiti o'z vazifasini kommunikativ soha sifatida amalga oshiradi. Yuqoridagilardan tashqari, "raqamli madaniyat" tushunchasi raqamli savodxonlik va malakaning alohida darajasini ham aks ettiradi. Ilgari odamga katta ma'lumotlar bazalari bilan samarali ishlash, axborot texnologiyalardan foydalangan holda kerakli ma'lumotlarni qidirish, tanlash va qayta ishla qobiliyati kerak emas edi va faqat bugungi kunda bu jamiyat hayotiga tobora mustahkam integratsiyalashib bormoqda.

Ushbu jihatni va respondentlarning yosh bo'yicha bo'lishini aniqlash imkoniyatini hisobga olgan holda, Internetdan foydalanish statistikasining umumiy rasmini yaxshiroq tushunish uchun bunday so'rovlar o'tkazilgan, so'nggi 2 yil 2019- va 2020-yillardagi dinamikani tahlil qilish tavsiya etiladi.

2019-yil boshida 500 respondent o'rtasida o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra:

- 320 respondent (64,2%) har kuni internetdan foydalanadi;
- respondentlarning 73 nafari (14,6%) haftada bir necha marta internetdan foydalanadi;
- 105 respondent (21%) internetdan vaqti-vaqti bilan foydalanadi va faqat bittasi (0,2%) javob berishga berishga qiynaldi.

2020-yil boshidagi shunga o'xshash so'rovga ko'ra:

- 339 respondent (67,8%) har kuni internetdan foydalanadi;
- respondentlarning 75 nafari (15%) haftada bir necha marta internetdan foydalanadi;
- respondentlarning 83 nafari (16,6%) internetdan vaqti-vaqti bilan foydalanadi, uchtasi (0,6%) javob berishga qiynalgan.

Respondentlar Internetdan umuman foydalanmasligini bilvosita ko'rsatilgan salbiy javoblar deyarli yo'q (2019-yilda 0,2 foizga, 2020-yilda 0,6 foiz).

Taqdim etilgan dinamikadan ko'rinib turibdiki, Internetning dolzarbligi yil sayin ortib bormoqda. Avvaliga Internet biz uchun axborot manbai va yangiliklar resursi sifatida qabul qilingan bo'lsa, bugungi kunda u haqiqatan ham real hayotni almastira oladigan kuchli vositadir. Tarixan, Internet yoki raqamli muhit dastlab bir maqsad – foydalanuvchilarga qo'shimcha ma'lumot berish uchun yaratilgan. Shu sababli, shaxsning raqamli muhitning bir qismiga aylanish istagi faqat ma'lumotga bo'lgan ehtiyoj yoki o'rganish zarurati bilan bog'liq bo'lishi mumkin degan

postulat. Dastlab internet tarmoqlari jamiyatni ijtimoiylashtirish maqsadiga ega emas edi.

Adolatli savol tug'iladi: nima uchun Internet hozirda nafaqat ma'lumot manbai, balki o'z tili, madaniyati, qadriyatlarini, foydalanuvchilarning xatti-harakatlari va boshqa atributlariga ega bo'lgan alohida, izolyatsiya qilingan raqamli muhit sifatida qaralmoqda?

Ijtimoiy tarmoqlar Internetdagi kommunikativ o'zaro ta'sirning eng yorqin namoyonidir. Ijtimoiy tarmoqlar, tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, muloqot va o'zini namoyon qilish uchun asosiy ehtiyojlarni qondirishga yordam beradi. Yuqoridagi kontekstdagi ijtimoiylashuv jarayoni deganda shaxsning rivojlanishi va jamiyatda shaxsni tarbiyalash, madaniy jihatlar, umume'tirof etilgan xulq-atvor modellari, qabul qilingan me'yorlar va stereotiplarni hisobga olgan holda tushunish kerak. Onlayn muhitda va real dunyoda muloqot o'rtasidagi munosabatlar masalasi noaniq. Bir tomondan, Internetdan foydalanish odamlarni bir-biridan ajratib qo'yishi, empatiyaning va boshqa odamlarning his-tuyg'ularini tan olish pasayishida, yolg'izlikning subyektiv tuyg'ularining kuchayishiga olib kelishi qayd etilgan [Bogacheva, Sivak, 2019, 33]. Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning psixologik farovonligiga ta'sir qilishi, psixologik tashvish va xavotirni keltirib chiqarishi, depressiyani qo'zg'atishi mumkin [Tvenge, 2019, 108-117]. Boshqa tomondan, ijtimoiy tarmoqlar yosh shaxsni rivojlantirish uchun muhim maydon ekanligi ta'kidlanadi. Yoshlar do'stlari va tengdoshlari bilan munosabatlarni o'rnatish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadilar [Ahn, 2011, 1438]. Ijtimoiy tarmoqlar real ijtimoiy hayotda oldingan o'rnatilgan ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashga yordam beradi. Yoshlar ma'lum bir ijtimoiy tarmoqqa, ijtimoiy tarmoqdagi qandaydir jamoaga qo'shilishadi, chunki ularning do'stlari allaqachon ularga a'zo bo'lib, ularni u yerga taklif qilishgan. Shuning uchun, haqiqatdan ham, "virtual dunyo real dunyodagi ijtimoiy hayotni to'ldiradi va kengaytiradi" [Palfri, Gasser, 2011, 35].

Social Blade tahliliy markazi ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda YouTube platformasida 7 yoshgacha bo'lgan auditoriya uchun mo'ljallangan 130 mingga yaqin bolalar kanallari mavjud bo'lib, obunachilar soni 6 milliard kishini tashkil etadi, ko'rishlar soni esa 2,5 trilliondan oshgan. Aytish joizki, yuqoridagi platforma barcha yoshdagi odamlar, jumladan, bolalar uchun videokontentni joylashtirgan ko'plab shunga o'xshash onlayn platformalardan biridir va YouTube siyosati videolarni joylashtirish va ularni faqat haqiqiy ko'rishlar uchun tijoratlashtirishdan iborat. Biroq, zamonaviy adabiyotlarda tobora ko'proq "Internet ijtimoiylashuvi" tushunchasini ko'rish mumkin, bu shaxsning raqamli makon bilan o'zaro ta'siri orqali rivojlanishini nazarda tutadi, bu tanish jamiyat bilan bir xil xususiyatlarga ega – til, madaniyat, me'yorlar, xatti-harakatlar, stereotiplar. Internet makonidagi ijtimoiy o'zaro ta'sir o'zini virtual muhitda joylashtirish bilan bevosita bog'liq. Bu yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda, forumlarda va boshqa virtual platformalarda bajaradigan barcha xarakterlarida namoyon bo'ladi: ular fotosuratlar joylashtirishadi, sharhlar qoldirishadi, layklar qo'yadi va hokazo. Ushbu onlayn faoliyatning barchasi natijasida foydalanuvchining raqamli identifikatori shakllanadi.

Shu nuqtai nazardan, raqamli muhit va unda shaxsning ishtiroki bugungi kunda hayotning mantiqiy elementi sifatida ko'rib chiqilishi mumkin, har bir shaxs o'z rivojlanishi jarayonida uning ishtirokchisi yoki iste'molchisiga aylanadi.

Ijtimoiy tarmoqdagi profilning ochiqligi va shaxs haqidagi ma'lumotlarning mavjudligi tufayli kibermakonda xavfsizlik muammosi mavjud. Shu sababli, raqamli muhitda ijtimoiylashuv jarayoni xavfsiz xatti-harakatlar ko'nikmalarini rivojlantirish, salbiy bosimga qarshi turish qobiliyati va Internetdagi o'z harakatlari uchun javobgarlikni tushunishni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, raqamli ijtimoiylashuv raqamli

kompetensiyani shakllantirishni o'z ichiga oladi. Talabalarning raqamli kompetensiyasi bevosita atrofdagi kattalar: ota-onalar va pedagoglarning raqamli bilimdonligiga bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar, birinchi navbatda, vositalar va ularning o'quv jarayoniga ta'siri ko'p jihatdan ulardan foydalanish strategiyasiga bog'liq. Internet rivojlanishining dastlabki bosqichlarida web-resurslar yaratuvchilarning imkoniyatlari cheklangan edi, Internet makonini kengaytirish, yangi ma'lumotlarni to'ldirish istagi bitta maqsad yoki ehtiyoj – bilim almashish bilan bog'liq edi. Bugungi kunda bunday resurslarni yaratish biznes, maqsadli auditoriyadan daromad olish imkoniyatidir, bu Internetning bunday tez tarqalishini va foydalanuvchilar sonining barqaror o'sishini tushuntiradi. Marketing nuqtai nazaridan, har bir Internet-resurs, sayt, ijtimoiy tarmoq, alohida sahifa potensial maqsadli auditoriyaning o'ziga xos portretini hisobga olgan holda yaratiladi, bu esa foydalanuvchining "tashrif buyuruvchi" maqomidan "potensial iste'molchi" maqomiga o'zgarishini yoki o'tishini ta'minlashi kerak.

Xulosa. Shunday qilib, bizning ko'z o'ngimizda an'anaviy madaniyatni raqamli muhitga singdirishning ulkan jarayoni sodir bo'lmoqda, bu yerda odatiy madaniyat o'zining ba'zi xususiyatlarini qaytarib bo'lmaydigan darajada yo'qotib, yangilarini shakllantirmoqda. Ammo bu yangi sifatga ega bo'lishning chiziqli jarayoni emas, balki rivojlanishdagi tub sakrash bo'lib, unda yuqori darajada rivojlangan axborot texnologiyalari qo'llaniladi, bu esa pirovarda mustaqil fikrlaydigan, raqamli sohada kuchil ko'nikmalarga ega bo'lgan va o'ziga e'tibor qaratadigan, axborotni qabul qilishning raqamli formati bo'yicha shaxsni shakllantirishiga olib keladi. Bir vaqtning o'zida bir nechta asosiy xulosalar chiqarish mumkin.

Birinchidan, bugungi kunda Internet majburiy mahsulot emas va barcha tarmoq foydalanuvchilari unga tashrif buyurish uchun ma'lum bir stimulga ega.

Ikkinchidan, stimullar vaqt o'tishi bilan yo'qolishi mumkin, lekin ular foydalanuvchilarda muayyan individual xatti-harakatlar modellarini ham shakllantiradi. Shuning uchun, stimullar bo'lmasa, xatti-harakatlar modeli chiqarib tashlanishi va ongsiz ravishda mustahkamlanishi kerak. Bunday holda, ko'pchilik allaqachon barqaror odat bo'lib qolgan va Internet kabi nisbatan yaqinda tarixiy sharoitida paydo bo'lgan smartfonlar bilan misol keltirish o'rinlidir.

Shunday qilib, nafaqat raqamli qurilmalar, ular bilan ishlash texnologiyalari, balki ulardan foydalanish natijasida rivojlanadigan ijtimoiy amaliyot va munosabatlar tizimini o'zi ichiga olgan raqamli madaniyat zamonaviy jahon madaniyatning ajralmas qismiga aylandi. Shu sababli, yosh avlodni ijtimoiylashtirish jarayoni raqamli madaniyatga kirish sifatida kiber ijtimoiylashuvni ham nazarda tutadi. Raqamli resurslarni rivojlantirish va ulardan foydalanishni kiberijtimoiylashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

1. kibermakonda ijtimoiy o'zaro ta'sir, aloqa va o'zini o'zi ko'rsatish muammolarini hal qilish;

2. o'quv jarayonida kerakli ma'lumotlarni topish;

3. dam olish faoliyati va sevimli mashg'ulotlarini shakllantirish uchun.

Internet, aloqa vositalari, ma'lumotlarni taqdim etish texnologiyalari shaxsiy imtiyozlar, qiziqishlar va qiymat yo'nalishlarini shakllantirishning asosiy usullaridan biriga aylanmoqda. Shuning uchun Internet va ijtimoiy tarmoqlar oila va maktab kabi ijtimoiylashuv agentlaridir. Shunday ekan, pedagoglarning oldida turgan dolzarb qazifalardan biri ham an'anaviy usullardan, ham zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalangan holda o'quvchiga o'z imkoniyatlarini anglash va o'zini namoyon qilishga yordam berishdir.

ADABIYOTLAR

1. Concept of the national strategy "Digital Uzbekistan –2030", Chapter 1. General provisions.
2. Абдрахманова Г.И., Баскакова О.У., Вишнеvский К.О., Гохберг Л.М. и др. Тенденции развития интернета в России и зарубежных странах: аналитический доклад. М.: НИУ ВШЭ, 2020. 144 с.
3. Перезовова О.В. Использование социальных сетей как фактора формирования цифровой культуры общества // Social philosophy 31 Modern digital environment as a means... Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». – 2021. – Т. 21, № 2. – С. 111–117. DOI: 10.14529/ssh2102015.
4. Результаты исследования компании Mediascope в 2020 году. U <https://argumenti.ru/hitech/2019/04/609718>.
5. Спесивцева О. Интернет как агент социализации ребенка в современных реалиях. 2015. URL: <https://thewallmagazine.ru/internet-as-an-agent-of-socialization-of-the-child-in-todays-realities/> (дата обращения 20.05.2020).
6. Makos Jim. Sharing different photos on Instagram, Flickr and social media. URL: <https://jimmakos.com/2016/10/sharing-photos-on-instagram-flickr-and-social-media/> (дата обращения 18.05.2020).
7. Bozkurt A., Tu C. H. (2016) Digital identity formation: socially being real and present on digital networks // Educational Media International, 2016. VOL. 53. NO. 3. Pp.153–167. DOI: 10.1080/09523987.2016.1236885
8. Digital skills for the UK economy // UK Government. – Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/492889/DCMSDigitalSkillsReportJan2016.pdf. – Date of access: 06.11.2020., c. 22.

UDK:159.9(15.37)

Gulnoza XALBAYEVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: xalbayevagulnoza42@mail.ru

Psix.f.d. B.Jurayev taqrizi asosida

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PREPARING CHILDREN FOR SCHOOL

Abstract

In scientific research conducted today, special attention is paid to preparing children for school innovations, and practice shows that the organization of preparing children for school based on new psychological methods and innovative approaches to technology is one of the important issues. In this regard, the search and implementation of innovations in the process of establishing continuity of education and preparation for school, large-scale research work in the field of forming an approach of psychological readiness for innovative activity of children for school remains an urgent problem. The problem of preparing for school has been widely studied, which has been studied from different approaches, positions, and directions.

Key words: child, school preparation, intelligence, innovation, innovation consciousness, innovation thinking, innovation ideas, cretionism, deviant behavior, educational motives

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ ДЕТЕЙ К ШКОЛЕ

Аннотация

В научных исследованиях, проводимых сегодня, особое внимание уделяется подготовке детей к школьным инновациям, и практика показывает, что организация подготовки детей к школе на основе новых психологических методов и новаторских подходов к технологиям является одним из важных вопросов. В связи с этим масштабная научно-исследовательская работа по направлениям поиска и внедрения инноваций в процессе установления преемственности образования и подготовки к школе, формирования подхода к поддержанию психологической готовности детей к инновационной деятельности в школе остается актуальной проблемой. Широко изучена проблема подготовки к школе, которая изучалась с разных подходов, позиций, направлений.

Ключевые слова: ребенок, подготовка к школе, интеллект, инновации, инновационное сознание, инновационное мышление, инновационные идеи, креационизм, девиантное поведение, образовательные мотивы

BOLALARNI MAKTABGA PSIXOLOGIK TAYYORLASHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Bugungi kunda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlashga alohida e'tibor qaratilib, yangicha psixologik usul va texnologiyalarga kiritilgan yangicha yondashuvlar asosida bolalarni maktabga tayyorlashni tashkil etish muhim masalalardan ekanligini amaliyot ko'rsatadi. Bu borada ta'lim va maktabga tayyorlashni uzviylikni o'rnatish jarayonida yangiliklarni izlab topish va kiritish, bolalarni maktabga innovatsion faoliyatga psixologik tayyor turish yondashuvini shakllantirish yo'nalishlarda keng ko'lamli ilmiy tadqiqot ishlari dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Maktabga tayyorgarlik muammosi keng o'rganilgan bo'lib, ular turlicha yondashishlar, pozitsiyalar, yo'nalishlarga asoslangan holda tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: bola, maktabga tayyorlash, intellekt, innovatsiya, innovatsion ong, innovatsion tafakkur, innovatsion g'oyalar, kretivlik, deviant xulq, o'quv motivlari

Kirish. Jahonda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlashga oid bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Bolani ta'limga har tomonlama mukammal tarzda tayyorlash, ta'lim va amaliyot orasidagi bog'liqlikni bartaraf etish yo'lida «Tajriba asosida ta'lim olish» (Experimental learning) g'oyasi ustuvor bo'lib qolmoqda. Ushbu jarayon har tomonlama tafakkuri boy, intellekti yuqori bolalarni maktabga tayyorlashni talab etmoqda. Buning uchun bolalarni maktabga tayyorlashni o'ziga xos psixologik jihatlariga e'tibor berish, bu jarayonni rivojlantirish orqali ularni maktabga tayyorlash dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda.

Jahonda amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlarda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlashga alohida e'tibor qaratilib, yangicha psixologik usul va texnologiyalarga kiritilgan yangicha yondashuvlar asosida bolalarni maktabga tayyorlashni tashkil etish muhim masalalardan ekanligini amaliyot ko'rsatadi. Bu borada ta'lim va maktabga tayyorlashni uzviylikni o'rnatish jarayonida yangiliklarni izlab topish va kiritish, bolalarni maktabga innovatsion

faoliyatga psixologik tayyor turish yondashuvini shakllantirish yo'nalishlarda keng ko'lamli ilmiy tadqiqot ishlari dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlash asosida ularni psixologik tayyorgarligini takomillashtirish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan etib belgilangan bo'lib, zarur huquqiy-meyoriy asoslari yaratildi. Taraqqiyot strategiyasining birinchi ustuvor yo'nalishida «Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish» va «iqtidorli yoshlarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash borasida amalga oshirilayotgan ishlarni yanada jonlantirish, mamlakatda amalga oshiriluvchi innovatsion g'oyalar, loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiquvchi barkamol avlodni tarbiyalash» konseptual g'oya negizida ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy-siyosiy islohotlarni amalga oshirishga qaratilgan davlat siyosati O'zbekiston Respublikasining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida inson

kapitalini rivojlantirish, sog'lom dunyoqarash va bunyodkorlikni umummilliy harakatga aylantirish muhim vazifalar belgilanganligi ularni amalga oshirishda shaxsning individual qiyofasini to'laqonli namoyon etishga xizmat qiluvchi omillarning ahamiyatini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlarni amalga oshirishga yetarli asos yaratilganidan dalolat beradi (1).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 iyuldagi «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi O'RQ-630-son, 2021 yil 1 apreldagi «Ilm-fan sohasidagi davlat siyosati va innovatsion rivojlantirishdagi davlat boshqaruvini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'RQ-0270-son, 2021 yil 28 avgustdagi «Ilmiy va innovatsion faoliyatni boshqarish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida» 0832-sonli Qarorlari, 2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida», 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida», Farmonlari, hamda boshqa meyoriy hujjatlar doirasida belgilangan keng ko'lamli strategik chora-tadbirlarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamiz olimlaridan bolalarning shakllanishi hamda ularning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan psixologik xususiyatlari muammosi G.B.Davletshin, G'.B.Shoumarov, V.M.Karimova, Z.T.Nishonova, B.R.Qodirov, B.M.Umarov, N.S.Safayev, E.G'.G'oziyevlar tadqiqotlarida o'rganilgan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi olimlaridan G.M.Andreyeva, D.B.Yelkonin, B.K.Lisin, L.S.Ovuxova, C.B.Malanova, A.A.Orlov, A.N.Leontov, I.V.Dubrovina, L.S.Vigotskiy bolalarning yosh psixologiyasi va ularni shaxs kamolotidagi roli va ahamiyatini tadqiq etilganlar.

Xorij olimlari M.Bingham, J.Edmondson, J.R.Nuttin, Y.Peng, A.S.Waterman, J.Turner, S.Stryker, M.Rokeach, C.R.Rogers, G.Hofstede va boshqa olimlar bolalarni maktabga tayyorlashning turli psixologik jihatlarini o'rganilganlar.

SH.T.Kubayeva o'z ilmiy tadqiqotlarida innovatsion-psixologik mexanizmlarni tafakkurga asoslangan yangicha g'oyalar, konsepsiyalar va loyihalarni ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi "innovatsion tafakkur" deb belgilashga asos bor deb ta'kidlaydi (2). Bizningcha innovatsion tafakkur ilmiy jihatdan tahlil qilishda bir tomonlama yondashish to'g'ri bo'lmagan bo'lar edi. Chunonchi tafakkur subyektini yosh xususiyatlari va etnopsixologik xususiyatlarning o'rnini ham unutmash lozim, chunki innovatsion-psixologik mexanizmlar asosida obrazlar, ramzlar, xulosalar, hukmlarning ixtiyoriy assotsiatsiyasi, ularning o'zaro integratsiyasi mavjud bo'lib, yangi obraz va tasavvurlarning paydo bo'lishida ijtimoiy identifikatsiya asosiy rolni bajaradi.

J.Baerni tadqiqotlarida, amaliyotda innovatsion-psixologik mexanizmni asosini kreativlik tashkil qilishi alohida ko'rsatib o'tiladi. (3). Albatta innovatsion-psixologik mexanizmlarni joriy ta'minlashda bu psixologik xususiyatni e'tibordan qochirish lozim bo'ladi. I.Abdullayeva va uning shogirdlari rivojlanayotgan jamiyatda iqtisodiy va innovatsion tafakkurning uyg'unligini ijtimoiy-falsafiy jihatdan o'rganilgan. Uning fikricha, innovatsion-psixologik mexanizmlar albatta ijtimoiy normalar asosida boshqarilib turilishi lozim (4). Bunda innovatsion-psixologik mexanizmlar munosabatlarni tartibga soladi hamda ularni mazmundorligini (samarali, samarasiz) ta'minlaydi. Bizningcha muallif masalani ko'proq falsafiy-umumiy tomonlarini yoritib, uning xususiy jihatlarini o'rni va ahamiyatini nazardan qochirgan.

A.Saitqosimov innovatsion ong, tafakkur, kreativlik, liderlik kabi psixologik xususiyatlarni ilmiy jihatdan tadqiq etgan hamda jamiyatda innovatsiyalarni joriy etishni tartibga solish, amaliy natijalarini esa davlat siyosatiga muvofiqlashtirish uchun «Innovatsion tadqiqot markazlarini

tashkil etish lozimligini» (5)(ko'rsatib o'tgan. Tadqiqotchining fikricha, ta'lim tizimida klaster tizimini joriy etish, oliygohlar qoshida maktablar, bog'chalar, texnopark kabilarni tashkil etib, ishlab chiqilgan mahsulotlarni miqyosini kengaytirish uchun tijoratlashtirish lozim.

S.R.Yagolkovskiy o'z izlanishlarini innovatsiya psixologiyasini o'rganishga bag'ishlagan. Olimning ta'kidlashicha, har qanday innovatsiya bevosita biron-bir faoliyat sohasiga taalluqli bo'ladi. Ayni paytda innovatsiya muallifi o'z g'oyasini amaliyotda qo'llanilishining samara berishini anglashi kerak. Buning uchun esa kasbiy motivatsiya hamda psixologik ustanovkalar to'g'ri shakllangan bo'lishi kerak va psixologlar bu masalaga e'tibor qaratishlari talab etiladi (6).

Innovatsiyalar, insonni psixologik tahlilining mahsuli sanalib, o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Innovatsiyalar ilmiy izlanishlar hamda alohida ilg'or tajribalarning natijasi ko'rinishida boshqarishni, tatbiq etishni taqozo etadi (7). Bu tushuncha XIX asrda ilmiy muloqotga kiritilgan bo'lib, XXI asrning boshlarida innovatika tushunchasi zamirida texnika sohasidagi yangiliklarni moddiy ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etishda qo'llanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy munosabatlarni nazariyasini yetakchi vakili R.Mertonning ta'kidlashicha, maktabga tayyorlashning innovatsion g'oyalarni, deviant xulqning namunasi sanaladi (8). Bunda muallif ta'lim berishning institutsional (bazaning zamirida vujudga keladigan) asoslarini ishlab chiqishda mavjud bulgan meyor va mezonlarni (aniq harakatlar ketma-ketligi, aloqadorlik va boshqalarni) inkor etib, ulardan voz kechib, iqtisodiy samaradorlik nuqtai nazaridan munosabat bildirgan

G.I.Gerasimov va L.V.Ilyuxinaning ta'kidlashicha, innovatsiya bu shaxsda ifodalangan ijodiy (kreativ) salohiyatni maqsadli namoyon qilish hisoblanib, uning faoliyat sifatidagi o'ziga xosligi shaxsning ma'lum tipini belgilab beradi (9). Agarda, bolani maktabga tayyorlash tizimida innovatsiyalarning qo'llashni e'tiborga olsak, bola shaxs tipologiyasini sohaviy kurinishda klassifikatsiyasini amalga oshirish mumkin buladi. G.I.Gerasimov va L.V.Ilyuxinaning fikrini S.Knowles Malcolm, F.HoltonElwood, A.SwansonRichardlar(10(ham davom ettirib, bugungi kunda shunday bolalarni maktabga tayyorlash zarurki, ular har qanday holatda ham o'zlarining bilimlarini amaliyotda nafaqat qo'llab, balki uni rivojlantira olishga ham erishsinlar, degan fikrni ta'kidlaydilar.

K.Rodjersning fikricha, agarda insonga genetik layoqati uchun shart-sharoit yaratib berilsa, u takomillashishga erishadi. Bu esa, o'z navbatida bolaning kelajakda ham shaxsiy ham kasbiy faoliyatining muvaffaqiyatli kechishini ta'minlashga xizmat qilishi mumkin ekan(11).

Bolani maktabga innovatsion tayyorlash jarayoni bolalarni psixologik jihatdan tayyorgarligini oshirib, ularni maktabga tayyorlash jarayoni bilan bog'liq ijtimoiy tasavvurlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Bolalarni maktabga psixologik tayyorlashning asosiy komponentlari quyidagilarda aks etadi:

ijtimoiy tasavvurlarni o'zgarishi natijasida o'zi va o'z qiziqishlariga bo'lgan munosabatning o'zgarishi;

yangi bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ishtiyoqni oshishi;

orzu va istaklarni yuqori darajaga ko'tarilishi.

Bolalarni maktabga tayyorlashni aniqlashda ularga darajaviy yondoshib amaliyot davomida psixologik jarayon sifatida inobatga olinishi lozim bo'lgan vazifalar:

ta'lim jarayonida bolaning innovatsion faoliyatga tayyorlash davomida o'zgarishlarni belgilab olish;

maktabga tayyorlash uchun optimal uslublarni aniqlab olish;

ilmiy-psixologik modellashtirish;

o'quvchilarni rag'batlantirish.

Ushbu vazifalarni yechish o'z o'rmda bolalarni maktabga innovatsion tayyorlash uchun muhim va ahamiyatli hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bolani maktabga psixologik tayyorlashda albatta uning motiv va ehtiyojlarini ham nazardan qochirmaslik lozim. J.Piaje bolaning bir yoshgacha bo'lgan davrini absolyut egotsentrizm davri deb ataydi. Bunga qarama-qarshi fikrni L.S.Vigotskiy, hatto go'dakning elementar ehtiyojlarini qondirilishi o'tonaning ishtirokisiz amalga oshmaydi, shuning uchun bola "maksimal darajada ijtimoiy mavjudod" deb hisoblaydi [12].

L.S.Vigotskiy qarashlariga qo'shilgan M.I.Lisina bolaning psixik rivojlanishining birlamchi faktori sifatida muloqotga ehtiyojniva L.I. Bojovich – ta'surotlarga bo'lgan ehtiyojni e'tirof etadi. M.I.Lisina bo'yicha muloqot uchta asosiy ehtiyojlarni qamrab oladi:

1. Ta'surotlarga ehtiyoj- bilish motivlari

2. Faol faoliyatga ehtiyoj- ishbilarmon motivlar

3. Tan olinish va qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj-shaxsiyativlar

Bizning fikrimizga ko'ra ham, bolaning maktabga psixologik tayyorlashda ushbu muloqot motivi birinchi darajali ahamiyatga ega, sababi, bola birinchi kunidanoq boshlab uni bilim olish va faoliyatining markaziy obyekti hisoblangan kattalar bilan muloqot jarayonida uyg'unlashadi. Undan tashqari ularga taqlid namunasi va bilim va ko'nikmalarni baholovchi ekspert tariqasida qaray boshlaydi.

A.Maslou esa boladagi birinchi darajali sotsiogen ehtiyoj sifatida muloqotga bo'lgan ehtiyoj konsepsiyasini oldinga suradi. Maslou fikricha, insontu g'ilganda faqatgina fiziologik ehtiyojlarga ega bo'ladi. Ma'lum muddatdan so'ng esa bola ijtimoiy bog'liqlikning birinchi belgilarini va atrofda qilargalarga nisbatan tanlovchan sevgini namoyon etadi. Yana ma'lum muddatdan so'ng, bola ota-ona muhabbati va g'amho'riligini his etgandan, qondirilgandan so'ng, unda

avtonomlikka, mustaqillikka, qandaydir maqsad, maqtovgva nisbatan muvaffaqiyatga erishishga intilish aniqlanadi [13]. Demak, bolani maktabga psixologik tayyorlashda ushbu ehtiyojlarining qay darajada qondirilganligi keyingi ijtimoiy adaptatsiyasiga ta'sir ko'rsatishi mumkin ekan.

Bolani maktabga psixologik tayyorlashda ulardagi psixik jaryonlarning ham shz shrni va ta'siri borligini e'tibordan iochirmaslik lozim. Bolaga ko'rsatilayotgan psixologik ta'sirni bir xilda namoyon bo'lish yoki bo'lmasligi, ya'ni ekstravertlar va introvertlarda L.S.Sapojnikova (1973) o'rgangan bo'lib, tadqiqot natijalariga asoslanib, u muloqotga intilish va ekstra-introvertlilik o'rtasida aniq statistik ahamiyatli bog'liqliknitopmagan. Natijalarga ko'ra, bolalarning muloqotga intilishlari ularning ehtiyoj, da'vogarlik, mayllarining kuchi va darajasiga bog'liq bo'lib chiqdi. Da'vogarlikning adekvat darajasini namoyon etuvchi bolalarda o'zgalarga intilish meyorida namoyon bo'ladi, noadekvat intilishlar darajasiga ega bolalarda esa yo yuqori, yo past darajada namoyon bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, maktabga psixologik tayyorlikning muhim tarkibiy kismi maktabga o'qishga kirayotgan bolada atrof, dunyo hakida yetarlicha keng bilish boyligining mavjud bo'lishidir. Bilimlarning bu zahirasi o'qituvchi o'z ishini tashkil etishda tayanadigan zarur asos xisoblanadi. Bolani maktabga psixologik tayyorligida bolalar egallagan bilimlarning sifati ahamiyatlidir.

Bilimlar sifatining ko'rsatkichi birinchi navbatda ularni bolalar tomonidan ongli ekkallaganligi; tasavvurlarining aniq va tabaqalashtirilganligi; oddiy tushunchlar mazmuni va hajmining to'liqligi; o'zlariga tushunarli o'quv va amaliy vazifalarni hal etishda bilimlarni mustaqil qo'llana olish qobiliyatlarini; muntazamlilik, ya'ni maktabgacha tarbiya yoshidagilarning narsa va hodisalar o'rtasidagi tushunarli, muhim aloqa hamda munosabatlarni aks ettira bilish kobiliyatidir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги ПФ–60-сонли Фармони. 2022 йил 28 январь.
2. Кубаева Ш.Т. Ўйин ва инновацион тафаккур (онтологик ва гносеологик таҳлил) // Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати. – Самарқанд, 2019. - 49 б.
3. Ваер J. Domain specificity and the limits of creativity theory // Journal of Creative Behavior, 2012. – 46 (1). – pp. 16-29.
4. Абдуллаева И.Ф. Миллий тараққиётнинг янги босқичида иқтисодий ва инновацион тафаккур уйғунлиги // Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация автореферати. - Самарқанд, 2019. - 48 б.
5. Саитқосимов А.И. Фуқаролик жамиятини барпо этишда ижтимоий соҳани инновацион ривожлантириш қонуниятлари // Фалсафа фанлари бўйича фан доктори (DSc) дис. автореферати. – Самарқанд, 2019. - 61 б.
6. Яголковский С.Р. Психология инноваций: подходы, модели, процессы. – М.: Высшая школа экономики, 2011. – 272 с.
7. Организация инновационной деятельности в университетах ass: сб. информ.-аналит. материалов. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ, 2011. – 96 с.
8. Халперн Д. Психология критического мышления. - СПб., 2000.
9. Герасимов Г.И., Илюхина Л.В. Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы. – Ростов н/Д., 1999. - 136 с.
10. Knowles Malcolm S., Holton Elwood F., Swanson Richard A. The AdultLearner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development(Managing Cultural Differences) 5 th ed, Houston, TX: Gulf Publishing Company, 1998.
11. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер.с англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е. И. – М.: Издательская группа « Прогресс» , « Универс» , 1994. – 480 с.
12. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. –Москва: Международная педагогическая академия, 1994. – 680с.
13. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. А.М. Татлыбаевой. - СПб.:Евразия, 1999. - 478 с.

UDK: 371.681.96

Jumagul XALMURATOVA,
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti dotsenti
E-mail: jumagulxolmurotova@gmail.com

TTYESI professori, f.f.d G.K.Masharipova taqrizi asosi

ANALYSIS OF LESSONS AND THEIR CONTENT IN HIGHER EDUCATION

Annotation

This article is devoted to the tasks of analyzing of the lessons and their content in the higher education.

Key words: Analysis and observer of lesson, pedagogical skill, methodological basics, technology, structure, motive, professional of work .

АНАЛИЗА ЗАНЯТИЙ И ИХ СОДЕРЖАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

Данная статья посвящена для осуществлена задач анализа занятий и их содержание в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: Анализ и наблюдение урока, педагогическое мастерство, методологические основы, технология, структура, мотивы, профессиональная деятельность

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA DARS TAHLILI VA UNING MAZMUNI

Annotatsiya

Ushbu maqola ta'lim oliy muassasalarida ta'lim jarayonida dars tahlili va uning metodikasi masalasiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Dars kuzatuv va tahlili, pedagogik mahorat, metodologik asoslari, texnologiya, tuzilma, motivlar, kasbiy faoliyat.

Kirish. Uzluksiz ta'limning barcha turlari jumladan oliy ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan maqsad va vazifadan kelib chiqib, yaratilgan tizim o'zining mustahkam va barqaror tuzilmaviy xususiyatiga ko'ra, ta'lim maqsadini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. Bo'lajak mutaxassisning kasbiy tarbiyasini maqsadi bevosita ta'limning mazmunini (o'quv reja, o'quv dastur, darsliklar, o'quv qo'llanmalar) belgilaydi. Shunga muvofiq pedagogik tizim bir butun yaxlit xarakterga ega bo'lib, pedagogik texnologiyaning asosi, ya'ni zamini hisoblanadi.

Olingan ilmiy ma'lumotlar tahlili o'laroq, pedagogik texnologiyalarning muhim belgisi-maqsadni to'g'ri qo'ya olish jarayoni ekanligini ko'rsatdi. An'anaviy yo'sinda tayyorlangan pedagogika darsliklari, o'quv qo'llanma va o'quv-metodik tavsianomalarda maqsadning aniq qo'yilmagani tufayli samaradorlik ham subyektiv ravishda baholanib kelindi. O'z-o'zidan, dars kuzatuvlari va tahlili ham an'anaviy yondashuvlar asosida o'z echimini topganligi ma'lum.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. I.O.Ixvidovning tajribasiga asosan dars tahlil to'rtta yo'nalishda olib boriladi: 1) tashkiliy faoliyat, o'qituvchining darsga tayyorgarlik ko'rishi; 2) o'qituvchining ko'rgazmali faoliyati; 3) o'qituvchining tarbiyaviy faoliyati; 4) o'quvchilarning guruhlariga taqsimlanishi va undagi faoliyati qarab dars tahlilini ilmiy jihatdan yoritdi[1]. V.A.Slastenin muallifligida tayyorlangan pedagogikadan darslik hamda o'quv qo'llanmalar o'zining uslubi, ilmiy hamda innovatsion yondashuvlari bilan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, pedagogik jarayonni boshqarishda o'qituvchining kasbiy faoliyati o'rniga alohida e'tibor qaratilgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. So'ngi yillarda pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiqi o'laroq, maqsadni diagnostik ifodalash, unga aniqlik kiritish muammo bo'lib, talaba tomonidan bilimlarni o'zlashtirish sifatiga obyektiv yondashish ilgari surildi. Shunga ko'ra innovatsion texnologiyaning mohiyati ta'lim jarayonini oldindan

loyihalash, nazarda tutildi. Qo'yilgan didaktik vazifa o'z navbatida ta'lim texnologiyasining ta'rifini keltirib chiqaradiki, bugungi kunda ta'riflar echimi yagona maqsadga olib borsada, turlicha yondashuv va tajribalar natijasiga muvofiq, go'yo har xil ko'rinishni olib kelmoqda [1].

Innovatsion texnologiyalar tatbiqi o'laroq, metodlar modernizatsiyasi amalga oshirildi. Bu o'rinda an'anaviy va zamonaviy metodlar tushunchasi vujudga kelib, zamonaviy metodlar interfaol metodlar deb yuritilgan holda ta'lim jarayonining mazmun-mohiyatiga yangi talablar qo'yilmoqda.

Dars loyihisini ishlab chiqish, uni yana qayta ishlovdan o'tkazish orqali maqsadni aniq belgilash, dars samaradorligini ko'rsatuvchi kafolatli natijani qo'lga kiritish, pedagogik texnologiyani amalga oshirishning yaxlitlik prinsipini keltirib chiqaradi.

Bu prinsipning mohiyatiga ko'ra talabaning bilimlarni o'zlashtirish darajalari aniqlanib, uning ijrosi muayyan algoritim tartibida amalga oshuvini ta'minlaydi. Ilmiy tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, yaxlitlik prinsipi talabani mustaqil o'qish va o'rganishga yo'naltiruvchi xususiyatga ega bo'lib, ilmiy bilimlarni egallashda texnologik jarayonga xos ko'nikma va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va qoidalarini o'z ichiga oladi. Alohida didaktik tahlilga bo'lgan e'tibor mobaynida olingan dalillarda, yaxlitlik prinsipi yangiliklarni muvaffaqiyatli qo'llash imkonini beradigan bir qancha texnologik talablarni ham umumlashtirib bera olishi mumkinligi aniqlandi. Demak, zamonaviy darslar tahlili o'ziga xos texnologik yondashuvlardan iborat bo'lib, yaxlitlik prinsipining mohiyatidan kelib chiqqan holda ta'limning boshqa prinsiplari bilan uyg'un ravishda dars jarayonini takomillashtirishning dolzarb masalalarini nazariy va amaliy jihatdan optimal hal etishning asosiy negizi hisoblanadi. Ushbu jarayonning obyektiv va ayni paytda subyektiv xususiyatlari zamonaviy darslarni ilmiy-amaliy tahlil etish lozimligini ko'rsatdi. Muammo echimiga qaratilgan dars tahlillari va uning holati keyingi paragrafda ko'rib o'tildi.

Dars-ta'lim jarayonining asosiy shakli. Dars-bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan talabalar guruhi bilan belgilangan vaqt oraligida olib boriladigan mashg'ulot turi. Dars-talabaga noma'lum hamda muammoli bo'lgan ilmiy haqiqatni ochib beruvchi faol va hamisha rivojlanib boruvchi integrativ jarayon. Uni harakatga keltiruvchi kuchning mohiyati "o'qituvchi-talaba" va "talaba-talaba"ning o'zaro hamkorligida hamda hamfikrligida muammo va muammoli vaziyatlar echimiga kirib borish sari qaratilgan vazifalar, topshiriqlar va muammoli savollarni tadqiqiy-ijodiy hamda texnologik yondashuvlar asosida hal etishdan iborat [2].

Nopedagogik oliy o'quv yurtlarida talabaning kasbiy ta'limi uning kasbiy tarbiyasi bilan uyg'un ravishda olib borilmog'i talab etiladi. O'qituvchining har bir o'tadigan dars mashg'uloti bo'lajak mutaxassisning kasbiy jihatdan qanday tarbiyalanayotganligi, ya'ni har bir talaba shaxsining kasbiy o'z-o'zini tarbiyalash masalasi aynan ta'lim va tarbiyaning birligi prinsipi mohiyatida o'z echimini topmog'i lozim. Aks holda, ushbu prinsip to'laqonli ishlamagan va uni ishlatish mexanizmlari nochor ekanligi ko'zga tashlanib qoladi.

Uzluksiz ta'lim tizimida fanlar va fanlararo integrativ xarakterdagi metodik birlashmalar faoliyatini takomillashtirishda pedagog-olimlar, ota-onalar hamda jamoatchilikning ishtiroki muhim o'rin tutadi. "O'qituvchi-talaba"ning hamkorligi bevosita dars jarayoni bilan bog'liq ekan, bu o'rinda o'z yo'nalishi, maqsadi va vazifasiga ko'ra o'qituvchining hamda talabaning faoliyati alohida-alohida o'rganiladi. Talabani tartib-intizomli bo'lishi, maktab ichki qoidalarga rioya qilishi, yaxshi o'qib, o'z dunyoqarashini boyitish, bevosita o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan munosabati, bilimdonligi, insonparvarligi hamda pedagogik mahorat qirralari bilan bog'liq. O'qituvchi shaxsining mahorati esa, bevosta dars jarayonida yuzaga chiqadi.

Pedagogika fanida "Qaytar aloqa" tushunchasi ilgari bor. Bu tushuncha ko'pincha "teskari aloqa" deb ham yuritiladi. Ammo pedagogik nuqtai nazardan "teskari" so'zining ishlatilishi maqsadga muvofiq emas. Qaytar aloqani prinsip darajasida o'rganish bo'lajak mutaxassisdagi refleksiya faoliyati bilan bog'liq ekanligini ham ko'rsatib berdi. Shaxs o'zini o'zi tahlil etmasa, o'zining ichki imkoniyatlarini bilmasa, pedagogik refleksiyaning sayoz bo'lishiga olib kelishini ko'rsatdi. Bu o'rinda pedagogik jarayonning ishtirokchisi bo'lish kamlik qiladi. Uning faol a'zosi bo'lish, jamoaviylikni rivojlantirishga hissa qo'shish talab etiladi.

Talabalar fikr-mulohazalari qaytar aloqa prinsipining mazmunida o'ziga xos pedagogik tolerantlik xususiyatlari borligini ko'rsatdi [3].

Bu o'rinda har bir talabaning bo'lajak mutaxassis sifatidagi individualligi, mustaqil fikri, boshqalarning fikriga hamda qarashlariga munosabat, hurmat va e'tibor, ayni paytda tolerantlikni pedagogik voqelik va hodisa sifatida qaralishiga olib keladi. Ammo kasbiy pedagogik faoliyatga xos muammoli vazifalar, vaziyatlar echimida ba'zan kayfiyatning buzilishi, jahl, hissiyotga berilish yoki ayrim loqaydlik va ishonchsizlik holatlari ham kuzatiladiki, bu jarayon bo'lajak o'qituvchilarda o'zini-o'zi har doim tolerant tuta olmasliklarini bildiradi. Kasbiy va hayotiy tajribasizlik hamda obyektiv shart-sharoitlarga xos ayrim etishmovchiliklar yoshlarni ba'zan bir tomonlama xulosa chiqarishlariga olib keladi. Bu jarayonda shaxsni o'z kamchiliklariga o'zining iqrar bo'lishi, o'ziga nisbatan tanqidiy munosabatda bo'lish, kasbiy madaniyat meyorlarini bilish, muammoli vaziyatlarni ijobiy hal etish, refleksiv xususiyatini tolerantlik munosabatlari bilan uyg'unlashuvini bildirdi.

Tahlil va natijalar. Dars tahlili kasbiy pedagogik faoliyat mazmunida uzluksiz pedagogik ta'lim nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishning asosiy shakli ekanligi oldingi boblarda o'rganildi. Yakunlovchi eksperimentga oid olib borilgan tadqiqot jarayonida dars tahlili mazmunida shaxsga

yo'naltirilgan mustaqil ta'lim texnologiyasi dinamikasi 4 ta omil bilan chambarchas bog'liq:

innovatsion texnologiyalarning nazariy-amaliy mukammalligi, tajribada sinab ko'rilganligi va milliy-mahalliy sharoitga mosligi;

innovatsion yondashuvga oid tegishli shart-sharoitlar, ya'ni har bir fanning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, o'quv reja va dasturlarda pedagogik hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalari tatbiqining aks etishi, moddiy-moliyaviy hamda tashkiliy-pedagogik ishlarni yo'lga qo'yilganligi;

ijtimoiy va pedagogik-psixologik metodlar samaradorligi hamda pedagogik jamoaning innovatsion potentsiali;

rahbar shaxsini innovatsion texnologiyalar tatbiqiga bo'lgan munosabati, unda kasbiy hamda rahbarlik salohiyatining uyg'unligi.

Nazariy ma'lumotlarning amaliy ifodasi o'laroq shaxsga yo'naltirilgan mustaqil ta'lim texnologiyasida o'qituvchi va talaba o'rtasida ijodiy hamkorlik munosabatlari qaror topadi. Bu munosabatlarda avvalo:

"subyekt-subyekt" munosabatlari, ya'ni o'zaro tenglik, hamfikrlik, ijodkorlik hamda ijtimoiy faollik shakllanadi. Talaba tomonidan bajarilgan mustaqil ishlar monitoringi kafedra mudirlari, o'qituvchi-professorlar, ekspertlar guruhi hamda ta'lim muassasasi rahbariyati tomonidan olib boriladi.

talaba majburiy itoatkorlik, tanqid va ortiqcha ruhiy toliqishlardan holi bo'ladi hamda vaqt tejamliligiga e'tibor qaratiladi;

ayni paytda talabaga o'qituvchining ishtirokisiz mustaqil ravishda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bo'yicha tegishli shart-sharoitlar yaratib beriladi (kompyuter sinfi, internet, multimedia va ARM xizmatlari va boshqalar).

erkin-ijodiy muhitda talabalar 32 foizi, talabalar 56 foizi o'z-o'ziga talabchan bo'lishi; o'z-o'zini taftish va tahlil qilish talabalar 31 foiz; o'z-o'zini tahlil etish talabalar 48 foiz; o'z-o'ziga baho berish talabalar 43 foizga qayd etilganligi mustaqil ta'limni o'z-o'zini tarbiyalashdagi mavqeni tobora ortib borayotganligini ko'rsatdi.

Oliy ta'lim tizimida olib borilgan dars tahlililari, ayniqsa, bo'lajak mutaxassislarda kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishda innovatsion texnologiyalar tatbiqining o'rni tobora ortib borayotganligini ko'rsatdi. Shundan kelib chiqib, tadqiqot jarayonida biz ko'rib o'tilgan omillar asosida shaxsga yo'naltirilgan mustaqil ta'lim shunchaki "uyga vazifa"ni bajaruvchi xarakterdagi an'anaviy topshiriqlarga o'xshab qolmasligiga e'tiborni qaratdik. Bu o'rinda 70 foizga yaqin o'qituvchi talabani o'zi tanlagan yo'ldan chiqarimaslikka harakat qilishi aniqlandi. Ikki tomonlama jarayonda o'qituvchining cheklangan fikr doirasi, ya'ni dastur va darslik talabidan chiqib keta olmasligi, oqibatda, talaba fikrini muayyan qolipga tushib qolishiga olib kelishligi ma'lum bo'ldi. Bu munosabatlar natijasi o'laroq, talaba o'zining mustaqil qaroridan ko'ra ko'proq o'zgalar fikrini eshitishni afzal ko'radi. Ayniqsa o'qituvchi tomonidan qabul qilingan qarorlarni ijro etishni majbur deb biladi. Ammo ijro samaradorligi ko'zga tashlanmaydi [4]. Chunki bu jarayonda talaba shaxsining individual imkoniyatlari etarli darajada ochilmay qoladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, dars tahliliga oid kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchi va talaba darsning tashkiliy qismiga qanchalik puxta va mas'uliyat bilan hozirlik ko'rsa, dars shunchalik mazmunli va samarali bo'ladi.

Shundan kelib chiqib, dars tahlilni takomillashtirish va yangi vazifalar belgilanishi maqsadga muvofiq.

Dars – bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan talabalar guruhi bilan belgilangan vaqt oralig'ida olib boriladigan mashg'ulot turi bo'lib, bu jarayonda har bir

o'qituvchi o'z sohasining mutaxassisi sifatida dars tahlili va uning metodikasini zamon talablari darajasida bilishi talab etiladi.

Dars tahlili jarayonida quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- 1) talabning qiziqishlari ko'lamini o'rganish;
- 2) mustaqil ish topshiriqlarini bosqichli amalga oshirish;
- 3) talaba va o'qituvchining kuchli hamda kuchsiz tomonlarini farqlay olish;
- 4) talabada o'z xato-kamchiliklarini o'zi aniqlagan holda isloh eta olish ko'nikmasini shakllantirish;

5) atrofdegilar bilan ijodiy muloqot va hamkorlik qila olish ko'nikma hamda malakalarini tahlil etgan holda tegishli tavsiyalar berish.

Ko'rib o'tilgan omillar tahlili hamda "o'qituvchi-talaba" muloqotiga oid "subyekt-subyekt" munosabatlar, rivojlantiruvchi ta'lim g'oyalarini joriy etishni va bu o'rinda shaxsga yo'naltirilgan mustaqil ta'lim texnologiyasida asosan shaxsning fikrlash qobiliyatini, idrok etish tezligini, tahlil qilish hamda umumlashtirish ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

ADABIYOTLAR

1. Abdulkarimov H. Dars tahlili va uning metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 40-b.
2. Chicherina Y., Nurkeldiyeva D. Bondareva Y. Mutaxassislik fanlarni o'qitish metodikasi. - Toshkent: "Fan va texnologiyalar, 2013.
3. Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе дидактического и методического усовершенствования. - Москва: НИИ школьных технологий, 2005. - 289 с.
4. Занина Л.В. Меньшикова Н.П. Основы педагогического мастерства. – Ростов-на-Дону. Феникс, 2003. – 288 с.

Bekzod XAMZAYEV,
O‘zMU “Sotsiologiya” kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: xamzayev0182@mail.ru

O‘zMU professori, sot.f.d. A.Xolbekov taqrizi asosida

**COMPETITION - AS A FACTOR INFLUENCING THE BEHAVIOR AND ACTIVITY OF YOUNG PEOPLE:
STRUCTURAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS**

Annotation

This article analytically describes the study of the competitive process as a factor influencing the social behavior and activities of young people. Competition as a social process was studied within the framework of economic sociology, each discipline approached the issue of competition based on its own laws.

Key words: Behavior, youth, struggle, competition, competition, respondent, factor, activity, activity, interest, demand and need.

**КОНКУРЕНЦИЯ - КАК ФАКТОР, ВЛИЯЮЩИЙ НА ПОВЕДЕНИЕ И АКТИВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ:
СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Аннотация

В данной статье аналитически описано исследование соревновательного процесса как фактора, влияющего на социальное поведение и деятельность молодежи. Конкуренция как социальный процесс изучалась в рамках экономической социологии, каждая дисциплина подходила к вопросу конкуренции исходя из своих закономерностей.

Ключевые слова: Поведение, молодежь, борьба, соревнование, конкуренция, респондент, фактор, деятельность, активность, интерес, спрос и потребность.

**RAQOBAT - YOSHLARNING XATTI-HARAKATI VA FAOLIYATIGA TA’SIR ETUVCHI OMIL SIFATIDA:
STRUKTURAVIY-FUNKSIONAL TAHLIL**

Annotatsiya

Mazkur maqolada raqobat jarayoni yoshlarning ijtimoiy harakati va faoliyatiga ta’sir etuvchi omil sifatidagi tadqiqi tahliliy bayon etildi. Raqobat sotsial jarayon sifatida iqtisodiy sotsiologiya doirasida tadqiq etildi, raqobat masalasiga har bir fan o‘z qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda yondashildi.

Kalit so‘zlar: Xatti-harakat, yoshlar, kurash, bellashuv, raqobat, respondent, omil, faoliyat, faollik, qiziqish, talab va extiyoj.

Kirish. Insoniyat tarixidan ma’lumki, turli davrda kechadigan u yoki bu o‘zgarishlar va ijtimoiy taraqqiyot jarayonlari yoshlarga kuchli ta’sir etuvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Sababi yoshlar ijtimoiy demografik guruh sifatida o‘ziga xos xususiyatga, ya’ni ta’sirlarga tezda berilish va unga munosabat bildirish yoki bildirmaslik bilan, ongu tafakkuridagi turli o‘zgarish jarayonlarining in’ikosi va borliqda ro‘y berayotgan voqea hamda hodisalarga subyektiv munosabati bilan, jamiyat hayotida ro‘y bergan ijtimoiy o‘zgarishlarga kirishish jarayonidagi transformatsiyalashuvi va boshqa shu kabi jihatlari bilan ajralib turadi. SHu boisdan ham raqobat jarayoni yoshlarning ijtimoiy harakati va faoliyatiga ta’sir etuvchi omil sifatidagi tadqiqi muhim hisoblanadi.

Raqobat sotsial jarayon sifatida iqtisodiy sotsiologiya doirasida tadqiq etib kelinayotgan muhim mavzulardan biridir. Ayniqsa uni yoshlar xulq-atvori va faoliyatiga ta’sirini tadqiq etish dolzarb sanaladi. Negaki, “mamlakatimiz aholisining qariyb 55 foizini, 30 yoshgacha bo‘lgan yoshlar tashkil etib, ularning soni 18 milliondan ziyod” ligini e’tiborga olsak, bu jihat jamiyatimizning barcha soha va tarmoqlarni rivojlantirishda katta tayanch va bebaho xazina sifatida e’tirof etish imkonini beradi.[1]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-yanvardagi “Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-92-sonli Qarorida ham “yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, iqtidori, iste’dodi va tashabbuslarini rag‘batlantirish hamda hayotda o‘z o‘rnini topishlariga ko‘maklashish” ko‘rsatib

o‘tilgan. SHu boisdan ham yoshlar o‘rtasida raqobat masalasini tadqiq etish dolzarb sanaladi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqobat masalasiga har bir fan o‘z qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda yondashadi. Masalan, agarda raqobat masalasiga iqtisodiy nuqtai nazardan yondashadigan bo‘lsak, raqobat – bu musobaqa bo‘lib, konkret bozordagi eng foydali sohadagi ishlab chiqarish munosabatlari subyektlari o‘rtasidagi kurashni anglatadi, siyosatshunoslik fani nuqtai nazaridan esa raqobat – bu siyosiy partiyalar o‘rtasidagi kurash bo‘lib, ularning har biri etakchilik va hokimiyatda o‘zlarining vakillarini qo‘yishga intilishi sifatida izohlanadi. Bizning yondashuvimizda esa raqobat bu yoshlar xulq-atvori va faoliyatiga ta’sir etuvchi jarayon sifatida tadqiq etiladiki, buning natijasida yoshlar ijtimoiy faolligi oshib, jamiyat taraqqiyotiga pozitiv ta’sir etuvchi yosh avlod vakillari shakllanishiga e’tibor qaratiladi.

Raqobatni o‘rganish konseptual ta’minotni yaratishga, instrumental yondashuvni ishlab chiqishga muhtojdir. Mazkur holatda birinchidan, yoshlar xulqi va faoliyatining zamonaviy holatining tarixiy-mantiqiy asosiga, ikkinchidan, uning predmet maydonini tashkil etuvchi miqdor va muloqot doirasiga e’tibor qaratish lozim.

Yangi O‘zbekistonda yoshlarning muammolari, ularning sotsial faolligi, qadriyat va ustuvor yo‘nalishlari ilmiy adabiyotlarda faol o‘rganilib kelinmoqda. Xususan, yoshlar xulq-atvorini shakllanishi va ularning sotsial faolligi bilan bog‘liq masalalar O‘zbekistonlik sotsiolog olimlari tomonidan u yoki bu darajada tadqiq etilgan. Masalan, sotsiologiya

fanlari doktori, professor M.B.Bekmurodov raqobatning ijtimoiy rivojlanish jarayonlariga ta'sirini sotsiologik nuqtai nazardan tadqiq etgan holda, "ayni vaqtda yoshlarning aksariyati yuz berayotgan raqobatning mohiyatan yangi sifat o'zgarishlari jarayonlarini teran anglamagan holda yashaydilar, bu holat jamiyatga turli negatív tashqi ta'sirlar eshigini keng ochib beradi" deya munosabat bildiradi [3].

Professor M.X.Ganieva esa raqobatning yoshlar xulq-atvori va faoliyatiga ta'sirini oila omili bilan bog'lagan holda izohlaydi [4]. Falsafa fanlari doktori, professor R.S.Samarov esa yoshlar o'rtasida raqobat masalasini ilmiy tadqiqotlar orqali o'rganish uchun "majmuaviy yoki integrativ tarzda yondashish lozimligini, tadqiqot olib borish uchun bilimlar majmuasining funksional-tuzilmaviy jihatlarini inobatga olib, sotsiologik tadqiqotlarning nazariy asosini maqsadli shakllantirishni tavsiya etadi [5].

Sotsiologiya fanlari doktori, professor SH.M.Sodiqova raqobatning yoshlar xulqi va faoliyatiga ta'sirini o'rganish uchun masalaning gerontologik jihatlariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqligini ko'rsatib o'tgan [6]. Professorlar A.Xolbekov, I.Mahmudov, F.Ravshanovlar raqobatning yosh rahbar xodimlar xulq-atvoriga ta'sirini psixologik tomonlariga e'tibor qaratgan holda uning yoshlar kasbiy faoliyatga ta'siri masalasini tadqiq etishgan [7].

Sotsiologiya fanlari doktori S.S.Otamurodov yoshlar o'rtasidagi raqobatga funksional yondashib, yoshlar "millatni turli tahdidlar va yovuz kuchlardan saqlab qolishning qo'riqchisi vazifasini o'tovchi va mamlakat harbiy qudratining tayanchi sifatida baholab, millatning bardavomligini ta'minlaydigan kuch" dir deya baholaydi [8].

Professor T.B.Matibaev raqobatning yoshlarga ta'sirini o'rganishda ijtimoiy hamkorlik masalasiga to'xtalib, "ijtimoiy hamkorlik – jamiyatning bosh strategik maqsadi bilan chambarchas bog'langan, shaxs, ijtimoiy subyekt va guruhlarining manfaat, talab va ehtiyojlari umumiyligidan kelib chiqib, jamiyatning yaxlit rivojlanishini ta'minlashga yo'naltirilgan birgalikdagi faoliyatdir" - deb munosabat bildirgan [9].

Sotsiologiya fanlari doktori T.K.Narbaeva esa raqobatning yoshlar xulqiga ta'sirining gender jihatlarini o'rganib, bunda "mehnat migratsiyasi, kasb turlaridagi

innovatsiyalar targ'iboti; mehnat bozorida talab kuchli bo'lgan kasb turlari haqida ma'lumotga ega bo'lish" kabi chora-tadbirlar amalga oshirish lozimligini ko'rsatib o'tadi [10].

Raqobatning yoshlar xulqiga ta'sirini psixologik nuqtai nazardan o'rgangan bir guruh psixolog olimlar Jeffri Jensen Arnett (AQSH), Marion Kloep (SHOTlandiya), Leo B.Hendry (Norvegiya va Daniya), Jennifer L.Tannerlar (AQSH) yoshlarning rivojlanish modelini ishlab chiqishib, unga ko'ra yoshlar o'rtasidagi sog'lom raqobat ta'lim sifati bilan bog'liq bo'lib, bunda oila omilining o'rni ham muhim sanaladi. Raqobat tufayli yoshlar yangi hayot stragegiyasini (new life stage) belgilab olishga erishadilar [11].

V.Radaevning yozishicha, "Raqobat – ikki va undan ortiq bozor ishtirokchisining o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, ma'lum bir chegaralangan manbaga ega bo'lish uchun qaratilgan harakatdir"[12].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilining izohli lug'atida "raqobat" konseptiga quyidagicha ta'rif keltirilgan: "Raqobat arabcha – birinchi ma'nosi, basma-baslikka bellashuv, kim o'zdi tarzda, ikkinchi ma'nosi, bozor iqtisodiyoti sharoitida ko'proq foyda olish, bozorlarni, xomash'yo manbalarini egallash va shu kabilar uchun o'zaro kurashish"dir degan ta'rif keltirilgan. Demak, raqobat ma'no jihatdan bellashuv, foyda olish va kurashish ekan, agarda buni bevosita yoshlar turmush tarzi bilan izohlaydigan bo'lsak, bunda bilim olishda va kasb-hunar o'rganishda bellashuv, egallagan ko'nikma, malaka va kasbi orqali foyda olib, o'z oilasini va butun sotsiumga foyda keltirish uchun kurashish tarzida talqin etish o'rindidir.

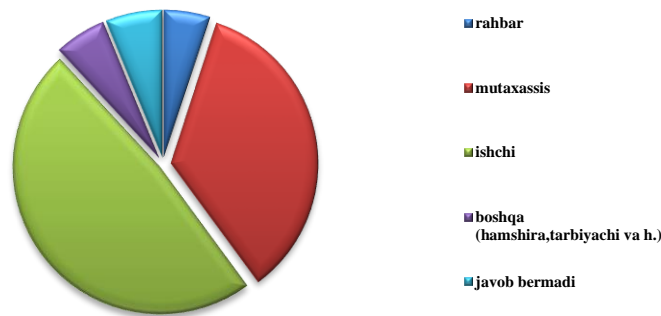
Raqobat yoshlar ijtimoiy faollik darajasini oshirishga ta'sir etuvchi omil sifatida tadqiq etishda, ularning kasbiy faoliyat bilan bog'liq jihatlarini empirik jihatdan o'rganimizda quyidagi natijalar olindi. Respondentlarning kasbiy malakasi darajasi to'g'risida ma'lumot to'plash maqsadida ularning oxirgi egallagan lavozimlari to'g'risida savol bilan murojaat etildi. Natijada so'rov ishtirokchilarining 48,2 foizi (459 kishi) ishchi sifatida, 34,9 foizi (332 kishi) soha mutaxassisi, 5 foizi (48 kishi) rahbar lavozimida, 5,7 foizi boshqa sohada faoliyat yuritganligi aniqlangan bo'lsa, 6,2 foizi (59 kishi) bu masalada javob bermaslikni ma'qul ko'rishgan (1-jadval, 1-rasm).

1-jadval

Respondentlarning avval egallagan lavozimi (mansabi) bo'yicha taqsimlanishi

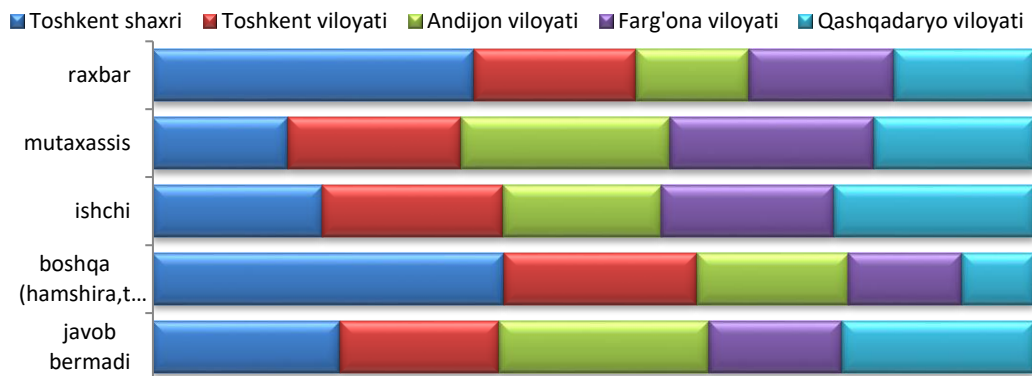
Egallagan lavozimi (mansabi)	Turar joy											
	Toshkent shahri		Toshkent viloyati		Andijon viloyati		Farg'ona viloyati		Qashqadaryo viloyati		Jami	
	soni	%	Soni	%	soni	%	soni	%	soni	%	soni	%
Rahbar	18	9,1	9	4,6	6	3,2	8	4,1	7	4,0	48	5,0
Mutaxassis	53	26,8	67	34,2	78	41,3	78	40,4	56	31,8	332	34,9
Ishchi	92	46,5	97	49,5	82	43,4	91	47,2	97	55,1	459	48,2
Boshqa	22	11,1	12	6,1	9	4,8	7	3,6	4	2,3	54	5,7
javob bermadi	13	6,6	11	5,6	14	7,4	9	4,7	12	6,8	59	6,2
	198	100	196	100	189	100	193	100	176	100	952	100

Ushbu ma'lumotlardan so'ralgan yoshlarning asosiy qismi ishchi va mutaxassis lavozimlarida faoliyat yuritganligini ko'rsatgan bo'lib, bundan bandlik muammosiga duch kelayotgan fuqarolarning etarli darajada malakali ekanliklarini ko'rsatib o'tadi.

1-rasm. Respondentlarning avval egallagan lavozimi (mansabi) ko'rsatkichi (% hisobida)

So'rov o'tkazilgan hududlar miqyosida bu ma'lumotlarni taqqoslaganimizda qariyb barcha viloyatlarda o'rtacha xuddi shunday holatni kuzatish mumkin bo'lib, taklif etilgan ro'yxatda (savol indikatorida) birinchi o'rinda – ishchilar, ikkinchi o'rinda mutaxassislar, uchinchi – tarbiyachi, hamshira va shu kabi lavozimlar hamda so'ngi o'rinda rahbar lavozimdagilar joy olishdi (2-rasm).

2-rasm. Respondentlarning avval egallagan lavozimi (mansabi) bo'yicha tadqiqot o'tkazilgan ma'muriy hududlar kesishmasidagi ko'rsatkichlari (% hisobida)

Yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlardan kelib chiqqan holda so'rov ishtirokchilari bo'lgan yoshlarning bandlik muammosiga duch kelishlarining sabablaridan biri moddiy manfaatdorlik masalasi bo'lishi mumkinligi taxminidan kelib chiqqan holda ularga oxirgi egallagan lavozimlarida to'lanadigan oylik maoshlaridan qanchalik qoniqanliklarni aniqlash amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. O'tkazilgan dastlabki, sotsiologik tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki raqobatga kirish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar ichida yuqori ish haqi arosiy omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. Bu esa yoshlarda moddiy farovonlikka erishish va iqtisodiy jihatdan ota-onalarga qaram bo'lmaslikka intilish tuyg'usining yuqori darajada ifodalanishi bilan izohlanadiki, Yangi O'zbekistonning taraqqiy etishida yoshlar o'rtasida kechadigan raqobat omilini o'rganish muhim hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Demak, yuqoridagi ilmiy-nazariy yondashuvlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

-raqobat va raqobat fenomeni tushunchalarining turli sohalar bo'yicha ta'rif va talqinlari mavjud bo'lib, biz uning yoshlar xulq-atvori va kasbiy faoliyatga ta'sirini nazariy sotsiologik jihatdan tadqiq etish lozim;

- raqobatning yoshlar xulqi va faoliyatiga doir turli falsafiy, sotsiologik, teologik, psixologik, pedagogik va badiiy konsepsiyalar mavjud bo'lib, agarda keltirilgan konsepsiyalarni funksional-qiyosiy tahlilini amalga oshirsak, bunda ulardagi umumiylik "Yoshlar ↔ Muhit ↔ Ehtiyoj ↔ Me'yor ↔ Harakatlar ketma-ketligi ↔ Raqobat" tarzida ifodalanadi;

- Yangi O'zbekistonda raqobatning yoshlar xulqiga ta'sirini sotsiologik tadqiqotlar orqali o'rganishga nisbatan talab yuqori ekanligini inobatga olgan holda tizimli tadqiqotlarni tashkil etish maqsadga muvofiq;

- yoshlarda raqobat tufayli shakllanadigan xulq-atvorning psixologik jihatlariga ham e'tibor qaratishimiz lozim. Bunda yoshlarning o'ziga bo'lgan munosabati "O'z aksini ko'rish" (ko'zgu), "O'zini namoyon etish", "Ichki barqarorlikni saqlash", "Tartibga keltirish va nazoratni amalga oshirish", "Psixologik himoya", "Introkommunikatsiya" kabi funksiyalarni ham hisobga olish lozim;

-raqobat tufayli yoshlar xulq-atvorida va kasbiy faoliyatida pozitiv o'zgarishlar sodir bo'lishi uchun eng avvalo raqobatning institutsional va nazariy metodologik asoslarini milliy manfaatlar nuqtai nazaridan o'rganishni tavsiya etamiz.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. "Mamlakatimizda yoshlar bandligini ta'minlash va bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish chora-tadbirlari"ga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi nutqi. 2021-yil 27-yanvar -<https://yuz.uz/news/yoshlar-bilan-manzilli-va-tizimli-ishlash-boyicha-dolzarb-vazifalar-belgilandi>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mahallalarda yoshlar bilan ishlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-92-sonli qarori. 2022-yil 19-yanvar. https://nrm.uz/content?doc_ozbekiston_respublikasi_prezidentining_19_01_2022_yil-92-son.
3. Bekmurodov M. Ijtimoiy rivojlanish jarayonlarining sotsiologik asoslari. /Axborotlashgan jamiyatda zamonaviy sotsiologiyaning dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Toshkent: O'zMU, 2019. -B. 22-25.
4. Ganieva M.X. Современная семья в контексте модернизации общества. O'zMU Xabarlari. 2013. №3. – S.4-7.

5. Samarov R.S. Qurolli Kuchlar tizimining feminizatsiyalashuvi: rivojlanishning o'ziga xosligi va ijtimoiy mexanizmi (O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari misolida) //Falsafa fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: O'zMU, 2005. – B.154-155-b.
6. Sodiqova Sh. Yoshlarni vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashda keksalarning o'rni. –Toshkent.: Yangi asr avlodi, 2016. – B.99.
7. Xolbekov A., Mahmudov I., Ravshanov F. Zamonaviy rahbar: ma'naviy fazilatlar, psixologik qiyofa va kasbiy mahorat. Toshkent, Akademiya, 2008. –74-b.
8. Otamuratov S.S. Yangi O'zbekiston yoshlarining ijtimoiy-innovatsion jarayonlardagi transformatsiyalashuvi: sotsiologik tahlil. Sotsiologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2021. – B. 16-17.
9. Matibaev T.B. O'zbekistonda davlat va jamiyat hayotining demokratlashuvi jarayonida ijtimoiy hamkorlik tizimini rivojlantirish omillari / Sotsiologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2017. – B. 15.
10. Narbaeva T.K. O'zbekistonda xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish tizimi samaradorligini oshirishning innovatsion modeli. Sotsiologiya fanlari bo'yicha fan doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2020. – B. 21-22.
11. Arnett Jeffrey Jensen, Marion Kloep, Leo B. Hendry and Jennifer L. Tanner. *Debating Emerging Adulthood: Stage or Process?* -New York: Oxford University Press, 2011. – 186 r. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199757176.001.0001
12. Radaev V. Социология рынков: к формированию нового направления. - М.: GU VSHE, 2003. - S. 320.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikkinchi jild./ A.Madvaliev tahrir ostida– Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2020. - B. 352. (Um. 672 b.)

UDK: 378:517.2(371.3)

Suyunjon XOLIQOV,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
E-mail: suyun.xoliqov@gmail.com

V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti Buxoro bo'linmasi mudiri professor, f.-m.f.d., D. Q. Durdiyev taqrizi asosida

USING MATHEMATICAL ANALYSIS TEACHING TO STUDENTS OF CASE-STUDY STUDY TECHNOLOGY Annotation

This article presents suggestions and recommendations on the use of Case-Study technology in improving the teaching of mathematical analysis to future mathematics teachers studying in pedagogical universities, as well as a statistical analysis of experimental tests to determine the level of effectiveness.

Key words: Mathematical analysis, Case study, criterion.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБУЧЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ СТУДЕНТОВ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ CASE-STUDY Аннотация

В данной статье представлены предложения и рекомендации по использованию технологии Case-Study в совершенствовании обучения математическому анализу будущих учителей математики, обучающихся в педагогических вузах, а также статистический анализ экспериментальных тестов для определения уровня эффективности.

Ключевые слова: Математический анализ, Case-Study, критерий.

TALABALARGA MATEMATIK TAHLIL FANINI O'QITISHDA CASE-STUDY TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogika oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan bo'lg'usi matematika o'qituvchilariga matematik tahlil fanini o'qitishni takomillashtirishda Case-Study texnologiyasidan foydalanish bo'yicha taklif va tavsiyalar hamda samaradorlik darajasini aniqlashga oid tajriba-sinov ishlarining statistik tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: Matematik tahlil, Case-Study, kriteriya.

Kirish. Ta'limda faol yondashuv g'oyalarini zamonaviy yangilanish sharoitida matematika fanlarini xususan matematik tahlil fanini o'qitish metodologiyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida ishlatish eng istiqbolli hisoblanadi.

Talabalarga faoliyat yondashuvi nuqtai nazaridan matematik tahlilni o'rgatish uchun dastlab fanni o'rganish maqsadlarini aniqlash muhim omillardan biri bo'lib, talabalarining aqliy rivojlanishi bir vaqtning o'zida ikki yo'nalishda – mavhumlikni tushinishda va mavhumliklarni konkretlashtirishda davom etadi. Talabalarga matematik tahlilni o'qitishdagi asosiy qiyinchilik umumlashtirish emas (tushunchalar odatda yetarlicha umumiy va mavhum shaklda beriladi), balki konkretlashtirishda, ya'ni matematik atamalar va ularning ta'riflari ortida aniq tasvirlarni ko'rish hamda tushunchalarning xususiyatlarini va ular o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rnatishdir. Shubhasiz pedagogika oliy o'quv yurtlari matematika yo'nalishi talabalarining matematik tahlil asoslarini tushunishning muvaffaqiyati talabalarining maktab kursida o'rganilgan tushunchalar va ularning xususiyatlarini, shuningdek umumiy va xususiy xarakterdagi ma'lumotlarni qanchalik yaxshi bilishiga bog'liq. Ushbu bog'liqliklarni o'rnatishda asosan muammoli ta'lim texnologiyasidan jumladan Case-Study texnologiyasidan foydalanish samarali usullardan bo'lib xizmat qiladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Matematik tahlil fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish, talabalarining matematik tahlil faniga oid kompetentligini shakllantirish va matematik tahlil fanining amaliy tatbiqlarini o'qitish metodikasi bo'yicha yurtimiz hamda xorijda J.K.Семеновна, E.B.Круглов, M.H.Жураева, C.C.Круглова, Д.А.Бурлакова,

Snezana Mirascieva, Agim Rushiti va boshqalar o'z hissaralarini qo'shganlar.

Yuqorida qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida matematik tahlil fanini o'qitish samaradorligini oshirishning ayrim yondashuvlari ilgari surilgan bo'lsada, ammo ularning tadqiqotlarida pedagogika o'quv yurtining matematika yo'nalishlari talabalariga matematik tahlil fanini o'qitishda tushunchalar va ta'riflar, teoremlar va ularning xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqliklarni o'qitishga yo'naltirilgan yetarlicha izlainishlar olib borilmagan. Shu bois, ilgari surilayotgan tadqiqot bugungi kunda ta'limning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogika o'quv yurtlarida matematika yo'nalishi talabalariga matematik tahlil fanini o'qitishning asosiy shakli ma'ruza, amaliy hamda mustaqil ta'lim mashg'ulotlari hisoblanadi. Kuzatishlarimiz davomida matematik tahlil fanidan mashg'ulotlarda asosan:

- Funksiyaning nuqtadagi qiymatini taqribiy hisoblash;
- Ma'lumotlarni tekshirishda ularga mos funksiya qurish;
- Teng kuchliliklarni isbotlash;
- Differensial tenglamalarni yechishda almashtirishlarni qo'llash.

Ushbu aniqlangan metodik muammolarni bartaraf qilishda innovatsion texnologiyalardan bo'lgan Case-Study texnologiyasidan foydalandik.

Matematik tahlil fanida asosiy tushunchalardan biri bu funksiya tushunchasi hisoblanadi. Talabalar funksiya va u bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarni (aniqlanish soha, o'zgarish soha, teskari funksiya,...) ga oid misol va masalalarni osonlik bilan hal qiladilar va matematik tahlil

fanidagi boshqa tushunchalarga nisbatan yaxshiroq o'zlashtirishadi. Biz kuzatgan dars jarayonlarida talabalarda ma'lumotlarni ularga mos funktsiya qurish orqali tekshirish, taqribiy qiymatni hisoblash kabi bir qancha ko'nikmalar kamlik qilganini guvohi bo'ldik. Shu bois ushbu metodik muammoni bartaraf qilishda Case-Study texnologiyasidan foydalanishni tavsiya etamiz. Yuqoridagi muammoga namuna sifatida quyidagi Case ni keltiramiz.

Case: e^π yoki π^e qaysi biri katta?

Vaziyatdan chiqishning birinchi usuli: $\pi = 3,14, e = 2,71$ ekanligini inobatga olib $x = 3, y = 3$ deb e^π va π^e larning qiymatini taqribiy hisoblaymiz [4].

$$f(x + \Delta x; y + \Delta y) \approx f(x; y) + \frac{\partial}{\partial x} f(x; y) \Delta x + \frac{\partial}{\partial y} f(x; y) \Delta y$$

$$e^\pi = (y + \Delta y)^{x + \Delta x}, \pi^e = (x + \Delta x)^{y + \Delta y}$$

ko'rinishda yozamiz, bunda $\Delta x = 0,14; \Delta y = -0,29$

$$e^\pi = (y + \Delta y)^{x + \Delta x} \approx y^x + y^x \ln y \Delta x + x y^{x-1} \Delta y$$

$$= 27 + 27 \cdot \ln 3 \cdot 0,14 + 27 \cdot (-0,29)$$

$$\pi^e = (x + \Delta x)^{y + \Delta y} \approx x^y + y x^{y-1} \Delta x + x^y \ln x \Delta y$$

$$= 27 + 27 \cdot 0,14 + 27 \ln 3 \cdot (-0,29)$$

$$27 = 27; 27 \cdot \ln 3 \cdot 0,14 > 27 \cdot 0,14; 27 \cdot (-0,29) > 27 \ln 3 \cdot (-0,29).$$

Undan quyidagi xulosa kelib chiqadi:

$$e^\pi > \pi^e$$

Vaziyatdan chiqishning ikkinchi usuli: ma'lumotni tekshirishda unga mos funktsiya quramiz.

$$\frac{e^\pi \sqrt{\pi^e}}{\left(\frac{1}{e^e}\right)^{\pi e} \sqrt{\left(\frac{1}{\pi^\pi}\right)^{\pi e}}}$$

Yuqoridagidan foydalanib funksiyani quyidagicha tuzib olishimiz mumkin:

$$y = x^{\frac{1}{x}}$$

Funksiyaning ekstrimularini topamiz:

$$\ln y = \frac{1}{x} \ln x$$

$$\frac{y'}{y} = -\frac{1}{x^2} \ln x + \frac{1}{x^2}, y' = \frac{y}{x^2} (-\ln x + 1) \Rightarrow y' = x^{\frac{1}{x}-2} (-\ln x + 1),$$

1-jadval

A	B	C	A/B	(A/B)/C
			0	0
			0	0
			1	0
			1	1
			0	0
			0	0
			0	0
			0	0

Vaziyatdan chiqishning ikkinchi usuli:

$\forall x \in A/(B \cup C) \Rightarrow x \in A \wedge x \notin B \cup C$. Natijada $x \in A/B \wedge x \notin C$ bo'lganligidan, $x \in (A/B)/C$, ya'ni $A/(B \cup C) \subset (A/B)/C$ munosabat o'rinli. Aksincha $\forall x \in (A/B)/C$ bo'lsin. U holda $x \in A/B \wedge x \notin C$. Natijada $x \in A, x \notin B \cup C$ bo'lgani uchun $x \in A/(B \cup C)$, ya'ni $(A/B)/C \subset A/(B \cup C)$. Bundan berilgan tengliklar o'rinli ekanligi kelib chiqadi.

Vaziyatdan chiqishning uchinchi usuli:

$$A/B \equiv A \cap \bar{B}$$

$$(A/B)/C \equiv (A \cap \bar{B}) \cap \bar{C} \equiv A \cap \bar{B} \cap \bar{C},$$

$$A/(B \cup C) \equiv A \cap (\overline{B \cup C}) \equiv A \cap \bar{B} \cap \bar{C},$$

$$(A/B)/C \equiv A/(B \cup C).$$

Differensial tenglamalarni o'qitishda almashtirishlarni qo'llash metodik muammosi ko'plab mavzularda uchrab turadi. Namuna sifatida amaliy mashg'ulotda foydalanilgan ikkinchi tartibli differensial tenglamalarni o'qitishda quyidagi case ni keltiramiz.

$$y' = x^{\frac{1}{x}-2} (-\ln x + 1) = 0,$$

$$\ln x = 1, x = e,$$

$$0 < x < e, y' > 0 \forall e < \infty, y' < 0.$$

Bo'lganligidan $x = e$ nuqtada $y = x^{\frac{1}{x}}$ funktsiya eng katta qiymatiga erishadi. Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi

$$\frac{e^{\frac{1}{e}}}{e} > \frac{1}{\pi^{\frac{1}{\pi}}}$$

Tengsizlikning ikkita tarafini πe darajaga ko'taramiz

$$\left(\frac{1}{e^e}\right)^{\pi e} > \left(\frac{1}{\pi^\pi}\right)^{\pi e}$$

$$e^\pi > \pi^e$$

Vaziyatdan chiqishning uchinchi usuli: ma'lumotni tekshirishda unga mos funktsiya quramiz.

$$\pi^e \sqrt{e^\pi}$$

$$\ln \pi^e \sqrt{e^\pi}, e \ln \pi \sqrt{\ln e}, e \ln \pi - \pi \sqrt{0},$$

$$f(x) = e \ln x - x, f'(x) = \frac{e}{x} - 1 = 0,$$

$$x = e, 0 < x < e \Rightarrow f'(x) > 0 \forall e < \infty \Rightarrow f'(x) < 0.$$

$$\pi > e \Rightarrow f(\pi) < f(e) \Rightarrow \pi^e < e^\pi.$$

Matematikaning asosiy obyekti bu to'plam hisoblanib, talabalar to'plamlar ustida bajariladigan amallarni Eyer Venn diagrammalari orqali tasvirlab bir muncha osonlik bilan hal qila oladilar [2]. Lekin teng kuchliliklarni isbotlashda bir muncha qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunday metodik muammolar matematik tahlil va algebra va sonlar nazariyasi fanida ham uchrab turadi. Ushbu muammoga Case-Study texnologiyasini qo'llash tavsiya etiladi. Bu orqali talabalarda tushunchalar, ta'riflar, teoremlar bilan ishlash kompetensiyalari shakllanadi. Ma'ruza mashg'ulotida foydalanilgan Case dan namuna keltiramiz.

Case: $(A/B)/C = A/(B \cup C)$ tengkuchlilikni isbotlang?

Vaziyatdan chiqishning birinchi usuli: A – mulohaza (1 – rost, 0 – yolg'on) A – to'plam (1 – element kiradi, 0 – element kirmaydi) munosobatlardan quyidagi mosliklarni qurib olamiz. $A \cap B - A \cap B, A \cup B - A \cup B, A/B - A \cap \bar{B}$.

2-jadval

A	B	C	(B \cup C)	A/(B \cup C)
			1	0
			1	0
			1	0
			0	1
			1	0
			1	0
			1	0
			1	0

Case: $xy'' - y' + 4x^3y = 0, x > 0$. Differensial tenglamani yeching.

Vaziyatdan chiqishning birinchi usuli:

$$x = \sqrt{t}, y' = \frac{dy}{dx} = \frac{dy}{dt} \cdot \frac{dt}{dx} = \frac{y'_t}{x_t} = 2\sqrt{t}y'_t$$

$$y'' = \frac{dy'}{dx} = \frac{dy'}{dt} \cdot \frac{dt}{dx} = \frac{d(2\sqrt{t}y'_t)}{dt} \cdot 2\sqrt{t} = 4ty''_t + 2y'_t$$

Natijalarni tenglamaga qo'yib uni soddalashtiramiz.

$$\sqrt{t}(4ty''_t + 2y'_t) - 2\sqrt{t}y'_t + 4t\sqrt{t}y = 0$$

$$4t\sqrt{t}(y''_t + y_t) = 0$$

$$4t\sqrt{t} = 0 \vee y''_t + y_t = 0 \Rightarrow \begin{cases} t = 0, x = 0 \\ y''_t + y_t = 0 \end{cases}$$

$$y_t = e^{kt} \Rightarrow y'_t = ke^{kt} \Rightarrow y''_t = k^2 e^{kt}$$

$$k^2 + 1 = 0; k = \pm i; y = C_1 \cos t + C_2 \sin t.$$

$$x = \sqrt{t}; y = C_1 \cos x^2 + C_2 \sin x^2$$

2. Vaziyatdan chiqishning ikkinchi usuli: $xy'' - y' + 4x^3y = 0$

$$y'' - \frac{y'}{x} + 4x^2y = 0$$

$$p = -\frac{1}{x}, q = 4x^2.$$

$$y'' + py' + qy = 0$$

Xarakteristik tenglama quyidagicha:

$$k^2 + pk + q = 0, k^2 - \frac{1}{x}k + 4x^2 = 0.$$

$$k_1 = \frac{1 - \sqrt{1 - 16x^4}}{2x}; k_2 = \frac{1 + \sqrt{1 - 16x^4}}{2x}$$

$$y(t) = C_1 e^{k_1 t} + C_2 e^{k_2 t} = C_1 e^{\frac{1 - \sqrt{1 - 16x^4}}{2x} t} + C_2 e^{\frac{1 + \sqrt{1 - 16x^4}}{2x} t}.$$

Tahlil va natijalar. Pedagogika oliy o'quv yurtlarida matematika yo'nalishlariga o'qitiladigan matematik tahlil fanining o'qitish samaradorligini oshirishning asosiy qismlaridan biri tajriba-sinov ishlarini o'tkazish orqali namoyon bo'ladi.

Shuning uchun tadqiqot doirasida oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak matematika o'qituvchilariga o'qitiladigan matematik tahlil fanidan ma'ruza, amaliy va mustaqil ta'lim mashg'ulotlarini o'qitish samaradorligini oshirishda Case-Study texnologiyasidan foydalanish metodikasi ishlab chiqildi. Ushbu ishlab chiqilgan metodikani samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tajriba – sinov ishlariga Navoiy davlat pedagogika institutining 120 nafar talabasi, jalb etildi. Shundan 60 nafar talaba tajriba guruhiga, 60 nafari esa nazorat

guruhiga ajratildi. Bunda nazorat guruhiga ananaviy tartibda ma'ruza, amaliy va mustaqil ta'lim mashg'ulotlari olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhiga esa ma'ruza, amaliy va mustaqil ta'lim mashg'ulotlari Case-Study texnologiyasini qo'llash asosida tashkil etildi. Tajriba va nazorat guruhidagi talabalarning matematik tahlil faniga oid bilim darajasi og'zaki va yozma savollar hamda testlardan foydalanib baholandi. Ularning olgan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalari tahlil etilib, umumlashtirildi. Keltirilgan natijalarining ishonchligini tekshirish maqsadida Xi kvadrat, Z hamda U kriteriyalari asosida matematik-statistik tahlil etildi. Tahlil natijasiga ko'ra, tajriba guruhining ko'rsatkichi nazorat guruhinikiga nisbatan 11,2 % ga oshganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda aytish mumkinki, yuqorida keltirilgan tadqiqotchilarning ishlari hamda oliy ta'lim muassasalarida o'tkazilgan tajriba-sinov natijalariga ko'ra, ma'ruza, amaliy va mustaqil mashg'ulotlarida matematik tahlil fanidan teoremlarni isbotlashda, ma'lumotlarni tekshirishda ularga mos funksiya qurish, differensial tenglamalarda almashtirishlarni qo'llash, tushunchalar hamda formulalarni bo'g'lashda Case-Study texnologiyasidan foydalashish samarali hisoblanadi. Buning natijasida talabalar misol va masalalarni yechishda, muammoli vaziyatlarga duch kelish orqali ijodiy yondashishga hamda ushbu fandan kontseptual va protsesual bilimlarga ega bo'ladilar [3].

ADABIYOTLAR

1. Кошнарзов Р.А. Обучение математическому анализу студентов первого курса в контексте деятельностного подхода // Молодой ученый. — 2014. — № 10 (69). — С. 392-394. — URL: <https://moluch.ru/archive/69/11818/> (дата обращения: 04.03.2023).
2. Круглов Е.В., Круглова С.С., Бурлакова Д.А. Особенности обучения математическому анализу студентов-экономистов бакалавриата // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6.
3. Холиков С.Х. Талабаларнинг оддий дифференциал тенгламалардан концептуал билимларини ривожлантиришда инновацион технологиялардан фойдаланиш // ЎзМУ хабарлари, 2022, № 1/12, б. 184–187.
4. Sharipova T., Yo'ldoshev E. Matematik analizdan misol va masalalar yechish // Toshkent o'qituvchi. 1996.-325-b.

UDK:304:323.213(575.1)

G'ulom XOLMURODOV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi
E-mail: xolmurodov6994@gmail.com

Dotsent E.Zaitov taqrizi asosida

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Annotation

This article discusses the essence of the concept of social protection of the population, its main features, mechanisms of implementation, main directions.

Key words: Social protection of the population, social protection, social, International Labor Organization, International Labor Bureau.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье освещается сущность понятия социальной защиты населения, его основные особенности, механизмы реализации, основные направления.

Ключевые слова: Социальная защита населения, социальная защита, социальная, международная организация труда, Международное Бюро труда.

AHOLINI IJTIMOYIY HIMOYA QILISH TUSHUNCHASINING NAZARIY VA AMALIY JIHLARI

Аннотация

Ushbu maqolada aholini ijtimoiy himoya qilish tushunchasining mohiyati, uning asosiy xususiyatlari, amalga oshirish mexanizmlari, asosiy yo'nalishlari haqida fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Aholini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy muhofaza qilish, Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Xalqaro Mehnat Byurosi.

Kirish. O'zbekistonda aholining turmush farovonligi yil sayin oshib bormoqda lekin kamchiliklar ham ko'plab borligini alohida ta'kidlab o'tish joizdir. Bu borada Prezident Shavkat Mirziyoyev tabiri bilan aytganda "Aholining barcha toifalari bilan doimiy muloqotda bo'lish, fuqarolarning qonuniy talab va ehtiyojlarini nafaqat o'rganish, balki ta'minlashdan iborat"[1]. Albatta, aholi va jamiyat har bir a'zosining turmush sharoitlarini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, salomatligini mustahkamlash, ishchi kuchi sifatida ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish salohiyatini yuksaltirish davlatimiz ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Ana shu ma'noda aholi muhofazasini ta'minlashdagi birinchi va asosiy vazifa ham insonni kamol toptirish, uning oila va jamiyatdagi o'rni hamda nufuzini ko'tarish bilan bog'liq. Binobarin, jamiyatning insonparvarligi mamlakat iqtisodiy salohiyatining qanchalik yuksakligi bilan emas, balki bu salohiyat har bir kishining farovon yashashi va har tomonlama rivojlanishi uchun yo'naltirilganligi bilan baholanadi.

Buguni kunda Prezident Sh.M.Mirziyoyev ko'rsatmalari asosida olib borilayotgan islohotlar aholining keng qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlangan yagona to'g'ri yo'l ekanligi amalda o'z isbotini topib bormoqda. Shu bilan birga, mamlakatda aholini ijtimoiy himoya qilishning mavjud barqaror mexanizmi jamiyatning muhtoj a'zolari, ayniqsa, ko'p bolali oilalarni aniqlash va ularga ijtimoiy yordam ko'rsatish bilan izohlanadi.

Hozirgi kunda ijtimoiy muhofaza tizimini takomillashtirish bozor munosabatlari sharoitida eng dolzarb masalalaridan biridir. Chunki, mamlakatda olib borilayotgan barcha iqtisodiy islohot va tadbirlarning hammasi inson uchundir. Shuning uchun aholining kam ta'minlangan, mehnat bozorida raqobatlasha olmaydigan qatlamini: kam

ta'minlangan oilalar, ishsizlar, nogironlar, bolalar, talabalar, qariyalar, nogironlar, boquvchisini yo'qotganlarni ijtimoiy muhofaza qilishni maqsad qilib qo'yadi.

Mamlakatda manzilli ijtimoiy himoya kengroq joriy etila borgan sayin uning aniq va haqiqatdan ham shunga muhtoj kishilarga, oilalarga yetib borishi ta'minlanmoqda. Chunki, bozor iqtisodiyotining birinchi talabi aniqlik va mablag'ni to'g'ri taqsimlay bilishdir.

Ijtimoiy muhofaza tizimini isloh qilgan davlatlar tajribasiga ko'ra, manzilli ijtimoiy himoyani amalga tadbir etilishi davlat hisobiga katta miqdorda mablag'lar tejalihsiga imkon yaratadi. Bu esa, hukumatning ijtimoiy himoya uchun zarur mablag'larni me'yordagi darajada ajratilishini ta'minlash uchun zarur chora-tadbirlarni ko'rayotganidan dalolat beradi.

Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish, aholining ijtimoiy himoya olish huquqlarini ta'minlash, davlat ijtimoiy yordami va xizmatlarini ko'rsatishda samarali idoralararo muvofiqlashtiruvchi tizimni yaratish, aholini ijtimoiy himoya qilish dasturlarining manzilligi va samaradorligini oshirish, mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni izchil davom ettirish, bolalarni himoya qilishni yanada yaxshilash, gender tengligini ta'minlashga ko'maklashish, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish maqsadida, "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" axborot tizimi yaratildi unga ko'ra - idoralararo elektron o'zaro hamkorlikni qo'llagan holda kam ta'minlangan oilalarni aniqlash, ularga bolalar nafaqasi va moddiy yordam tayinlash hamda davlat tomonidan ko'rsatiladigan ijtimoiy xizmatlar va yordamni olish uchun murojaat qiluvchilar va oluvchilar to'g'risida yagona ma'lumotlar bazasini shakllantirish amalga oshiriladigan avtomatlashtirilgan axborot tizimi yaratilishi misol bo'lishi mumkin.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitidagi eng muhim masalalardan biridir. "Aholini ijtimoiy muhofaza qilish" tushunchasi bugungi davrda jamiyatda pishib yetilgan ijtimoiy muammolarni o'zida aks ettiruvchi kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish taraqqiy etgan barcha mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi zaruriy unsur hisoblanadi. "Ijtimoiy muhofaza" atamasi birinchi marta 1935-yilda AQShning "Ijtimoiy xavfsizlik bo'yicha Qonun" deb nomlangan huquqiy hujjatida qo'llanilgan. Mazkur qonunga ko'ra, mamlakatning har bir fuqarosining ishsizlik yoki daromadni yo'qotish, shuningdek, uning keskin kamayib ketishi (kasallik tufayli, farzand tug'ilishi natijasida, ishlab chiqarish jarohati oqibatida, nogironlik sababli) bois iqtisodiy va ijtimoiy ne'matlardan mahrum bo'lishdan himoya qiluvchi chora-tadbirlar tizimi ijtimoiy himoya deb e'tirof etilgan. Bandan keyin bu atama 1938-yili Yangi Zelandiyaning qonuniy hujjatida qo'llanilgan va turli mamlakat aholi qatlamlarining bu sohada jiddiy muammo va orzu-umidlari mazmunini oddiy va tushunarli ifodalab, tezda Xalqaro Mehnat Tashkilotida o'z o'rnini topdi[2].

Bozor islohotlarini amalga oshirayotgan mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlarida, ayniqsa iqtisodchi olimlar mulohazalarida "ijtimoiy himoya" atamasining turlicha talqinini uchratish mumkin. Ayrim mualliflar ijtimoiy himoya deganda, "hodimlarga shaxsiy mehnat ulushi, iqtisodiy erkinligi va tadbirkorligi hisobiga o'z farovonligini oshirishga teng imkoniyatlar taqdim etuvchi qonuniy, iqtisodiy, ijtimoiy va psixologik kafolatlar tizimini" tushunadilar[3]. Boshqa qator iqtisodchi olimlar fikriga ko'ra, "bozor iqtisodiyotida ijtimoiy himoya jamiyatning xo'jalik va ijtimoiy hayotini tashkil etishning tabiiy komponenti sifatida namoyon bo'ladi, uning tashkiliy-huquqiy shakllari esa mehnat jarayonining va ishchi kuchi qayta ishlab chiqarishning beto'xtovligini ta'minlashga xizmat qiladi"[4].

Yuqorida bayon qilingan qarashlarga quyidagi talqinni hamoxang deyish mumkin: "umumiy holda ijtimoiy himoya ostida jamiyat tomonidan shaxsning asosiy huquqlari, shu jumladan, iqtisodiy huquqlari – mol-mulkka, mehnatga, daromad olishga va ijtimoiy xizmatlarga kafolatlanganligi tushuniladi. Torroq ma'noda ijtimoiy himoya – bu inflyatsiya va tovar taqchilligi sharoitida aholi, ayniqsa, uning muhtoj qatlamlari uchun kun kechirishga imkon beruvchi kafolatlardir"[5]. Mazkur fikrning ijobiy xususiyati shundan iboratki, bunday talqin "ijtimoiy himoya" ma'nosini ham tor, ham keng doirada talqin qilib bergan.

Iqtisodiyotga oid adabiyotlarda boshqa mazmundagi, ya'ni "ijtimoiy himoya – bu mehnatga layoqatsiz fuqarolarga: o'z shaxsiy mehnat hissasi, iqtisodiy mustaqilligi va tadbirkorligi hisobiga o'z farovonligini oshirishga teng sharoitlarni yaratuvchi, mehnatga layoqatsizlar va aholining ijtimoiy zaif qismiga ijtimoiy iste'mol fondlaridan foydalanishda imtiyoz, pensiya, nafaqa va stipendiya sifatidagi bevosita moddiy yordamni ta'minlovchi qonuniy, ijtimoiy, iqtisodiy kafolatlar tizimidir"[6] degan ta'rif ham berilgan.

Shunday qilib, "ijtimoiy himoya" tushunchasi tor ma'noda talqil etilganda insonning yashash darajasi sohasidagi huquq va kafolatlarni ta'minlashga qaratilgan davlat siyosatini anglatadi. Ayni vaqtda, ijtimoiy himoya konsepsiyasiga kengroq talqin nuqtai nazaridan yondashganda ushbu masalada davlat siyosati bilangina cheklanib qolmaslik lozim.

Aholining ijtimoiy himoyalanganlik darajasi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti va jamg'arilgan milliy boylik hajmi, shuningdek, himoyani ta'minlovchi mexanizm bilan belgilanadi. Shu tarzda talqinida aholini ijtimoiy himoya qilishning barcha asosiy jabhalari qamrab olinadi.

"Aholini ijtimoiy muhofaza qilish" atamasining iqtisodiy mazmunini aniqlash ikki yo'nalishda olib boriladi.

Keng ma'noda – iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan, tor ma'noda – aniq iqtisodiy fan yo'nalishi doirasida. Iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan ushbu hodisaning eng asosiy, eng e'tiborli xususiyatlari ta'riflanadi. Ikkinchi tomondan aholini ijtimoiy himoya qilishga aniq iqtisodiy fan nuqtai nazardan ta'rif berilishi uni barcha qonunchilik va ijroiya qarorlari bilan bog'liq holdagi inson huquqlariga rioya etilishining iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy kafolatlarini ta'minlovchi tizim sifatida baholanishini taqozo etadi.

Mehnatga layoqatli aholi uchun – bu mehnat qilish huquqi, o'z faoliyatidan keluvchi hayot kechirishning munosib darajasini, mehnat va dam olish sharoitlarini ta'minlab beruvchi daromad olish huquqidir.

Mazkur tushunchaning bunday ta'rifida xodimlarning ijtimoiy kafolatlari va haq-huquqlariga urg'u beriladi, shuningdek, mehnatga layoqatli va mehnatga layoqatsiz aholining ijtimoiy himoyasi borasida aniq farq belgilanadi.

Tizimli nuqtai nazardan olib qaralganda, aholining ijtimoiy himoyasi – bu qonun yo'li bilan mustahkamlangan huquq va ijtimoiy kafolatlarni ta'minlovchi tizimlar majmuasidan tashkil topgan ijtimoiy munosabatlarning yaxlit yig'indisidir. Bunday ijtimoiy himoya xodimlarga o'z mehnat hissasi evaziga, iqtisodiy mustaqillik va tadbirkorlik hisobiga shaxsiy turmush darajasini yuksaltirishga teng sharoitlar yaratadi, mehnatga layoqatsizlarga va ijtimoiy zaif aholiga esa – nafaqa, stipendiya, soliq miqdorini kamaytirish sifatidagi bevosita moddiy yordam shaklidagi ma'lum imtiyoz va madad taqdim etadi. Mazkur ta'rif doirasida aholining ijtimoiy himoyasini davlat tomonidan aholiga kun kechirish va faoliyat ko'rsatishni hamda turmush, shuningdek, iste'mol darajasini ta'minlovchi bevosita maqsadli kafolatlar tizimi sifatida tasvirlash mumkin.

"Aholini ijtimoiy muhofaza qilish" tushunchasining iqtisodiy mazmunini aniqlashda Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) va Xalqaro Mehnat Byurosi (XMB) mutaxassislarining alohida nuqtai nazari mavjudligini ta'kidlash joiz. O'z tajribasida ular ijtimoiy himoya masalasini hal qilishda ikki asosiy yo'ldan boradilar. "Keng ma'nodagi, ya'ni inson hayoti va faoliyatining deyarli barcha sohalarini qamrab oluvchi (ijtimoiy himoya predmeti), va tor ma'nodagi, ya'ni ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordamni (ijtimoiy himoya mexanizmi sifatidagi) nazarda tutuvchi XMT tomonidan asoslab berilgan xususiyatlarni inobatga oladigan bo'lsak, ijtimoiy himoya tarkibini aniqlashda bu anchagina keng ko'lam kasb etadi". XMT mutaxassislari tor doiradagi ijtimoiy himoya qatoriga ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy yordam choralari kiritadilar. Ayni damda ijtimoiy himoyaning bu ikki turi o'rtasida aniq farq kuzatilmaydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy adabiyotlar tahlili "ijtimoiy himoya" kategoriyasini "xavf-xatar omillari" kabi ta'riflar bilan to'ldirishga moyillik mavjudligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan yondashganda, "xodimlarning ijtimoiy himoyasi – bu mehnat hissasi, iqtisodiy mustaqillik va tadbirkorlik evaziga shaxsiy va ijtimoiy farovonlikni ta'minlovchi, ijtimoiy xavf-xatar omillarini yumshatuvchi ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy kafolatlar tizimidir"[7]. Ta'kidlash joizki, ijtimoiy himoya ijtimoiy xavf-xatarni keltirib chiqaradigan sabablarni aniqlash, ularga ta'sir o'tkazish imkoniyatlarini baholash, iqtisodiy rivojlanishning mazkur bosqichida o'rinni bo'lgan xavf-xatar darajasidagi ijtimoiy kafolatlar tizimini shakllantirish va tadbir etishga xizmat qiladi.

Amaldagi qonunchilikda "ijtimoiy himoya" tushunchasi nisbatan tor ma'noda ishlatilib, u turmush darajasi sohasida insonning huquq va kafolatlarini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosatni anglatadi.

Shu bilan birga, xalqaro amaliyotga murojaat etadigan bo'lsak, aholini ijtimoiy himoyalash konsepsiyasi mehnat staji, sug'urta badallari miqdoridan qat'iy nazar, murakkab hayotiy vaziyatga tushib qolgan har qanday fuqaroga davlat

tomonidan (yoki uning nazorati ostida) ta'minlanadigan minimal kafolatlarning qonunchilik yo'li bilan mustahkamlab qo'yilgan bo'ladi. Demak, aholining ijtimoiy himoyasi – bu davlat tomonidan munosib turmushni, ya'ni jamiyat rivojining zamonaviy bosqichidagi standartlarga mos moddiy ta'minotni va insonning erkin rivojlanishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan kafolatlanadigan va amalga oshiriladigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar majmuasidir.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, davlatimizda aholini ijtimoiy himoya qilish bo'yicha islohotlarning samarali

olib borilayotganligi Respublikamizda istiqomat qilayotgan barcha aholining farovon hayot kechirishi uchun bir qancha qulay shart-sharoitlar yaratilib kelinmoqda. Aholining har bir a'zosini turmush sharoitlarini oshirish, bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, salomatligini mustahkamlash, ishchi kuchi sifatida ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish salohiyatini yuksaltirish davlatimizning ijtimoiy siyosatini ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Shu ma'noda, aholi muhofazasini ta'minlashdagi birinchi va asosiy vazifa ham insonni kamol toptirish, uning oila va jamiyatdagi o'rni hamda nufuzini ko'tarishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.T.: "O'zbekiston", 2017-yil, 10-b.
2. To'uchiyeva S., Norbekov A.Sh. Ijtimoiy siyosat – O'quv qo'llanma– Tashkent, 2010. 19-b.
3. Аверин А.Н. Государственная система социальной защиты населения. – М: РАГС, 2007. – С.14.
4. Римашевская Н.М. Социальная защита населения. – М.: РИЦ ИСЭП РАН, 2005. – С.5.
5. Шевелева О.Б., Михайлов В.В. Направления системного совершенствования социальной защиты населения в регионе. – Кемерово: КузГТУ, 2004.- С.19.
6. Кукушина В.С. Социальная защита населения: опыт организационно-административной работы. – Москва, 2007. – С. 4-5.
7. Дулясова М.В., Ханнанова Т.Р. Социальная защита работника: жизнь, здоровья, деловая репутация. – М.: Экономика, 2008. – С. 17.

УДК: 371.1:37.014 (575.1)

Eldor XUDOYBERDIYEV,

A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti maqsadli tayanch doktoranti

E-mail: xudoyberdiyeveldor1234@gmail.com

P.f.d. (PhD), dotsent G.Fayzullayeva taqrizi ostida

PROBLEMS AND PROSPECTS OF STRATEGIC MANAGEMENT OF EDUCATION IN SCHOOLS

Annotation

Concept and strategy, efficiency, quality of education, education system, education management concepts are clarified in this article. The significance of the concept in defining the strategy, the strategic planning of the quality of education in schools, and the important factors affecting its implementation were considered. Also, today's problems of strategic management are identified, recommendations are made to eliminate them, and its prospects are discussed.

Key words: Concept, strategy, effectiveness, need, educational management, quality of education, educational system, school leader, strategic assessment, strategic planning, strategic action, strategic result, human resources.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ В ШКОЛАХ

Аннотация

В статье разъясняются такие термины как концепция и стратегия, эффективность, качество образования, система образования, концепции управления образованием. Обсуждено значение концепции в определении стратегии, стратегическом планировании качества образования в школах и важных факторах, влияющих на ее реализацию. Также выявляются современные проблемы стратегического управления, даются рекомендации по их устранению, обсуждаются его перспективы.

Ключевые слова: Концепция, стратегия, эффективность, потребность, образовательный менеджмент, качество образования, образовательная система, руководитель школы, стратегическая оценка, стратегическое планирование, стратегическое действие, стратегический результат, человеческие ресурсы.

MAKTABLARDA TA'LIMNI STRATEGIK BOSHQARISHNING MUAMMO VA ISTIQBOLLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada konsepsiya va strategiya, samaradorlik, ta'lim sifati, ta'lim tizimi, ta'limni boshqarish tushunchalariga aniqlik kiritilgan. Strategiyaning belgilanishida konsepsiyaning ahamiyati, maktablarda ta'lim sifatini strategik rejalashtirish va uni amalga oshirishga ta'sir etuvchi muhim omillar xususida mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, strategik boshqarishning bugungi kundagi muammolari aniqlashtirilgan, ularni bartaraf etish bo'yicha tavsiyalar berilgan, uning istiqbollari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Konsepsiya, strategiya, samaradorlik, ehtiyoj, ta'limni boshqarish, ta'lim sifati, ta'lim tizimi, maktab rahbari, strategik baholash, strategik rejalashtirish, strategik harakat, strategik natija, inson resurslari.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimini, shu jumladan, maktab ta'limini rivojlantirishga oid islohatlar amalga oshirilmoqda va islohatlar negizida 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi[1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida"gi Farmoni[2], "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi"[3], "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur"[4] kabi bir qancha huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ushbu va shu kabi hujjatlarda davlatning maktab ta'limi siyosati hamda strategiyasi belgilangan. Respublikadagi har bir maktab shu asosida o'z strategiyasini ishlab chiqishi va amalga oshirishi bugunning dolzarb masalasidir. Biz diqqatimizni qaratmoqchi bo'lgan asosiy muammo ham xuddi shu joyda ko'zga tashlanadi. Kuzatishlarimiz natijasida shu xulosaga keldikki, maktablarning ko'pchiligida o'zlarining ta'limni boshqarish strategiyasi mavjud emas. Ushbu holatning sabablarini o'rgananimizda maktablar darajasida ta'limni strategiya asosida boshqarish an'anaga aylanmaganligi, shuningdek, strategiyani ishlab chiqish va uni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish zarur ekanligi ma'lum bo'ldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda insoniyat o'zining moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda ta'limning naqadar muhim ekanligini yanada chuqurroq anglab yetdi. Davlat va jamiyatlar dunyodagi o'z o'rnini inson resurslarisiz saqlab qolish yoki mustahkamlash mumkin emasligini tushungan holda ta'lim sifatini oshirishga va ko'proq samaradorlikka erishishga katta e'tibor qaratishmoqda.

Bizga ma'lumki, inson manfaatsiz, ya'ni biror narsaga ehtiyoji bo'lmasa harakat qilmaydi. Shu o'rinda ehtiyoj – bu insonning biron-bir kamchilikni fiziologik va psixologik his qilishi va motivatsion yo'nalishlarini belgilab berishi hisoblanadi [5]. Demak, insonni biror bir faoliyatga undovchi motivatsiya bu ehtiyojdir. Insonlarning mehnat bozori talablariga mos kadr va o'zligini anglagan shaxs bo'lishga intilishi sifatli ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqarmoqda. Bu ehtiyojni boshqaruvdagi samaradorlik orqali amalga oshirish mumkin.

Sh.Qurbonov va E.Seytxalilovning ta'kidlashicha, samaradorlik haqida gapirganda unumdorlik tushunchasini ham yodda tutish zarur. Har qanday faoliyat ozmi-ko'pmi unumli bo'ladi. Unumdorlik – bu qandaydir vaqt ichida olingan natijalarning foydaliligi va u bilan bog'liq xarajatlar o'rtasidagi nisbatni ko'rsatuvchi faoliyat xususiyati demakdir. Boshqaruv sifatini baholashda mavjud sharoitlardan (modiy-texnik baza, infratuzilma va h.) unumli foydalanishni inobatga

olish kerakligi ta'kidlanadi. Ya'ni boshqaruv imkoniyatlardan to'liq foydalanishni ta'minlashi kerak [5]. Xullas, boshqaruv samaradorligi deb mavjud sharoit va imkoniyatlardan maksimal foydalanishni tushunish maqsadga muvofiq. Bizningcha, ta'lim sifatini boshqarishda samaradorlikka erishishning eng maqbul yo'li har tomonlama puxta ishlab chiqilgan strategiyadir.

R.X.Djurayev va S.T.Turg'unovlarning ta'kidlashicha, "Strategiya (strategos) grekcha so'z bo'lib, "general san'ati" degan ma'noni anglatadi. ...Strategiya bugungi kunda biror bir faoliyatga rahbarlik qilish, korxonalar yoki muassasalar faoliyatini boshqarishda istiqbolni oldindan aniqlash va faoliyatni oldindan rejalashtirish, bajariladigan vazifalarning yo'nalishini aniqlash, shuningdek, maqsadga erishishda natijalarni oldindan aniqlash va nazorat qilish yo'nalishida keng qo'llanmoqda" [6]. Handiyning fikriga ko'ra, biz oldindan aytib bo'lmaydigan dunyoga duch kelamiz, unda yagona ishonch noaniqlikdir [7]. Bunday muhit rejalashtirishga yondashuvni talab qiladi, u o'zgarimas, tashqaridan qo'yilgan maqsadlar to'plamiga emas, balki

Maktab ta'limida strategik boshqaruvni amalga oshirish bilan bog'liq muammolar

№	Umumiy muammolar	Maktab rahbarining boshqaruv kompetentligi bilan bog'liq muammolar	Strategiyani ishlab chiqish va uni amalga oshirish nazariyasi bilan bog'liq muammolar
	Asosiy va eng muhim maqsadni aniqlay olmaslik	Maqsad qo'ya olish ko'nikmasining yetishmasligi	Maqsadni aniqlash metod va mezonlarining tizimlashtirilmaganligi, ularni takomillashtirish zarurati
	Maktabning joriy holatini baholay olmaslik	Holatni tahlil qilish va mavjud muammolarni aniqlash ko'nikmasining yetishmasligi	Holatni baholash hamda tahlil qilish usul va metodlaridan foydalanish mezonlarining eskirganligi
	Strategik reja tuza olmaslik	Strategik rejalashtirish kompetentligiga ega emaslik	Strategik rejalashtirish tamoyillarini aniq va puxta zamonaviy xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish zarurligi
	Strategik faoliyatni to'g'ri yo'lga qo'ya olmaslik	Strategik faoliyat algoritmi (ket-ketligi)ni to'g'ri tuza olmaslik	Strategik faoliyat algoritmi (ket-ketligi)ni aniqlashtirish va mavjud tamoyillarning xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish zarurligi
	Natijani o'lchay olmaslik	Eskicha shakldagi nazorat usullaridan foydalanish	Samaradorlikni o'lchash tamoyillari eng aniq va zamonaviy mezonlar asosida takomillashtirish kerakligi (masalan: KPI)
	Inson resurslaridan oqilona foydalana olmaslik	Liderlik ko'nikmalarining yetishmasligi	Inson resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha zamonaviy tavsifa va mezonlar milliy xususiyatlar asosida takomillashtirilmaganligi

1-jadval

Ushbu muammolarni ta'lim boshqaruvini yangilash orqali hal qilish mumkin. "Ta'limni boshqarish – bunda guruh, inson va moddiy resurslarni birlashtirib, ta'lim tizimini amalga oshirish uchun tuzilmalarni nazorat qilish, rejalashtirish, strategiya qilish va amalga oshirish" [10],[11]. "Ta'lim – bu bilim, ko'nikma, qadriyatlar, e'tiqodlar, odatlar va munosabatlarni o'rganish tajribasi bilan jihozlashdir. Ta'lim tizimi esa davlat vazirliklari, kasaba uyushmalari, nizomlar, idoralar va maktablar kabi ta'lim muassasalaridagi mutaxassislarining ekotizimidir" [12],[13].

Tahlil va natijalar. Ta'limni boshqarish strategiyasi samarali ishlashi uchun ushbu strategiyani faqat maktab direktori emas, balki butun maktab jamoasi hamkorlikda ishlab chiqishi zarur. Aks holda jamoa bu strategiyani o'ziniki deb hisoblamaydi va belgilangan vazifalarni sitqildan bajarmaydi. Shuningdek, strategiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida strategik rejalashtirish muhim ahamiyatga ega. "Strategik rejalashtirish ta'lim muassasasining maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalarni belgilash, mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun boshqaruv funksiyalari, metodlari hamda maqsadlarini aniqlash va amalga oshirish yuzasidan strategik rejalalar ishlab chiqish..." [6;120]. "Strategik rejalashtirishda biz belgilamoqchi bo'lgan kelajak, avvalambor, manfaaddor ta'lim hamkorlarining turli tarmoqlari kelishuvi orqali belgilanishi kerak. Keyinchalik, bunday kelajakni rejalashtirish uchun o'quv tizimi ishlab chiqilishi mumkin. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, tegishli ta'lim tizimi va siyosatining tasviri bu bosqichda ta'minlanishi kerak, so'ngra ketma-ket texnik tahlil va o'zgartirish orqali kelishuvga erishiladi, chunki har qanday ta'limdagi eng muhim strategik boshqaruv muvaffaqiyatining asosiy omili insondir" [14;2]. Shunday ekan, inson resurslarini boshqarishga jiddiy e'tibor qaratilayotgan davlat va jamiyatlar konsepsiyasi ta'lim muassasalarida, jumladan, maktablarda ta'limni boshqarish strategiyasini belgilab beradi.

"Global transformatsiya – Rossiya loyihasi" da konsepsiya (lotincha "conceptio" – "tushunish tizimi" bo'lib):

muzokaralar olib borilgan va umumiy qadriyatlardan kelib chiqadigan qisqa muddatli bir qator maqsadlar bo'yicha kelishuvga erishishga asoslanishi mumkin [8]. "Rejalashtirishga bunday yondashuv muvaffaqiyatli bo'lishi uchun maktab ichida asosiy qadriyatlar va umumiy qabul qilinadigan vositalar to'g'risida kelishuvga ega bo'lish kerak, ular an'anaviy ierarxik boshqaruv modeliga asoslanmagan, qoidaga bog'liq bo'lmagan moslashuvchan hamda bir-biridan ajratilish xususiyatiga ega fuksiyalarni o'z ichiga qamrab olishiga urg'u berish muhim" [9]. Chunki dunyodagi globallashtirish sharoitida ijtimoiy va iqtisodiy tendensiyalarning tez o'zgarishi insonlarning ehtiyojlari o'zgarib turishiga sabab bo'lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Izlanishlar jarayonida tadqiqot subyekti bo'lgan maktab rahbarlari bilan o'tkazilgan suhbatlar, savol-javoblar, olingan so'rovnomalarning natijalari, ularning faoliyatini kuzatishdan olingan xulosalardan maktab ta'limida strategik boshqaruvni amalga oshirish bilan bog'liq bir qancha muammolarning mavjudligi aniq bo'ldi. Ular quyidagilar:

o'zaro bog'langan va yagona tizimni tashkil etuvchi biror narsaga qarashlar majmui; har qanday hodisani tushunish, izohlashning ma'lum bir usuli; ularni yoritishda asosiy nuqtai nazar, yetakchi g'oya; hodisalarga – dunyoda, tabiatda, jamiyatda qarashlar tizimi; yetakchi g'oya, konstruktiv tamoyil - ilmiy, badiiy, texnik, siyosiy va boshqa faoliyat turlarida muammoni hal qilish usullari tizimi; har qanday hodisani tushunish, farqlash va izohlash, faqat unga xos bo'lgan mulohazalar va xulosalarni yaratish usuli" [15] ekanligi ta'kidlangan bo'lsa, V.S.Styopina tomonidan 4 jildda tahrirlangan "Yangi falsafiy entsiklopediya"da "...talqinlar to'qnashuvi jarayonida ma'nolarni tushunish va anglash harakatini yoki ularning natijasini turli tushunchalar bilan ifodalash..." [16] deb izoh berilgan. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasining birinchi jildida "Konsepsiya (lot. "conceptio" – majmua, tizim) – 1) biror sohaga oid qarashlar, tamoyillar tizimi, fakt va hodisalarni tushunish, anglash va izohlashning muayyan usuli, asosiy nuqtai nazar..." [17] sifatida ta'riflangan. Ushbu ta'riflar asosida ta'lim menejmenti nuqtai nazaridan yondashib, ta'lim konsepsiyasini ta'lim sifati va muhitini yaxshilash uchun xizmat qiladigan barcha omillar, nazariyalar, g'oyalar, davlat hamda jamiyat ehtiyojlari majmuasi bo'lib, davlatning ta'lim siyotini amalga oshiruvchi va boshqaruv strategiasini belgilab beruvchi yetakchi g'oya deb tushunishimiz mumkin.

Konsepsiya va strategiyaning o'zaro mosligi ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini inobatga olishimiz zarur. Ta'lim sifati – bu ta'lim jarayonining jamiyatdagi holati va natijadorligini, uning shaxsning fuqarolik, turmush va kasb sohalardagi bilimdonligini rivojlantirishda jamiyat (turli ijtimoiy guruhlar) ehtiyojlari va kutgan natijalariga muvofiqligini belgilovchi ijtimoiy kategoriya demakdir. [5;102]

Sifat o'z-o'zidan taminlanib qolmaydi. Sifatga erishish uchun, avvalo, uni rejalashtirish kerak. "Strategik rejalashtirishning yetakchi maqsadlari ta'lim muassasasini rivojlantirishning muayyan vaqt oralig'iga mo'ljallangan umumiy dasturini ishlab chiqish bilangina emas, balki ushbu

ta'lim muassasasi ko'rsatadigan ta'lim xizmatlarining eng muhim yo'nalishlarini, shuningdek, bu yo'nalishning iste'molchilar ehtiyojiga nechog'li mosligini tushunib olish va ularni qayta ko'rib chiqish bilan belgilanadi" [5;112].

Tanya Sammut-Bonnuchi strategik harakatlarni amalga oshirishda to'rtta bosqichni sanab o'tadi: strategik baholash, strategik faoliyatni rejalashtirish, strategik faoliyatni amalga oshirish, strategik faoliyat natijalari. [18;2-5].

Les Bell ham Bonnuchi kabi strategik rajlashtirishda holatni baholab olish muhim ekanligini ta'kidlaydi. Ammo u muhim bir jihatga e'tibor qaratadi, ya'ni holatlarni baholash va taqqoslash jarayonida maktab ko'rsatgichlarini maktablararo bir-biri bilan taqqoslashdan ko'ra maktab ichidagi farqlarga ko'proq e'tibor berish kerakligiga urg'u beradi [9].

Ayrim tadqiqotlarda esa strategik boshqaruv xavfli boshqaruv ekanligiga e'tibor qaratilgan [19]. Albatta, maktablardagi ta'limni boshqarish strategiyasi sifat samaradorligiga xizmat qilishi zarur. Strategik boshqaruvning xavfli boshqaruv ekanligi haqidagi xulosa strategiyani belgilashda noto'g'ri tahlil va baholash, rejaning aniq va puxta tuzmaslik natijasida yuzaga kelgan salbiy oqibatlardan kelib chiqqan. Yana bir xavfli jihat shundaki, strategiyani faqat rahbarlar ishlab chiqib, qolgan jamoa a'zolari ishtirok etmasa va uni o'zini deb his qilmasa ham strategiya amalga oshmay qolishi mumkin. Chunki jamoa o'zini deb bilmagan strategiyani amalga oshirish uchun o'zida mas'uliyat sezmaydi hamda samaradorlikka erishilmaydi.

Mohd Faizning tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilar maktabda strategik boshqaruv va strategik rejalashtirishning ahamiyatini tushunishmaydi. Shuningdek, strategik boshqaruv o'qituvchilardan doimiy shaxsiy va kasbiy rivojlanishni talab qilidi hamda jiddiy mas'uliyat bilan ishlashni taqozo etadi [20]. Ushbu tadqiqot natijalari kuzatuvlarimiz asosida chiqargan xulosalarimizga mos keladi

va maktab rahbarlari hamda jamoasi uchun ta'limni boshqarish strategiyasini belgilashda qulay, tushunarli, aniqlikka asoslangan mexanizm zarur ekanligini yana bir bor tasdiqlamoqda.

Xulosa va takliflar. Ta'limdagi islohatlarning natijasi yuzaga chiqishi uchun uzoq vaqt talab etiladi. Strategik boshqaruv ham uzoq muddatga mo'ljallangan innovatsiyalarni joriy qilishni nazarda tutadi. Bunda asosiy maqsadga kichik maqsadlarni bo'ysundirish hamda kichik maqsadlarga boshqichma-bosqich avvaldan belgilangan muddat ichida erishish orqali asosiy maqsad amalga oshiriladi. Shu bois maktab ta'limni boshqarish strategiyasini mavjud tamoyillarni tizimlashtirish va zamonaviy xorijiy tajribalar asosida milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda takomillashtirish zarur. Buning uchun, avvalo, quyidagi muammolarni hal qilish kerak bo'ladi:

1. Maktabning asosiy maqsadini aniqlash metod va mezonlarini tizimlashtirish hamda ularni takomillashtirish.
 2. Maktabning joriy holatini baholash hamda tahlil qilish usul va metodlaridan foydalanish mezonlarini takomillashtirish.
 3. Strategik rejalashtirish tamoyillarini aniq va puxta zamonaviy xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish.
 4. Strategik faoliyat algoritmi (ket-ketligi)ni aniqlashtirish va mavjud tamoyillarni xorijiy tajribalar asosida takomillashtirish.
 5. Samaradorlikni o'lchash tamoyillarini eng aniq va zamonaviy mezonlar asosida takomillashtirish, jumladan, KPI tizimini maktab boshqaruvida joriy etish.
 6. Inson resurklaridan oqilona foydalanish bo'yicha zamonaviy tavsiya va mezonlarni milliy xususiyatlar asosida takomillashtirish.
- Ushbu muammolar ustida ilmiy izlanishlarni keyingi tadqiqot ishlarimizda davom ettirishni maqsad qilganmiz.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son qarori bilan tasdiqlangan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi", T.: 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2020-yil 6-noyabrda PF-6108-son Farmoni, T.: 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-aprelda PF-5712-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi", T.: 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PF-134-son farmoni bilan tasdiqlangan "2022-2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dastur", T.: 2022.
5. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Таълим сифатини бошқариш. Т.: "Турон-Иқбол": 2006. – 92, 101-102, 112-6.
6. Джурфев Р.Х., Тургунов С.Т. Таълим менежменти. Тошкент; "Ворис-Нашриёт", 2006, 119, 120-6.
7. Handy C. The Empty Raincoat; Making sense of the future, London, Arrow Business Books. 1995.
8. Bell L. (1999), Back to the Future, the development of education policy in England., The Journal of Educational Administration, vol. 37, nos. 3 & 4, pp.200. 228.- p.13.
9. Bell L. (2002), Strategic Planning and School Management: full of sound and fury, signifying nothing?, The Journal of Educational Administration, p.10,12. DOI:10.1108/09578230210440276
10. "Master of Arts (Educational Management) National Institute of Education (NIE), Singapore". www.nie.edu.sg. Retrieved 2018-10-18.
11. Connolly Michael; James, Chris; Fertig, Michael (2017-12-20). "The difference between educational management and educational leadership and the importance of educational responsibility". *Educational Management Administration & Leadership*. 47 (4): Pp. 504–519. doi:10.1177/1741143217745880. ISSN 1741-1432. S2CID 148809630.
12. "Educational Administration". www.rand.org. Retrieved 2018-11-09.
13. "What Is Educational Management?". Retrieved 2018-10-17.
14. Mohd Faiz Mohd Yaakob, Akhmad Habibi, Muhammad Rushdy Musa, Roskifzan Othman (2019), Strategic management and strategic planning in school: Is it worth for teachers?, *Academy of Strategic Management Journal* · January 2019, pp 2.
15. Глобальная трансформация - Русский проект. Internal Predictor USSR. - 42 с. ISBN 9785906265012. Архивная копия от 23 июля 2016 на Wayback Machine.
16. Новая философская энциклопедия: В 4 тт. М.: Мысль. Под редакцией Стёпина В.С..2001-у.
17. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Birinchi jild. T.: 2000-y.
18. Sammut-Bonnici T. Strategik menejment. Wiley Encyclopedia of Management - Vol 6 International Management, 2015. Pp.2-5 DOI: 10.1002/9781118785317.weom060194).
19. Yureva O.Y., Yureva O.V., & Burganova L.A. (2016). Strategic management in higher education system: Methodological approaches. *Academy of Strategic Management Journal*, 15(2).
20. Yaakob M.F.M., Habibi A., Musa M.R., Othman R. Strategic management and strategic planning in school: is it worth for teachers? Article in *Academy of Strategic Management Journal*. January 2019.

G'afur XO'JAMKELDIYEV,
*O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya
va sport universiteti katta o'qituvchisi, p.f.b.f.d. (PhD)*
E-mail: gafur.xujamkeldiyev@mail.ru
Tel: 90 176 1045

O'zDJTSU v.b.professori, p.f.d. (DSc) Olimov M.S. taqrizi asosida

MODERN MEANS OF RESTORATION OF ATHLETES' BODY

Annotation

In this article, the analysis of scientific materials of recent years on the problem of restoring the performance of athletes, which is a priority for the integration of various fields of scientific and sports knowledge in a single scientific-technological world, has been carried out. The idea of consistent implementation of the individual strategy and tactics of sports training, effective actualization of the athlete's potential, determination of training load norms and correction of pedagogical errors in the restoration of his activity is defended.

Key words: Educational process, loading, fatigue, recovery, training, tools, complexity, functional state, individual approach, training, adaptation.

СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА ВОССТАНОВЛЕНИЯ ОРГАНИЗМА СПОРТСМЕНОВ

Аннотация

В данной статье проведен анализ научных материалов последних лет по проблеме восстановления работоспособности спортсменов, являющейся приоритетной для интеграции различных областей научных и спортивных знаний в единый научно-технологический мир. Вне. Защищается идея последовательной реализации индивидуальной стратегии и тактики спортивной подготовки, эффективной актуализации потенциала спортсмена, определения норм тренировочной нагрузки и коррекции педагогических ошибок при восстановлении его деятельности.

Ключевые слова: Учебный процесс, нагрузка, утомление, восстановление, тренировка, средства, сложность, функциональное состояние, индивидуальный подход, тренировка, адаптация.

SPORTCHILAR ORGANIZMINI TIKLASHNING ZAMONAVIY VOSITALARI

Аннотасија

Ushbu maolada ilmiy va sport bilimlarining turli sohalarini yagona ilmiy-texnologik dunyoda integratsiyalash bo'yicha ustuvor bo'lgan sportchilarning ish faoliyatini tiklash muammosi bo'yicha so'nggi yillardagi ilmiy materiallar tahlili amalga oshirilgan. Sport mashg'ulotining individual strategiyasi va taktikasini izchil amalga oshirish, sportchining potensial imkoniyatlarini samarali aktuallashtirish va mashg'ulot yuklamalari me'yorlarini aniqlash va uning faoliyatini tiklashdagi pedagogik xatolarni tuzatishga e'tibor qaratish g'oyasi himoya qilingan.

Kalit so'zlar: Tarbiya jarayoni, yuklama, charchoq, tiklash, mashg'ulot, vositalari, murakkabligi, funktsional holati, individual yondashuv, mashg'ulot, moslashish.

Kirish. Sportchilar tayyorlashning zamonaviy tizimining yuqori darajasi jismoniy va ruhiy zo'riqishni yanada oshirishni o'z ichiga oladi. Bu esa o'z navbatida charchash darajasini oshiradi. Musobaqa faoliyati jarayonida yuzaga keladigan charchoqni bartaraf etish qobiliyati ko'p jihatdan yuqori sport natijalariga yerishishni belgilaydi. Sportchilarga beriladigan yuklamalar mashg'ulot jarayonini optimallashtirish sharoitida, shuningdek musobaqalarga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish vaqtida o'z faoliyatini tiklash vositalarini jadalligini talab etadi. Shuning uchun sportchi organizmining charchoqni rivojlantirish va tiklanish vositalarini qo'llay bilish nazariy va amaliy ahamiyatga ega [6].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sportdagi natijalarning yaxshilanishi sportchilarni tayyorlashda mashg'ulot jarayonini boshqarishning ilmiy asoslangan vositalarini joriy etish va sportchilar organizmini tiklashni taqozo etadi. Birinchi holatda yil davomida sezilarli hajm va shiddat bilan yuklamalarni qo'llash, tayyorgarlik va asosiy musobaqalarda ishtirok etishni oshirish haqida gapiramiz. Ikkinchidan sezilarli darajada yuqori darajadagi mashg'ulot va musobaqa yuklamalarga bardoshli bo'lish, asosiy tana

tizimlari qobiliyatini oshirish orqali sport faoliyatini yaxshilash, shuningdek, jarohati va sportchilar kasalliklarni kamaytirish mashg'ulot tizimiga tiklovchi vositalar majmuasini keng joriy etish lozim [3]. Shunday qilib, sportchilarni tayyorlashda zamonaviy vosita va usullarni hisobga olmaganda, endi xalqaro maydonda yuqori natijalarga erishib bo'lmaydi. Bu yesa mashg'ulot yuklamalarining hajmi va davomiyligini oshirmasdan mashg'ulot jarayonlarini jadallashtirishning yanada samarali yo'llarini izlab topishni taqozo etadi. Muhimi, bu holatda yuqori malakali sportchilar organizmini tiklashning optimal vositalarini tanlash muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, aytish mumkinki, sohaga oid adabiyotlarda yuqori malakali sportchilarda tiklanish jarayonini jadallashtirish muammolari yechimi hali ham dolzarb muammolardan sanaladi.

Ishning maqsadi yuqori malakali sportchilarda tiklanish jarayonini tezlashishini o'rganishdan iborat.

Ishning vazifalari: 1. Organizmni charchash va tiklanish jarayonlari holatining asosini nazariy jihatdan aniqlash hamda ish faoliyatini tiklash va takomillashtirish usullari va vositalarini ko'rib chiqish.

2. Sportchilarning individual xususiyatlarining namoyon bo'lishida organizmning tiklanish jarayonini tahlil qilish.

3. Tiklanish davrida mashg'ulot jarayonida oddiydan-murakkablikka tamoyilining qo'llanilishini tahlil qilish.

Tadqiqot metodologiyasi. Organizmning tez tiklanish jarayonlarining tezligi uch guruh omillari bilan chambarchas bog'liq: - mashg'ulot yuklamalarining xususiyatlari (maqsadi, hajmi, shiddati, davomiyligi, asab va emotsional zo'riqish va boshqalar.); - sportchining holati (jinsi, yoshi, tayyorgarlik darajasi, individual xususiyatlari va boshqalar.); - atrof muhitning ekologik omillari. Qayta tiklanish davrining bosqichlari mashg'ulotdan keyin tiklanish davrida uch bosqich mavjud:

- birinchidan: ish natijasida charchash yuzaga keladi, shiddati pasayadi, so'ngra asta-sekin oldindan ish holatiga qaytadi; - ikkinchidan: mashqni bajarish darajasidan yuqori qiymatlarga oshishda davom etadi. (Superkompensatsiya ta'siri sodir bo'ladi); - uchinchidan: bir muncha vaqt o'tgach, superkompensatsiya holatining erishilgan darajasi mashg'ulot oldidan dastlabki darajaga qaytadi [1, 6]. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ilmiy tadqiqotlar tiklanish jarayonlarini takomillashtirish mumkinligini belgilab berdi. Mashg'ulot yuklamalaridan so'ng ish qobiliyatini tiklash tezligi insonning tayyorgarlik darajasini baholashning asosiy mezonlaridan biridir. Yuqori malakali sportchilar oddiy odamlardan nafaqat yuqori jismoniy ko'rsatkichlari bilan, balki tez tuzalishi bilan ham farq qiladi.

Zamonaviy sport amaliyotida sog'lomlashtirish vositalaridan quyidagi asosiy yo'nalishlarda foydalanish lozim: 1. Musobaqa davrida tiklanish jarayonlariga nafaqat sportchilarning mashg'ulotdandan keyin, balki ularni o'tkazish vaqtida yoki musobaqa boshlanishidan oldin ham maqsadli ta'sir ko'rsatish uchun. 2. Mashg'ulot jarayonining turli shakllarida bevosita sportchilarning funksional imkoniyatlari darajasini oshirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish va texnik-taktik mahoratlarini oshirish. Mashg'ulot jarayonida tiklash tadbirlarini uchta shartli darajada rejalashtirish lozim: - asosiy; - tezkor; - joriy. Asosiy darajani tiklash tadbirlari alohida mikrosiklning umumiy yuklamasi natijasida sportchilar organizmning funksional holatini me'yorlashtirishga, shuningdek, bir qator mashg'ulot yuklamalarining umumiy ta'siridan charchash jarayonlarini me'yorlashtirishga qaratilgan. Sportchilarning funksional holatini tezkor tiklash ushbu mashg'ulotdagi charchashni rivojlantirish va kompensatsiyalash namunalari hisobga olgan holda, har bir mashg'ulot jarayonida amalga oshirilishi lozim. Joriy tiklanish keyingi mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish uchun alohida yuklamalar vaqtida yoki undan keyin sportchilarning optimal funksional holatini ta'minlashga qaratilgan [3]. Qayta tiklash chora-tadbirlari samaradorligini oshirish uchun ko'plab mutaxassislar turli xil qayta tiklash vositalarini birgalikda qo'llashni tavsiya etadilar. Sportchilarni tiklashning zamonaviy tizimida quyidagilar mavjud: pedagogik, gigiyenik, tibbiy – biologik va psixologik vositalar.

Tahlil va natijalar. Pedagogik tiklanish vositalarini qo'llashning asosiy yo'nalishlari. Tayyorgarlik bosqichi, mashg'ulot va musobaqalar, sportchilarning jinsi va yoshi, ularning funksional holati, mashg'ulot va musobaqa faoliyatining xususiyatlari, tabiiy va ekologik sharoitlarini hisobga olgan holda mashg'ulot jarayonini oqilona rejalashtirish.

- Makro -, mezo - va mikrosikllarda mashg'ulotlarni optimal tashkil etish va rejalashtirish, mashg'ulot yuklamalarining har xil turlari, yo'nalishi va xarakteri hamda ularning dinamik rivojlanishini ratsional nisbatini ta'minlash.

- Mashg'ulot jarayonida umumiy va maxsus mashg'ulot vositalarining to'g'ri va ketma-ketligini uyg'unligi.

- Og'ir yuklamali mashg'ulot va musobaqalardan so'ng zarur tiklanish sikllari bilan mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining mosligi.

- Mashg'ulot jarayonida turli mikrosikllarning rejalashtirish: mikrosikllar va mashg'ulotdan mohirona foydalangan holda qayta tayyorlash, rivojlantirish, sog'lomlashtirish.

- Sport ko'rsatkichlarini yaxshilash va tiklanish jarayonlarini jadallashtirish maqsadida mashg'ulotlarni tog' sharoitida tizimli qo'llash.

- Mashg'ulot yuklamalarining zaruriy o'zgaruvchanligi, passiv va faol dam olish davrlari, samarali tiklovchi vosita va usullardan foydalangan holda mikrosikllarda mashg'ulotlarni optimal rejalashtirish.

- Tiklanish vositalaridan keng foydalanish, jismoniy mashqlarning boshqa turlariga o'tish va qulay ekologik omillardan foydalanish bilan faol dam olish bilan musobaqa oldi yoki musobaqa davridan keyin maxsus tiklanish sikllaridan foydalanish.

- Tizimli pedagogik, tibbiy nazorat va funksional holati bo'yicha o'z-o'zini nazorat qilish, mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining tolerantligi va ushbu ma'lumotlarni hisobga olgan holda sportchilarning mashg'ulot jarayonini rejalashtirish.

- Tiklanish jarayonlarini muhim pedagogik vositasi mashg'ulotni to'g'ri tuzishdir. Shu bilan birga quyidagi asosiy qoidalarga rioya qilish lozim:

- mashg'ulotdan oldin to'liq chigal yozdi mashqlarini bajarish;

- bir mashg'ulotda yuklamalar oralig'ida faol dam olish mashqlarini bajarish;

- passiv dam olishni optimal holatda to'liq yengillik holatida qo'llash;

- mashg'ulot yuklamalari orasidagi oraliqlarda va mashg'ulotlardan keyingi dam olish mashqlarini bajarish;

- asosiy mashg'ulotlarini keyingi yuqori darajada bajarish uchun ijobiy emotsional ko'rinishini yaratish uchun mashqlar va maxsus vositalardan foydalanish;

- mashg'ulotning yakuniy qismi uchun alohida tanlangan mashqlarni bajarish;

- mashg'ulotdan so'ng tiklanish mashqlari har doim bajariladi.

Gigiyenik tiklash vositalari - mikrosiklning optimal ijtimoiy va gigiyenik omillari, hayot, sportchining mashg'uloti, - kundalik tartib, - shaxsiy gigiyena, - ratsional ovqatlanish, - mashg'ulot va musobaqalar uchun optimal sharoit, - psixogigiyena, - yomon odatlardan voz kechish, - jarohatlarning oldini olish, - mashg'ulot va organizm tiklanishini yaxshilashning maxsus vositalari, - qiyin sharoitlarda tez moslashish, jarohatlar va kasalliklardan keyin rehabilitatsiya choralaridan foydalanish. Maxsus gigiyena mahsulotlari birinchi navbatda quyidagilarni ta'kidlash kerak: - issiq suv muolajasi, kontrastli dush, turli xil vannalar, tiklovchi suzish; - turli xil sport massaji - umumiy tiklovchi, maxsus tiklovchi, suv massaj, o'z-o'zini massaj; - vanna muolajalarini qabul qilishning turli usullari - bug' hammomi, qisqa muddatli vanna, kontrastli suv bilan vanna; - ultrabinafsha nurlantirish, ayeroionizatsiya va boshqalar. Mahalliy ta'sir qilish vositalari ayrim mushak guruhlarining ustunligi va charchashi bilan ishlatiladi [2].

Tiklanishning tibbiy-biologik vositalari. Tiklanishning tibbiy-biologik vositalari va ish qobiliyatini yaxshilash quyidagi asosiy guruhlarini o'z ichiga oladi: - tiklanishning farmakologik vositalari; - kislorodli terapiya; - issiqlik terapiyasi. Sport tibbiyotidagi farmakologik vositalar quyidagi maqsadlarda qo'llaniladi: - tiklanish jarayonlarini yaxshilash; - og'ir mashg'ulot va musobaqa yuklamalaridan so'ng; - organizmning chidamliligini oshirish; - haddan tashqari yuklamalarni oshirishning oldini olish; - turli kasalliklarni

davolash uchun. Ular tananing ko'plab psixofiziologik funksiyalarini yaxshilashga yordam beradi, immunitetni oshiradi, asab va endokrin tizimini tartibga solishni yaxshilaydi va organizmning fermentativ tizimlarini faollashtiradi. Shuni ta'kidlash kerakki, faqat shifokor bilan maslahatdan so'ng dori-darmonlarni ichish kerak. Ularning sportchilar tomonidan mustaqil ishlatilishi mutlaqo nomaqbuldir. Tiklanish jarayonlarini sportchilar ish faoliyatini yaxshilash maqsadida quyidagi kislorod terapiyasi turlaridan foydalaniladi. Kislorod ularda erigan kislorod bilan vitamin va ozuqaviy ichimliklar. Giperbarik oksigenatsiya - atmosfera bosimidan oshadigan bosim ostida kislorod yoki kislorod aralashmalari bilan nafas olish. Giperbarik oksigenatsiya uchun maxsus bosim kameralari ishlatiladi. Termal muolajalar (parafin, loy va ozokerit, mahalliy vannalar va boshqa muolajalar) mushaklarning charchashini tezda bartaraf etish va ayniqsa sezilarli darajada ortiqcha holatlarda keng qo'llaniladi. Elektroson kortikal jarayonlarga elektr tokini qo'llash orqali tinchlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi va vegetativ funksiyalarni tartibga solishni normallashtiradi. Bu sportchilar muhim charchoq bilan sodir bo'ladigan uyqu kasalliklariga uchragan sportchilar uchun foydalanish tavsiya etiladi. Elektrostimulyatsiya mushaklarning ishlashini yaxshilaydi, tiklanish jarayonlarini tezlashtiradi va sportchilarning tayanch-harakat tizimi jarohatlari va kasalliklaridan keyin reabilitatsiyani yaxshilaydi. Elektrostimulyatsiya paytida elektr impulslarining ta'siri mushak tolalarining qisqarishiga olib keladi. Bu mushaklarning qisqarishini oshiradi, limfa va qon oqimining sharoitlarini yaxshilaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, so'nggi yillarda sportchilarni tayyorlashda turli adaptogenlar - o'simlik va hayvonot dorilaridan keng foydalanilmoqda yoki kimyoviy vositalar bilan sintezlanib, organizmning salbiy ekologik ta'sirlarga chidamliligini oshirmoqda [4].

Psixologik tiklanish vositalari. Psixologik mashg'ulotlar tizimi nafaqat sportchining xatti - harakati va faoliyatiga o'z ta'sirini ko'rsatish vositalarini, shu jumladan psixodiagnostika usullarini ham o'z ichiga oladi: - maxsus qobiliyatlar; - shaxs xususiyatlarini tahlil qilish; - sportchining psixodinamik holati; - hozirgi holatini nazorat qilish; - kichik guruh (jamo)ning ijtimoiy-psixologik tuzilishini o'rganish. Psixologik mashg'ulot - bu murabbiy, psixolog yoki boshqa mutaxassislar yoki mustaqil ta'sirlar (avtoregulyatsiya) tomonidan sportchiga ta'sir qilishdir. Ruhiiy tartibga solish vositalari orasida quyidagilar eng samarali hisoblanadi:

1. Psixologik-pedagogik, so'zning ta'siriga asoslangan: - ishontirish; - taklif qilish; - deaktualashtirish (musobaqachilarning imkoniyatlarini tushintirish); - "ichki ishonch"ni shakllantirish (sportchining mashg'ulotning ma'lum bo'limlarida ustunligiga ishonch hosil qilish); - ratsionalizatorlik (sportchiga oson ko'rinadigan salbiy holatning real mexanizmlarini tushuntirish); - sublimatsiya (sportchining musobaqada mumkin bo'lgan natijalari va muayyan texnik harakatiga o'rgatish bilan almashirilishi

haqidagi fikrlarini o'zgartirish yo'nalishi. 2. Avtogenik, psixomushak, psixoregulyatsion, psixofizik, ideomotor va ruhiy tayyorgarlik ko'rinishidagi relaksatsiya va safarbarlikning murakkab usullari. 3. Instrumental ta'sir vositalari: ritmik musiqa, rangli musiqa, video tasvirlar, tinchlantiruvchi yoki tabiiy qo'ynida sayr qilish. 4. Psixofiziologik ta'siri: massaj, tonik harakatlar, nafas ritmini tartibga solish, sovuq ta'sir qilish, "hislar gimnastikasi" guruhidan vosita va yuz mashqlari" [1, 2, 3]. Sportchilarni tayyorlashda tiklovchi vositalardan foydalanish strategiyasi va taktikasini tiklovchi vositalardan foydalanishning asosiy qoidalari quyidagi asosiy omillarga bog'liq: - sportning xususiyatlari; - mashg'ulotning ushbu bosqichida pedagogik vazifalar; - sportchilarning jinsi, yoshi, sport tajribasi, funktsional holati; - mashg'ulot yuklamalarining yo'nalishi, hajmi va shiddati; - sportchilarning hissiy sohosi va ruhiy charchash holati; - mashg'ulotlar va kundalik hayot sharoitlari; - iqlimiy omillarni o'z ichiga oladi.

Xulosalar. 1. Charchoq va tiklanish jarayonlarining kuzatilishi organizmning jismoniy va sport yuklamalariga doimiy hamda uzoq muddatli moslashishining fiziologik asosidir. Shuning uchun mashg'ulot va musobaqa yuklamalaridan so'ng turli tiklovchi vosita va usullardan foydalanish sportchilar tayyorgarligining ajralmas qismi bo'lib hisoblanadi. Sportchilarni tayyorlashni zamonaviy texnologiyalari orasida sport ko'rsatkichlarini tiklash va takomillashtirishning turli vosita va usullari asosiy o'rinni egallaydi. Har holda tiklanish tadbirlarini tanlash va ishlab chiqish jarayonida ushbu sport turida ishlashni ta'minlovchi asosiy funktsional bog'lanishlarni hisobga olish o'ziga xos jihatlardandir. Shu bilan birga: - bir tomondan, ishlatiladigan vosita tiklash reaksiyalarini ta'minlash va moslashuv mexanizmlarining yetishmasligini oldini olish uchun yetarli bo'lishi kerak. Boshqa tomondan - mashg'ulot samaradorligini, tabiiy tiklanish jarayonlarining tezligiga ta'sirini kamaytirish kerak.

2. Tiklanish vositalari majmualarini ishlab chiqish va ish faoliyatini takomillashtirish jarayonida sportchilarning individual xususiyatlarini, shuningdek, ularning organizmdagi tiklana olish qobiliyatiga genetik jihatdan xosligini doimo hisobga olish zarur. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tiklanish tadbirlari doirasida mashg'ulot yuklamalarini oqilona rejalashtirish uchun har doim alohida mashg'ulotlardan so'ng sportchilar organizmida charchash va tiklanish jarayonlarining rivojlanish xususiyatlari, shuningdek, haftalik mashg'ulot mikrosiklida bir necha xil mashg'ulot yuklamalarining yig'ma ta'siri haqida ma'lumotga ega bo'lish kerak.

3. Tiklovchi farmakologik dori vositalarini har tomonlama qo'llash tamoyili mashg'ulot jarayonining barcha sikllarida: makro -, mezo - va mikrosikllarda hamda mashg'ulot kuni davomida doimiy ravishda amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega. Keyingi tadqiqotlarning istiqboli turli malakaga ega sportchilar uchun reabilitatsiya chora-tadbirlari majmuini qo'llash eng samarali usul ekanligi isbotlandi.

ADABIYOTLAR

1. Ильин Е.П. Психология физического воспитания; Учеб. пос. - СПб.: изд-во РГПУ им. Герцена А.И., 2000. - 486 с.
2. Машарипов Й.Т. Спорт психологияси. Ўқув қўлланма. Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти нашриёти. Т.: 2010. - 143-б.
3. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения: учебник тренера высшей квалификации – М.: Советский спорт, 2005. - 820 с.
4. Сафарова Д.Д. Сейдалиева Л.Д., Султанова Ю.М., Нурбаев Б.Ш., Мусаева У.А., Серебряков В.В., Сагатов Д.А.. Спорт физиологияси. Дарслик. Чирчик, 2018. - 216-б.
5. Сафарова Д.Д. Спорт марфологияси. Дарслик. Тошкент, 2015. - 200-б.
6. Олимов М.С. Ўрта масофага югурувчи спортчи-талабаларни мусобақаларга тайёрлаш услубияти. 13.00.04. Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Т.: 2011. - 160-б.

UDK: 37.013.46

Oygul XUJANIYOZOVA,
Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail:oygul@urdu.uz

P.f.d. U.Mahkamov taqrizi asosida

THE SOCIO-PEDAGOGICAL IMPORTANCE OF ORGANIZING CREATIVE LABOR ACTIVITIES IN STUDENTS BASED ON A CREATIVE APPROACH

Annotation

This article highlights the concept of creativity and its attributes in a broad sense, as well as the interrelated aspects of creativity and intelligence, the foundations of the concept of creativity and the creative thoughts of many scientists on this subject, the stages in the formation of creative thinking, as well as the views and directions of scientists on this occasion.

Key words: Creativity, creative approach, style, experience, thinking, opinion, society, ability, educational system.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ТВОРЧЕСКОЙ ТРУДОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКОГО ПОДХОДА

Аннотация

В данной статье освещаются представления о понятии творчества и его атрибутах в широком смысле, а также о взаимосвязанных аспектах творчества и интеллекта, основы понятия творчества и творческие мысли многих ученых на этот счет, этапы в формировании творческого мышления, а также взгляды и направления ученых по этому поводу.

Ключевые слова: Творчество, креативность, творческий подход, стиль, опыт, мышление, мнение, общество, способности, система образования.

O‘QUVCHILARDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA MEHNAT FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijodkorlik tushunchasi va uning taqmoqlari haqida keng ma'noda fikrlar yoritilgan va ijod bilan aqlning uzviy bog'liq jihatlari, ijodkorlik tushunchasi asoslari va bu borada ko'plab olimlarning ijodiy fikrlari, ijodiy tafakkurning shakllanishidagi bosqichlar va bu haqida olimlarning qarashlari va yo'nalishlariga to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Ijod, ijodkorlik, kreativ yondashuv, uslub, tajriba, tafakkur, fikr, jamiyat, qobiliyat, ta'lim tizimi.

Kirish. Ta'limda kreativ yondashuvni tatbiq etish bo'yicha ilmiy izlanishlarning natijalari katta ijtimoiy ahamiyatga ega ekanini tadqiqotchilarni ijodiy tafakkurni, kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan xilma-xil uslubiy yondashuvlar va maxsus metodikalarni ishlab chiqishga rag'batlantirmoqda. Shu sababli, bugungi kungacha turli konseptual asoslar negizida uslubiy ishning har xil shakllariga tayangan ko'plab mualliflar shaxs intellektual sohasida kreativlik sifatining darajasini oshirishga yordam beruvchi vosita sifatida turli metodikalarni tavsiya etadilar.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirishning usullari sifatida bugungi kunda ko'pgina mualliflar taklif etayotgan uslubiy yechimlarda kognitiv yondashuv ustuvorligi seziladi. Jumladan, angliyalik tadqiqotchilar B. Kleg va P.Bichlar tomonidan kreativ tafakkurni rivojlantirish bo'yicha o'ziga xos intensiv kurs ishlab chiqilgan bo'lib, unda kreativ tafakkurni rivojlantirishning asosiy metodi sifatida odatiy fikrlash tarzidan voz kechirish, noodatiy bo'lgan harakatlarni amalga oshirish orqali boshqa nuqtai-nazarga yuz tuttirish ko'rsatilgan[1]. Ushbu kursning asosini odatiy sharoitda birlikda uchramaydigan narsa-hodisalar qanday assosiativ bog'lanishlarni uyg'otishini (masalan, "mixli muzqaymoq", "shlyapali choynak", "akvariumdagi oshpaz", "tomdagi yerto'la" kabi birliklar nimalar bilan assosiasiyalanishi) tahlil qilishga mo'ljallangan topshiriqlar tashkil etadi.

Ijodkorlik psixologiyasi muammolarini o'rganish bilan shug'ullanadigan olimlardan biri Y.A. Ponomarev tafakkur kreativligini rivojlantirishning metodik imkoniyatlarini aniqlash yo'nalishida o'z yondashuvini yaratgan [2]. Olimning tadqiqotlarida taklif etilgan turli mashqlardan ham diagnostik,

ham rivojlantiruvchi maqsadda foydalanish holatlari qayd etiladi.

Y.P. Rogov tomonidan taklif etilgan, guruhiy shaklda o'tkazilishi ko'zda tutilgan mashqlarda ishtirokchilardan biri qandaydir xayoliy vaziyatni aks ettiradigan savolni o'rtaga tashlashi, guruhning qolgan a'zolariga o'zlarining imkon qadar rang-barang javoblarini shakllantirish vazifasi berilishi mumkin [3].

Shaxsning kreativligi, kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish xususidagi konseptual fikrlarni tahlil qilar ekanimiz, ularda kreativlikni rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omil sifatida mustaqillik ko'rsatilganligini ko'rish mumkin. Xususan, D.Fisher va N.Freylarning fikriga ko'ra, kreativ ta'limda o'qituvchilar talabalarni mustaqil bo'lishga rag'batlantiradilar [4].

Buning uchun ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil faoliyat bilan shug'ullanishi uchun zarur bo'lgan shart – sharoitni yaratish alohida ahamiyat kasb etadi. Kreativ muhitda o'qituvchilar talabalarni, asta-sekinlik bilan mas'uliyatdan ozod qilish modeli orqali, mustaqil bo'lishga rag'batlantiradilar.

Ijodiy fikrlash, har qanday ishga ijodiy yondashish bugungi kunda hayotning barcha jabhalarida, ishlab chiqarish jarayonida o'rganilayotgan eng muhim muammolardan biridir. Qonuniy savol bor. Ijodiy fikrlash nima? Zamonaviy jamiyatda ijodiy fikrlashning o'rni qanday? Ijodkorlik insonda qanday namoyon bo'ladi?

Bu masalaga yondashishda ko'proq xorij tajribasiga tayanish zarur, chunki bu masala xorijlik olimlar tomonidan keng va har tomonlama o'rganilganiga guvoh bo'lamiz.

Masalan, amerikalik psixologlar Xenessi va Amabil ijodkorlik va yutuqlar butun dunyoda fan va texnikadan tortib falsafa, san'at va gumanitar fanlargacha bo'lgan turli sohalarida insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo'shganini ta'kidlaydi.

Yevropa Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkilotiga ko'ra, ijodiy fikrlash shunchaki tasodifiy g'oyalar emas. Bu bilim va tajribaga asoslangan haqiqiy mahorat bo'lib, u odamga ba'zan qiyin vaziyatlarda yaxshi natijalarga erishish imkonini beradi. Butun dunyodagi jamiyatlar va tashkilotlar muammolarni hal qilishda innovasion bilim va ijodkorlikka tobora ko'proq ehtiyoj sezmoqda.

To'g'ri, ijodiy tafakkurning ta'siri umuman jamiyatdagi muhim yangiliklardan ortda qolsa-da, bu ham umuminsoniy va adolatli hodisa, ya'ni har bir inson ma'lum darajada ijodiy fikrlash qobiliyatiga ega.

Amerikalik olim D.Veksler "Ijodiy tafakkurni odamdan bir vaqtning o'zida bir nechta muammo yoki savollarni yechishini talab qiladigan va stereotip, zerikarli fikrlashdan farqli ravishda narsa va hodisalar mohiyatining o'ziga xosligini tushunishga yordam beradigan tafakkur turi" deb ta'riflaydi.

PISA (International Student Assessment) tadqiqoti ijodiy fikrlashni bilim sohasida original va samarali yechimlar, yutuqlar va ijodiy tajribalarga olib keladigan g'oyalarni ishlab chiqish, baholash va takomillashtirishda samarali ishtirok etish qobiliyati sifatida belgilaydi.

"Kreativlik" tushunchasining lug'aviy ma'nosi ingliz tilida "yaratmoq", "ijodkorlik" yaratuvchi, yaratuvchi degan ma'nolarni bildiradi. Turli soha vakillari ijtimoiy hayotning qaysi sohada qo'llanilishiga qarab turli xil ta'riflar berishlarini ko'ramiz. Masalan, pedagogik nuqtai nazardan ijodkorlik deganda o'qituvchining yangi g'oyalar yaratishga tayyorligini tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iste'dodning bir qismi bo'lgan ijodiy qobiliyatlari tushuniladi.

Psixologik nuqtai nazardan, ijodkorlik - bu shaxsning ijodkorlik qobiliyati, shaxsning an'anaviy yoki odatiy fikrlash tarzidan uzoq bo'lgan ijodiy qobiliyat darajasi, printsipial jihatdan yangi goyalarni yaratishga tayyorlik, shuningdek, ijodiy qobiliyat darajasi muammolarga yagona yechim.

Umuman olganda, bugungi kunda ijodiy faoliyat deganda ijodkorlik, ijodkorlik, yangilikka qaratilgan faoliyat tushuniladi. Ijodkor inson, aksincha, o'zi, dunyoqarashi haqida fikr yuritish olishi, doimo yangilikka intilishi, o'z ustida tinimsiz mehnat qilishi, muammolarning yechimini boshqalarga qaraganda g'ayrioddiy tarzda topa olishi, o'ziga xos fikr bildirishi, qiziqarli suhbatlar qura olishi kerak, va boshqa sifatlarni aks ettiradi.

Ijodiy qobiliyatlardan nafaqat yangi g'oyalar yaratish, balki turmush tarzi yoki alohida olingan ayrim jihatlarni yaxshilash uchun foydalanish insonning ichki dunyosini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

A.Maslou ham ijodkorlikni ajralmas ijodiy yo'nalishi, ko'pincha atrof-muhit ta'sirida yo'qolib ketadigan faoliyat deb hisoblagan.

Amerikalik psixolog Jo Pol Guilford o'zining tadqiqot ishida birinchi marta ijodkorlik va aqlni solishtirdi. U intellektual tuzilish modelini yaratishda tafakkurni konvergent va divergent turlarga ajratdi.

Konvergent fikrlash - (lot. Convergere - "bir tomonlama") muammoning bir nechta yechimlaridan faqat bittasini tanlashdan iborat bo'lgan fikrlash shakli. Konvergent fikrlash aqlga asoslanadi, shuning uchun uni aqli fikrlash deb ham atashadi.

Divergent fikrlash - (lat. Divergere - "bo'linish") ijodiy fikrlash usullaridan biri, berilgan muammoning bir nechta echimlarini izlash, chunki divergent fikrlash ijodiy goyalarning tugilishiga yordam beradi.

Divergent fikrlashning asosi ijodkorlikdir. Ijodkorlik tafakkurning qay darajada shakllanganligiga ham bog'liq bo'lib, insonning tafakkuri qanchalik yaxshi rivojlangan bo'lsa, uning ijodiy tafakkuri shunchalik rivojlangan bo'ladi.

Biroq ijodkorlik nafaqat yuksak darajada rivojlangan tafakkurning natijasi, ya'ni yuksak intellektual salohiyatga ega inson har doim ham ijodiy fikrlay olmaydi. Buni Jo Guilfordning tadqiqotida ham ko'rishimiz mumkin. Divergent fikrlashdan tashqari, Guilford o'zining ijodiy tuzilishida o'zgaruvchanlik, yechimning aniqligi va boshqa intellektual parametrlarni birlashtirdi. Shuningdek, u ijodkorlik va aql o'rtasida uzviy bog'liqlik borligini isbotladi. Biroq, Guilford o'z tajribalarida aniqladiki, yuqori intellektual testlarni yechishda har doim ham ijodiy xulq-atvor ko'rsatmaydi, ijodiy past intellektual esa umuman ko'rsatmaydi. Binobarin, divergent fikrlash ijodiy jarayonning barcha xususiyatlarini aks ettirmaydi.

E.P.Torrensning fikricha, "ijodkorlik" tushunchasi quyidagilarga asoslanadi:

- Muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; - gipotezani sinab ko'rish va o'zgartirish;
- Yechim natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash;
- Muammoning yechimini izlashda bilim va amaliy harakatlar ziddiyatlariga sezgirlik. Ijodiy fikrlash har qanday ijtimoiy sohada namoyon bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, ijodkorlik - bu yangi, o'ziga xos g'oyalarni yaratish, fikrlashning nonstandart shakli, qo'yilgan muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish yullarini izlash. Boshqa tomondan, ijodiy fikrlash - bu konstruktiv xarakterga ega bo'lgan inqilobiy fikrlash.

O'quv jarayoni ijodiy fikrlashda muhim rol o'ynaydi. Ijodiy fikrlash bugungi kunda yoshlar egallashi kerak bo'lgan muhim mahoratdir

Bu qobiliyat bugungi shiddat bilan o'zgarib borayotgan, zamonaviy axborot kommunikasiyalaridan faol foydalanish oddiy savodxonlikdan ko'ra ko'proq natijalarni talab qilayotgan bir paytda yoshlarning ushbu jarayonga moslashishi, raqobatbardosh bo'lib yetishishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, ijodiy tafakkur jamiyatda muhim o'rin tutadigan, inson tafakkuri bilan bevosita bog'liq bo'lgan jarayon bo'lib, bu ko'nikmaning insonda, ayniqsa, yoshlarda shakllanishi jamiyatning kelajakdagi taraqqiyotining muhim elementlaridan biridir. Mamlakat yoshlarning ijodiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish lozim.

Birinchiidan, inson tarbiyasida aqlning muhim o'rin tutishini, uning jamiyatda o'z o'rniga ega ekanligini yoshligidan his qilish;

Ikkinchiidan, bugungi kunda jamiyatda shakllangan dogmatik qarashlardan voz kechish;

Uchinchiidan, boshqaruv jarayonida avtokratik emas, demokratik usullardan foydalanish;

To'rtinchiidan, ijodkor mutafakkirlarning g'oya va qarashlarini hurmat qilish va qo'llab-quvvatlash kerak. Zero, rahbarlar doimo jamiyatda lokomotiv vazifasini bajaradi. Ko'pchilik yetakchilar bugun bor ijodiy mutafakkirlar.

Butun jahon iqtisodiy forumining (WEF) 2015-yilda e'lon qilingan "Ta'limning yangicha talqini: texnologiyalar salohiyatini ochish" nomli dokladida keltirilgan 2020-yilda eng muhim sanaladigan ko'nikmalar ro'yxatining dastlabki uchta qismini muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash va kreativlik tashkil etgan [5]. Ammo ushbu ro'yxatga kirgan boshqa ko'nikmalarni yoki kreativlikning tarkibiga kiritish mumkin, yoki unga tayanadi (liderlik, harakatlarni muvofiqlashtirish, emosional intellekt, o'z fikrlarini shakllantirib, ularga asoslangan qarorlarini qabul qilish, natijaga yo'naltirilganlik, muzokaralar asosida o'zaro aloqalar,

kognitiv moslashuvchanlik). Bularning hammasi kreativlikning postindustrial iqtisodiyotda qanchalik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

2015-yilada "Global kreativlik indeksi"ni aniqlash bo'yicha tadqiqotlar o'tkazgan Martin Prosperity instituti tomonidan taqdim etilgan iqtisodiy rivojlanish modeli "3T" (Talent, texnologiya va tolerantlik) deb ataladi va ushbu mezonlar asosida 139 ta davlat baholanadi [6]. Tadqiqotda intellektual kapitalga asoslangan bilimlar iqtisodiyotida kreativlik iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liqligi qayd etilgan. Ushbu reytingda Avstraliya, AQSH va Yangi Zelandiya davlatlari yetakchi o'rinlarni egallagan.

Aynan shu sababdan rivojlangan davlatlarda kreativlik doimiy amaliyotga va raqobatdagi ustunlik manbaiga aylangan. Ta'lim tizimi oldiga esa rivojlangan kreativ tafakkurga ega kelajak mutaxassislarini tayyorlash vazifasi qo'yilgan.

Ta'limda kreativ yondashuv masalasini dastlab o'rganishda inglizlar vatani bo'lgan britaniya tajribasiga murojaat qilishni lozim topdik. Chunki ijodiy va madaniy ta'lim g'oyasi Birlashgan Qirollikda XX asr oxirida milliy g'oya darajasiga ko'tarilgan. Angliyalik pedagog va psixologlar - M. Frayer [7], F. Bitlstoun, B. Klegg, P. [8], Boukett, S. Kameron, A. Kraft, E. De Bono [9], D. Dey, M. Foltli, D.L. Freyzer, L. MakKey, S. Regzdeyl, K. Robinson, A. Seylor, A. Dj. Starko, P. Vuds va boshqalar o'z tadqiqotlarida yoshlarni bolalikdan kreativ faoliyatga o'rgatishning turli yo'llarini ko'rsatib o'tishgan.

1997-yilda hukumat tomonidan nashr etilgan "Oq kitob"da XXI asrda ta'lim inson kapitalini rivojlantirishda hayotiy muhim sarmoya sifatida ta'riflangan bo'lib, ta'limdagi asosiy muammo sifatida iqtidorli yoshlarni tarbiyalash, maktablardagi ma'naviy ruh, motivasiya va o'z-o'ziga beriladigan bahoni ko'tarish masalalari ko'rsatilgan [10].

1998-yilning fevralida Buyuk Britaniyaning Ta'lim va bandlik vazirligi hamda Madaniyat, ommaviy axborot vositalari va sport vazirligi hamkorlikda ijodiy va madaniy ta'lim bo'yicha Davlat maslahatlashuv qo'mitasini (NACCCE) tashkil etgan. Qo'mitaning vazifasi har ikki vazirlikka rasmiy va norasmiy ta'lim jarayonida yoshlarni ijodiy va madaniy rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar berish, uning joriy ta'minotini baholash, shuningdek uning prinsiplari, strategiyasi va amaliyoti bo'yicha takliflar ilgari surishdan iborat. 1999-yilda Qo'mitaning "Bizning umumiy kelajagimiz: kreativlik, madaniyat va ta'lim" nomli hisoboti e'lon qilingan bo'lib, unda rasmiy va norasmiy ta'lim doirasida yoshlarni ijodiy va madaniy rivojlanishini ta'minlash xususidagi tavsiyalar aks etgan. Qo'mitaning hisobotida kreativlikni ta'limning barcha komponentlari va sohalarida - tabiiy fanlarda ham, san'at bilan bog'liq predmetlarda ham rivojlantirish mumkinligi ta'kidlangan.

Buyuk Britaniyaning kreativ ta'lim sohasidagi tajribasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu borada bolalar va yoshlarni o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishdan foyda olish imkoniyatiga asosiy urg'u berilgan va aynan shu yo'nalish ta'limda ustuvor sanaladi.

ADABIYOTLAR

1. Kleg B., Bich P. Intensivnyy kurs po razvitiyu tvorcheskogo myshleniya. – M.: OOO «Izdatelstvo Astrel», 2004. – S. 21.
2. Ponomarev Y.A. Psixologiya tvorcheskogo myshleniya. – M.: Nauka, 1976. – 304 s.
3. Rogov Y.P. Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa: Ucheb. posobiye: V 2 kn. 3-ye izd. – M.: VLADOS, 2000. – Kn.2: Rabota psixologa so vzroslymi. Korrektsionnyye priyomy i upravleniya. – S. 377.
4. Fisher D. & Frey N. Better learning through structured teaching: A framework for the gradual release of responsibility. – Alexandria, VA: ASCD, 2008.
5. New Vision for Education: Unlocking the Potential of Technology, 2015 // http://www3.weforum.org/docs/WEFUSA_NewVisionforEducation_Report2015.pdf.
6. <http://martinprosperity.org/media/Global-Creativity-Index-2015.pdf>.
7. Fryer M. & Collings A.J. Teachers' views about creativity Teachers' Views about Creativity // British Journal of Educational Psychology, 2011. – №61, – P. 207–219; Fryer M. & Fryer-Bolingbroke C. Cross-Cultural Differences in Creativity// Encyclopedia of Creativity (Second Edition), 2011. – P.326–334; Fryer M. Making sense of creativity from a psychological perspective //Creativity and human development, 2012. – №5, – P. 1-8.
8. Kleg B., Bich P. Intensivnyy kurs po razvitiyu tvorcheskogo myshleniya. – M.: OOO «Izdatelstvo Astrel», 2004. – S. 392.
9. Боно Э. Серьезное творческое мышление. – М.: Попурри, 2005. – 416 с.; Он же. Латеральное мышление. – Санкт-Петербург: Питер: Паблишинг, 1997. – 320 с.; Он же. Шесть шляп мышления. – Санкт-Петербург: Питер: Паблишинг, 1997. – 256 с.
10. National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (NACCCE), All Our Futures: Creativity, Culture and Education: Report to the Secretary of State for Education and Employment, the Secretary of State for Culture, Media and Sport. – London, 1999. – P. 5.
11. National Advisory Committee on Creative and Cultural Education(NACCCE), All Our Futures: Creativity, Culture and Education: Report to the Secretary of State for Education and Employment, the Secretary of State for Culture, Media and Sport. – London, 1999 //URL: <http://www.sirkenrobinson.com/skr/pdf/allourfutures.pdf>.

UDK: 368.972.5(575.1)

Malika SHAROPOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti talabasi
Usmonjon BO‘TAYEV,
O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, siyosiy fanlar doktori

YANGI O‘ZBEKISTON TARAQQIYOTIDA NOGIRONLIGI BO‘LGAN SHAXSLAR - DAVLAT VA FUQAROLIK JAMIYATI INSTITUTLARI HIMOYASIDA

Аннотация

Mazkur maqolada nogironligi bor shaxslarning davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining roli va ahamiyati tahlil etilgan. Ushbu maqolada davlat tomonidan yaratib berilayotgan sharoitlar, muammolar ochib berilgan. Shuningdek, maqolada nogironligi bor shaxslarni huquq va manfaatlarini himoya qilishda NNTlarning roli yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Davlat, fuqarolik jamiyati, huquq, majburiyat, islohot, konsepsiya, nogironlik, imkoniyati cheklangan, davlati siyosati.

ИНВАЛИДЫ В РАЗВИТИИ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА - ПОД ЗАЩИТОЙ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУТОВ И ИНСТИТУТОВ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье анализируются роль и значение государственных и общественных институтов инвалидов. В данной статье раскрываются условия и проблемы, создаваемые государством. Также в статье освещается роль общественных организаций в защите прав и интересов лиц с инвалидностью.

Ключевые слова: Государство, гражданское общество, право, обязанность, реформа, концепция, инвалидность, ограниченные возможности, политическое государство.

PERSONS WITH DISABILITIES IN THE DEVELOPMENT OF THE NEW UZBEKISTAN - UNDER THE PROTECTION OF STATE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

Annotation

This article analyzes the role and importance of state and civil society institutions of persons with disabilities. This article reveals the conditions and problems created by the state. Also, the article highlights the role of NGOs in protecting the rights and interests of persons with disabilities.

Key words: State, civil society, law, obligation, reform, concept, disability, limited opportunity, political state.

Kirish. O‘zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish eng asosiy masala hisoblanadi. Bugun respublikamizda 800 mingga yaqin nogironligi bo‘lgan shaxslar istiqomat qilmoqda. Shu jihatdan mamlakatimizda so‘nggi yillarda ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo‘llab-quvvatlash, ular uchun har tomonlama alohida e‘tibor qaratilib, davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab beradi. Biz bundan buyon faoliyatimizni “inson – jamiyat – davlat” degan yangi tamoyil asosida tashkil etamiz degan konseptual fikrlarida ham olib borilayotgan barcha islohotlar markazida “Inson qadri va uning manfaatlari” degan hayotbaxsh g‘oya namoyon bo‘ladi. Shunga asosan mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar qatorida nogironligi bor shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha yangi bir huquqiy tizim yaratildi. Bu tizim asosida nogironligi bor shaxslarni huquq va manfaatlari belgilandi. Ularning mazmunida nogironlik ijtimoiy himoya yoki tibbiyot muammosi emas, balki birinchi navbatda inson huquqlari muammosi sifatida ta‘riflandi. Jumladan, respublikamiz aholisining 100,0 mingdan ortiq 16 yoshgacha nogironligi bo‘lgan bolalar tashkil etishini inobatga olsak, ularni bilim olishi, kasb-hunar egallashi va mustaqil hayotga o‘z o‘rniga ega bo‘lishi uchun imtiyozlar yaratildi. Ular quyidagi huquqiy hujjatlarda belgilab berildi:

Birinchi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2017-yil 1-dekabrda qabul qilgan “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi[1] Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmonning o‘ziga xosligi shundaki, “Nogironlik belgisi bo‘yicha kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik, nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ro‘yobga chiqarishda teng sharoitlarni va ularni buzganlik uchun javobgarlikning muqarrarligini ta‘minlash” belgilab qo‘yildi. Qolaversa, farmon bilan “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish hamda ularning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar” dasturi tasdiqlandi. Ushbu dasturda 2018/2019-o‘quv yilidan boshlab oliy ta‘lim muassasalariga abituriyentlarni qabul qilishning umumiy sonidan nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun qo‘shimcha ravishda ikki foizli kvota ajratish tartibi joriy etildi. Bu bilan mamlakatimizda nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun qo‘shimcha ikki foizli kvotalarining taqsimoti oliy ta‘lim muassasalari tomonidan shakllantirish vazifasi belgilandi. Shuningdek, oliy ta‘lim muassasalariga nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘shimcha kvota asosida o‘qishga qabul qilish toifasiga umumiy o‘rta ta‘lim yoki o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi muassasasini tugatganligi haqidagi hujjatga hamda I va II guruh nogironligi to‘g‘risida belgilangan tartibda berilgan shakldagi ma‘lumotnomaga ega shaxslar kirishi belgilandi.

Ikkinchi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 2-iyundagi Qarori bilan “Oliy ta‘lim

muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha davlat granti kvotalari asosida o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risida"gi Nizom[2] tasdiqlandi. Ushbu Nizomda oliy ta'lim muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha davlat granti kvotalari asosida o'qishga qabul qilish tartibini belgilandi. Qolaversa, Oliy ta'lim muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha kvota asosida o'qishga qabul qilish toifasi belgilandi. Unga ko'ra umumiy o'rta ta'lim (11-sinf negizida) yoki o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasasi (akademik litsey, kasb-hunar kolleji)ni tugatganligi haqidagi hujjatga hamda I va II guruh nogironligi to'g'risida belgilangan tartibda berilgan shakldagi ma'lumotnomaga ega I va II guruh nogironlari tarkibi belgilandi.

Uchinchidan, 2020-yil 15-oktyabrda O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"[3] gi Qonuni qabul qilindi. Bu qonun nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirishda muhim huquqiy asos bo'ldi. Qolaversa, mazkur qonundagi asosiy yangiligi, bu — ilgari O'zbekiston qonunchiligida bo'lmagan "Nogironlik belgisiga ko'ra kamsitish" tushunchasining kiritildi. Shuningdek, mazkur qonunning 6-bobida: Nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olishi, ushbu shaxslarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish belgilangan. Jumladan, qonunning 38-moddasida "Nogironligi bo'lgan shaxslar barcha darajalardagi ta'lim tashkilotlarida ta'lim olish va o'z qobiliyatini yanada to'liqroq rivojlantirish uchun butun umri davomida ta'lim olish hamda jamiyat va davlat hayotida ishtirok etish huquqiga ega" ekanligi belgilab qo'yilgan.

To'rtinchidan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21-dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"[4] gi Qarori hamda 2021-yil 23-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Nogironligi bo'lgan shaxslar ishlari bo'yicha idoralararo kengash faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"[5] gi Qarori qabul qilindi. Ushbu qarorlarning amaliy ahamiyati shundaki, BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari bilan hamohang ravishda nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularni mehnat faoliyatiga keng jalb qilish orqali hayot sifati va darajasini oshirish hamda nogironligi bo'lgan shaxslar uchun yangi ish o'rinlarini yaratish mexanizmlari belgilab berilgan.

Nogironligi bor shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish – fuqarolik jamiyati institutlari nigohida: Muammolar va Yechimlar.

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish doirasida nogironlarning ijtimoiy himoyasi va tengligini kafolatlaydigan bir qator amaliy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Harakatlar strategiyasi doirasida 2000 nafardan ziyod imkoniyati cheklangan bola uchun inklyuziv ta'lim xizmati tashkil etildi. Hozirda 5900 dan ziyod umumta'lim maktabida inklyuziv ta'lim bilan 64658 nafarga yaqin o'quvchi qamrab olingan. So'nggi yillarda nodavlat ta'lim muassasalari soni 6 baravarga ortib, 145 taga etdi. Shuningdek, 120 mingdan ziyod nogironligi bor keksalarga 13, 6 milliard so'mlik protez-ortopediya buyumlari va reabilitatsiya vositalari berildi, 16 ming nafar keksalarning reabilitatsiya markazlarida davolanishga 17 milliard so'm yo'naltirildi. Albatta bu amaliy ishlarning zamirida "Inson qadri ustuvor" tamoyiliga asoslangan siyosatning olib borilishidir. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish doirasida nogironlarning ijtimoiy himoyasi va

tengligini kafolatlaydigan eng muhim 2020-yil 15-oktyabrda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun nogironlarning huquqlarini belgilaydigan asosiy qonun hujjati hisoblanadi. Mazkur Qonun Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy sohalarida himoya qilish asosida qanday vaziyat bo'lishidan qat'i nazar insonni, shu jumladan nogironligi borligi tufayli kamsitmaslik prinsipi yotadi. Bu borada nafaqat davlat tuzilmalari, balki fuqarolik jamiyati institutlari ham faollik ko'rsatayotgani juda muhim sanaladi. Bugungi kunda mamlakatda nogironlik sohasida 600 ga yaqin nodavlat notijorat tashkiloti faoliyat yuritmoqda. Ular orasida O'zbekiston nogironlar jamiyati, O'zbekiston nogironlar jamoat fondi, O'zbekiston Nogiron ishbilarmon ayollar milliy assotsiatsiyasi, Imkoniyati cheklangan yoshlar va bolalar markazi, "Inklyuziv hayot" nogironlar jamoat birlashmasi, O'zbekiston Ko'zi ojizlar jamiyati, O'zbekiston karlar jamiyati kabi NNTlar bor. Ushbu nodavlat notijorat tashkilotlarining ahamiyati katta. Lekin shu bilan birga nogironligi bor shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilishda ham ayrim kamchiliklar bor[6]. Albatta bu kamchiliklar mamlakatimizda fuqarolik jamiyati institutlari hamda davlat institutlari o'rtasidagi hamkorlik aloqalarining etarli darajada o'rnatilmaganligi, NNTlarga nisbatan ishonchsizlik kayfiyatlarining mavjudligi hamda NNT va fuqarolik jamiyati institutlarining davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga nisbatan ta'sir etish mexanizmlarini to'liq yaratilmaganligi kabi omillarni aytish mumkin.

Jumladan, 2017-yilda O'zbekistondagi davlat muassasalarining atigi 37% nogironligi bor kishilarning ehtiyojlarini uchun moslashgan. Toshkentda bino va inshootlarning faqatgina 23% nogironlarning ehtiyojlariga moslashtirilgan. Keltirilgan ushbu raqamlardan ko'rishimiz mumkinki, jamiyatimizning ko'p sohalarida nogironlar uchun yaratilgan sharoitlar borasida to'siqlar bor ekanligi ko'rinadi. Shular qatori Oliy ta'lim tizimida ham.

"Istiqbol" tadqiqot markazi nodavlat notijorat tashkiloti ham o'zining faoliyat yo'nalishidan kelib chiqib, "Oliy talim tizimida nogironligi bor talabalar uchun "To'siqsiz muhit"ni yaratish bo'yicha amaliy ishlarni olib bormoqda. Xususan, Parlament komissiyasining 2021-yil 23-avgustdagi 16-sonli qaroriga muvofiq Oliy va o'rta maxsus talim vazirligining buyurtmasini bajarish uchun markaz

"Oliy talim tizimida nogironligi bor talabalar uchun "To'siqsiz muhit"ni shakllantirish metodikasini yaratish" nomli loyihasini amalga oshirmoqda. Bu loyihaning muhimligi shundaki, mamlakatimiz oliy ta'lim tizimining "Qayerda to'siq yo'q?" degan savol atrofida ushbu loyihaning muhim ekanligi sotsiologik tadqiqot asosida o'rganmoqda. Ushbu o'rganishlar respublikaning 25 ta oliy ta'lim muassasalaridan nogironligi bor talabalar to'g'risida dastlabki statistik ma'lumotlarni to'plash asosida sotsiologik so'rovnomaga o'tkazildi. Ushbu tadqiqotning dastlabki natijalariga ko'ra, nogironligi bor talabalar tomonidan oliy ta'lim sohasidagi mavjud muammolar, ular uchun yuzaga keladigan muammolar va ularning yechimlari borasida o'zlarining taklif va tavsiyalarini bildirishdi. Oliy ta'lim tizimida nogironligi bor talabalar uchun to'siq bo'layotgan muammolar (binolar nogironligi borlar shaxslar uchun moslashmaganligi, yo'laklardagi sharoitlar, TTJdagi holat, o'quv-adabiyotlaridagi muammolar, ishga joylashishdagi sun'iy to'siqlar hamda ayrim toifadagi professor-o'qituvchilarning munosabati va b.) mavjud. Albatta, bu muammolar tizimli ravishda bartaraf etilayotgan bo'lsa-da ammo bu boradagi kamchiliklarni bartaraf etmasdan turib oliy ta'lim tizimida to'liq sifat ko'rsatkichlarini ta'minlash mushkul hisoblanadi.

Xulosa sifatida aytish kerakki, yaqinda muhtaram Prezidentimizning «Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy

mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori e'lon qilindi. Ushbu Qaror ham oliy ta'lim tizimidagi yuqorida keltirilgan kamchilik va muammolarni amaliy echishdagi muhim yangilik bo'ldi. Ushbu qarorning dastlabki bandida ta'lim xizmatlari bozoridagi talabni inobatga olgan holda to'lov-kontrakt asosida o'qitish qiymatini mustaqil belgilash aytib o'tilgan. Aksariyat xorijiy oliy ta'lim muassasalarida o'qitish qiymatini o'zi belgilaganligi tufayli har xil oliy ta'lim muassasalarida har xil qilib belgilangan. Ushbu bandda oliy ta'lim muassasasining ilmiy salohiyatlari, uning moddiy texnika bazasiga qarab o'qitish qiymati belgilanadi, bu esa oliy ta'lim muassasalarida imkoniyatlarni yaratishga undaydi. Bundan tashqari, talabalarning to'lov-kontrakt mablag'larini to'lash

muddatlarini belgilash va uzaytirishni oliy ta'lim muassasasining o'zi belgilashi talabalarni intizomga chaqirishi bilan birga ijtimoiy himoyaga muhtoj talabalarga to'lash muddati va turini individual belgilash, talabaga qo'shimcha imkoniyat yaratishga xizmat qiladi.

Umuman olganda O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida nogironligi bo'lgan shaxslarning oilasi, jamiyat va davlat bilan o'zaro aloqasini kuchaytirish, ularning qulay muhitda bo'lishi uchun zarur sharoitlar yaratish oldimizdagi eng muhim va ustuvor vazifa sanaladi. Albatta, bu yaratilgan imkoniyatlar ham mamlakatimizda nogironligi bo'lgan shaxslar uchun "To'siqsiz muhit" modelini yaratishdagi amaliy harakatlar hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2017-yil 1-dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni qabul qilingan.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 2-iyundagi Qarori bilan "Oliy ta'lim muassasalariga nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'shimcha davlat granti kvotalari asosida o'qishga qabul qilish tartibi to'g'risida"gi Nizom qabul qilingan.
3. 2020-yil 15-oktyabrda O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida" gi Qonuni qabul qilingan.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21-dekabrda "Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori qabul qilingan.
5. 2021-yil 23-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Nogironligi bo'lgan shaxslar ishlari bo'yicha idoralararo kengash faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori qabul qilingan.
6. 2020-yil 15-oktyabrda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan.

Zarifa SHUKUROVA,
326-sonli Davlat ixtisoslashtirilgan umumta'lim maktabi o'qituvchisi
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD M.Djumayeva taqrizi asosida

CONTENT AND ORGANIZATION FORMS OF CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN DEVELOPED COUNTRIES

Annotation

This article analyzes the specific features, content, and organizational forms of the system of professional development of pedagogues in developed countries, especially the United States. At the same time, there are detailed opinions about the fact that today in the leading countries of the world, the system of continuous training of teachers has been abandoned and the system of continuous training has been introduced.

Key words: Modern education, training system, continuous professional development, school education, teacher's professional training.

СОДЕРЖАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ФОРМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧИТЕЛЕЙ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

Аннотация

В статье анализируются особенности, содержание и организационные формы системы повышения квалификации педагогов в развитых странах, прежде всего в США. В то же время существуют развернутые мнения о том, что сегодня в ведущих странах мира отказались от системы непрерывного обучения учителей и внедрили систему непрерывного обучения.

Ключевые слова: Современное образование, система повышения квалификации, непрерывное профессиональное развитие, школьное образование, профессиональная подготовка учителя.

RIVOJLANGAN MAMLAKATLARDA PEDAGOG KADRLARNI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISHNING MAZMUNI VA TASHKILY SHAKLLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada rivojlangan mamlakatlar, xususan AQSh pedagog xodimlari malaka oshirish tizimining o'ziga xos xususiyatlari, mazmuni va tashkiliy shakllari bilan bog'liq masalalar tahlil etilgan. Shu bilan birga bugungi kunda dunyoning yetakchi mamlakatlarida o'qituvchilarning davriylikka asoslangan malaka oshirish tizimidan voz kechib, uzluksiz malaka oshirish tizimi joriy etilganligi borasida atroflicha fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: Zamonaviy ta'lim, malaka oshirish tizimi, uzluksiz kasbiy rivojlanish, maktab ta'limi, o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi.

Kirish. Bugungi kunda hayotni ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi, insoniyat fan o'qi atrofida aylanayotgandek go'yo. Jahonning yetakchi davlatlarida ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilanishi ham bejiz emas. Negaki, mamlakatning kelgusi ravnaqi aynan shu sohada qo'lga kiritilgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir [1].

Zamonaviy ta'limning asosiy islohotlaridan biri pedagogik kadrlar malakasini oshirish muammosidir. Chunki ta'lim tizimidagi sezilarli o'zgarishlar, bevosita o'qituvchilarning malakasi, kasbiy, psixologik va pedagogik darajasini oshirish bilan bog'liq. Dunyoning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida ta'lim mazmunini yangilash hamda o'qituvchining obro'-e'tiborini kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda[2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yigirmanchi asrning 60-yillarida AQShda ijtimoiy va texnik jihatdan taraqqiyotga erishish avvalo insonning o'ziga – ularning olgan ta'lim-tarbiyasiga, ya'ni o'qituvchilarning maktabdagi faoliyatiga va kasbiy mahoratiga bog'liq ekanligini tushunib yetishgan [3].

Shu davrdan boshlab AQShda uzluksiz maktab ta'limi islohotlari amalga oshirilgan. Yigirmanchi asrning 80-yillarida amerikalik mutaxassislar malaka oshirish sohasida malakali

o'qituvchi nafaqat pedagogik texnologiyalarni puxta bilishi, shu bilan bir qatorda shaxsiy, axloqiy, intellektual, ijtimoiy ahamiyatga ega yuqori fazilatlariga ega bo'lishi kerak degan tushunchaga kelishdi [4]. Shu sababli Amerika o'qituvchilar malakasini oshirish tizimi nafaqat o'qituvchilarga qo'shimcha ravishda zamonaviy bilimlarni berishga, balki ularning bilish faoliyati, ijodiy izlanishlari va shaxsiy o'sishini rag'batlantirishga katta e'tibor qaratishdi.

1. AQShda o'qituvchilar malakasini oshirishning tashkiliy va uslubiy asoslari quyidagilardan iborat: universitetlarda, kollejlarda, maktablarda ishda va uzluksiz qisqa va uzoq muddatli kurslar; o'qituvchilarni attestatsiyadan o'tkazishda samarali foydalaniladigan kasbiy-pedagogik ta'lim standartlarini muntazam takomillashtirish.

2. AQSh o'qituvchilarining malakasini oshirish tizimida quyidagi shaxsiga yo'naltirilgan kasbiy ta'lim texnologiyalari eng samarali hisoblanadi:

Murabbiylik, nazorat, kasbiy shakllantiruvchi treninglar;

Modulli texnologiyalar;

Kasbiy hamkorlik texnologiyalari.

O'qituvchilarning malakasini oshirish tizimining barcha mashg'ulotlari video va audio yozuvlarga olinadi, ular keyingi o'qituvchilar guruhlarini o'qitishda qo'llaniladi.

AQShdagi o'qituvchi kadrlar malakasini oshirish tizimini rivojlantirish jarayonlari tahlili shuni ko'rsatdiki, ushbu mamlakat siyosiy va ishbilarmon dunyosi rahbarlari, boshqa mamlakatlarga qaraganda oldinroq, uzoq muddatli iqtisodiy farovonlikning zaruriy sharti sifatida o'qituvchilarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning samarali tizimi ekanligini anglab yetdilar [4].

Biroq, AQShda malaka oshirish tizimining bosqichma-bosqich rivojlanishi bir tekis va oson bo'lmagan. Bu turli xil bosqichlarni o'z ichiga olgan o'zgarishlarga to'la jarayon edi. Ular orasida shartli ravishda uchta bosqichni ajratish mumkin: 40-yillardan 60-yillarga qadar, 20-asrning 60- 80-yillari va 80-yillardan hozirgi kungacha. Malaka oshirish tizimini rivojlantirishning har bir bosqichi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, jamiyatning maktabga bo'lgan talablari bilan tavsiflanadi.

Tahlil va natijalar. Ijodiy faol o'qituvchini tayyorlash maqsadi o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirishda yangi yondashuvlarni izlashga turki berdi. Ko'rsatilgan muammo nuqtai nazaridan o'qituvchilarni tayyorlash dasturlarini maqsadli ravishda tahlil qilish, o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida xulq-atvor va shaxsiy (biogenetik, funksional, kognitiv) kabi o'qitishning bir-nechta asosiy yondashuvlarini aniqladi.

Muammoning tarixiy-pedagogik umumlashtirilishi zamonaviy Amerika maktabi hayotini tavsiflovchi yangiliklar va o'qituvchilar malakasini oshirish mazmuni o'rtasidagi o'rganilayotgan yondashuvlarda aks etayotgan aloqalarni qayd etish imkonini beradi. Yaqqol ko'rinib turgan farqlariga qaramay, ularning barchasi nafaqat zamonaviy pedagogik texnologiyalarni mohirona egallagan, balki yuqori shaxsiy fazilatlariga ega bo'lgan va maktab muhitini o'zgartirishda ongli ravishda ishtirok etadigan ustoz o'qituvchini tayyorlashga qaratilgan.

Malaka oshirish tizimida olib borilgan tadqiqotlar asosida amerikalik mutaxassislar (A.Brolli, Ch.Knopper) [3] quyidagicha xulosalarga kelishdi:

- Malaka oshirish tizimidagi asosiy bo'g'in - o'qituvchidir;

- O'qituvchilarni bir tomonlama ya'ni alohida fani bo'yicha tayyorlash kutilgan natijani bermaydi;

- Zamonaviy o'qituvchi o'zining mutaxassislik fani bilan birgalikda pedagogik va ijtimoiy-psixologik bilimlarni ham mukammal egallagan bo'lishi lozim.

Ushbu tavsiyalar o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini tubdan takomillashtirish uchun bir qator amaliy choralarni ko'rish imkoniyatini beradi. Xususan, ta'lim vazirligining avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimi ishga tushirildi, bu mamlakatning barcha shtatlarini yagona tizimga bog'ladi. Uch million o'qituvchining har biri haqida kasbiy mahorat darajasi, qachon va qaysi kurslarni tugatganligi, qanday baho olganligi, kursdagi faoliyati, ijtimoiy holati, oilaviy daromadi, sevimli mashg'ulotlari va boshqalardan iborat batafsil ma'lumotlarni to'pladi.

Kurslardagi dars mashg'ulotlarida ishlatiladigan tushuntirish, namoyish qilish, modellashtirish, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlarni yechish olingan bilimlarni amaliy laboratoriya sharoitida samarali qo'llashni ta'minlaydi. Ammo, amerikalik o'qituvchilar ta'kidlaganidek,

o'qituvchining kursdagi mashg'ulotlarda o'qitish texnikasining barcha turlaridan foydalanishi yetarli emas.

Sinfdagi o'quv jarayoni davomida ko'nikmalarni uzatish bo'yicha mutaxassis o'qituvchining bevosita maslahati talab qilinadi. Buning uchun mashg'ulotning yana bir o'qitish shakli - «kouching» («coaching» – «murabbiylik») deb nomlangan shakli qo'llaniladi.

Kurs mashg'ulotlarining samaradorligini o'rganib, amerikalik mutaxassislar (B.Blum, R.Brot) quyidagi faktni aniqladilar: kurslarda yangi texnologiyalarni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsada, ularni o'z amaliyotida qo'llaydigan o'qituvchilarning ulushi juda past, bundan tashqari, ushbu texnologiyalardan foydalanishni asta-sekin unutish doimiy odatga aylangan.

Shunday qilib, kurslardagi mashg'ulotlardan bir yil o'tgach, o'qituvchilarning atigi 5 foizi o'rgangan barcha vositalaridan o'zlarining amaliy darslarida faol foydalanishda davom etishgan.

2000-yillarning boshlarida Qo'shma Shtatlarda «Bolani tashlab qo'ymaslik to'g'risida»gi (No Child left Behind) qonun o'qituvchilarni muntazam test sinovlariga jalb qilishni joriy qilganda, ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'qituvchilarning malakasini oshirish dasturlarining mazmuni va sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ular testlarni muvaffaqiyatli topshirish uchun turli xil strategiyalarga bag'ishlangan treninglarga aylana boshladilar va o'qituvchining kasbiy mahoratiga deyarli ahamiyat berilmay qo'yildi. Bundan farqli o'laroq, ayrim tadqiqotchilar doimiy nazoratlar maktablarni malaka oshirish, ayniqsa, eng yaxshi o'qitish amaliyotini tahlil qilgan va ommalashtirgan ta'lim muassasalariga murojaat qilishga undadi, deb hisoblaydilar. Ba'zi tadqiqotchilar malaka oshirishni xohlagan o'qituvchilar, umuman olganda, ilgari muvaffaqiyatli o'qituvchilar bo'lganligi, zaif o'qituvchilar esa malaka oshirishga umuman murojaat qilmaganliklarini ta'kidlashadi [5].

AQSh ma'muriyati ham Barak Obama prezident bo'lgan davrda xuddi bugungi kun bizda bo'lgani kabi olis hududlarda joylashgan umumiy ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning yetishmasligi, chekka hududlarga malakali pedagoglarni jalb qilish, ularni moddiy jihatdan rag'batlantirish, shuningdek 30 000 o'qituvchi uchun malaka oshirishning yangi dasturlarini ishga tushirish kabi muammolarga duch kelgan.

Amerika Qo'shma Shtatlari 2010-yil yaratgan Davlat (State Fiscal Stabilization Fund) fondi Ta'lim departamenti tomonidan boshqarilishi kerak bo'lgan 53,6 milliard dollar mablag'lar maktablarni moliyalashtirish uchun davlat ish haqi, talabalarning yutuqlarini yaxshilash, o'z hududida joriy etuvchi o'qituvchilarni samarali rag'batlantirish tizimlari va boshqalarga mo'ljallangan. Byudjet loyihasida ajratilgan mablag'ning 46,7 milliard dollari Ta'lim vazirligiga ajratilgan bo'lib, shu jumladan, malaka oshirish dasturlarini yanada moliyalashtirish uchun o'qituvchilar, o'qitish sifati va natijalari ustidan nazoratni kuchaytirish ta'lim jarayonini o'z ichiga olgan.

Xulosa. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida davriylikka asoslangan tizim tugatilib, o'qituvchilarning uzluksiz malaka oshirish tizimi joriy etilgan va malaka oshirish uchun eng kam vaqt quyidagicha belgilangan:

1-jadval.

№	Davlat nomi	Davriylik yili	Soat
1.	Finlandiya	1 yil	kamida 30 soat
2.	Amerika Qo'shma Shtatlari	1 yil	30-40 soat (shtatga bog'liq)
3.	Kanada (ba'zi viloyatlarida)	1 yil	20 soat
4.	Germaniya	1 yil	kamida 30 soat
5.	Yaponiya	1 yil	kamida 30 soat
6.	Singapur	1 yil (3 yil)	33 soat (100 soat)
7.	Turkiya	1 yil	kamida 30 soat
8.	Janubiy Koreya	1 yil	60 soat

9.	Angliya	1 yil	1 yildan oshiq tajribaga ega o'qituvchilar uchun kamida 10 soat (yangi o'qituvchilar uchun 50 soat)
10.	Fransiya	1 yil	20 soat (3 yilda kamida 1 marotaba 20 soatlik an'anaviy)
11.	Avstraliya	1 yil	kamida 20-40 soat (hududlariga qarab)
12.	Yangi Zelandiya	1 yil	kamida 20 soat
13.	Irlandiya	1 yil	kamida 20 soat
14.	Daniya	1 yil	40 soat (7-10 kunlik kurslar)
15.	Norvegiya	1 yil	kamida 50 soat (2 haftalik)
16.	Ispaniya	1 yil	kamida 30 soat
17.	Shvetsiya	1 yil	kamida 20 soat
18.	Shveysariya	1 yil	80 soat
19.	Niderlandiya	1 yil	kamida 32 soat
20.	Belgiya	1 yil	kamida 32 soat
21.	Avstriya	1 yil	kamida 15 soat
22.	Estoniya	1 yil	kamida 30 soat
23.	Polsha	1 yil	30 soat (5 yilda 150 soat)
24.	Latviya	1 yil	20 soat (2 yilda 40 soat)

Litva, Chex Respublikasi, Slovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Xorvatiya, Portugaliya, Chili hamda qolgan davlatlarda ham yillik yuklama soatlari o'rtacha 25-30 soatni tashkil qilmoqda.

Eng ko'p vaqt ajratilgan davlat Shveysariya bo'lib, har yili pedagogning 80 soat malaka oshirishi talab etiladi. O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich kamida 36 soat etib belgilangan. Polshada esa har besh yilda bir marta 150 soat vaqt amalda davom etmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Umurzoqov O., Ta'lim tizimi islohotlari O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri poydevorini yaratadi. <https://xs.uz/uzkr/post/talim-tizimi-islohotlari-ozbekistonda-yangi-ujgonish-davri-pojdevorini-yaratadi>.
2. Аймукатов А.Т. Ескалиева С.Б. Система повышения квалификации педагогов: от традиции к инновациям <https://anyflip.com/frooq/tdlq/basic>.
3. Хатюшина А.А. Теория и практика повышения квалификации учителей США (на примере штата Южная Каролина) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. –Москва, 2009.
4. Всемирный доклад по образованию 1998 г.: Учителя, педагогическая деятельность и новые технологии. Париж, 1998.
5. Heystek J. (2007) Reflecting on principals as managers or moulded leaders in a managerialist school system. [текст] South African Journal of Education 27(3) p 491.
6. Аксенова Э.А. (2014) Тенденции развития непрерывного образования в США: социальноэкономический аспект.